

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

КОЛЕСНИКОВ КОСТЯНТИН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94(36):339.543

**МИТНІ ВІДНОСИНИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І
АНТИЧНОЇ ДОБИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

07.00.02 – всесвітня історія

**ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук**

Науковий консультант
Ченцов Віктор Васильович
доктор історичних наук, професор

ДНІПРОПЕТРОВСЬК – 2013

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

AJPh.	American journal of philology. Baltimor
Amm. Marc.	<i>Аммиан Марцеллин</i> . Римская история (Res Gestae)
App. B.C.	<i>Аппиан</i> . Гражданские войны
App. Mithr.	<i>Аппиан</i> . Митридатовы войны
Arr. Tac.	<i>Арриан</i> . Тактическое искусство
CIGr	Corpus inscriptionum graecarum / Ed. A. Boeckhius. Berolini, 1828–...
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum. Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum. Berolini, 1863–...
Cis. Bel. Gal.	<i>Цезарь, Гай Юлий</i> . Галльская война
Cis. Bell. Alex.	<i>Цезарь, Гай Юлий</i> . Александрийская война
Cod. Justin., CI	Кодекс Юстиниана (Codex Justinianus)
Cod. Theod., CTh	Кодекс Феодосия (Codex Theodosius)
Corpus juris civilis	Звід римського цивільного права Юстиніана, 529–534 рр.
D., Dig., Digest.	Дигесты Юстиниана (Digesta)
De adm. imp., DAI	<i>Константин Багрянородный</i> . Об управлении империей (De administrando imperio)
Dem.	<i>Демосфен</i> . Речи
Dio Chrys.	<i>Дион Хрисостом</i> . Борисфенитская речь
Dio., Dio Cass.	<i>Кассий Дион Коккеян</i> . Римская история
Diod.	<i>Диодор Сицилийский</i> . Библиотека // ВДИ. – 1947. – № 4 : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text
Eutr.	<i>Евтропий</i> . Бreviarius от основания Города (Eutropii Breviarium ab Urbe condita)
Fl. Ios. Ant. Iud.	<i>Иосиф Флавий</i> . Иудейские древности

FrGrHist.	Фрагменти грецьких істориків (Fragmenta Historicorum Graecorum / Ed. C. Mullerus. P.)
IG	Inscriptiones Graecae / Hiller von Gärtingen. – Berolini
Ioannes Lyd.	<i>Ioannes Lydus</i> . On Power or the Magistracies of Roman State / Ed. and tran. A. C. Bandy. – Philadelphia, 1983
IOSPE	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Petropoli, 1885, 1890, 1901, 1916. – Vol. I, II, IV, I ²
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I
Isocr.	<i>Исократ</i> . Речи. Письма
Luc.	<i>Лукиан Самосатский</i> . Сочинения
Luc. Alex. vel. Pseudopr	<i>Лукиан Самосатский</i> . Александр, или псевдопророк
Lycurg., in Leocr.	<i>Лікурґ</i> . Проти Леократа // <i>Lycurgus</i> . Minor Attic Orators in two volumes, 2, with an English translation by J. O. Burt, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1962 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text
Mauric. Strateg.	<i>Маврикий</i> . Стратегикон
ND, Not. Dig.	Notitia dignitatum
NH	<i>Пліній Старший</i> . Природна історія
Nov. Th.	Кодекс Феодосія. Новели
OGIS	Orientis graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecorum. Edidit Wilhelmus Dittenberger. Vol. I–II. Lipsiae, 1903–1905
Phl. Trall. Ol.	<i>Флегонт Траллійський</i> . Олімпіади
Plato.	<i>Платон</i> . Держава
Plin. NH,	<i>Гай Пліній Секунд Старший</i> . Естественная история

NH	<i>(Plinius Caecilius Secundus (Major). Naturalis Historia) // http://annales.info/ant_lit/plinius/index.htm</i>
Plut.	<i>Плутарх. Избранные жизнеописания</i>
Polyaen	<i>Полиэн. Стратегемы</i>
Polyb.	<i>Полибий. Всеобщая история</i>
Procop., HA	<i>Прокопий Кессарийский. Тайная история // Прокопий Кессарийский. Война в персами. Война с вандалами. Тайная история. – М., 1993. – С. 316–418.</i>
Ps.-Arist. Oecon.	<i>Псевдо-Аристотель. Экономика</i>
Ps.-Arr.	<i>Псевдо-Арриан. Обезд Эвксинского Понта</i>
SC	<i>Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SHA	<i>Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. – Scriptores Historiae Augustae. – Vol. I–II / Ed. E. Hohl, Ch. Samberger, W. Seyfarth. – Lipsiae, 1965</i>
SIG ³	<i>Sylloge Inscriptionum Graecarum, 3 ed.</i>
Strabo	<i>Страбон. География в 17 книгах</i>
Suet.	<i>Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей</i>
Syll. ²	<i>Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. – Iterum edidit G. D. – Lipsiae, 1898–1905</i>
Syll. ³	<i>Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. – Editio tertia. – Bd. I–IV. – Lipsiae, 1915–1924</i>
Synes., Ep.	<i>Синезий. Письма</i>
Tac., Tacit	<i>Публий Корнелий Тацит. Анналы. Малые произведения. История</i>
Veg., Veget.	<i>Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела (Epitoma rei militaris)</i>

Zosim, Zos.	<i>Зосим. Новая история</i>
АЭПХ	Антология эпиграфических памятников Херсонеса в русских переводах
ВДИ	Вестник древней истории. М.
ВФ	Вопросы философии. М.
ДБ	Древности Боспора. – Т. 4. – М., 2001.
ЕД	Евразийские древности. – М., 1999.
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. СПб.
ЗНО РАО	Записки Русского археологического общества.
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ИГАИМК	Известия Государственной Академии истории материальной культуры. М.
ИАК, ИИАК	Известия [Императорской] Археологической комиссии. СПб.
ИРАИМК	Известия Российской академии истории материальной культуры. СПб.
КБН	Корпус боспорских надписей
КЛХ	<i>Соломоник Э. И.</i> Каменная летопись Херсонеса
КСИА	Краткие сообщения Института археологии. М.
КСОАМ	Краткие сообщения Одесского государственного университета и Одесского археологического музея
ЛНХТ	<i>Соломоник Э. И.</i> Латинские надписи Херсонеса Таврического
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР. М.
МИС	<i>Граков Б. Н.</i> Материалы по истории Скифии
НД	<i>Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В.</i>

	Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея
ННХТ	<i>Макаров И. А.</i> Новые надписи из Херсонеса Таврического
НО	Надписи Ольвии
НЭ	Нумизматика и эпиграфика. М.
НЭПХ	<i>Соломоник Э. И.</i> Новые эпиграфические памятники Херсонеса
СА	Советская археология. М.
СГНЮР	<i>Латышев В. В.</i> Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России
СТ	<i>Карышковский П. О.</i> Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды
УІЖ	Український історичний журнал. К.
Чтения ОИДР	Чтения Общества истории и древностей России.

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. Інтерпретаційний потенціал історії митних відносин в античному Причорномор'ї як предмет історичного дослідження	21
1.1. Історіографія та джерельна база	21
1.2. Теоретико-методологічні підвалини дослідження	41
1.3. Періодизація, основні хронологічні віхи історії митних відносин на півночі античного Понту	51
1.4. Організація античної торгівлі та митної справи: загальний огляд ..	73
Розділ 2. Проксенічна діяльність та спроби зовнішньоекономічного регулювання в античних державах Північного Понту	95
2.1. Джерела права античних колоній Північного Причорномор'я в регулюванні митних відносин	95
2.2. Привілей безмитності та проксенічна діяльність держав Північного Понту: реалії класичного, елліністичного та римського періодів	106
2.3. Боспорська хлібна торгівля та митне оподаткування: конкуренція історіографічних концепцій	146
2.4. Механізми зовнішнього обміну та спроби регулювання торгівлі античних держав Північного Понту в джерелах та історіографії. . .	160
Розділ 3. Між автономією, елевтерією та залежністю: Тіра, Херсонес та Боспор у стосунках з Римом	183
3.1. Давньогрецькі поняття “елевтерія” та “автономія” (на матеріалах Херсонеса і Тіри римської доби)	183
3.2. Гіпотеза “першої елевтерії” Херсонеса Таврійського: історіографічні інтерпретації між артефактами і текстами	194

3.3. Свобода, податі і привілеї: Херсонес і Тіра в стосунках з Римом (II ст. до н. е. – III ст. н. е.)	234
3.4. Боспорське царство Тіберіїв Юліїв: адміністративні структури та митні відносини	262
Розділ 4. Римська військова присутність, міський гарнізон та митна справа в пізньоантичному Херсонесі: дискусії та реконструкції	296
4.1. Римська військова організація та херсонеський гарнізон III–V ст. в сучасних історіографічних концепціях.	296
4.2. Наративна традиція та епіграфічні пам'ятки в інтерпретаціях особливостей митної організації Херсонеса (III–V ст.).	340
Висновки	383
Список використаних джерел та літератури	394
Додатки	440

ВСТУП

Актуальність дослідження історії митних відносин у Північному Причорномор'ї доби античності складається з двох аспектів – суто наукового і науково-практичного. У рамках першого безперечним є те, що, по-перше, дослідження будь-якого нового історіографічного сюжету вже само по собі повинно визнаватися актуальним для подальшого наукового поступу. Багато сюжетів, розглянутих у запропонованій дисертації, мають за собою тривалу історію вивчення. Проте в цілому проблему історії митних відносин в античному Північному Понті порушено вперше, і всі ці сюжети узагальнено в даному розрізі теж уперше. По-друге, досі актуальними залишаються питання політико-правового статусу античних держав Північного Причорномор'я – Тіри, Ольвії, Херсонесу, Боспору – в період їх відносно незалежного існування (VI–II ст. до н. е.) та добу їх залежності від Понтійського царства та Римської держави, особливо з точки зору їх взаємин із могутнім Римом (I ст. до н. е. – VI ст. н. е.). Аналіз митної діяльності, митної інфраструктури та ступеня фіскальної (митно-податкової) залежності / незалежності північнопричорноморських полісів та Боспору від Афін, Скіфії, Понту, Римської імперії, одне від одного дає додаткові відомості для розв'язання цього питання.

У розкритті науково-практичного аспекту актуальності запропонованої теми слід зупинитися на таких міркуваннях. Будь-яка потужна держава античності, прагнучи встановити своє панування над колоніями Північного Причорномор'я, ставила передусім конкретні цілі: що саме потрібно їй від цих громад і територій. Відповідно до цих цілей, як результат рівноваги між силами дії і протидії, встановлювався певний статус північнопонтійських держав у стосунках з Афінами, Великою і Малою Скіфіями, Понтійським царством. Цей міжнародно-правовий статус ніколи не був постійним і стабільним, він залежав як від внутрішніх процесів у державах, що взаємодіяли, так і від широкої зовнішньополітичної кон'юнктури. Найдосконалішу систему стосунків із своїми сателітами протягом кількох століть напрацював Рим. Римська держава,

як у часи експансіоністського пориву в розширенні меж власних володінь, так і в процесі захисту своїх кордонів від зазіхань хижих сусідів, відпрацювала гнучку систему політико-правового домінування над племенами, громадами і територіями. Ця система ніколи не обмежувалася лише неприхованим диктатом і далеко не завжди мала закінчуватися інкорпорацією. Відповідно до ситуації Рим був здатен, визнаючи незалежність своїх слабших сусідів і союзників, поставити під суворий контроль ключові галузі їх громадсько-політичного та суспільно-економічного буття [252, с. 417–429]. Приміром, визнаючи внутрішній суверенітет регіональних династій, свободу та автономію полісних громад, Рим реалізовував своє панування через особисті зобов'язання місцевих правителів, насадження влади міських олігархій, надання римського громадянства їх видатним представникам, забезпечення їм військового захисту від наявної чи уявної зовнішньої загрози, наділення окремих впливових громадян або цілих громад вагомими пільгами і привілеями та встановлення для них грошово-натуральних субсидій, відрядження до своїх сателітів військових і цивільних інструкторів та експертів тощо. Паралельно імперія за потреби вимагала військової підтримки та майже завжди накладала фіскальні зобов'язання, забезпечення яких подекуди здійснювалося не місцевими силами, а імперськими установами. На тлі формальної свободи і незалежності громади та держави Понту опинилися під досить пильним зовнішнім контролем. Механізми здійснення цього контролю й організація взаємин між імперським центром і провінційними “свободними” анклавом багато в чому типові, в низці своїх рис скидаються на структури контактів сучасних неоімперських центрів з їх периферійними союзниками і сателітами. Виділення й аналіз типових моделей здійснення контролю, схем та засобів облаштування більш-менш взаємовигідного спілкування наддержави (у регіональному чи планетарному, в історичному чи сучасному вимірах – неважливо) зі своїми формально-незалежними, але все ж таки напівдержавними контрагентами становить цікавість уже не тільки для антикознавства, але ж і для політології, теорії міжнародних відносин, зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної

практики багатьох сучасних держав. Перспективними тут є компаративістські дослідження взаємин пізньоантичних імперій зі своїми периферійними сателітами та стосунків наддержав індустріальної і постіндустріальної епох зі своїми “суверенними” партнерами. Усі ці актуальні питання потребують сумлінного наукового осмислення й ретельного опанування.

Від часів наукової революції XVI–XVII ст. та доби Просвітництва XVIII ст. сучасному постіндустріальному суспільству дісталось у спадок глибоке переконання в неможливості будь-якої успішної практичної дії без опертя на надійні науково-теоретичні засади [232, с. 46–60; 254, с. 120–139]. Не в останню чергу це стосується державного управління, зокрема регулювання економічного виробництва і зовнішньоторговельного обороту методами митного контролю. На тлі подальшої еволюції української економіки, державності і права всебічне дослідження митної справи і митної політики вже давно набуло актуального характеру. Важливою складовою дослідження митної сфери є вивчення історії митної системи на теренах нашої країни.

Економіка, суспільство, політична організація доби античності кардинально відрізнялися від реалій сучасного світу, тому, безперечно, наївно плекати надію, що їх ретельне вивчення надасть безпосередній досвід для удосконалення митної системи сучасності. Проте, поряд із загальнонауковим інтересом, дисертаційна тема здатна принести й практичну користь. Ця користь виявлятиметься у порівняльно-аналітичному аспекті насамперед загальних закономірностей структурно-системної організації митної служби в її зв'язку з власними завданнями і функціями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дослідження здійснено в рамках науково-дослідних тем “Відтворення історії митних органів в Україні” (державна реєстрація в УкрІНТЕІ за № 0109U004951), “Історія митного регулювання в контексті зовнішньоекономічної політики” (державна реєстрація в УкрІНТЕІ за № 0111U006926), “Митне регулювання в зовнішньоторговельній діяльності: історичні аспекти” (державна реєстрація в

УкрІНТЕІ за № U0111U003353) на кафедрі теорії та історії держави і права Академії митної служби України.

Від кінця XIX ст., коли розгорнулися системні археологічні дослідження античних поселень причорноморського півдня Російської імперії, не перериваються спроби наукової реконструкції економічної, соціально-політичної й управлінської структур цих поселень. У різний час у сфері даних реконструкцій відзначився цілий ряд талановитих фахівців, деякі з яких приділяли, між іншим, пряму чи непряму увагу проблемам митної справи античного Причорномор'я. Серед цих фахівців не можна не назвати прізвищ В. Д. Блаватського, І. Б. Брашинського, В. Ф. Гайдукевича, Б. Н. Гракова, С. О. Жебельова, В. В. Латишева, М. І. Ростовцева і багатьох інших. Серед сучасних дослідників так чи так торкалися цієї проблеми М. В. Скржинська, С. Б. Сорочан, В. М. Зубар, Н. О. Сон, В. М. Зінько, Л. В. Марченко, М. І. Храпунов, К. Цукерман, К. Ю. Бардола тощо. Проте, жоден з них не ставив перед собою завдання дослідження митної справи античних держав. Саме цим питанням і присвячена наше дослідження. В історіографії, тим не менш, відсутні спроби узагальнення згаданих нами сюжетів у контексті історії митних відносин, а також сама постановка комплексної проблеми історії античної митної діяльності в Північному Причорномор'ї. **Об'єктом дослідження**, отже, є політико-економічні структури Тіри, Ольвії, Херсонесу, Боспору та почасти Римської імперії, дотичні до здійснення митно-податкової діяльності, та їх відображення в стародавніх джерелах і сучасній історіографії. **Предмет дослідження** – джерела історії митних відносин навколо еллінських колоній Північного Понту, проблеми їх історіографічної інтерпретації та можливості реконструкції (точніше, моделювання) цих відносин. **Хронологічні межі** праці охоплюють VI ст. до н. е. – VI ст. н. е. Нижня межа обумовлена датою появи на півночі Понту щонайбільшої кількості давньогрецьких апойкій, значна частина яких уже протягом першого століття своєї історії конституювалася в поліси. При цьому ми усвідомлюємо, що перші інформативні повідомлення античних джерел щодо митної діяльності на півночі Понту відносяться лише до V ст.

до н. е., але, безперечно, зародилася ця діяльність набагато раніше. Верхня хронологічна межа пов'язана з низкою фактів, що в цілому свідчать про завершення античної доби в історії Північного Причорномор'я в VI ст. Так, у другій чверті VI ст. було встановлено офіційний контроль Східно-Римської імперії над Таврикою. Пізньоантичний Херсонес утратив на користь кочівників значну частину своєї хори – основи античного господарювання та полісного ладу. На хорі античних центрів Східного Криму і Тамані фіксуються сліди руйнувань, спричинених нещодавніми варварськими навалами та гунсько-візантійським конфліктом за контроль над Боспором (колись – Пантікапеєм-Кесарією).

Тут слід зазначити, що в радянській історіографії панувала думка про закінчення античної доби історії Північного Причорномор'я в IV ст., коли у зв'язку з гунською навалою припиняють своє існування Тіра й Ольвія та нібито руйнується Боспор (див., напр.: [201, с. 624–625, 628; 202, с. 229]). Останнє припущення в сучасних археологічних дослідженнях підтримки не здобуло, через що нижня хронологічна межа періоду середньовіччя була пересунута. Так, у працях 1980–1990-х рр. В. М. Зубар почав доказувати, що кінець античної епохи в історії Херсонеса слід зараховувати до VI ст., а не до другої половини чи кінця IV ст. В одній зі своїх останніх праць В. М. Зубар доводив, що античний період в історії Херсонеса тривав протягом майже всього VI ст. і закінчився наприкінці цього століття. Незважаючи на те, що на початку царювання Юстиніана (527–565) до імперії приєднано Боспор, з мешканцями Південно-Західної Таврики укладено договір, після якого розгорнулося активне фортифікаційне будівництво. До цього часу належать написи дуксів Херсона – типово пізньоримських посадових осіб, не зафіксованих джерелами після 590 р. Саме наприкінці VI ст. в джерелах припиняється використання назви “Херсонес Таврійський”, яка остаточно поступається середньовічній формі “Херсон” [368; 392, с. 15–16]. Встановлюючи верхню хронологічну межу дисертаційного дослідження на VI ст.,

слід пам'ятати, що останній будівельний напис Херсонеса, в якому згадується митна організація міста, датується 488 р.

Основна мета дослідження – з'ясування ймовірності відтворення історії митних відносин у Північному Причорномор'ї античної доби та, за можливості, реконструкція (чи моделювання) цих відносин, з огляду на реальний потенціал джерельної бази. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань, що дозволяють простежити три пласти джерелознавчий, історіографічний та конкретно-історичний:

1) джерелознавчий та історіографічний аналіз офіційних нормативно-правових актів як ординарних, так і надзвичайних псефісм (почесних декретів громадянам і проксенічних постанов іноземцям), які зокрема надавали митні привілеї та / або окреслювали зовнішньоекономічний, міжнародно-правовий та митно-податковий статус полісів Північного Причорномор'я та Боспору;

2) аналіз історіографічних інтерпретацій змісту, призначення і структури окремих почесних декретів та їх сукупностей, а також дослідження особливостей проксенічної діяльності північнопричорноморських центрів та змін в основних цілях надання проксеній;

3) розкриття основних тенденцій розвитку торгівлі та господарських змін, що пов'язані з митною діяльністю Тіри, Ольвії, Херсонеса та Боспору впродовж різних періодів їх історичного розвитку, а також дослідження перебігу і результатів дискусій щодо визначення ролі торгівлі в античній економіці та застосування (незастосування) античними державами різноманітних регулятивних заходів у сфері торговельної, зокрема митної, політики; вивчення ймовірностей конкурентної боротьби на міждержавному рівні;

4) з'ясування матеріального наповнення митно-податкового статусу Тіри, Херсонеса і Боспору та визначення ступеня їх фінансової залежності від Римської імперії на основі аналізу офіційного листування причорноморських громад з адміністрацією провінції Нижня Мезія та повідомлень наративної традиції щодо фіскальних взаємин Боспора та Імперії;

5) дослідження інформативного потенціалу боспорських та херсонеських присвят і будівельних написів на предмет вивчення соціально-політичного ладу, характеру зв'язків із Римом та нюансів митно-податкових відносин пізньоантичної доби;

б) усебічне вивчення найважливіших нарративних джерел, що стосуються до подій у Північному Понті (низки промов Демосфена, “Трапедзитської промови” Ісократ, “Борисфенітської промови” Діона Хризостома, трактату “Про управління імперією” Константина VII Багрянородного, “Житій святих єпископів Херсонських” тощо), на предмет вірогідності їх повідомлень про торговельну і митно-податкову діяльність Тіри, Ольвії, Херсонесу і Боспору та взаємодію цих центрів з Афінами, Понтом, Римом тощо;

7) розгляд історіографічних підходів до проблеми походження і підпорядкованості херсонеського загону балістаріїв у зв'язку зі статусом міста в пізньоантичну добу та організацією його митно-податкового відомства, а також проблеми трансформації пізньоримських структур і методів контролю над понтійським узбережжям у ранньовізантійський час.

Загалом необхідно оцінити інформативний потенціал реальної джерельної бази запропонованої теми, дати загальну характеристику історіографічної ситуації, що виникла в окресленому сегменті вітчизняного антикознавства, спробувати розробити ідеально-типову модель історії митних відносин на півночі римського Понту.

Наукова новизна запропонованого дослідження полягає, перш за все, в самій постановці проблеми історії митних відносин на півночі античного Причорномор'я в зв'язку з особливостями розвитку історіографічних ситуацій навколо питань, пов'язаних з історією зовнішньоекономічних контактів, податкової діяльності, політичної і військової організації античних суспільств регіону. В дисертації запропоновано характеристику джерельної бази, розроблено періодизацію історіографії історії митних відносин, детально розглянуто проксенічну діяльність північнопричорноморських полісів і Боспору, піддано ретельному аналізу проксенічні псефісми – нормативно-правові акти, якими іноземцям

дарувалося право безмитності, як одного з різновидів масових історичних джерел з означеної теми. Всебічно розглянуто проблему міжнародно-правового статусу Тіри й Херсонесу імператорської епохи, в зв'язку з чим визначено зміст таких понять давньогрецького політико-правового словнику як “елевтерія” (свобода) та “автономія” (самоврядування). Запропоноване власне вирішення проблеми походження та природи гарнізону херсонеських балістаріїв останньої чверті IV – кінця V ст., практион (митниця) зі складу вікаріату (управління) яких було залучено до стягування податків, зокрема митних зборів, у Херсонесі. Доведено, що митний фактор рішуче впливав на процес інтеграції північнопонтійських громад до Римської імперії. Приміром, Рим надав митний імунітет на міждержавному рівні Тірі з виразною політичною метою, проте й із урахуванням власних фіскальних інтересів (зокрема, стану прибутків *Illiricum fructum* – митно-податкового округу Іллірик). Легіонери брали активну участь у стягуванні низки місцевих податків, наприклад, у Херсонесі. Особи, наділені римським громадянством, займали відповідальні посади в фінансово-фіскальній сфері причорноморських міст. Саме Рим визначав міжнародно-правовий статус давньогрецьких утворень північного узбережжя Чорного моря в перші століття нашої ери. Все це вкупі призводило при збереженні місцевої своєрідності в назвах та організації їх державних органів до уніфікації функцій цих органів з установами багатьох східносередземноморських міст. Доведено існування зв'язку між відповідними зовнішньополітичними статусами та наявністю митно-податкових привілеїв на міждержавному рівні – ателії (безмитності) та імунітету. Досліджено низку історіографічних дискусій навколо цих питань, на прикладі яких простежено закономірності зміни поглядів різних дослідників та періодичність коливань історіографічних концепцій. Уперше запропоновано спробу комплексної реконструкції історичного розвитку митних відносин на півночі античного Понту. Визначена ступінь ймовірності застосування античними державами Причорномор'я засобів зовнішньоекономічного, зокрема митно-тарифного регулювання. Проаналізовано напрями співробітництва полісів

і Боспору з крупними іноземними торговцями, які прагнули набуття прав безмитної торгівлі, місцевого громадянства й інших проксенічних пільг

Наукове і практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані під час написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історіографії, всесвітньої історії, історії України доби античності. Їх можна рекомендувати до використання для розробки вузівських підручників (навчальних посібників) для гуманітарних факультетів, де вивчаються історичні та історико-правові дисципліни. Вони стали основою для написання автором відповідних розділів у двох колективних монографіях: “Історія митної справи в Україні” (К.: Знання, 2006. – 606 с.: іл., карти), “Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті” (К.; О.: Пласке, 2010. – 541 с.), що використовуються у викладанні дисциплін “Всесвітня історія”, “Історія та теорія держави і права”, “Організація державного апарату України”, “Основи державного управління” для студентів Національної металургійної академії України, “Історія України”, “Історія митної діяльності”, “Історія держави і права зарубіжних країн” та “Історія держави і права України” для курсантів і студентів Академії митної служби України. Матеріал дисертації може використовуватися фахівцями відповідних центральних відомств для врахування історичного досвіду у процесі вдосконалення виконавчих функцій адміністративного апарату.

Особистий внесок здобувача. Основні результати дисертаційної роботи одержані автором самостійно. На основі комплексів наративних та епіграфічних джерел було реконструйовано та простежено розвиток митної діяльності на теренах півдня України і Росії в античну добу, а також її віддзеркалення у вітчизняній історіографічній традиції. Визначено об’єктивні військово-політичні та зовнішньоекономічні фактори, що сприяли інтеграції античних держав Північного Причорномор’я до загальнопонтійської та східно-середземноморської культурних й соціально-економічних спільностей, що стало надійним фундаментом для пізнішого їх включення до імперського військового, економічного й митно-податкового простору Риму. Розроблено нові підходи до

генези низки історіографічних ситуацій навколо питань, пов'язаних з митною діяльністю на півночі античного Понту.

Апробація результатів дослідження. Отримані результати роботи оприлюднювалися на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: “Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства” (Академія митної служби України, 24–25 листопада 2005 р., Дніпропетровськ); I–VI Міжнародні наукові школи-семінари “Історія торгівлі, податків, та мита” (Академія митної служби України, Інститут історії України Національної Академії Наук України, Дніпропетровськ, 2006–2012 рр.); VI Міжнародна наукова конференція “Проблеми історії та археології України, присвячена 150-річчю з дня народження академіка В. П. Бузескула (Харківське історико-археологічне товариство, Харківський національний університет ім. В. Каразіна, Харків, 10–11 жовтня 2008 р.); Другі Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського (Дніпропетровський національний університет, 21–23 березня 2008 р., Дніпропетровськ); XXV Міжнародна науково-практична конференція “Культура народів Причорномор'я” (Таврійський національний університет, Сімферополь, 17–18 квітня 2008 р.); Міжнародна конференція “Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі” (Бердянський державний педагогічний університет, Бердянськ, 15–16 травня 2008 р.); XXVII наукова конференція “Культура народів Причорномор'я з найдавніших часів до наших днів” (Таврійський національний університет, Сімферополь, 22–23 квітня 2009 р.); XXII наукова конференція кафедри джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету “Историография источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин” (Історико-архівний інститут Російського державного гуманітарного університету, Москва, РФ, 28–30 січня 2010 р.); Всеросійська науково-методична конференція “Государство – экономика – политика: актуальные проблемы экономической истории” (Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, Санкт-Петербург, РФ,

11–13 травня 2010 р.); XXIV Міжнародна історико-правова конференція “Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність”, (Міжнародна асоціація істориків права, Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.); XXV Міжнародна історико-правова конференція “Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку” (Міжнародна асоціація істориків права, Кримський економічний інститут ДВНЗ “Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана”, Сімферополь – Саки, 16–18 вересня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин” (Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи НБУ”, Суми, 10–11 червня 2011 р.); V Międzynarodowe sympozjum dziejów biurokracji (Університет Миколая Коперника у Торуні, Державна вища професійна школа у Влоцлавку, Торунь, Влоцлавек, Республіка Польща, 21–24 червня 2012 р.); VIII Міжнародна наукова конференція “Проблеми історії та археології України” (Харківське історико-археологічне товариство, Харківський національний університет ім. В. Каразіна, Харків, 09–10 листопада 2012 р.); VI методологічний семінар “Ментальні мапи як інструментарій історика” (Інститут історії України Національної Академії наук України, Київ, 20 листопада 2012 р.). Основні положення дослідження використано під час викладання дисертантом дисциплін “Історія держави і права України” та “Історія митної діяльності” для курсантів і студентів Академії митної служби України, а також дисциплін “Історія та теорія держави і права”, “Всесвітня історія”, “Організація державного управління” та “Організація державного апарату України” для студентів Національної металургійної академії України.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в авторській монографії загальним обсягом 20,17 обліково-видавничих аркушів, у двох колективних монографіях, 46 статтях, з них 26 у наукових фахових виданнях України, 11 у збірниках міжнародних конференцій, в одному навчальному посібнику.

Структура дисертації підпорядкована меті та завданням дослідження, складається з переліку скорочень, вступу, 4 розділів (14 підрозділів), висновків, бібліографічного опису, додатків. Загальний обсяг роботи 477 стор., з яких основна частина – 393 стор., 46 стор. – список використаних джерел та літератури, 38 стор. – додатки.

РОЗДІЛ 1
ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРІЇ
МИТНИХ ВІДНОСИН В АНТИЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ЯК
ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база

Становлення української державності впродовж 1990-х рр. збіглося зі структурними та парадигмальними змінами у вітчизняній історіографії. Українська гілка радянської історіографії на початку 1990-х розвивалася в перспективі трьох цілей: по-перше, відбувався пошук власної ідентичності як історіографії національної; по-друге, сумбурно засвоювалися найновіші й не зовсім підходи світової історичної науки; по-третє, напрацьовувалися власні підходи до історико-ідеологічного обґрунтування незалежної державності. Перша мета відповідно до філософсько-методологічних принципів сучасної науки від самого початку мала б здаватися малопривабливим анахронізмом. Проте її було формально досягнуто завдяки інституціональній консолідації історичної науки в Україні та через розрив сталих контактів із колишніми колегами по Союзу. Друга мета все ще обіцяє добрі сходи. Проте сходи ці пробиваються хіба що на поодиноких ділянках історіографії. Складніше за все виявилось з третьою метою. В умовах становлення суверенної державності українська історіографія 1990-х – початку 2000-х рр. не могла не виконувати історико-легітимістських функцій. У наукових розвідках і навчальних посібниках так само, як і в популярних нарисах, політичних програмах і конституційно-правових документах¹ буття держави і нації осмислювалося переважно через призму двох протилежних образів-парадигм – “відродження” та “молодої демократії”. Згідно з першою парадигмою, постулювалося, що нинішній

¹ Див.: Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. ; Преамбула до Конституції України, прийнятої на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.

український суверенітет є відродженням стародавніх традицій державності на українських землях. Згідно з другою, стверджувалося, що Україна – молода, наново створювана за кращими світовими взірцями демократія. Перший образ орієнтував дослідників на пошук історичних традицій, так званої “історичної тяглості” [232, с. 46–60; 254, с. 120–139], тяжів до виходу за етнонаціональні межі й подовження пошуків історичних витоків України в стародавніх епохах. Яскравим виявом цього образу стала актуалізація проблематики первісної та стародавньої історії країни, що втілювалося в низку академічних і навчально-методичних праць, присвячених первісному суспільству, античності та ранньому середньовіччю [150; 151]. Орієнтація на парадигму “молодої демократії” актуалізувала соціологічні і політологічні дослідження в сфері компаративістики. Активно здійснювався пошук реальних або ймовірних рецепцій та наявних чи уявних паралелей в історичному розвитку України і Заходу, де вдало реалізовано демократичну модель. Історики, які сприйняли цей образ, відповідно до своєї професійної налаштованості, розпочали пошуки демократичних традицій українського народу, що відразу вивело їх не тільки на козаччину і давньоруське віче, але й на демократичні режими стародавніх греків. Таким уявляється загальне історіографічне тло 1990-х рр.

Одним із виявів українського державотворення цього часу стало формування самостійних галузевих відомств та силових структур, звільнених від опіки колишнього союзного центру: збройних сил, міліції, служби безпеки, дипломатичного корпусу, податкової системи, митниці, прикордонної служби, пожежної охорони тощо. Інституціональне оформлення ЗСУ, МВС, СБУ, МЗС, ДПА, ДМСУ, ДПСУ, МНС тощо викликало цікавість з боку співробітників цих відомств та суспільства загалом до передісторії цих служб. Цей інтерес цілком природно породив прагнення до створення “відомчих історій”, наділених історико-легітимістськими функціями, вкрай важливими для структур, що не мали якогось виключно національно-українського коріння, а походили, як увесь апарат і механізм української держави, зі спільного радянського минулого. Таке прагнення одночасно виявилось як з боку окремих керівників цих відомств, так

і з боку представників історичного, журналістського та краєзнавчого цехів. Подібні процеси наукової легітимації історії окремих відомств і служб як потужний зовнішній (екстерналістський) чинник стимулювали дослідження відповідних історіографічних напрямків. У результаті впродовж другої половини 1990-х рр. почали і донині продовжують виходити різноманітні історії конкретних митниць, митні історії окремих регіонів або періодів, загальні нариси історії митної справи (див., напр.: [403; 404; 371; 154; 155]). В Україні захищено вже декілька кандидатських і докторських дисертацій з історії митної справи, митного законодавства та митної політики, науковим центром з дослідження історії митної діяльності стала Академія митної служби України (Дніпропетровськ). Лише в Академії з 1998 до 2013 рр. опубліковано понад 200 статей з історії митних відносин. Від цих переважно фахових, концептуальних публікацій дуже відрізняються праці, що за своїм характером є напіваматорськими нарисами, яких, на жаль, ще досі багато і в столиці, і в регіонах [299]. Протягом шести останніх років в Академії митної служби України щорічно проходить міжнародна науково-методична школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита”. Її метою є інтеграція творчих зусиль фахівців різних галузей знань з України, Росії, Польщі та інших країн з метою подальшого плідного вивчення соціально-економічних, політичних, міжнародно-правових аспектів, пов’язаних з історією економічного обміну та митно-податкової діяльності. Важливе місце в роботі школи-семінару посідають питання історіографії та історії митно-податкових відносин в античності та ранньому середньовіччі особливо в регіоні Північного Причорномор’я. Спільними зусиллями істориків Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара та Академії митної служби України вже четвертий рік поспіль видається фаховий періодичний збірник наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита”.

На серйозному науковому рівні проблеми з української митної історії різних періодів та регіонів досліджувалися і подекуди продовжують досліджуватися в Чикаго (А. Шляхтер), Києві (В. Берковський О. Ліцоева,

В. Тимченко, К. Гальський), Львові (А. Кольбенко, А. Мицак), Сімферополі (О. Тимошук ²), Запоріжжі (А. Бойко ³, Ю. Головка), Дніпропетровську (Д. Архірейський, О. Дячок, Л. Жеребцова, К. Колесников, О. Морозов, В. **Ченцов**). Цей факт дуже втішний, оскільки маніфестує появу в Україні окремого напрямку наукових досліджень. Але ж майже в усіх без винятку узагальнюючих працях з історії митної діяльності та з митного права як радянських, так і сучасних (див., наприклад: Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1987. – 160 с.; Габричидзе Б. Н. Таможенное право. – М., 1995 ; Чорний В. Україна і митна справа: історичний нарис. – К., 2000. – 349 с.; Павлов А. Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти. – К. : Акцент, 2002 ; Ківалов С. В., Кормич Б. А. Митна політика України. – Одеса, 2002 ; Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на півдні України з давніх часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці). Історико-правове дослідження. – Одеса : Юридична література, 2006. – 134 с.), античному Причорномор'ю відводиться мізерна частка уваги, внаслідок чого це питання залишається досі слабо дослідженим. Єдиний виняток – це дві колективні монографії викладачів Академії митної служби України та Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара “Історія митної справи в Україні” та “Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті”, що містять розділи, присвячені античному Північному Причорномор'ю [205; 206]. Автор цих розділів звертався до окремих аспектів історії митних відносин в античному Причорномор'ї також у своїх статтях [226–256]. Отже, нині настав час узагальнити отримані надбання.

Той факт, що на серйозному науковому рівні досі майже не порушувалося питання відтворення історії митних відносин на півночі Понту, не означає відсутності глибокої джерелознавчої, конкретно-історичної та історіографічної

² 2009 р. Олександр Валентинович Тимошук пішов із життя.

³ 2010 р. Анатолій Васильович Бойко пішов із життя.

розробки окремих сюжетів та аспектів означеної теми або ширших за неї проблем економічного, соціального та політичного розвитку Північного Причорномор'я. Можна стверджувати, що вітчизняна історіографічна традиція, з одного боку, розв'язувала широкі проблеми соціально-економічних відносин, торговельних зв'язків, розвитку державного ладу та міжнародних контактів. З іншого – вона відзначалася тривалою відсутністю узагальнень та зорієнтованістю на конкретні сюжети в питаннях, пов'язаних з історією митних відносин. Це пояснюється не суб'єктивними методологічними пріоритетами конкретних дослідників, а особливостями реальної джерельної бази. Історіографічну традицію, пов'язану з вивченням соціально-економічних і політичних питань у зв'язку з окремими аспектами історії митно-податкових відносин у Північному Причорномор'ї античної доби, можна розбити на шість основних періодів:

1) середина – друга половина XIX ст. – становлення антикознавства та досліджень історії античного Північного Причорномор'я в Російській імперії;

2) 1880–1916 рр. – перша систематизація північнопричорноморського лапідарію, епіграфічних пам'яток та творів греко-римських авторів, поява перших узагальнюючих праць переважно з політичних та релігійних аспектів історії Ольвії, Херсонесу і Боспору;

3) 1917–1920-ті рр. – інерція попереднього періоду в революційні і пореволюційні роки, відновлення тимчасово перерваної систематичної праці;

4) 1930-ті – початок 1960-х рр. – формування нових системних підходів до історичного процесу в античності, що виходили з “марксистсько-ленінських” методологічних принципів;

5) середина 1960-х – середина 1980-х рр. – публікація узагальнених і прокоментованих збірок епіграфічних джерел, поява нових оцінок історичних фактів та постановка багатьох актуальних досі завдань для дослідження;

6) друга половина 1980-х – 2000-ті рр. – подальше повільне накопичення емпіричних даних, спроби переоцінки низки усталених висновків і парадигм за межами “марксистсько-ленінської” методології.

На кожному з етапів накопичувалися позитивні досягнення в розробці проблем економічної і політичної історії античного Понту, так чи інакше дотичні до питань історії митних відносин. Протягом першого і другого періодів закладається справжній джерелознавчо-історіографічний базис античної історії Північного Причорномор'я, безпосереднє звернення до якого досі дозволяє фахівцю збагачувати арсенал власних досліджень. Незаперечну вагу мав початок регулярних наукових розкопок у Херсонесі, Ольвії та Боспорі. Актуальними зараз є окремі видання та систематизовані публікації **епіграфічних** пам'яток і наративних джерел, подекуди неперевершені досі. Це, наприклад, “Написи Тіри, Ольвії, Херсонесу Таврійського, що розташовані між Дунаєм і Боспорським царством...”, які вийшли в двох виданнях у чотиритомній серії “Античні написи північного узбережжя Понту Евксинського: грецькі і латинські” за редакцією В. В. Латишева між 1885 і 1916 рр. [82]. Викликає зацікавлення “Збірник грецьких написів християнських часів із Південної Росії” В. В. Латишева, що побачив світ у Санкт-Петербурзі 1896 р. [38]. Величезне значення має “Scythica et Caucasica” – зібрання фрагментів грецьких і римських авторів, опубліковане на межі XIX–XX ст. разом із коментарями і паралельними російськими перекладами [87]. Україй важливими були джерелознавчі студії на рівні опрацювання окремих пам'яток, історична вага яких неперевершена донині. Привертає увагу праця О. Л. Бертє-Делагарда “Напис часів Імператора Зенона у зв'язку з уривками з історії Херсонеса” (1893), в якій детально досліджено питання походження знаменитого херсонеського напису 487/488 р. Автор ґрунтовно довів належність документа саме Херсонесу, а не Фесалоніці [103, с. 45–88]. Останнє стверджував зокрема В. Н. Юргевич, виходячи з копії цього ж напису, що була зроблена французьким королівським консулом у Македонії Кузінері (Е. М. Cousinéry) з каменя в підвалі мечеті Ескі-Джума [421, с. 779–781]. Текст копії було наведено в спогадах Кузінері “Подорож Македонією” (Париж, 1831). Для історіографії другого періоду, поряд із прогресом конкретних джерелознавчих досліджень, характерна поява оригінальних авторських реконструкцій економічних

відносин, державного ладу і політичної історії античних держав Північного Причорномор'я, зроблених на підставі висококваліфікованої систематизації нещодавно накопичених знань. Так, у VI і VII главах I частини “Дослідження про історію і державний лад міста Ольвії”, що друкувалися в “Журналі міністерства народної освіти” з січня до квітня 1887 р., В. В. Латишев аналізує основні віхи історії післягетської та римської Ольвії до часів Александра Севера, а в II частині пропонує власну реконструкцію державного ладу цього полісу [276]. Багато в чому узагальнюючою працею, що вийшла друком у Петрограді в 1918 р., підбила підсумки дослідницької роботи попередніх двох періодів та намітила рух уперед, стала синтетична монографія М. І. Ростовцева “Еллінство та іранство на півдні Росії”.

Протягом третього і четвертого періодів продовжується та поглиблюється послідовна розробка окремих історіографічних сюжетів, завдяки систематичним археологічним розкопкам неухильно розширюється реальна джерельна база, також з'являються цікаві гіпотези щодо окремих питань історії римського Понту. Скажімо, у 1917 р. в № 63 “Повідомлень Імператорської Археологічної комісії” М. І. Ростовцев у статті “Цезар і Херсонес” уперше висунув припущення, згодом покладене в основу концепції так званої першої елевтерії Херсонесу [331, с. 1–21]. Відповідно до останньої херсонеський громадянин Гай Юлій Сатир, син Теагена, після переконливої перемоги легіонів Цезаря над Фарнаком II Боспорським під Зелюю добився від римського диктатора проголошення своєї батьківщини “вільним містом”. У 1922 р. О. В. Орешников на підтвердження цієї думки пов'язав з елевтерією 46 р. до н. е. дві монети з написом ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ, спершу датовані, як і весь комплекс монет із тією ж легендою, II ст. н. е. [308]. Гіпотеза Ростовцева-Орешникова, що набула популярності та палкої підтримки в історіографії, всупереч низці суперечностей у її змісті та появі пізніших заперечень окремих її елементів [127, с. 19–20], залишилася актуальною в літературі донині. Своєму успіхові вона завдячує авторитетній підтримці й здавалося б надійним матеріальним аргументам, запропонованим у посмертній праці О. М. Зографа

“Античні монети” (1951) [175]. Четвертий період так само відзначився активною розробкою джерельної бази історії античного Причорномор’я. Так, 1939 р. у “Віснику древньої історії” Б. Н. Граков надрукував прокоментоване зібрання оригіналів і перекладів давньогрецьких написів, що торкалися історії Скіфії та Північного Понту [17, с. 231–316]. Серед цих написів є чимало, що прямо чи опосередковано розкривають специфіку митних відносин, хоча, на жаль, переважно в доримську добу. Протягом 1930-х видатні радянські антикознавці, вихованці ще дореволюційної школи, здійснюють спробу підлаштувати власні дослідження до вимог і концептуального змісту марксистської доктрини. Наприклад, С. О. Жебелєв запропонував концепцію боспорського “повстання рабів” 107 р. до н. е. на чолі з Савмаком. Класовий характер цього руху та його соціальний склад залишався під великим питанням ще тоді, зараз ця концепція заперечена. У той же час з’являються інші, актуальні досі, праці С. О. Жебелєва з історії економічного розвитку античного Північного Причорномор’я [170]. У них він фактично обґрунтовує тези свого вчителя М. І. Ростовцева про типологічну схожість елліністичної і римської економіки з європейською капіталістичною економікою ХІХ–ХХ ст. Так, з позицій “модернізму” оцінюється роль торгівлі в античному суспільстві, значення якої явно перевищується, що стає відмітною ознакою всієї подальшої радянської історіографії. Так, О. І. Тюменєв зазначає, що більшість **херсонських** проксеній, у яких спеціально не вказувалося їх особливе призначення, були фактично індивідуальними нормативно-правовими актами для **регулювання** саме зовнішньої торгівлі [384]. У середині 1950-х рр. В. Д. Блаватський здійснив першу широкомасштабну спробу дослідити проблему рабів та джерела їх надходження на матеріалах античних центрів Північного Причорномор’я. На підставі тези Б. Н. Гракова про використання в боспорських царських керамічних майстернях, що мали яскраву товарну спрямованість, праці рабів [18, с. 201], В. Д. Блаватський дійшов висновку щодо значної, якщо не вирішальної, ролі рабської праці серед різних складових виробництва [108, с. 31–56]. Не менш цікавою була спроба В. Д. Блаватського вирахувати бюджет

Боспорської держави Спартокідів. У додатку до своєї праці “Землеробство в античних державах Північного Причорномор’я” він доводив, що основною статтею доходу був прибуток від хлібної торгівлі [107, с. 201–204]. Загальну суму прибутків держави Спартокідів В. Д. Блаватський оцінює в 300–350 талантів. На жаль, запропоновану цифру не можна визнати скільки-небудь переконливою, адже будь-які розрахунки “бюджету” античних **північнопричорноморських** держав приречені на хронічну помилковість через бідність і фрагментарність джерел, які дають лише розрізнені й випадкові свідчення [118, с. 131, прим. 6].

У 1950-ті рр. І. Б. Брашинський уперше безпосередньо звернувся до проблеми характеру та розміру митних зборів на Боспорі [118, с. 129–137], але стан джерел дозволив розглянути це питання лише для IV ст. до н. е. Проте, окремі гіпотези, висловлені автором, можуть бути актуальні і для наступних історичних періодів, аж до римської доби включно. Зокрема, привертає увагу припущення І. Б. Брашинського, що стандартна формула *καὶ εἰσπλοῦν καὶ ἐκπλοῦν* (“і припливати і відпливати”) проксенічних актів давньогрецьких полісів, що залишалася стандартною протягом багатьох століть аж до III ст. н. е., могла означати звільнення від портових зборів [118, с. 132–133, прим. 12]. Разом з нею інша формула – *ἀσυλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ* (“без пограбування [конфіскації] і без договору”) – дарувала проксенам право вільного входу в гавань і вільного виходу з неї в мирний і воєнний час.

У межах п’ятого історіографічного періоду відбувся справжній прорив, пов’язаний зі зміцненням і подальшим розробленням джерелознавчого фундаменту історії Північного Причорномор’я. Вийшли друком відразу декілька великих збірок епіграфічних пам’яток, які не тільки узагальнювали дореволюційні та післяреволюційні публікації джерел, але й містили нові, щойно введені у науковий обіг матеріали. Це, зокрема: “Корпус боспорських написів” за редакцією В. В. Струве, М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича, А. І. Доватура, Д. П. Каллістова, Т. Н. Книпович (1965); “Написи Ольвії” за редакцією Т. Н. Книпович та Є. І. Леві (1968); “Нові епіграфічні пам’ятки

Херсонесу Таврійського” (1964), “Нові епіграфічні пам’ятки Херсонесу Таврійського. Лапідарні написи” (1973), “Латинські написи Херсонесу Таврійського” (1983), укладені Е. І. Соломонік тощо [34; 44; 63–67]. На цьому етапі поширюються спроби переглянути традиційні історіографічні оцінки та концепції. Привертає увагу намагання М. К. Трофімової на елліністичному матеріалі модифікувати переважно завищену оцінку значення античної торгівлі як наче основного способу обміну товарами [382, с. 46–68]. До цього ж питання майже через чверть століття звертається М. Ю. Трейстер. У статті “Боспор і Єгипет у III ст. до н. е.” автор демонструє, що стосунки двох елліністичних царств були далекі від нав’язаного їм сучасними дослідниками протистояння, нібито викликаного наявною між ними торговельною конкуренцією [380, с. 126–139]. Обидві держави мали підстави для об’єднання зусиль на міжнародній арені, адже прагнули встановити межу апетитам сирійських та малоазійських володарів. Для п’ятого періоду властиво широке використання археологічних та нумізматичних джерел для вирішення багатьох питань соціально-політичної та економічної історії Північного Причорномор’я. П. О. Каришковський, О. М. Зограф, В. А. Анохін активно залучали власні реконструкції монетної справи античних держав Північного Причорномор’я для побудови цілої низки висновків щодо їх політико-правової та соціально-економічної історії [217; 215; 219; 175; 176; 93–99]. У середині 1980-х рр. І. Б. Брашинський розробляє нові методологічні підходи до вивчення торговельної діяльності в причорноморському регіоні, використовуючи зокрема кількісні методи аналізу масового керамічного матеріалу, відкритого в ході багаторічних археологічних розкопок [122]. Протягом четвертого і п’ятого періодів усталилися також підходи до визначення міжнародно-правового статусу та соціально-політичного ладу Тіри, Ольвії та Херсонесу. Скажімо, була розвинута гіпотеза М. І. Ростовцева про “першу елевтерію” Херсонеса, з якою в подальшому пов’язувалися митно-податкові привілеї поліса; сформульовано думку про установа Херсонесом як “вільним містом” союзно-договірних відносин з Римом у часи “другої елевтерії” (від 140-х рр.); висловлено

припущення, що наприкінці III ст. внаслідок становлення режиму доміну за Діоклетіана Херсонес перетворився на ординарне місто на околиці імперії; закріплена теза про включення Тіри й Ольвії до складу Римської імперії не пізніше часів Септимія Севера [175, с. 153; 194, с. 118; 207, с. 4; 201, с. 623].

Сучасний період в історіографії історії античності відзначається двома важливими тенденціями. По-перше, наука звільнилася від диктату **марксистської** ідеології, що сприяло усуненню методологічних штампів під час аналізу античного способу виробництва. Виявилось це, наприклад, у дискусії навколо проблеми натуралізації економіки в період пізньої античності (III–VI ст. н. е.) По-друге, подальше розширення джерельної бази античної історії Північного Причорномор'я, яке відбувається за рахунок нових археологічних знахідок, уже призвело до переоцінки старих поглядів на характер політичних і митно-фінансових інститутів північнопонтійських центрів та на специфіку зв'язків останніх із Римом. На підставі досягнень попередньої доби 1960–1980-х рр. протягом шостого періоду зазначені тенденції вилилися в перегляд цілої низки висновків четвертого періоду. Зокрема, виходячи з тези, що значний розвиток класичного рабовласництва можливий тільки в умовах високотоварного виробництва, яке дозволяло отримувати максимальні вигоди від застосування праці малокваліфікованих працівників, було зроблено висновок про відсутність умов для широкого розвитку рабства класичного типу в Північному Причорномор'ї. У цьому регіоні, на відміну від Мілету, Самосу, Хіосу, Коринфу, високотоварне виробництво не набуло такого масштабного виміру [180, с. 136–140]. Протягом 1990–2000-х рр. розроблялися нові підходи та цікаві концепції, альтернативні старим теоріям і гіпотезам. Зокрема С. Б. Сорочан, В. М. Зубар і Л. В. Марченко у своїй праці з історії Херсонесу доводили, що так звана натуралізація, властива античній економіці з III ст. н. е., – це не якісна, а кількісна характеристика. Справа в тому, що вся економіка античності натуральна сама по собі, як господарства всіх без винятку традиційних доіндустріальних суспільств [368, с. 151–152]. Завдяки новим археологічним даним, що свідчили про інтенсивний розвиток економіки Херсонесу і Боспору в

пізньоантичну добу, В. М. Зубарю вдалося пересунути верхню хронологічну межу пізньої античності з кінця IV на VI ст. н. е. [182, с. 15; 392]. В. М. Зубар і Н. О. Сон висунули нову концепцію міжнародно-правового статусу Тіри, Ольвії і Херсонесу доби римського домінування. Дослідники особливо наголошують на особливому, формально незалежному статусі цих полісів, що так і не стали інтегральною частиною імперії та зберегли власну автономію чи елевтерію [185; 188; 189; 191; 366]. І. А. Макаров завдяки новій інтерпретації давно відомих херсонеських декретів та греко-римських нарративних джерел дійшов висновку про малоімовірність надання Херсонесу Гаєм Юлієм Цезарем елевтерії [283, 82–97]. Даний висновок істотно корелює усталені погляди на початок римської доби в історії Північного Причорномор'я, заперечуючи гіпотезу Ростовцева-Орешникова, вперше висловлену ще в 1917–1922 рр. і досі широко популярну в історіографії. Спираючись на відкриття кількох нових фрагментів написів, К. Цукерман на підставі реконструкцій Г. Альфельді і Т. Сарновського довів, що після виведення римських військ з Херсонесу в третій чверті III ст. за Авреліана, на межі III–IV ст. в місті знову з'являється вексіяція римських легіонерів. Цей висновок суттєво корегує попередні погляди на статус міста у зв'язках із Римом [399, с. 545–561]. Унаслідок обробки результатів розкопок 1998 р. в Керчі, зіставлених з матеріалами 1908 та 1984 рр., поставлено крапку в тривалій суперечці щодо характеру влади Спартоکیدів на Боспорі [14, с. 59]. Ретельний аналіз нумізматичного матеріалу на тлі всіх інших відомих джерел дозволив С. Ю. Саприкіну аргументовано заперечити ряд поширених нині трактувань історії Боспорського царства, сформульованих свого часу в монографії В. А. Анохіна “Історія Боспора Кімерійського” (К., 1999) [346, с. 11–35]. На початку 2000-х рр. розпочався перегляд концепцій “великої грецької колонізації”. Схваленою була думка, що колонізаційні процеси не залежали від зовнішніх для поселень і самих поселенців причин: колонії – це не торговельні факторії, не ринки сировини чи ринки збуту, потрібні метрополіям для задоволення їх власних потреб. Новозасновані поселення розглядаються як висілки (апойкії) фермерів, потрібні

лише їм самим для продовження традиційного способу життя як землеробів і громадян [269, с. 36–37]. У той же час в історіографії піднялася нова хвиля критики модернізації античної економіки, зокрема торгівлі. Так, В. Д. Кузнецов доводив, що в архаїчну добу грецька торгівля між полісами і особливо з варварами Причорномор'я не набула значного поширення. Методи її дослідження, що ґрунтуються на аналізі переважно матеріалу поховань та поселень, не дозволяють скласти повної та об'єктивної картини з огляду на специфіку знахідок. З останніх, приміром, не впливає відповіді на питання, в який спосіб речі потрапили до останнього власника – через механізми торгівлі чи іншим способом, скажімо, як військовий трофей, данина, дипломатичний дарунок тощо [269, 16–39].

В сучасній історіографії, пов'язаній з митно-податковими відносинами у Понті, можна виділити декілька блоків дискусійних тем. Ці важливі для нашого дослідження теми були порушені або наново актуалізовані саме протягом останнього, шостого, періоду розвитку вітчизняної історіографії. По-перше, аналіз проксеній як джерела права в частині регулювання митно-податкових відносин та історичного джерела історії митно-податкових й іншого роду відносин. Цей блок складається з реконструкції текстів окремих проксеній, їх формулярно-дипломатичного аналізу. Важливо також питання призначення проксеній – економічного, політичного, консульсько-дипломатичного тощо. Плідний у цьому плані спосіб з'ясування функціонального призначення **проксеній** за характером їх формуляру, запропонований ще 1950 р. О. І. Тюменєвим. Аналіз географії походження проксенів відбиває основні напрямки економічних зв'язків та митно-податкової діяльності, що загалом підтверджується джерелами іншого походження – епітафіями, амфорними клеймами, письмовими свідченнями тощо. Виділення тенденцій передачі права законодавчої ініціативи (ейсегетії) під час прийняття проксеній та визначення змін у колі осіб, які мали право скріпляти документ власною печаткою, характеризує не лише еволюцію державного регламентування проксенічної діяльності, але також і державного ладу загалом. По-друге, вкрай актуальною

для нашої праці видається проблема “першої” і “другої елевтерій” Херсонеса Таврійського та відповідно його митно-податкових пільг, що були пов’язані з міжнародно-правовим статусом “вільного міста”, наданим римськими імператорами. Ця проблема, як зазначалося, актуалізована І. А. Макаровим, інші фахівці, такі, як В. М. Зубар, Л. В. Марченко, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон, дотримуються її традиційної інтерпретації. По-третє, в останні роки знов актуальним стало питання політико-правового статусу Тіри як автономії чи то в складі (П. О. Каришковський, І. Б. Клейман, С. Ю. Саприкін), чи то поза кордонами (В. М. Зубар, Н. О. Сон) Риму з правами митно-податкового імунітету в торгівлі з дунайськими провінціями імперії. По-четверте, важливим був і залишається блок питань функціонування митно-податкової сфери **Боспорської** держави і ступеня контролю над нею з боку Риму, а також характеру та призначення корпоративних і разових звільнень від мита (ателії) на Боспорі. По-п’яте, в останнє десятиліття у працях В. М. Зубаря, М. І. Храпунова, К. Цукермана повторно дебатується проблема міжнародно-правового статусу Херсонесу та звільнення його на межі III–IV ст. від мит і зборів. Тут загострене питання походження й характеру пізньоантичного гарнізону міста; титулів, назв посад, функцій чиновників і магістратів; структури й самого факту існування митно-податкового відомства Херсонеса IV–V ст.; реальності згаданих у Константина Багрянородного пільг та привілеїв місту і вірогідність його повідомлень щодо цього предмета загалом.

Аналіз розвитку історіографії слід закінчити згадкою про плідну джерелознавчу роботу кількох поколінь учених, які, відкриваючи та відновлюючи для науки колись утрачені історичні пам’ятки, своїми реконструкціями, коментарями та інтерпретаціями торували шляхи історіографії в майбутнє. Зокрема, із середини XIX ст. і до наших днів у публікаціях епіграфічних пам’яток Північного Причорномор’я їх видавці активно коментують джерела, що розкривають різні аспекти дипломатичних, соціально-політичних, економічних загалом і митно-податкових зокрема відносин у цьому регіоні античного світу. На межі XIX–XX ст. видано та перекладено російською мовою фрагменти творів

грецьких і римських античних авторів [87]. Ці публікації були частково повторені, розширені й продовжені в радянський час на шпальтах “Вестника древней истории” та інших видань. Серед видатних російських та українських епіграфістів та істориків античного Понту слід назвати В. В. Латишева, С. П. Шестакова, М. І. Ростовцева, С. О. Жебельова, В. А. Шангіна, А. Л. Якобсона, Ф. В. Шелова-Коведяєва, В. Ф. Гайдукевича, Е. І. Соломонік, П. О. Каришковського, І. Б. Клеймана, І. П. Нікітіну, Ю. Г. Виноградова, В. І. Кадеєва, Є. М. Алексєєву, С. Б. Сорочана, І. А. Макарова, В. М. Зубаря, С. Ю. Саприкіна, М. І. Храпунова, В. П. Толстикова, В. П. Яйленка, А. І. Айбабіна, М. В. Скржинську, Є. А. Ліньову, Н. О. Сон, В. Д. Кузнецова, В. В. Серова, Л. М. Славіна, Є. Г. Сурова, В. М. Зінька, Л. В. Марченка, А. С. Русяєву, С. Д. Крижицького та багатьох інших. У їх працях усебічно проаналізовано цілу низку проксенічних актів еллінських колоній I ст. до н. е. – III ст. н. е., херсонеські будівельні написи IV–V ст., боспорські офіційні та присвятні написи II–III ст., листування херсонеської та тіраської громад з римськими властями межі II–III ст. тощо. У коментарях до віднайдених епіграфічних пам’яток або у власних конкретно-історичних працях науковці висвітлили велику кількість сюжетів, пов’язаних з історією торгівлі, митно-податкових стосунків, монетно-фінансової справи, міжнародних зв’язків, політичного та соціального ладу, військово-адміністративного устрою античних держав Північного Понту.

Складність реконструкції (або моделювання) митних відносин у Північному Причорномор’ї античної доби пов’язана з двома причинами. Перша – специфіка митної діяльності протягом усієї античності. Торгівля, як один із багатьох способів обміну товарами, посідала хоч і значне, але маргінальне місце, через переважно натуральний характер економічного виробництва її вага не була стабільною. З огляду на це митна справа в античності так і не виділилася в окрему сферу державної фіскально-регулятивної діяльності. Митна діяльність залишалася в межах фіскально-податкової сфери загалом і разом з нею перебувала значною мірою в приватних руках відкупників. (Останній факт, до речі, вплинув як додатковий негативний фактор на ступінь

повноти джерельної бази). Друга причина виникнення проблем з моделюванням історії античних митних відносин походить від “родової хвороби” історії античного Причорномор’я в цілому: не просто брак джерел, а їх критичний мінімум на тлі дивовижної мозаїчної фрагментарності та дискретності.

Фрагментарність і дискретність наявної джерельної бази викликані тим, що збереглися лише поодинокі історичні джерела різних видів, між якими існують великі хронологічні та географічні розриви. Джерела епіграфічні, серед яких зустрічаються нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, документи діловодства – офіційне листування, будівельні написи:

1) проксенії з даруванням безмитності та супутніх привілеїв видатним іноземцям, а також інші північнопонтійські почесні декрети V ст. до н. е. – початку III ст. н. е., в яких зокрема містяться дані про посольства до римлян для узгодження міжнародно-правового статусу та клопотання щодо надання певних митно-податкових пільг полісам;

2) офіційне листування херсонеської громади з легатом Нижньої Мезії щодо проституційної податі кінця II ст. (IOSPE, I², 404) та офіційне листування щодо податкового імунітету Тіри межі II–III ст. (IOSPE, I², 4);

3) боспорські написи II–III ст. про дарування царем Савроматом II разової ателії фіасові навклерів (КБН, № 1134) та присвячення на постаменті пам’ятника Зевсу і Гері, встановленого боспорськими аристократами на честь перемог царя Тейрана (КБН, № 36);

4) херсонеські будівельні написи IV–V ст. зі згадками про римських і місцевих урядовців та балістаріїв, які, вірогідно, були причетними до стягування мита (IOSPE, I², 449, 450; СГНЮР, № 7).

Усі епіграфічні джерела опубліковані в кількох великих збірках. Публікацію першого з них на високому археографічному рівні здійснено В. В. Латишевим ще у 80-х рр. позаминулого століття в рамках програм Російського Імператорського товариства: між 1885 та 1916 рр. вийшли чотири томи “*Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini*”, найцитованішим

із яких, завдяки другому доповненому виданню, виявився перший том “*Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum*”. У 1965 р. за редакцією В. В. Струве, М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича та інших з’явився “Корпус боспорских надписей”. Невдовзі, в 1968 р. як результат майже 50-річних досліджень радянських учених світ побачив збірник за редакцією Т. Н. Книпович та Є. І. Леві “Надписи Ольвии (1917–1965)”. Протягом 1960–1980-х рр. збірки херсонеської епіграфіки видавала Е. І. Соломонік: “Новые эпитафические памятники Херсонеса” (1964) та їх продовження “Новые эпитафические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи” (1973), “Латинские надписи Херсонеса Таврического: тексты, перевод, комментарии” (1983), а також науково-популярне видання “Каменная летопись Херсонеса: греческие лапидарные надписи античного времени” (1990). Усі інші публікації грецької та латинської епіграфіки Північного Причорномор’я античної доби як у радянський час, так і зараз були поодинокими та з’являлися на шпальтах періодичних видань. Фахівці постійно поповнюють коло введених у науковий обіг написів, публікуючи їх зображення, відновлені тексти, переклади й коментарі в таких виданнях, як, наприклад, “Вестник древней истории” (Москва), “Боспорские древности” (Москва), “Боспорские исследования” (Сімферополь), “Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” (Сімферополь), “Археологія” (Київ) тощо.

Особливе місце в структурі наявної джерельної бази посідає знаменита *Notitia Dignitatum* – своєрідний пізньоримський Табель про ранги, або Перелік почесних посад. Це джерело складне і багат шарове – державний довідник IV або V ст., що містив звід відомостей про організацію римського сухопутного війська та владного апарату [84; 85]. Оскільки імперські офіцери відігравали значну роль в управлінні формально незалежними полісами Північного Понту, в тому числі місцевими фінансами та, можливо, митними органами, *Нотиція* має велике значення як джерело з історії митної справи античного Причорномор’я.

Ще одну групу джерел становлять рескрипти римських імператорів, що поширювалися на північнопонтійські центри. Вони збережені завдяки кодифікації римського права в пізньоантичний та ранньовізантійський час. Приміром, розпорядження Зинона від 485/6 р. щодо міських фінансів було включено до “Кодексу Феодосія”. Кодекс східноримського імператора Феодосія II (402–450), укладений 438 р., містив розпорядження (конституції) імператорів з IV ст., які систематично доповнювалися до кодифікації Юстиніана I.

Джерела наративні, серед яких, у зв’язку з майже повною втратою пам’яток північнопричорноморської історіографічної традиції, основними є різночасові та різнохарактерні праці давньогрецьких, римських і візантійських авторів. Наприклад, “Борисфенітська промова” Діона Хризостома, що містить оцінку стану післягетської Ольвії та рівня її торгівлі в кінці I ст. н. е. Діон припускає, що відновленню ольвійського емпорію сприяв інтерес **нижньодніпровських** скіфів до зовнішньоторговельних операцій за грецьким посередництвом (Dio Chris., XXXVI, 3, 24, 5). Викликає зацікавлення також 53-тя книга праці “Про управління імперією” Константина VII Багрянородного (913–959), що була белетризованою збіркою виписок з античних хронік Херсонесу. Там у зв’язку з боспорсько-херсонеськими війнами кінця III ст. неодноразово згадуються місцеві балістарії, вірогідно, відповідальні за стягування митних зборів, а також ідеться про надання Херсонесові за Діоклетіана (284–305) та Константина I (306–337) “свободи та звільнення від податків” (*τῆς ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας*) (DAI 53, 114). Цікаву інформацію щодо морських комунікацій V ст. дає “Перипл Понту Евксинського” Псевдо-Арріана [54]. Згадку про хлібну торгівлю Константинополя з Боспором і Херсонесом у другій половині IV ст. отримуємо із XXVII промови ритора Фемістія [71]. Отже, не важко помітити, що Північне Причорномор’я з’являється в наративних джерелах імперії в основному тоді, коли викликає до себе інтерес середземноморських центрів, входячи з ними в політико-економічний контакт. Недостатність письмових джерел у побудові більш-менш прийнятної моделі

історії митної діяльності змушує дослідників звертатися до нумізматичного матеріалу та археологічних джерел. Так, нумізматика, між іншим, сприяє розв'язанню питань грошового обігу, а археологія дає певні підказки щодо розташування і планування деяких об'єктів імовірно митної інфраструктури. Щодо останніх, то не завжди можна розраховувати на однозначний результат у зв'язку з поганим станом збереження археологічних пам'яток тих часів і через відсутність масової стандартизації та функціональної уніфікації предметів побуту, одягу, зброї, службових приміщень, що в цілому властиво традиційним доіндустріальним суспільствам. Наприклад, у Херсонесі розкопані залишки великої громадської будівлі IV ст. до н. е., які різні фахівці з однаковим успіхом ідентифікували то як митну контору, що була пунктом збирання мита і місцем зберігання привізних товарів, то як казарми для воїнів, що стояли на варті міської брами [368, с. 495, 695].

Особливу групу джерел, яку можна визначити як історіографічні, становлять фахові праці сучасних істориків-антикознавців. Історичні дослідження десь останніх 150 років сформували своєрідну історіографічну традицію, розвиток якої подекуди відбувається за своїми власними законами, дещо автономно від наявної джерельної бази. Сам по собі обсяг реальної джерельної бази вкрай обмежений. І хоча, враховуючи регулярність археологічних розкопок, можна сподіватися на поки що приховані потужності потенційної джерельної бази, вихідні інформативні можливості, якими нині розпоряджаються дослідники, вкрай незначні. На цьому досить хиткому фундаменті потужна історіографічна традиція намагається розв'язати велетенський комплекс проблем. Ось, зокрема, деякі, пов'язані з історією античних митних відносин: адміністративний устрій пізньоантичних центрів у зв'язку з їх фіскальною діяльністю; ступінь самостійності полісних громад та боспорської царської адміністрації в питанні митного оподаткування; ступінь впливу римських військових властей на сферу митної діяльності полісів Північного Понту і Боспору; розподіл прибутків від мита між місцевими громадами, легіонерами та провінційно-римською адміністрацією; **спів-**

відношення економічних і політичних мотивів у наданні митних пільг і привілеїв північнопонтійськими колоніями та Імперією тощо. Брак джерел призвів до того, що за межами постановки питань дослідження опинилися такі важливі, як, наприклад, розміри митних зборів, митна інфраструктура, кадровий склад і структура митної служби тощо. До того ж, як на мене, відповіді на сформульовані в історіографії питання залишаються переважно довільними авторськими конструкціями. Тому ще тривалий час головною проблемою буде саме проблема репрезентативності реальної джерельної бази для розв'язання зазначених питань.

1.2. Теоретико-методологічні підвалини дослідження

Запропоноване вашій увазі дослідження базується як на класичних методологічних принципах об'єктивності, історизму і системності, загально- і спеціально-наукових методах і методиках, так і на посткласичних підходах – постмодерністській методологічній парадигмі, саморефлексіях “нової інтелектуальної історії”. Перш за все слід наголосити, що були використані методи конкретно-історичних та історіографічних досліджень із арсеналу загально- та спеціально-наукових методів: хронологічний, логіко-тематичний, періодизації, діахронний та синхронний, системно-структурний, історико-порівняльний, метод побудови історичних паралелей, аналізу науково-термінологічного дослідницького апарату тощо.

Соціальний аспект дослідження історичного процесу етносів, міських громад, родових колективів, що мешкали на півночі античного Причорномор'я і входили до складу різних держав – Скіфії, Боспору, Понту, Римської імперії в різні періоди розвитку античної економіки з її коливаннями між товарно-грошовими і натуральними відносинами набуває сьогодні особливої актуальності. І це пов'язано, не в останню чергу, з перехідним характером сучасної української історії. Україна, яка знаходиться в стані складання ліберальних економічних відносин зустрілась із соціально-політичними проблемами, що були характерні для країн раннього капіталізму і тому змушена звертатися до соціального досвіду минулого, і, у першу чергу, досвіду взаємодії різних соціальних сил і державних інститутів, які презентували різноманітні інтереси. Історичним “полем” для такої взаємодії обрана сфера зовнішньої торгівлі і функціонування митної системи. Багатьма авторитетними вітчизняними й іноземними дослідниками з невідворотною послідовністю проводилася думка про тотожність зорієнтованої на ринок античної економічної системи періоду еллінізму й римського часу з економікою європейського й американського капіталізму Нового часу. Відмінності, які спостерігаються тут визнаються не якісними, а кількісними: приміром,

формування світового економічного простору в модерну добу уподібнюється формуванню єдиного ринку в межах Середземномор'я. Ця тематика набула додаткової перспективи у зв'язку зі змінами загальної концепції вітчизняної і світової історії, відмовою від класового підходу в інтерпретації подій та процесів минулого і переходом від оцінки давнини з позиції формаційного підходу до різних принципів історичного аналізу (таким, як цивілізаційний, системний та інші). Отже, в нашому дослідженні використано принципи методологічної парадигми соціальної історії.

Аналіз матеріалу, синтезування отриманого знання та демонстрація результатів дослідження здійснювалися за допомогою хронологічного та логіко-тематичного методів, що є в певному сенсі аналогами історичного та логічного методів у філософії. Історія митно-податкових відносин та розгляд підходів до їх інтерпретації подавалися в дослідженні за хронологічною послідовністю й відповідно до тематичної належності матеріалу в його причинно-наслідковому логічному зв'язку. Наприклад, після розгляду проксенічної діяльності всіх полісів Північного Понту кожний окремий розділ присвячувався аналізу певного джерельного комплексу з митно-податкової історії Херсонесу, Тіри, Боспору. Результати застосування методу періодизації продемонстровано в третьому підрозділі I розділу дисертації, де автор спробував виділити певні історичні періоди в зв'язку з митно-податковими відносинами в античних державах Північного Понту. Діахронний метод використовувався в дослідженні еволюції митно-податкової організації на різних фазах розвитку Ольвії, Херсонесу, Тіри, Боспору, а синхронний – у ході вивчення кожної з цих фаз у порівнянні з відповідною сучасною їй фазою в сусідніх північнопричорноморських державах.

За допомогою системно-структурного методу розкрито сукупність різномірних політико-правових, соціально-економічних, торговельно-обмінних, міжнародно-правових й особливо митно-податкових практик, складні конструктивні особливості організаційної будови їх систем і підсистем. Цей метод забезпечив можливість визначити місце митно-податкових установ у політико-організаційній структурі північнопонтійських держав, їх внутрішньо-

та зовнішньополітичне значення. Щоб виявити історичну своєрідність, специфіку окремих епох античної історії в досліджуваних феноменах митно-податкових відносин, слід було застосувати мінімум порівняльно-історичного аналізу. Найдоцільнішим у цьому плані вважаємо зіставлення традицій доби римського домінування зі специфікою попередньої, “грецької”, доби, оскільки, по-перше, еволюційна, культурно-історична і типологічна близькість двох античних епох робить особливо показовими відмінності між ними, інколи дуже контрастні; по-друге, порівняння та аналогії між фактами античної та пізніших чи типологічно інших цивілізацій, хоча й можуть бути дуже цікавими самі по собі, далеко не завжди виправдані і коректні з методологічного погляду (припустимі переважно при порівнянні Римської імперії й пізньоантичного Херсонесу з Візантійською імперією та ранньосередньовічним Херсоном); по-третє, проведення розгорнутого і кваліфікованого порівняльно-історичного аналізу потребувало б додаткових спеціальних пошуків, що виходять далеко за межі окреслених нами завдань, та й навряд чи вони були б до кінця вірогідними з огляду на інформативний дефіцит джерельної бази. Деяко відмінне значення мав історико-порівняльний метод у роботі з історіографічними джерелами, адже він дозволив за різними ознаками зіставляти історико-інтерпретаційні концепції, методологічний інструментарій, понятійний апарат та **джерело-****знавчий** арсенал сучасних істориків. Повнішому й адекватнішому застосуванню історико-порівняльного аналізу сприяв метод побудови історичних паралелей, суть якого в створенні на підставі наявних джерел варіативної чи ймовірнісної моделі історичного розвитку. Така абстрактна модель дозволяла об’ємно і чітко уявити загальні обриси й окремі риси історичної ситуації, організаційної структури, економічного чи політичного інституту тощо.

Важливу роль відігравав аналіз науково-термінологічного апарату історії Північного Причорномор’я античної доби. З одного боку, в сучасних історичних дослідженнях активно використовується наукова лексика нового й новітнього часу – класична позитивістська наукова термінологія, поняття марксистського термінологічного ряду, найсучасніші наукові категорії, що, між іншим, відразу

вказує на теоретико-методологічну парадигму, властиву тому чи іншому дослідникові. З другого боку, в історичних творах широко застосовуються стародавні латинські та давньогрецькі за походженням терміни (демократія, автономія, елевтерія, метрополія, фіск, імунітет, ателія тощо), які або зовсім не властиві сучасним мовним практикам, або зрозумілі виключно в перекладах, або використовуються в сучасних європейських мовах із відмінним від давнини значенням. Аналіз науково-термінологічного апарату передбачав вивчення контекстів застосування термінів, їх етимологічного походження та реального змістовного наповнення в історичних джерелах, стародавніх пам'ятках та в працях сучасних фахівців, особливо, коли йдеться про застосування античних за походженням понять, властивих сучасним мовним дискурсам.

У ході роботи з офіційними нормативно-правовими актами і договорами античних громад північного Понту і Римської імперії не можливо було обійтися без порівняльно-юридичного та юридично-догматичного аналізу, а також без низки методик історико-правової і державознавчої компаративістики. Під час аналізу епіграфічних джерел переважно документального характеру велику роль відігравав метод дипломатичного аналізу. Він полягав у виділенні структурно-логічних частин у нормативно-правових актах (псефісмах, офіційному листуванні, імператорських і легатських рескриптах тощо) або в інших лапідарних текстах – вотивних присвятах, громадських, будівельних написах, епітафіях тощо. Структурно-логічні частини давньогрецьких і латинських актових джерел – початковий протокол, основний протокол з мотивувальною і резолютивною частинами, прикінцевий протокол та їх дрібніші структурні елементами – ретельно аналізувалися, а отримана інформація синтезувалася для відкриття прихованого змісту, який далеко не завжди був зрозумілим під час первинного знайомства з документом. Розгляд описових фрагментів офіційних актів, що переважно становили мотивувальну частину основного протоколу псефісми, спрощувався завдяки застосуванню контент-аналітичних методик. У дослідженні велике значення мали герменевтичні підходи, що прикладалися як до наративних, так і до актових

джерел (наприклад, герменевтичному тлумаченню піддавалися мотивувальні частини проксенічних актів чи історичні розповіді з 53-ї глави “Про управління імперією” Константина Багрянородного), а також до історіографічної традиції (наприклад, тлумачення місцями прихованого змісту низки історично-інтерпретаційних концепцій).

Під час формулювання висновків щодо характеру, специфіки, закономірностей функціонування митно-податкової інфраструктури та митно-податкових відносин і діяльності античних держав Північного Причорномор'я було використано веберівські в своїй основі підходи до побудови ідеально-типових моделей. Запропонована в дисертації описово-аналітична модель митної системи, що сформувалася і функціонувала в античному Понті, являє собою саме ідеально-типову конструкцію в сенсі методології Макса Вебера. Причому конструювання та наукова легітимація цієї моделі нічим не відрізняється від ствердження подібних конструктів у відомих істориків, ідеї яких аналізуються в цьому дослідженні, що, в свою чергу спрощує запропонований у дисертації епістемологічний аналіз історіографічної традиції.

Особливого підходу потребували праці колег-істориків, які, для глибшого розуміння історії античного Понту, на мою думку, доцільно виділити в окрему, своєрідну групу джерел: історіографічні джерела та історіографічна традиція. Це – специфічний різновид джерела інформації з історії античного Понту, так би мовити, пропущеного через професійну свідомість авторів історичних досліджень, обґрунтованого авторською методологією, створеного на базі певних теоретичних упереджень (принципів), оформленого за всіма демонстраційними правилами, насиченого відповідними інтерпретаціями, описаннями й тлумаченням історичних джерел, а також збагаченого авторськими уподобаннями і переконаннями, властивими конкретному індивіду та його епосі. Неможливо уявити роботу з конкретними історіографічними джерелами (історичними творами), відстеження історіографічних ситуацій та етапів, аналіз історіографічної традиції без застосування методів літературної критики, контент-аналізу та мистецтва герменевтики. Вивченню цього

різновиду джерел сприяли методи структурно-логічного дипломатичного аналізу, методи внутрішньої (інтерналістської) та зовнішньої (екстерналістської) критики (наприклад, вивчення композиції, понятійно-категоріального апарату історичного твору та аналіз сучасної авторіві соціально-політичної ситуації, пануючих у суспільстві настроїв, державної ідеології тощо).

У дослідженні використано положення історико-антропологічного підходу до пізнання минулого, відомого ще як “нова історична наука” (*l’histoire nouvelle*), що була створена засновниками “Анналів” М. Блоком і Л. Февром, у її пристосуванні до історіографічних джерел. Слід зазначити, що історична антропологія претендує нині на вивчення практично всіх сфер історичної реальності в їх системно-структурній цілісності і соціокультурній єдності, але перш за все в процесі людських уявлень про цю реальність. В умовах різноманітності та зростаючої дивергенції дослідницьких підходів ці напрямки об’єднані певним спільним дискурсом і, головне, прискіпливою увагою до того, “що мовчазливо визнається даною культурою” (У. Раульф; див.: *История ментальностей, историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах.* – М., 1996. – С. 39), – до імпліцитних установок свідомості і поведінки, а також до конкретного буття людини в рамках малих **співтовариств** і в потоці повсякденності. Принциповою посилкою історико-антропологічного підходу є визнання того, що в будь-яку історичну епоху суспільна поведінка людей (у нашому випадку професійна наукова творчість істориків) детермінована не тільки й навіть не стільки зовнішніми обставинами (економічними і політичними структурами, класовими відносинами тощо), результатами накопичених і синтезованих джерельних даних, скільки тією картиною світу, яка утвердилася в їх свідомості [160, с. 52; 148, с. 30–31]; що дуже часто спонукальні мотиви до дії чи творчості з її конкретними результатами виявляються похідними від тих ідеальних моделей, які закладено в свідомості людини релігією, культурою, вихованням, традиціями [148, с. 30–31]. Інакше кажучи, на перший план висуваються дослідження конкретно-історичних культурних механізмів соціальної дії в різних сферах людського

буття, непорушний зв'язок “світа смислів” із колективними й індивідуальними поведінковими практиками. При цьому як першочергова потреба сучасного етапу розвитку “нової історичної науки” виступає інтеграція антропологічного підходу і соціальної історії, що збагачується додатковою оригінальністю у вивченні історіографічної традиції.

Осмислення загальних передумов, характеру і перспектив **антропологічного** повороту в історичній науці, що розпочався в середині ХХ ст., дозволяє стверджувати, що він став закономірним етапом, обумовленим як спонтанною еволюцією і внутрішньою логікою розвитку самого історичного пізнання, так і загальною епістемологічною ситуацією в гуманітарних науках [147, с. 56–62]. Поворот цей безпосередньо пов'язаний також і з **соціокультурним** контекстом постіндустріальної епохи, і з тією, за висловленням Г. С. Кнабе, філософсько-гносеологічною контроверзою, яка визначає в останні десятиліття практику і теоретичну атмосферу історичних досліджень [224, с. 247–255; 225, с. 67 наступ.]. Суть цієї контроверзи, що створює корінну пізнавальну апорію, Г. С. Кнабе вбачає в несумісності непорушних вимог будь-якої науки (включаючи установку на виявлення істини, що логічно доказується, раціональність аналізу, необхідність абстрагування заради виділення **закономірностей**, верифікованість висновків) з вимогами, що так само незаперечно виникають із сучасного руху до цілісного пізнання історичного “життя як воно є”, яке являє собою розімкнену систему и чинить спротив схемам і жорсткому конструюванню. З цією апорією в своїй практиці так чи інакше стикається будь-який серйозний дослідник, що усвідомлює вихідні передумови й цілі історичного пізнання. Не буде, отже, перебільшенням твердити, що нещодавній (як для пострадянського простору) “лінгвістичний поворот” не був би можливим без описаної специфіки “історико-антропологічного повороту” середини – другої половини ХХ ст. Постмодерністський “лінгвістичний поворот” у певному сенсі став наслідком прикладання теоретико-**методологічних** підходів “нової історичної науки” до творчості і дослідницької **лабораторії** науковця-історика. Якщо прибічники методології “антропологічного

повороту” акцентували увагу не на об’єктивних чи суб’єктивних обставинах життя індивіда, а на “картині світу” як його мотивувальному поштовху до конкретної дії, то прихильники “лінгвістичного повороту” підкреслювали певну “творчу незалежність” історика від джерела під час формулювання висновків наукового дослідження. Тут саме індивідуальна “картина світу” науковця ставала вагомішою для змісту дослідницьких результатів, що викарбовувалися в процесі наукової творчості, ніж конкретні дані історичних джерел. А в умовах їх дефіциту і фрагментарності, що характерно для історії античного Понту, політ авторської фантазії подекуди був справді нестримним.

Народження історіографічного постмодернізму – це реакція на пізнавально-гносеологічну ситуацію в історичній науці другої половини ХХ ст. Відтоді, як історики покоління “Анналів” виголосили свою епістемологічну програму, в історіографічному дискурсі розпочалася “битва за синтез” – напружений пошук критеріїв, у край потрібних для зображення історії як цілого, і перед істориками постала “корінна пізнавальна апорія” (за висловлюванням Г. С. Кнабе). Цей пошук виводив на спостереження за минулим-історією (чиєюсь сучасністю-історією) очима учасників подій, крізь призму сприйняття пройдешнього життя минулими ж поколіннями. Цей пошук прийшов на зміну заклику Л. фон Ранке писати історію “як вона є”.

Поширення міждисциплінарної практики в гуманітарному дискурсі середини ХХ ст. і розмивання меж професійної історіографії суттєво полегшили завдання реформаторів історичної науки [254, с. 120–121]. З 1970-х рр. поняття “інтелектуальна історія”, що раніше було ім’ям предметного поля, обраного істориками для дослідження, почало означати загальний підхід до минулого як до історії осягнення, розуміння минулого. Звідси і переважаюча увага до історичного наративу, – до мови, структури тексту, що створюється дослідником у процесі *прочитання* історичних свідочств. Змінюється уявлення про історичну реальність і, відповідно, про об’єкт історичного пізнання, які виступають у новому тлумаченні не як щось зовнішнє суб’єкту пізнання, а як те, що конструюється мовно-дискурсивною практикою. Підкреслюється

креативний, штучний характер історичної розповіді, що вишикує нерівномірно збережені, уривчасті і подекуди довільно відібрані свідчення джерел у послідовний часовий ряд. Постмодерністська парадигма, отже, поставила під сумнів основоположні принципи (за висловлюванням Л. П. Репіної, “священних корів”) історіографії: 1) само поняття історичної реальності, стерши, здавалося б, непорушну межу між історією і літературою; 2) критерії достовірності джерела (розрив між фактом і вигадкою); 3) віру в можливість історичного пізнання і прагнення до об’єктивної істини [172, с. 15, 21; 323, с. 25–26]. “Лінгвістичний поворот” 1970-х рр. у США, що знаменував прихід в історичний дискурс постмодерну, відвернув багатьох від “битви за синтез”, змусивши замислитися над речами, які колись апріорно здавалися звичними і заздалегідь зрозумілими, через що виносилися за дужки історичного пізнання – над природою, змістом та результатами творчості історика.

Історіографічний постмодернізм, нова інтелектуальна історія 1970–1980-х з різних причин не зачепили ані діаспорної, ані радянської історіографії, ставши справжнім одкровенням для України тільки з половини 1990-х рр. показово, що сучасна українська історіографія переважно залишається в межах **концептуально-методологічної** парадигми, закладеної ще в добу М. С. Грушевського, М. І. Карєєва і В. П. Бузескула. Після руйнації загальнообов’язкової **марксистської** методології в її радянській редакції переважна більшість істориків усе ще продовжує надавати історії ті самі функції, що й 100 років тому: евристичну, формування національної свідомості і соціальної пам’яті [214, с. 2–21]. Саме тому вітчизняна історіографія (історична наука взагалі й антикознавство зокрема) поряд із соціально-економічною, політичною історією, історією ідей стає цікавим предметним полем докладання творчих зусиль нової **інтелектуальної** історії, що відзначається характерним підходом до досліджуваного матеріалу, який ґрунтується на принципах “постмодерністського повороту” у світовій історіографії [232, с. 48–50].

Таким чином, у підґрунтя методологічних підходів дослідження було покладено спостереження, сформульоване прихильниками “лінгвістичного

повороту”: історик, намагаючись реконструювати (відновити) історію, постійно конструює її (створює нові реальності), подібно авторові художнього твору. Якщо піддати деконструкції деякі висновки-реконструкції істориків Північного Причорномор’я античної доби (наприклад, концепції міжнародно-правового статусу північнопонтійських громад), виявиться, що вони (висновки) обумовлені не тільки проаналізованими і синтезованими джерельними даними, дефіцит яких вони (історики) постійно відчували. У залишку завжди було ще “щось”. Це “щось” або було пов’язано з позанауковими інтенціями чи нюансами життєдіяльності істориків, або диктувалося офіційною ідеологією, або виходило з наукових переконань і теорій, прихильниками яких вони себе вважали, або впливало з їх власних логіко-раціоналістичних схем, конструюванням яких історики намагаються заповнювати порожнечі джерельної бази, або належало до імпліцитних установок свідомості й поведінки – того, “що мовчазливо визнається даною культурою”.

1.3. Періодизація, основні хронологічні віхи історії митних відносин на півночі античного Понту

У процесі колонізації Північного Причорномор'я і Приазов'я виникли чотири основні центри; перші два відносилися до Північно-Західного Причорномор'я, наступні – до Західного та Східного Криму відповідно, а також Тамані:

1) Ніконій (біля сучасного села Роксолани) і Тіра (від грецької назви Дністра – Тірас) – район Дністровського лиману (VI ст. до н. е.);

2) Борисфеніда, згодом – Ольвія (у перекладі “Щаслива”) – район Дніпро-Бузького лиману (середина VII–VI ст. до н. е.);

3) Херсонес Таврійський (у перекладі “Півострів Таврів”, поруч з сучасним Севастополем), Керкінітида (сучасна Євпаторія), Калос Лімен (у перекладі “Прекрасна Гавань”, сучасне Чорноморське) – район Західного Криму⁴ (VI–V ст. до н. е.);

4) Феодосія, Пантікапей (сучасна Керч), Німфей, Кіммерік, Тірітака – Східний Крим, Фанагорія, Гермонасса (ст. Таманська Краснодарського краю РФ), тобто території по обох берегах Керченської протоки, Синдська Гавань – Горгіппія (сучасна Анапа) (VI ст. до н. е.).

У рамки нашого аналізу майже повністю потрапляють усі хронологічні епохи історії античної цивілізації Північного Причорномор'я:

а) архаїчна доба (до VI ст. до н. е. включно);

б) період класики (V – друга третина IV ст. до н. е.);

в) елліністичний період (остання третина IV – середина I ст. до н. е.);

г) римський період (друга половина I ст. до н. е. – третя чверть III ст.);

⁴ “Крим” – середньовічна тюркська назва, походить від “Кирим” – рів, фортеця – назви першої кримськотатарської столиці XIII ст. у колишньому Солхаті (сучасний Старий Крим); стародавня грецька назва Криму – Таврика чи Таврида – походить від імені місцевого варварського народу таврів; іноді греки користувалися назвою (Великий) Херсонес, тобто попросту “Півострів”.

д) пізньоантичний період (кінець III – перша третина / кінець VI ст.) [182, с. 15].

Ці періоди цілком логічно було б розподілити на дві великі епохи, виходячи зі специфіки історичного розвитку, внутрішніх закономірностей Північного Причорномор'я. Перша епоха – еллінська, або доримська, – охоплює час від заснування перших давньогрецьких поселень на північному узбережжі Чорного моря до кінця II ст. до н. е., коли цей регіон опинився під контролем володаря Понтійського царства Мітридата VI Євпатора (VII / VI ст. до н. е. – 107 р. до н. е.). Ця епоха була часом відносно самостійного розвитку еллінських апойкій на підґрунті власних традицій, привнесених із метрополій. Соціально-економічні й політичні зв'язки по лініях “колонія – метрополія” та “колонія – якийсь центр егейського регіону” переважали над зв'язками між самими північночорноморськими колоніями, хоча вже намітилися тенденції інтеграції в межах басейну Понту Евксинського [202, с. 205]. Друга епоха – римська, або доба римського домінування, – розпочинається від моменту перших проявів римського інтересу до давньогрецьких колоній півночі Понту (наприклад, особлива роль Риму в понтійсько-херсонеському договорі 179 р. до н. е. за царя Фарнака I Понтійського) та активних дій Республіки по блокаді понтійського басейну в ході боротьби з онуком Фарнака I Мітридатом Євпатором, а також настирливого прагнення римлян впливати на процес заміщення боспорського престолу після загибелі останнього. Під поняттям “доба римського домінування”, як бачимо, розуміють час панування (або намагання його встановити чи відновити) в північно-чорноморському регіоні римлян (romeїв) на тлі тривалого збереження формальної незалежності полісних держав Тіри, Ольвії та Херсонесу і Боспорського царства⁵. Ця друга

⁵ Заздалегідь слід зауважити, що в 1970–1980-ті рр. у вітчизняній історіографії панувала думка про включення в II ст. Тіри і Ольвії до складу імперії [202, с. 239; 397, 19]. Також була поширена теза, що наприкінці III ст. внаслідок перевороту в римській політиці за Діоклетіана Херсонес позбувся своєї елевтерії, а з нею і привілеїв, і статусу держави та перетворився на ординарне місто на околиці імперії під управлінням римських чиновників, тобто “припинив своє існування як антична держава” [207, с. 4].

епоха відзначається розвитком давньогрецьких колоній під певним контролем з боку Понту, а потім Риму, інтенсивним розвитком внутрішньочорноморських зв'язків, широкими культурно-побутовими запозиченнями від місцевого населення вкупі з інтеграцією чималої кількості його представників, що отримало в літературі назву “варваризації”. Також слід відзначити феномен, відомий в історіографії як “натуралізація економіки”, яку виводять з кризи III ст. н. е. та пов'язують із загальною кризою античної цивілізації, що нібито їй сприяла її загибелі наприкінці описуваної епохи [202, с. 205]. Отже, ця епоха тривала протягом I ст. до н. е. – VI ст. н. е. Її завершення розтягнулося в часі і припадає на тривалий період IV–VI ст., що був пов'язаний з руйнівними набігами готів і гунів, загибеллю цілої низки античних поселень Північного Причорномор'я та поширенням на частину регіону візантійського контролю. В історії Середземномор'я цей період інколи визначають як самостійну “пізньоантичну” добу, що розпочалася від реформ Діоклетіана-Константина наприкінці III – на початку IV ст. та завершилася формуванням Каролінгської монархії на Заході та арабо-мусульманськими завоюваннями на Сході, внаслідок яких Ромейське царство (Візантія, Східно-Римська імперія) позбулося майже всіх своїх близькосхідних та африканських володінь.

Отже, в історії античних держав північнопричорноморського регіону виділяють два основних періоди:

- a) VII–II ст. до н. е. – час самостійного життя на ґрунті еллінських традицій;
- b) I ст. до н. е. – VI ст. н. е. – період підпорядкування спочатку Понтійському царству Мітрідата VI Євпатора, потім Римській державі, час руйнівних набігів гетів, готів, гунів та значного посилення “варваризації” культури і побуту [202, с. 205].

Розробка загальної для всіх центрів Північного Причорномор'я періодизації відповідно до розвитку митно-податкових відносин у регіоні видається поки що передчасною: її не можна запропонувати через декілька причин. По-перше, це мізерна кількість наявних джерел історії митних відносин (фрагментарність джерельної бази) та їх вибірковість по періодах та регіонах

(мозаїчність джерельної бази). По-друге, історична еволюція держав Північного Причорномор'я періоду античності сприяла визріванню специфічних рис у розвитку кожної з них, підсилювала відмінності між окремими центрами, які ставали дедалі більшими, від однієї епохи до іншої [202, с. 229]. Ця періодизація обумовлена, з одного боку, станом джерельної бази, оскільки навколо якогось важливого історичного джерела або їх комплексу в історіографії обов'язково виникала запекла дискусія, а інші періоди, не представлені такими джерелами, вимушено випадали з поля зору дослідників. З другого боку, періодизація пов'язана з особливостями історичного розвитку античних центрів Північного Понту. Виходячи з відносно малої кількості інформативних повідомлень про митну діяльність, періодизація історії митних відносин у Північному **Причорномор'ї** античної доби вимушено має базуватися також на відомостях із суміжних з митними відносинами сфер функціонування адміністративних систем та економіки, а також на політичній історії й особливостях міжнародно-правового статусу держав регіону. Враховуючи місцеві особливості, **пропонуємо** періодизацію, окрему для кожного північнопричорноморського центру, а не загальну для всього Північного Причорномор'я.

Можна виділити дев'ять періодів в історії митно-податкових відносин у Північно-Західному Понті, точніше у регіоні Дністровського лиману (Тіра, Ніконій):

- 1) VI – середина V ст. до н. е. – становлення полісного життя, формування митних відносин, відповідно до загальноеллінських засад;
- 2) друга половина V – середина IV ст. до н. е. – розгортання експорту **сільсько-господарської** продукції; перебування в складі Афінської морської держави (першої Афінської архе);
- 3) остання третина IV – середина III ст. до н. е. – розквіт античних міст та їх хори;
- 4) друга половина III – I ст. до н. е. – криза господарства та повільний занепад, пов'язаний із нестабільністю воєнно-політичної ситуації;

5) межа I ст. до н. е. / I ст. н. е. – перша половина I ст. н. е. – перебування громади тіритів після звільнення від влади гетів під протекторатом союзних Римові варварів ⁶;

б) середина I ст. – початок II ст. – номінальна незалежність під опікою військ новоствореної провінції Фракії, а згодом Мезії;

7) початок II ст. – межа II–III ст. – номінальна незалежність під захистом римського гарнізону, вірогідно вже в складі імперії;

8) початок – третя чверть III ст. – формальна автономія у складі Римської імперії;

9) кінець III ст. – третя чверть IV ст. (375/376 рр.) – існування як одного з владних центрів візиготської племінної конфедерації.

У межах цих періодів можна назвати низку важливих для нашої теми фактів. Протягом першого та другого періодів розвиток товарного господарства був незначним, але зовнішньоторговельні відносини і внутрішній ринок упевнено формуються, про що свідчать поодинокі знахідки монет та декрет Ніконія про проксенію з ателією сину Парфенія [463, с. 69]. У другій половині V – на початку IV ст. до н. е. на тлі зменшення кількості сільськогосподарських поселень на лівобережжі Дністровського лиману фіксується економічне зростання Ніконія за рахунок збільшення питомої ваги посередницької торгівлі у вивозі сільськогосподарської продукції не з найближчих околиць міста, а з більш віддалених районів. Доставка товарної продукції для вивозу в Середземномор'я здійснюється під контролем верхівки скіфського кочового населення, для якої це відкривало широкі можливості отримувати еллінські товари, перш за все, вино і предмети розкошу [182, с. 51]. До другого періоду відноситься карбування монети в Ніконії скіфським царем Скілом, випуск якої відноситься до першої половини V ст. до н. е., але до часу Марафонської битви

⁶ Протекторат здійснювався Одриським царством [188, с. 189–190] або іншою ранньокласовою державою – сарматською конфедерацією на чолі з царем Фарзоем, що виникла в Північно-Західному Причорномор'ї на початку третьої чверті I ст. і проіснувала до 80-х рр. того ж століття [201, с. 624]. С. Ю. Саприкін пов'язує прийняття Тірою нової ери близько 57 р. з перебуванням міста на правах симмахії в складі царства Фарзоя. Тіраська ера близька за часом початку ольвійської міської ери, що була одночасно й ерою царя Фарзоя.

(480 р. до н. е.). Про перебування під контролем Афінської морської держави в цей час свідчить афінська псефісма про порядок внесків у скарбницю Дельфійського союзу. У цьому декреті, вирізьбленому на стелі пентелікійського мармуру, в рядках 204 і 208 згадуються Тіра й Ніконій. Перша сплачувала 2 таланти (52,4 кг), другий – не менше 2000 драхм (8,72 кг) срібла на рік [17, с. 237–238, № 1].

Протягом IV–III ст. до н. е. збільшення вивозу сільськогосподарської продукції через Ніконій сприяло відродженню життя на покинутих поселеннях та виникненню на лівому березі Дністровського лиману нових. В обмін на хліб, що вивозився зі скіфських поселень через Ніконій до Південного **Причорномор'я** та Середземномор'я, землеробському населенню теж через Ніконій привозилася продукція античних ремісничих майстерень, вино та маслинова олія в амфорах. Наявність у цьому районі багатих поховальних пам'яток кочових скіфів говорить про те, що економічні контакти між античним центром і землеробським населенням знаходились під контролем кочовиків, які становили привілейовані кола скіфського суспільства.

У другій половині IV – на початку III ст. до н. е. в Тірі починається карбування полісної монети, що є яскравим показником розвитку не тільки внутрішнього ринку, а й збільшення товарної спрямованості економіки. Різка диспропорція незначної кількості нумізматичного матеріалу та великих обсягів на всіх поселеннях керамічної продукції, перш за все амфор, в яких перевозилося вино та маслинова олія, говорить, що торгівля варварського населення з Тірою та Ніконієм носила характер натурального обміну. Під час економічних контактів еллінські купці експлуатували варварське населення за допомогою можливостей, які відкривав нееквівалентний обмін товарами. Нееквівалентний обмін осілого варварського населення Нижнього Подністров'я, а не широке застосування у виробництві праці рабів, був головною умовою підйому Ніконія та Тіри в IV – першій половині III ст. до н. е. На межі IV–III ст. до н. е. тіраська монета широко використовується на внутрішньому ринку Ніконія, що свідчить про більш швидкий економічний розвиток Тіри відтоді.

У зв'язку з просуванням на захід якихось кельтських племен, згаданих в ольвійському декреті на честь Протогена та істрійському декреті на честь Агафокла, сина Антіфала, у середині – другій половині III ст. до н. е. життя припиняється на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я. Від першої половини – до кінця III ст. відбувається загибель Ніконія, частина населення якого могла переселитися до Тіри, яка в цей час не постраждала від ворожої навали. Частково гине тірійська хора, що призводить до скорочення обсягу сільськогосподарської продукції, що привозилася в Тіру. Але про збереження певного економічного потенціалу та тірійської хори свідчать знахідки фрагментів амфор з родоськими та синодськими клеймами, а також іншої імпортової продукції III–II ст. до н. е. Обсяг посередницьких торговельних операцій у порівнянні з IV – першою половиною III ст. до н. е. значно скоротився. Добробут основної маси населення Тіри, як і на початкових етапах існування міста, залежав головним чином від обмеженого земельного фонду, який обробляли поряд з містом. Невеликий обсяг місцевого карбування, **переважання** дрібних номіналів розмінної міді, наявність емісії золотих статерів з типами Лісімаха, які були головним платіжним засобом на ринках Причорномор'я в цей час, говорить про збільшення майнової, а з нею і соціальної диференціації. З поглибленням останніх під час кризи пов'язаний і процес елітаризації державного устрою Тіри, початок якої є всі підстави відносити до елліністичного періоду.

З 180–170-х рр. до н. е. Тіра потрапляє в зону інтересів Понтійського царства. Але тільки з приходом до влади Мітридата VI Євпатора громадянській общині вдалося отримати пряму підтримку понтійського володаря. Від середини I ст. до н. е. Тіра, як і більшість західнопонтійських еллінських центрів, могла або бути розгромленою гетами, або увійти, як, наприклад, Діонісіополь, до складу державного об'єднання Бурбесті [182, с. 109–112; 188 с. 190].

До ліквідації Одриської держави та створення провінції Фракії між 44 і 46 рр. н. е. Тіра мала сплачувати варварським царям трибут чи форос за надання захисту. Тіраські купці, які проводили торгівлю з римськими придунайськими

володіннями, залишали чималі гроші на мережі задунайських митних станцій. Тому громада прагнула, подібно до багатьох грецьких міст так званого Лівого Понту, які вже перебували за імперськими кордонами, здобути від імператорів митно-податковий імунітет. В. М. Зубар і Н. О. Сон припускають, що за Нерона близько 56/7 р. спеціальним актом, що став основою регулювання відносин общини з імперією, Тіра отримала права автономії, а з ними низку пільг [188, с. 190]. Не пізніше 116/7 р. у місті з'являється стаціонарна римська вексіяція з легіонерів V Македонського, а згодом I Італійського й XI Клавдієвого легіонів та солдат допоміжних військ, тіраська гавань також стає стоянкою кораблів Мезійського флоту. Імператори Септимій Север та його син Бассіан (у майбутньому відомий як Каракалла) близько 201 р. урочисто підтвердили тіраський митно-податковий імунітет за рахунок істотного обмеження суверенітету громади. Акт 201 р. був справжньою віхою як в історії полісу, так і в його взаєминах з могутнім Римом. На думку низки фахівців, від межі II–III ст. Тіра вже безсумнівно стає частиною імперії. Завдяки римським пільгам і привілеям поліс протягом II – першої половини III ст. переживає економічне піднесення, пов'язане з прогресом торговельно-обмінних та посередницьких операцій з імперією і варварами. Римська вексіяція дислокувалася в місті до третьої чверті III ст., після чого місто потрапляє під контроль варварських ватажків і майже повністю втрачає характерні риси античного поліса.

В історії сусідньої частини Північно-Західного Понту, регіону Дніпро-Бузького лиману (Борисфеніда, Ольвія) можна виокремити не менше восьми основних періодів історичного розвитку, пов'язаного з митно-податковими відносинами:

1) середина VII – початок VI ст. до н. е. – початковий етап становлення Борисфеніди-Ольвії;

2) VI ст. до н. е. – етап формування у Нижньому Побужжі поліса з борисфенітсько-ольвійським громадянством;

3) V – друга третина IV ст. до н. е. – етап розвитку товарно-грошових відносин, формування засад митних відносин та видання перших актів про безмитну торгівлю;

4) остання третина IV – середина III ст. до н. е. – розквіт поліса та його хори;

5) середина III – середина I ст. до н. е. – повільна криза господарства та поступовий занепад, пов'язаний з нестабільністю воєнно-політичної ситуації, що закінчився зруйнуванням міста внаслідок одного з грабіжницьких рейдів гетського вождя Бурбісти;

б) друга половина I ст. до н. е. / початок I ст. н. е. – перша половина II ст. – поступове відновлення міста після гетської руїни в умовах відсутності стабільної римської допомоги;

7) друга половина II ст. – перша половина III ст. – економічне піднесення під захистом римської вексилляції, підлеглість імперії на особливих умовах;

8) третя чверть III ст. – третя чверть IV ст. – фінальна фаза існування, місто – виробничо-промисловий центр ранньокласового варварського утворення візиготів.

Заснування на початку першого періоду вихідцями з Іонії першого поселення на півострові, що нині є островом Березань. Заснування наприкінці цього періоду за участю вихідців з Березані на узбережжі Дніпро-Бузького лиману Ольвії. У другому періоді спалахнув і був подоланий громадянський конфлікт між ранніми і пізнішими хвилями переселенців. У другій половині VI ст. до н. е. завершилося формування єдиного борисфенітсько-ольвійського поліса. Будь-які відомості про митно-податкові відносини протягом перших двох періодів відсутні, але наявність у ранніх археологічних шарах Березані та Ольвії певної кількості привозної розписної кераміки не дозволяє зменшувати обсяг їх товарної продукції. Основою економіки архаїчного березансько-ольвійського полісу було сільське господарство, що базувалося на дрібному громадянському землеволодінні, тобто тій формі, яка була характерна для початкового етапу полісної соціально-політичної організації суспільства [182, с. 24].

Протягом третього періоду складається протокол проксенічного акту про звільнення від митного оподаткування приватних осіб іноземного

громадянства. Ателія (безмитність) у цей час, судячи з нечисленних проксеній надається як з політичними цілями (підтримка родини скинутого синопського тирана Тимесилея [132, с. 109]), так і відповідно до зовнішньоекономічних інтересів поліса (ателія Ієтроклу, сину Гекатея, синопейцю (НО, № 1). Фахівці припускають існування союзницьких і навіть дружніх відносин між скіфами та ольвіюполітами за царів Аріапейта і його сина Скіла, що знайшло відображення в розповіді Геродота (IV, 78–80) та в зафіксованому археологією розширенні хори на зламі VI–V ст. до н. е. Вже в першій чверті V ст. до н. е. в Ольвії формується інститут тиранії, соціальною основою якої, на думку деяких фахівців, були емпори – великі оптові купці [182, с. 46], оскільки саме в їх діяльності були зацікавлені скіфські династи, які здійснювали контроль за ситуацією в Ольвії через своїх представників-намісників або місцевих тиранів, подібно перським царям, які управляли підвладними еллінськими містами через сатрапів-персів або тиранів-греків [132, с. 109–118]. Зі зміною скіфських династій у другій чверті V ст. до н. е. відбулася різка зміна у ставленні до грецького населення Північно-Західного Причорномор'я, наслідком чого стало припинення життя на сільських античних поселеннях та перетворення Ольвії і Ніконія в агентів-посередників з вивозу хліба до Середземномор'я. Цілком імовірно, що цього часу над полісами регіону було встановлено жорсткий контроль – варварський протекторат [182, с. 43]. Проте, сам контекст розповіді Геродота дозволяє стверджувати, що цей протекторат існував уже за Аріапейта. Той тримав в Ольвії свою довірену особу – представника (*ἐπίτροπος*) Тімна (Herod., IV, 76). Скіл спорудив у місті розкішний палац із грифонами і сфінксами біля входу та залишався в Ольвії по місяцю, а той більше (Herod., IV, 78). Це дуже схоже з таким адміністративно-фіскальним інститутом як полюддя, гостинність чи кормління. В першій половині V ст. до н. е. в Ольвії розширюється ремісниче виробництво, в середині V ст. до н. е. починається карбування власної срібної монети, нарешті виникає гавань й активізуються торговельні зв'язки. На зламі V–IV ст. до н. е. у Нижньому Побужжі відроджуються сільські поселення хори, що було свідченням докорінної зміни

політики скіфських правителів. До третьої чверті IV ст. до н. е. ольвійська хора досягає своїх максимальних розмірів. Реконізація хори велася під керівництвом Ольвійського поліса, який міг направляти переселенців у той чи інший район Нижнього Побужжя, регламентуючи в такий спосіб освоєння сільськогосподарських територій.

Звільнення від скіфського протекторату та скинення тиранії відбулося десь не пізніше початку IV ст. до н. е. й ознаменувалося встановленням помірною демократичного режиму з досить помітним аристократичним забарвленням. У V – першій половині IV ст. до н. е. можна говорити про виділення кількісно невеликої групи заможних громадян, високий соціальний статус яких базувався не на великій земельній власності або експлуатації значних мас залежного населення, а на прибутках від торговельних операцій, доступ до яких відкривався знову ж таки їх належністю до правлячої верхівки.

Четвертий період розпочався зі звільнення міста від загрози македонського війська Зопріона влітку або восени 331 р. до н. е. Екстраординарні заходи, вжиті через військову небезпеку – скасування боргів, надання прав громадянства “іноземцям” (*peregrinii* – переґрінам – меткам, ксенам?), відпущення на волю рабів, що знайшли відображення в декреті на честь Каллініка, сина Євксена (IOSPE, I², 25+31), та в повідомленні римського сановника і письменника кінця IV – першої половини V ст. н. е. Амвросія Феодосія Макробія (Macr. Sat., I, 11, 33 = SC, II, с. 392), сприяли згуртуванню мешканців Ольвії та її подальшому прогресу. Звільнення з-під перського контролю ольвійської метрополії Мілету призвело до відновлення близько 327 р. до н. е. офіційних відносин між полісами, що відбулося в декреті про ісополітію (рівноправ’я) громадян Ольвії та Мілета (Syll. ³, 286 = МИС, № 35). Декрет поширював ольвійську ателію на всіх мілетян, які зареєструються в раді Ольвії та не посідатимуть посад як громадяни інших міст (Syll. ³, 286, 7–11), і навпаки. На IV ст. до н. е. припадає найбільша кількість з усіх відомих актів подібного роду ольвійських проксеній іноземцям із наданням безмитності, що, безперечно, свідчить про максимальне поширення зовнішньоторговельних операцій.

П'ятий період пов'язують із затяжною економічною кризою, причини якої склали частину тих процесів, що розгорнулися на Балканах і в інших районах Північно-Західного Причорномор'я. З другої половини III ст. до н. е. припиняється господарська діяльність на поселеннях Нижнього Побужжя, на поселеннях, вцілілих у безпосередній близькості від Ольвії і на лівому березі Бузького лиману, в другій половині III – середині II ст. до н. е. значно скорочується обсяг сільськогосподарського виробництва. Скорочення постачання продуктів харчування основної маси жителів Ольвії, а також припинення регулярного надходження фосу з підвладних державі земель сприяло дестабілізації соціально-політичного життя. Ціла низка економічних і політичних негараздів в житті Ольвії відбивається в тексті декрету на честь Протогена (IOSPE, I², 32) на тлі галатської загрози, що насувалася з заходу. Можна припустити, що з цього часу вирішальне значення у торговельних зв'язках набуває східний напрямок. Скорочення сільськогосподарських земель та існування чисельно невеликої групи багатих громадян (на кшталт Протогена, який давав кошти на закупівлю харчів, організацію іноземних посольств, подарунки варварським ватажкам, відстрочення погашення боргових зобов'язань тощо) говорить про зростання в житті громади питомої ваги посередницької торгівлі, що й стає джерелом багатства ольвійської фінансової верхівки. З другої половини III ст. до н. е. радикально змінюються торгові контрагенти Ольвії: серед її партнерів, судячи з амфорних клейм, з'являються Пергам, центри Північної Африки й островів Егеїди – Коса, Кніда, Родоса, Делоса, Самоса, товари яких поступають на ольвійський ринок, вірогідніше за все, через припонтійські міста. З Ольвії до пізньоскіфських центрів в обмін, головним чином, на хліб, надходило вино та продукція античних ремісничих центрів, для чого купці використовували ольвійські кораблі, адже до середини II ст. до н. е., а то й пізніше, скіфи свого флоту не мали. Так, у декретах Протогена та Антестерія згадується ремонт не лише військових, але й цивільних суден (IOSPE, I², 32, 33).

Розвиток торгівлі з населенням Пониззя Дніпра та Криму, яка в своїй основі залишалася міноюю, вигідною, перш за все, грекам-ольвіюполітам, а також поліпшення зовнішньополітичної ситуації внаслідок діяльності Фарнака, призвело до певної стабілізації економічного стану міста, що виявилось в карбуванні Ольвією в другій чверті II ст. до н. е. порівняно великої серії срібних монет. В середині II ст. до н. е. припиняють своє існування сільські поселення лівого берега Бузького лиману, тісно пов'язані з Ольвією, а місто потрапляє під протекторат наступника Фарнака царя Малої Скіфії Скілура. У другій половині цього століття Ольвія карбує монети Скілура. Протекторат, що гарантував воєнно-політичну стабільність і, як наслідок, економічний зиск, міг здійснюватися у формі симмахії, оскільки крім монет Скілура Ольвія карбує автономні монети типу Гермес-кадуцей і зберігає діючі міські магістратури.

В останньому десятилітті II ст. до н. е. Ольвія, вірогідніше за все, добровільно потрапляє до складу загальнопонтійської держави Мітридата Євпатора. В місті розташовується гарнізон воїнів вірменського та фракійського походження, про що йдеться в декреті на честь амісенського кібернета (лоцмана), сина Філократа (IOSPE, I², 35). Ольвія досить інтенсивно використовує систему загальнопонтійської економічної єдності, проте розгром Мітридатом Кримської Скіфії та крах останнього в протистоянні з Римом позбавляє Ольвію старих покровителів. На тлі економічної деградації і значного скорочення її території в першій половині I ст. до н. е. ще задовго до гетської навали значна частина мешканців Ольвії залишила місто, знайшовши притулок в давньогрецьких центрах Південного Понту або в нижньодніпровських пізньоскіфських містах. Після гетської навали і до межі I ст. до н. е. – I ст. н. е. життя на ольвійському городищі припиняється.

Шостий період розпочинається з відновлення життя на ольвійському городищі після спустошення міста Бурбистою в середині I ст. до н. е. Його закінчення ознаменоване навалою сарматів у другій чверті II ст., в результаті якої гинуть городища на узбережжі Бузького лиману.

Сьомий період відзначений реанімацією монетного карбування від межі 50–60-х рр. II ст. Кінцем 60-х – початком 70-х рр. того ж століття датується перша епіграфічна пам'ятка, що засвідчує присутність в Ольвії стаціонарної римської вексиліяції. З цього часу археологи фіксують появу слідів впливу на міську забудову римської практики будівництва таборів та постійних укріплень.

На межі II–III ст. зв'язки з Римом міцнішають. Так, на думку В. В. Латишева, за Септимія Севера (193–211) Ольвія втрачає свій суверенітет і десь 196–198 рр. включається до складу провінції Нижня Мезія [276, с. 196]. В. М. Зубар і Н. О. Сон зазначають, що в 197/8 р. щодо Ольвії приймається спеціальний рескрипт імператора, який підтверджує привілеї, даровані попередниками: фіксація статусу, наближеного до автономії, – самоврядування під наглядом намісника Нижньої Мезії [188, с. 167]. Від другої чверті III ст. посилюється натуралізація господарства та відбувається рустифікація Ольвії.

У ході “готських війн” Ольвія і Тіра припиняють своє існування як античні центри. У 80-х рр. III ст. життя на території Ольвії відроджується переважно вихідцями з середовища черняхівського населення Північно-Західного **Причорномор'я**, генетично практично не зв'язаного з населенням античного міста першої половини III ст. У кінці III–IV ст. Ольвія і Тіра увійшли до складу широкої варварської конфедерації Північно-Західного Причорномор'я, що виникла в останній третині III ст. та ретроспективно пов'язувалася з пізнішими візиготами. Тіра набула функцій політико-редистрибутивного центру цього ранньокласового державного утворення [366, с. 54–59], Ольвія – ремісничого поселення [188, с. 189]. В другій половині 370-х рр. обидва міста припиняють своє існування в зв'язку з гунською навалою.

В історії митно-податкових відносин у Херсонесі Таврійському слід виокремити шість основних періодів:

- 1) VI – початок IV ст. до н. е. – становлення полісу та його хори на основі розбудови громадянсько-демократичних засад землекористування та соціально-політичної організації;

- 2) середина IV – початок III ст. до н. е. – формування та розквіт **Херсонеської** територіальної держави; прояв монополістичних тенденцій у галузі хлібної торгівлі;
- 3) середина III – середина I ст. до н. е. – протистояння пізньоскіфській експансії, втрата володінь у Північно-Західній Тавриці, перебування в складі **загальнопонтійської** держави Мітридата Євпатора;
- 4) 40-ві рр. I ст. до н. е. – 40-ві рр. II ст. н. е. – поетапний відхід Херсонесу від боспорської залежності та набуття статусу “вільного міста”;
- 5) друга половина 40-х рр. II ст. – 50–60-ті рр. III ст. – перебування на правах елевтерії під захистом постійного римського гарнізону;
- 6) межа III–IV ст. – кінець V – перша третина VI ст. – перебування під захистом гарнізону балістаріїв, що забезпечували стягування мита.

Перший період тривав від заснування міста в північно-східній частині сучасного Херсонеського городища близько 528/7 р. до н. е. Слід зазначити, що відносно недавно традиційна дата виникнення міста, 422/1 р. до н. е., була відсунута в зв'язку з тим, що в районі центральної вулиці було зафіксовано культурний шар другої половини VI–V ст. до н. е., знайдено черепки з чоловічими іменами – остракони, що доказує факт існування еллінського поселення з органами самоврядування за сто років до колись усталеної дати. Цей період становлення поліса як сталої соціально-політичної структури завершився близько 390–380 рр. до н. е. з початком карбування в Херсонесі власної монети. Рівномірно розподіленої між громадянами землі на Маячному півострові було досить лише для того, щоб прогодувати родини колоністів. Внутрішня торгівля у класичний період базувалася на обміні продуктів сільського господарства на ремісничі вироби. Зовнішня торгівля не відігравала визначної ролі в економіці громади херсонеситів, але знахідки ремісничих виробів з інших центрів Північного Причорномор'я та Середземномор'я свідчить як про обмежений імпорт, так і про формування посередницької торгівлі. Отже, Херсонес до першої половини IV ст. до н. е. являв собою класичний поліс, основою економіки якого було сільське господарство, а ремесло і торгівля не були достатньо розвинуті.

Другий етап відзначається економічним піднесенням, широким освоєнням земельного фонду на Гераклеїському півострові та територіальною експансією в Північно-Західному Криму. В III ст. до н. е. Херсонес досягає своїх максимальних розмірів. На межі V–IV ст. до н. е. в Керкінітиду, яка, на думку деяких фахівців, близько 426/5 р. до н. е. могла перебувати в складі Делоської симмахії, починає в значній кількості надходити херсонеська монета. Тоді ж поблизу сучасної Євпаторії засновується херсонеський опорний пункт “Чайка”, а в останній третині IV – на початку III ст. до н. е. засновується ціла низка нових городищ і поселень з одночасним розмежуванням сільськогосподарських територій (близько 30–32 тис. га) за тими ж стандартами, що й на Гераклеїському півострові. В середині – останній чверті IV ст. до н. е. виникає й оточується оборонними мурами з прямокутними баштами Калос Лімен. Шляхом примусового синоїкізму або симполітії підкорюється Керкінітида. На зламі IV–III ст. до н. е. на базі невеликого автономного полісу класичного типу формується територіальна держава, що обіймала крім власне херсонеських теренів, землі, міста, поселення й укріплення Північно-Західного Криму. Розвивається ремесло і торгівля, з другої половини IV ст. до н. е. збільшується випуск власної монети та поширюється присутність монет інших античних центрів, зростає виробництво товарного спрямування з територіальною спеціалізацією: на Гераклеїському півострові переважає виноградарство і виноробство, на поселеннях Північно-Західного Криму – вирощування зернових культур. Фіксуються елементи економічного і **поза-економічного** регулювання: присяга херсонеських громадян забороняє вивозити і продавати хліб з “рівнини” в будь-яке інше місце, крім Херсонесу (IOSPE, I², 401, 10), з’являються перші проксенії, що надають громадянство та право вільного в’їзду – виїзду (IOSPE, I², 340). Є підстави твердити, що в середині IV ст. до н. е. владу в державі на 18 років захопили олігархи, що могло бути спровокованим припливом нової хвилі колоністів з Гераклеї Понтійської. Близько 330 р. до н. е. демократичне урядування було відновлено, що відобразилося в згаданій вище громадянській присязі [51, с. 8–16].

Третій період пов'язаний із втратою Херсонесом на користь скіфської держави з центром у Неаполі-на-Салгірі не пізніше рубежу III–II ст. до н. е. майже всієї хори в Північно-Західному Криму. В II ст. до н. е. на місцях херсонеських поселень виникають скіфські фортеці. В середині II ст. до н. е. греки залишають навіть такі добре укріплені центри як Керкінітиду та Калос Лімен. Щоб врятувати ситуацію в III ст. до н. е. херсонесити звертаються до сарматської цариці Амаги (Polyen. VIII. 56), а в II ст. до н. е. до понтійського царя Фарнака I (Polyb. XXV. 2. 12–13), з яким 179 р. до н. е. було укладено військовий союз (IOSPE, I², 402). Ці кроки, безперечно, відтягнули, але не розв'язали проблеми. Сільськогосподарське виробництво скорочується на три чверті, руйнується частина господарств уже на Гераклеїському півострові, реакцією на що стає активізація рибальства та соляного промислу, не так залежні від несприятливої воєнно-політичної ситуації.

Військові кампанії 113–111 рр. до н. е., які провів полководець Мітридата VI Діофант, призвели до розгрому понтійсько-херсонеськими військами Скіфської держави та її ліквідації. Тим не менш, північно-західні земля Тариди повернулися до Херсонеса лише номінально: збереження пізньоскіфських будівельних комплексів на місці античних поселень говорить про те, що херсонесити так і не спромоглися провести реколонізацію та знову закріпитися в цьому районі. Херсонес проголосив понтійського царя своїм “захисником” (простатом) та, зберігши внутрішнє самоврядування, увійшов до складу Понтійського царства. Після повстання Фанагорії проти Мітридата, самогубства останнього та переходу влади до його сина Фарнака II Херсонес, вірогідно, намагався вийти зі складу його держави. Проте, понтійська залежність, скоріш за все, трансформувалася в боспорську. А Фарнак, здобувши від Помпея санкцію на трон, утратив усі спадкові й завойовані володіння свого батька в Малій Азії.

Четвертий період розпочався зі встановлення безпосередніх контактів з Римом Юлія Цезаря, який, на думку більшості фахівців, починаючи з М. І. Ростовцева, вперше надав місту елевтерію (“свободу”) [331, с. 1–21]. Реалізувати незалежний статус на практиці Херсонес виявляється не **спромож-**

ним, неодноразово намагаючись позбутися боспорського протекторату за допомогою дипломатичного втручання Риму. Проте Імперія розглядає місто як важіль противаги потенційній боспорській могутності і не поспішає ані скасувати, ані гарантувати херсонеський суверенітет. У цей час римська адміністрація шукає форми і методи взаємодії з херсонеською громадою та контролю над нею. Період закінчується з розміщенням у місті стаціонарного римського гарнізону, який стає центром усієї таврійської вексіяції, та з визнанням статусу “вільного міста” (так званою другою елевтерією).

П'ятий період тривав від надання Антоніном Пієм “другої елевтерії” до виведення вексіяції за Галлієна. У цей час Херсонес – центр римської військової присутності в Тавриці та “вільне місто” за межами імперії, вірогідно, наділене митно-податковими привілеями, але не звільнене від обов'язку сплати податків на утримання римської вексіяції, що захищала місто. У другій половині – останній третині III ст. перебудовується територія римської цитаделі. Це може свідчити про виведення з міста римської залоги, що знаменує новий перехідний період в історії Херсонесу.

Початок шостого періоду можна пов'язати з появою в Херсонесі вексіяції I Італійського і II Геркулієвого легіонів та ймовірною бойовою активністю херсонеських балістаріїв, за повідомленнями Константина Багрянородного. Наприкінці цього періоду управління балістаріїв уже згадується як інституція, серед завдань якої було стягування місцевих податків і митних зборів. Закінчення цього періоду припадає на початок юстиніанової активності в Північному Причорномор'ї. У цей час відбувається поступова трансформація політико-адміністративних інститутів “вільного міста” на місцеві представництва імперських структур у Тавриці.

В історії Боспору, виходячи з наявного обсягу інформації щодо митно-податкових відносин, можна виділити вісім періодів:

1) VI – початок V ст. до н. е. – доба становлення давньогрецьких поселень та формування полісів Східного Криму і Тамані;

- 2) близько 480–394 рр. до н. е. – формування територіальної держави Археанактидів та Спартоکیدів, розгортання потенціалу зернового експорту;
- 3) 394 – початок III ст. до н. е. – політичний й економічний розквіт Спартоکیدівського Боспору, прояв тенденцій до монополізації хлібного експорту, встановлення міждержавних та індивідуальних митних пільгових режимів;
- 4) перша половина III – кінець II ст. до н. е. – повільна економічна й військово-політична криза, згорання пільгових митних режимів, скорочення хлібного експорту й певна переорієнтація господарства;
- 5) 107–63 рр. до н. е. – перебування в складі загальнопонтійської держави Мітридата VI;
- 6) 63 р. до н. е. – 49 р. н. е. – перехідна доба стабілізації від нестабільних Мітридатидів до лояльних Риму Тіберіїв Юліїв;
- 7) середина I – середина III ст. – доба стабільного розвитку сателітного Римові царства – найзначнішої регіональної потуги Надчорномор'я;
- 8) третя чверть III ст. – друга чверть VI ст. – доба дестабілізації та спрощення державної системи під контролем варварських еліт і династій.

Перший період, пов'язаний з облаштуванням життя на давньогрецьких поселеннях Боспору та з формуванням засад зернового господарства, в майбутньому – першої статті боспорського експорту, не залишив жодних свідчень про митні відносини в колоніях узбережжя Боспора Кіммерійського.

Другий період відзначається становленням боспорської держави Археанактидів. На думку одних фахівців, це був союз (релігійний – амфіктіонія та / або військово-політичний – симмахія) боспорських міст (див., напр.: [150; 151; 184]), на думку інших, з самого початку територіальна держава на Боспорі формувалася як спадкова тиранія [346, с. 11–35]. У цей час розширюється як Боспорська держава, так і її земельні ресурси, в руках правителів мобілізується зерновий експортний потенціал підвладної території. Втім, до приєднання близько 410–405 рр. до н. е. Німфея в особі цього міста на сході Криму існував або альтернативний Пантікапею центр інтеграції, або опозиційний осередок об'єднавчим зусиллям пантікапейських володарів. Судячи з фрагмента

афінської псефісми 425/4 р. до н. е. про порядок внесків до скарбниці Делоського союзу (МИС, № 1), декілька боспорських міст – Німфей, Гермонасса, Кіммерій, Патрей – віддали перевагу членству в Афінській архе політичному об'єднанню з сусіднім спартокідівським Пантікапеєм. В умовах Пелопоннеської війни з таких міст Афіни й отримували “понтійський хліб”. Включення північночорноморських міст до складу Афінської морської держави пов'язують із вторгненням Перікла в Чорне море. Вірогідно, було декілька афінських військово-морських експедицій: з половини V ст. до н. е. Афіни намагалися стати твердою ногою на Понті. Перша – близько 445 р. до н. е. для наведення ладу за проханням грецьких міст. Друга – в середині 430-х рр. для виведення на Понт колоній. До речі, близько 438 р. на Боспорі відбулася зміна династій – Археанактиди поступилися владою Спартокідам. Якою була роль у цих подіях афінського військового флоту, досі однозначно сказати непросто. Нарешті, в 424 р., за Фуکیدом (IV, 319), Афіни спорядили на Понт чергову експедицію, яка їм не вдалася. Не секрет, що на Понті Афіни цікавив головним чином хліб. У зв'язку з цим не випадковим видається, що втрата Афінами наприкінці V ст. своїх військово-стратегічних позицій на Чорному морі передувала пізнішому розквіту афіно-боспорських торгових контактів. Другий період завершується падінням Афін у протистоянні зі Спартою та остаточним зміцненням на Боспорі Спартокідів. Левкон, третій представник цієї династії, підкорює Феодосію, а його брат і зять – усію Синдику, засновуючи замість Синдської Гавані – Горгіппію.

Близько 394 р. до н. е., на думку Т. В. Блаватської, між Афінами і Боспором існував договір, котрий регулював судові процедури і передбачав розв'язання низки інших питань спілкування між двома державами [105, с. 127]. Серед цих питань – ателія – право безмитного вивезення афінянами хліба з Боспору та право першочергового завантаження хлібом афінських суден (Isocr., XVII, 57). Протягом третього періоду Левкон I, його сини Спарток II і Перісад I проводять політику сприяння хлібному експорту, зокрема встановлюють безмитність, що видно з афінського декрету на честь синів Левкона Спартока,

Перісада й Аполонія (IG, II², 212 = Syll.³, 206 = МИС, № 3), та право першочергового завантаження суден для афінських торговців (Isocr., XVII = SC, I, 2, р. 356–358). Наприкінці IV ст. до н. е. Євмел, спираючись на економічний і політичний потенціал держави, намагається встановити контроль над усією понтійською акваторією з метою зміцнення економічних зв'язків у регіоні (Diod., XX, 24–25). За сина Євмела Спартока III, який офіційно приймає царський титул, держава припиняє надавати права безмитності. Це, приміром, видно з афінського декрету на честь монарха, вшанованого афінянами за дарування 15 тис. мед. хлібу (IG, II², 653 = Syll.³, 370 = МИС, № 4).

Однією з ознак четвертого періоду є повільне скорочення боспорського хлібного експорту в Східне Середземномор'я, що виявляється в зникненні повідомлень про це письмових джерел, в посиленні рибного і соляного **промислів**, про що повідомляють дані археології. Експорт риби і рибопродуктів, а також успіхи виноградарства і виноробства, можливо, мали б замінити втрату старого зернового експортного потенціалу. Причинами цих процесів називають кліматичні зміни, втрату контролю над варварськими теренами Прикубання – однією з житниць боспорських володарів, а також торговельну конкуренцію з єгипетським хлібом, що просувався на ринок державою Птолемеїв. Щодо територіальних втрат на сході твердити щось певне важко, оскільки археологія не фіксує в цей час слідів пожеж і руйнувань на синдо-меотських поселеннях, що означає: вожді останніх якщо й добилися незалежності від Пантікапея, то виключно мирним шляхом. Гіпотезу поразки в конкурентній боротьбі з Єгиптом нині фахівці категорично відкидають з огляду на те, що в античності завжди існував дефіцит продовольства, тому його виробництво ніколи не могло б переважити попит, що унеможливило конкуренцію в принципі [233, с. 7–23; 380, с. 126–139; 381, с. 46–68]. Падіння Спартоکیدів на Боспорі ознаменувалося повстанням Савмака і загибеллю останнього царя Перісада V в 107 р. до н. е. та переходом держави під контроль понтійського володаря Мітридата VI Євпатора (п'ятий період). Зі смертю останнього розпочинається шоста, перехідна, доба, коли свої інтереси в регіоні владно заявляють і проводять римляни.

Шостий період характеризується цілою низкою спроб з боку римлян установити надійний контроль над Боспором, а з боку Боспору – зберегти контроль над Північним Причорномор’ям як за Мітридата VI. Протягом сьомого періоду Боспор залишається в орбіті Римської імперії, його царі проводять у цілому проримську політику. Цей період триває від воцаріння Котіса I, який обирає для своєї династії римське тронне ім’я, до правління Рескупорида IV, який змушений поступитися частиною царства (або повноважень) на користь Фарсанза. Владарювання останнього відзначається початком варварських походів з території Боспору на римські володіння. Останній період триває від боротьби з наслідками “готських війн” і відновлення дружніх контактів з імперією до деградації державності під гунським контролем і переходу під владу Юстиніана I. На межі III–IV ст. відбуваються римсько-боспорські та херсонесько-боспорські війни, описані Константином Багрянородним. Як мінімум до середини IV ст. на Боспорі зберігався апарат державного управління, тісно пов’язаний з традиціями попереднього часу⁷. Восьмий період закінчується у другій чверті VI ст. (527/8 або 534 р.), коли обурені гунські жерці спровокували повстання проти свого християнського царевича Грода (Горда), знищили боспорську залогоу на чолі зі східноримським комітом, чим змусили Юстиніана відправити в давній Пантікапей (відомий уже як Боспор) експедиційний корпус. Не пізніше 534 р. Боспор підкоряється імператору Юстиніану [184, с. 229–230].

⁷ Такий висновок можна зробити на підставі епітафії на надгробку, що був установлений у 342–353 рр. Стораною, дружиною Ада, синові, який за життя обіймав посаду прінкіпа (КБН, 744), тобто командував одним із підрозділів боспорської армії. Ця посада згадувалася і раніше (КБН, 666). У написі царя Тіберія Юлія Дуптуна, який носив почесний титул “друга цезаря, друга римлян”, з Пантікапея про будівництво башти (КБН, 67) згадуються епарх Ісгудія і коміт Опадин. За Ю. Г. Виноградовим, напис датується близько жовтня 483 р., з чого випливає, що навіть в умовах гунського протекторату здійснювалися зв’язки зі східноримською адміністрацією.

1.4. Організація античної торгівлі та митної справи

Спробуємо з наявних розрізнених фрагментів скласти загальну картину організації митної діяльності античних держав Північного Причорномор'я. Протягом перших століть від заснування давньогрецьких колоній на півночі Понту встановилися їх торговельні зв'язки як із віддаленими еллінськими центрами Егеїди і Середземномор'я, так і в межах басейну Чорного моря. Протягом класичного та ранньоелліністичного періодів одним із **найважливіших** віддалених торгових партнерів північнопричорноморських колоній були Афіни, традиційними постійними контрагентами були і залишалися міста Південного Причорномор'я. З кінцем елліністичної доби можна впевнено пов'язувати формування єдиного загальнопонтійського економічного, політичного і культурного простору [129, с. 5–56]. Якщо в період архаїки предметами торгового обміну були перш за все найнеобхідніші речі, що не могли бути вироблені на місці (елітні вина, олія, мармурові деталі тощо), то невдовзі асортимент товарів значно розширився. Розгортається експорт хліба, головним постачальником якого був Боспор, а споживачами – Афіни, міста Егеїди та Південного Понту, за римський період – міста та гарнізони дунайських і малоазійських провінцій. Торгівля з варварами була досить прибутковим заняттям, носила переважно міновий характер, ґрунтувалася на нерівноцінному обміні, що, на думку деяких фахівців, ставила місцеве варварське населення в умови так званої торговельної експлуатації [151; 182; 185; 188]. Проблема існування і масштабів варварського зернового експорту і реекспорту через еллінські порти Північного Причорномор'я, що здавалася давно позитивно вирішеною, за останнє десятиліття була знову актуалізована. Деякі фахівці пов'язують походження низки наявних у скіфських похованнях грецьких речей не з торговельною діяльністю, а з військовим грабунком і дипломатичною активністю, чим заперечують, принаймні для доби архаїки, інтенсивність греко-варварських торгових контактів [269, с. 16–39].

Звернемося спочатку до торговельної інфраструктури античних держав Північного Причорномор'я. Держава брала найактивнішу участь в організації торгової діяльності. Вже за доби архаїки, коли, на думку деяких учених, не було ще ані торгових держав, ані спеціальної торгової політики [269, с. 36], античні держави розпочинають активну експлуатацію приватної ініціативи торговців, одночасно сприяючи впорядкуванню торговельних відносин та улаштуванню зручної інфраструктури торговельних об'єктів.

Інтенсивна торгівля вимагала розвинутої портової мережі, оскільки переважна більшість вантажів перевозилася водним транспортом. Складна інфраструктура приморських центрів Тіри, Ніконія, Ольвії, Херсонеса і Боспору включала матеріальні та людські складові. По-перше, це – обладнані зручні і місткі гавані, портові причали, захищені від вітрів пануючих румбів, складські помешкання, різнотоннажний торговий флот, військові судна для охорони комунікацій і супроводу торгових караванів, сухі доки для ремонту і поточного обслуговування кораблів, такелажні майстерні, маяки і топографічні орієнтири. По-друге, це – кваліфікований персонал для повного обслуговування торгового процесу: моряки⁸, лоцмани, кораблебудівники, такелажники, вантажники, митники, особи, які відповідали за облік товарів і кораблів, охорона. Кожен порт мав адміністративну структуру, яка на основі чинних правових норм визначала режим його функціонування і контролювала торгові операції, складування і зберігання товарів, переміщення кораблів, вантажів і команд. Далеко не кожен приморський поліс міг собі дозволити обзавестися повноцінним портом, влаштувати який можна було тільки в добрій гавані [133, с. 19]. Страбон повідомляв (Strabo., VII, 4, 2, 4–6), що у Феодосії була гавань на сто кораблів, чудова гавань була влаштована в Німфеї, в Пантікапеї також була

⁸ Наприклад, маємо афінський декрет 347/6 р. до н. е. на честь володарів Боспору Спартока II, Перісада I і Аполлонія (IG, II², 212 = Syll.³, 206 = МИС, № 3), у якому, між іншим, йдеться про, вірогідно, масове вербування для боспорського флоту з числа малозабезпечених афінських громадян (фетів) висококваліфікованих матросів *υπηρεται*, які відали корабельними зняряддями [17, с. 240–241].

гавань і верфі на тридцять кораблів, між Херсонесом і мисом Парфенієм розташовувалося три гавані [68, с. 282–283].

Для провадження дальньої оптової торгівлі, як зазначалося, створювалися емпорії – спеціально обладнані місця, здебільшого на березі моря, де, крім можливості користуватися суто портовою інфраструктурою, надавалися митні і складські послуги. Торгівля в містах велася на агорах, разом з якими могли існувати й спеціалізовані ринки. Так, в Ольвії вздовж східного та західного боків агори археологи виявили торговельні ряди. Данні археології **доповнюються** письмовими джерелами. З декрету на честь Протагена (IOSPE, I², 32) ми знаємо про рибний ринок у тій самій Ольвії, що розташовувався в Нижньому місті, поряд з рікою [2, с. 571–574]. З будівельного напису агораном Теагена, сина Діогена, першої половини II ст. н. е. (НЭПХ, № 129) відомо про існування в Херсонесі рибного ринку (*ὀψό-πωλῖς*), де торгували також і рибними соусами [354, с. 35–44; 67, с. 107–111]. Спеціалізовані торгові місця, ринки і ряди, взагалі широко відомі по всьому античному світу, як наприклад, *forum vinarium*, *forum suarium*, *forum cupedinis* і т. д. Саме до їхнього типу і належали херсонеський та ольвійський рибні ряди, висока спеціалізація яких (“консервовані” соуси) говорить про широкі споживчі потреби та великі експортні потужності рибпромислового ринку Північного Причорномор’я [354, с. 41–43]. Крім названих двох видів ринків існував ще третій різновид – оптовий, також згаданий у декреті Протагена. Грецькою він називався дейгма (*δειγμα*), дослівно – те, що виставляється на показ, проба, доказ, зразок [126, с. 288]. На ньому виставляли зразки товарів, що продавалися великими партіями, перш за все, зерно, вино та оливкову олію. Такий оптовий ринок, який чимось нагадував товарну біржу, а чимось промислово-сільськогосподарську виставку, існував у багатьох грецьких містах, наприклад, у Піреї.

Ймовірно, впродовж цілого року функціонували тільки ринки на агорі, а рибні й оптові ринки були сезонними. Рибний ринок на повну потужність працював тоді, коли на нього у великій кількості завозили свіжу рибу. А для продажу консервованої риби, вважає М. В. Скржинська, не варто було тримати

спеціальний ринок у холодну пору року [358]. Втім, у нас є повідомлення Страбона (Strabo., VII, 3, 18) про зимову рибну ловлю в Боспорі Кіммерійському на шляху від Пантікапея до Фанагорії: “Риба, яку ловлять у кризі, добувається шляхом “викопування” за допомогою так званої “тангами” (чогось на зразок остроги) [68, с. 281].

Отже, кінцевим пунктом переважно морського торгового маршруту був емпорій, розташований на грецькому морському узбережжі в межах добре оснащеного порту або на кордоні з варварськими володіннями. Там товари вивантажувалися з суден і продавалися великими партіями на дейгмі – оптовому ринку. Звідтіля партії товарів або перевозилися новими торговцями-посередниками в інші місця, зокрема у варварські землі, або надходили місцевим перекупникам для реалізації на тамтешніх ринках – агорі чи спеціалізованих базарах. На кожній стадії рух товарів фіксувався державними урядовцями, завданням яких була не стільки статистика, скільки фіск – стягування торгового мита, митних зборів, складських та дорожніх платежів.

Слід поставити питання про учасників торговельних операцій, суб’єкти та об’єкти митного оподаткування. З огляду на специфічну структуру, **дискретність** та фрагментарність джерельної бази з історії митної справи в давньогрецьких державах Північного Причорномор’я, будь-яка, хоча б і мозаїчна, реконструкція посадового складу, штатів і кадрового потенціалу митних органів видаватиметься багато в чому спекулятивною. Втім, без такої реконструкції подальші наші спроби досягнути дослідницьку мету і розв’язати завдання дисертаційного дослідження навряд чи будуть результативними.

Держава майже завжди відігравала важливу роль в організації торгової діяльності. Вже у добу архаїки античні поліси розпочинають активну експлуатацію приватної ініціативи торговців, одночасно сприяючи впорядкуванню торговельних відносин та створенню зручної інфраструктури торговельних об’єктів.

До епохи класики в Греції не сформувалося професійного прошарку торговців, а епізодична заморська торгівля здійснювалася принагідно різними мандрівниками-емпорами, щоб окупити власну подорож. З класичної доби

з'являються фахові торговці – крупні закордонні купці, емпори (*εμπόρος*), посередники-перекупники, полігкапели (*παλιγ-κάπηλος*) та дрібні гендлярі, капели (*κάπηλος*). Емпори самі виступали як власники транспортних засобів або фрахтували кораблі у судновласників-навклерів (*ναυκλήρος*). Крупний торговець тримав у ключових пунктах, з якими вів справи, відповідальних осіб (рабів, вільновідпущеників або вільних – компаньйонів), які слідкували за боржниками, зустрічали чи виряджали торговців з товаром, вивчали і вираховували ринкову кон'юнктуру. Вони не полишали своїх занять навіть узимку, між періодами морської навігації, коли торгівля завмирала. Зусиллями міняйл-трапедзитів (*τραπεζίτης*) і храмів поширилися банківсько-фінансові операції кредитування торгівлі, чітко фіксовані в різноманітних приватноправових договорах. За відсутності практики страхування кораблів і вантажів, виходячи з ризиків сезонної навігації і піратської загрози, позикові проценти під час кредитування морської торгівлі значно перевищували відсотки з інших видів позик. Діяльність учасників торговельних операцій у добу розквіту античної економіки, отже, мала високоорганізований характер, орієнтуючись на раціональне отримання прибутку, подібно до модерних капіталістичних господарств Європи.

Народні збори еллінських полісів як юридично найвищий орган влади поряд з питаннями зовнішньої політики, оборони, нагородження громадян та іноземців, регулювали економічне життя держави. Від імені народу (*δημος*) та ради (*βουλή*) видавалися декрети-постанови, псефісми (*ψηφισμα*), про грошовий обіг та утворення продовольчих резервів, виносилися рішення про надання купцям привілеїв і звільнення їх від сплати мита, про дарування іноземцям громадянських прав, торговельних і митних пільг. У Боспорі ці прерогативи належали монарху як формальному і реальному главі держави, який тривалий час носив подвійний титул архонта (*άρχων, ἄρχοντες*) щодо греків-громадян Боспору і Феодосії та базилевса (*βασιλεύς*) щодо варварського населення азійської частини держави.

Прибутки від торгівлі, митні збори і штрафи поряд з іншими джерелами надходжень (пожертвуваннями у вигляді літургій, податками на **жертвоприношення**, платою за орендоване державне майно, коштами від конфіскацій майна тощо) складала головну статтю прибуткової частини “державного бюджету” античних полісів. Цими фінансовими надходженнями опікувався, їх контролював верховний розпорядник фінансів, або скарбник держави, так званий діойкет (*ὁ διοικητής* – дослівно: “той, хто стоїть на чолі управління”), проте ніколи всі наявні фінансові ресурси держави не концентрувалися в одних руках, не опинялися під єдиним керівництвом. Діойкет завідував найважливішими державними прибутками, в тому числі відкупам, мав право конфісковувати майно невинуватих боржників або ж не стягувати відсотки з сум, відкладаючи виплати, міг навіть скасовувати борги. Щорічно в певні строки діойкет був зобов’язаний звітувати у народних зборах. Функціонували й спеціальні колегії, які також звітували перед радою і народними зборами. В Ольвії, зокрема, це – колегія дев’яти (*οἱ ἐννέα*) і колегія семи (*οἱ ἑπτά*). Про першу відомо з фрази Протагенового декрету (IOSPE, I², 32), вона опікувалася державним скарбом. Існує думка, яка, проте, не заснована на відомих фактах, що вона складалася з архонта, стратега, п’яти агораномів, астінома й верховного жерця. Друга колегія завідувала священною скарбницею, встановлюючи податки на жертвоприношення та опікуючись будівлею, де зберігалися речі, пожертвуванні богам [276, 288–293]. На Боспорі III ст. н. е. загальний фінансовий контроль та акумулювання коштів знаходилися в руках начальника звітів (*οἱ ἐπι τῶν λόγων*) (КБН, № 36) [34, с. 38–43; 267, с. 29, 32].

Спеціальні посадові особи відповідали за організацію торговельної діяльності. Серед них однією з найважливіших фігур був агораном (*ἀγορανομεῖν*) – виборний магістрат, колегія яких у полісі між іншим займався благоустроєм місць торгівлі та спостерігала за її порядком і законністю. На агорі в присутності агораномів мали укладатися торговельні угоди. Якщо договір купівлі-продажу узгоджувався в приватному порядку, то продавець заявляв про це урядовцю, вказуючи розмір суми для спільної з покупцем сплати торгового мита. Агораноми

призначали ціни на деякі товари, контролювали міняйл та слідкували за виконанням чинного законодавства про грошовий обіг. Також вони стежили за дотриманням систем мір та ваги, для чого зберігали й використовували контрольний посуд та гирі з певним маркуванням [358, с. 78].

Дзвоником агораном сповіщав про відкриття та припинення торгівлі на ринку. Зазвичай найінтенсивніша торгівля, як зазначали античні автори, йшла між дев'ятою та одинадцятою годиною ранку, тому ці години називалися “часом наповнення агори” (Herod., II, 173; VII, 223) [2, с. 577]. Агораномам дозволялося застосовувати легкі тілесні покарання до рабів та чималі грошові штрафи щодо вільних.

Залежно від обсягів торгівлі в різних містах кількість агораномів варіювалася: маємо дані, що в Херсонесі одночасно виконували свої обов'язки від одного до двох-трьох магістратів, в Ольвії працювала колегія з п'яти чоловік. Звичайно термін повноважень не перевищував року, але в перші століття нашої ери зустрічаються як кількомісячні, так і повічні терміни. Під час виконання своїх обов'язків агораноми могли розраховувати переважно на власні кошти. Тому ця посада, що вимагала значних грошових витрат за типом літургії⁹, особливо в перші століття нашої ери була досить обтяжливою. У IV ст. н. е., зі зникненням полісних інститутів, функції агораномів у Херсонесі перейшли до рук державних чиновників [368, с. 79, 718].

Важливі завдання виконували також астіноми, до обов'язків яких належав нагляд за карбуванням монет, правильністю мір та терезів, якістю й точністю об'ємів вироблених амфор, які маркувалися спеціальною печаткою [300, с. 308–316]. До обов'язків астіномів було віднесено нагляд за експортом продукції, зокрема в амфорах: вина, солоної риби, олії, сипучих речовин тощо. Штемпель астінома з його посадою, ім'ям та певною символікою (для

⁹ Літургії (дослівно “загальна справа, загальне служіння”) полягали в тому, що заможні громадяни за власний кошт влаштовували громадські свята та ігри, організовували театральні трупи та вистави, споряджали військові кораблі тощо. Це був одночасно почесний і важкий добровільно-примусовий обов'язок.

елліністичного Херсонесу, приміром, це – грубо виконані зображення палиці або виноградного грона) був своєрідною “фабричною маркою” держави [300, с. 313], її гарантією під час вивезення за кордон. Зі скороченням колегіальних органів у перші століття нашої ери функції астіномів, приміром, у Херсонесі перейшли до агораномів.

Існувала ще колегія сітонів (*σιτόνος, σῆτο-νόμος, σιτοφύλακες, σιτοφύλαξ*), що мала піклуватися закупівлею хліба, його зберіганням на державному складі – сітобалоні та продажем громадянам за встановленими цінами в разі неврожаю [202, с. 210]. Обов’язки сітонів (сітономів або сітофілаків) у Херсонесі, вірогідно, належали агораномам.

У державах, зв’язаних взаємовигідними економічними угодами, побутувала практика обміну постійними місіями для спрощення й покращання умов двосторонньої торгівлі. Так, боспорські Спартокіди мали в Афінах своїх представників, “постійних агентів”: за словами афінського оратора Ісократ, *τούς ὑπέρ Σατύρου πράττοντας* – дослівно: “той, хто стягує за Сатира” (Ісократ, XVII, 5, 38). У їх функції, очевидно, входив нагляд за торговими операціями боспорських монархів та укладання торгових угод за їхнім дорученням [119, с. 157; 170, с. 116–216]. На Боспорі перебували представники великих афінських купців, а за припущенням І. Б. Брашинського, й представники Афінської держави [118, с. 130]. На Боспорі існувала спеціальна адміністрація, яка вирішувала проблеми прибулих афінян. Її керівників І. Б. Брашинський бачить у послах співправителів Боспора Спартока II і Перісада I – Сосії й Феодосії, відряджених царями до Афін [118, с. 130]. Вони згадувалися декретом афінських народних зборів на честь синів Левкона Спартока II, Перісада I й Аполлонія (МИС, № 3): “Величати послів Сосія і Феодосія за те, що піклуються про прибулих з Афін на Боспор” та надати їм почесне право обіду в пританеї [17, с. 239–241].

З приписуваної Демосфену промови проти Форміону випливає, що на Боспорі IV ст. до н. е. (І. Б. Брашинський уточнює, що йдеться саме про столичний Пантікапей) існував інститут елліменістів (*ἐλλιμενισταί*) – збирачів мита у портах. В античному словнику Поллукса (VIII, 132) дається загальне

визначення: елліменісти – збирачі мита в гаванях [86; 5, с. 132]. Вони вели в особливих митних списках (*ἀπογραφαί*) облік кількості та якості товарів, що вивозилися через пантікапейський порт (Dem., XXXIV, 34). У списки заносилися всі товари, що проходили через порт, у тому числі й ті, котрі не обкладалися звичайним вивізним митом. Немає сумніву, що цей облік проводився не стільки зі статистичною, скільки з фіскальною метою: за припущенням І. Б. Брашинського, купці, звільнені від вивізного мита, все рівно мали сплачувати митним властям Пантікапея якесь інше мито. Саме його й збирали на Боспорі елліменісти. Це мито – так званий елліменіон (*ἐλλιμένιον τέλος*) – портове мито з кількості товару, який проходив через гавань і фіксувався в статистичних списках елліменістів.

Адміністрація портів через митників вела суворий облік не тільки асортименту й обсягів товарів на кораблях, що вантажилися в доках, а й установлювала певний контроль за тими суднами, котрі заходили в порт по дорозі, наприклад, для поповнення запасів [286, с. 15 і далі]. Усі записи, ймовірно, зберігались у спеціальних митних або портових архівах. Завдяки цьому під час конфліктів з властями або суперечок між учасниками торговельних операцій вони могли використовуватися в судових справах. Про загальне поширення цієї практики свідчить уже згадувана промова “Проти Форміону про позику” 328 р. до н. е.

Боспорські епіграфічні дані перших століть нашої ери містять згадки посади стратега (*στρατηγός*), або щодо Танаїсу – стратега громадян (КБН, № 237, 1256). Поширена думка, що це – провідник громадянського ополчення або війська, найнятого містом. Проте Є. М. Алексеева слідом за С. О. Жебельовим [167, с. 211] припускає, що в імператорську епоху на грецькому Сході стратегами починають називати цивільних магістратів, які займалися фінансами, постачанням, збиранням мита й адміністративно-поліцейським наглядом [90, с. 75]. Приміром, у птоlemeївському Єгипті стратег – головна посадова особа в номі, до якої мають звертатися свідки контрабандного вивезення монополізованих державою товарів [74, с. 226].

У написах з Горгіппії тричі згадуються спеціальні чиновники, пов'язані зі стягуванням мита. Це не дивно, оскільки горгіппійський порт був другим після Фанагорії портом азіатського Боспору, через який експортувалося прикубанське збіжжя. Це – *εὐκκλίων οἰκονόμος* – “відповідальні за передачу мит на відкуп” або “ті, хто відає віддачею мита на відкуп”. Вони, на думку В. Ф. Гайдукевича, склали в місті спеціальну фінансову колегію економів (*εὐκκλίων οἰκονόμοι*), що передавала різні податки на відкуп приватним особам та їх асоціаціям [138, с. 344–345]. Адже відомо, що в римські часи на Боспорі широко практикувалася відкупна система збирання мита і податків [327, с. 15, 64].

С. О. Жебельов зазначає, що в епіграфічних пам'ятках, починаючи від IV ст. до н. е. до імператорської епохи, економом (*οἰκονόμος*) називалася посадова особа різних приватних об'єднань, котра виконувала функції скарбника союзної каси. Такі саме обов'язки виконував економ у римській провінції Азії як уповноважений митних відкупників. На Делосі та у Єгипті III ст. до н. е. терміном *εὐκόκλια τέλη* називалися податі, які щорічно віддавалися на відкуп. С. О. Жебельов не наважується зробити висновок, що відкупна система була поширена на всі доходні статті Боспорського царства. Але що податі, пов'язані з ввезенням і вивезенням, тобто експортно-імпортні мита, віддавалися на відкуп, у цьому сумнівів він не залишає, адже в істотній своїй частині фінансова система Боспору засновувалася на експортній торгівлі. І керівництво фіскальною та митною справами було зручнішим, коли вони здавалися на відкуп. Це особливо правильно, якщо взяти до уваги кількість гаваней на Боспорі, звідки відправлялися і прибували торгові кораблі, причому горгіппійська гавань була крайньою південною гаванню у межах держави [167, с. 211–212].

С. О. Жебельов наводить цікавий факт, що економи в гаванях (*οἰκονόμος λιμενών*) провінції Азії, засвідчені для Мілету та Іосу, були рабами або вільновідпущениками, а їх завдання не йшли далі виконання простих казначейських обов'язків (пор.: [327, с. 76 і далі]). Функції боспорських економів (*οἰκονόμοι εὐκκλίων* – відповідальних за передачу мит на відкуп) були ширші і нагадували те, що в імператорський час визначалося терміном *vectigalium*

publicorum conductor [167, 212, прим. 1]. Останні – це збирачі громадських податків, які орендували, тобто викупляли у держави право їх стягування. Збирання мита, отже, віддавалося на відкуп окремим особам або асоціаціям, які мали поручителів із числа відомих громадян. Приміром, в Афінах торги на право отримати відкуп проходилися на площі, де десять виборних громадян публічно вирішували питання, яку із запропонованих сум щорічного збору обрати і затвердити. Безперечно, Боспор – не демократія, однак малоімовірно, що басилевс став би відмовлятися від такого ефективного засобу поповнення скарбниці, як щорічний конкурс грошових сум відкупників за право стягувати мито. Прийняттю суми мита відкупники сплачували державі, а все, що їм удавалося стягувати понад неї, було їхнім прибутком. У разі несплати відкупниками встановленого внеску допускалася відстрочка, а в разі невиконання даного зобов'язання вони засуджувалися до тюремного ув'язнення. За процесом стягування відкупниками мита з торговців стежили в Афінах і Піреї уповноважені властей. Суми мита на товари писалися крейдою на папірусі, кам'яних і керамічних плитках, що виставлялися на загальний огляд [288, с. 8].

Написи другої половини III ст. н. е. свідчать про існування на Боспорі посади начальника звітів ($\sigma\ \square\ \acute{\epsilon}\pi\iota\ \tau\acute{\omega}\nu\ \lambda\acute{o}\gamma\omega\nu$), до рук якого стікалися різноманітні прибутки, в тому числі від митних зборів. Серед цих написів присвята 270-х рр. на честь боспорського царя Тіберія Юлія Тейрана, який здобув доленосну перемогу над якимись ворогами царства (КБН, № 36), є найбільш інформативним переліком вищих боспорських сановників і магістратів, що названі в написі $\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\tau\omicron\pi\upsilon\lambda\epsilon\iota\tau\alpha\iota$. В історіографії цей термін пояснюється по різному. Так, В. В. Латишевим не заперечував можливості, що цей грецький термін читається як “арістополіти” ($\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\tau\omicron\pi\omicron\lambda\epsilon\iota\tau\alpha\iota\ \square$) та означає кращих (знатних) городяни (IOSPE, II, 30). В. Ф. Гайдукевич віддавав перевагу читанню “арістопіліти”, що означало б “кращих придворних”, або дослівно “кращих перед брамою”) [138, с. 342]. Серед перелічених у надписі осіб більшість названі по імені й патроніму, без назви займаної посади, що, відповідно до різного прочитання узагальнюючої назви цього елітарного кола осіб, дозволяє

по різному інтерпретувати специфіку їхніх посад, особливості соціального становища, характер боспорської державності загалом. Можна запропонувати зведену таблицю боспорських аристократів.

Таблиця 1.4.1

Аристоπυλείται (КБН, № 36)

Посада	Ім'я
Жрець, колишній лохаг	Юлій Хофарн, син Афродісія
Намісник царської резиденції, намісник Феодосії	Менестрат, син Госемфлія
Хіліарх і начальник аспургіан	Фанн, син Сакла
Головний секретар	Фанн, син Агафуса
Лохаг	Харитон, син Нікефора
Колишній політарх	Фідан, син Феангела
Політарх	Лиман, син Фіда
Колишній начальник звітів	Ерот, син Радамасія
Начальник звітів	Психаріон, син Сога
Колишній начальник панакіді	Олександр, син Олександра
Секретар	Менестрат, син Менестрата

Серед перелічених посадовців І. Є. Смирнова поряд з царськими чиновниками бачить кілька посад, властивих полісному правлінню: політарх (градоначальник), лохаг (командувач міського ополчення), хіліарх (командир тисячі). Наведена в написі урядова структура, отже, наближена до полісної організації. На цю обставину додатково вказує, на її думку, згадування одночасно нинішніх і колишніх магістратів, які обіймали ту саму посаду. Називаються і колишній, і діючий політархи, начальники звітів, лохаги тощо. Така структурна

особливість офіційного документа, на думку І. Є. Смирнової, свідчить про ймовірність збереження виборності даних посадових осіб [365, с. 57, 61].

Якщо таке припущення справедливе, то виявляється, що в Боспорській монархії III ст. н. е. деякі ключові уряди (у тому числі митні і фіскальні) до кінця так і не відірвалися від полісної організації. Проте, можливі й інші пояснення, що для прикладу наводяться в коментарях до цього напису в “Корпусі боспорських написів” [34, с. 38–43]. З одного боку, подібна структура документа – данина давній термінологічній традиції, а не відображення реальної виборності урядовців. Навряд чи така важлива посада як начальник звітів, який акумулював різноманітні фінансові надходження, у тому числі й від митних зборів, залишилася б виборною. Уявити його незалежність від царської адміністрації досить важко. З другого боку, якщо виходити з того, що боспорський монарх здобув перемогу не над варварами (готами, герулами тощо), залишки яких поверталися з чергового набігу на римські володіння в Малій Азії [319, с. 54–59; 320, с. 24–28; 321, с. 131–135], а якусь внутрішню опозицію своїй владі в царстві, то встановлення монументу Зевсу і Гері Рятівникам “за перемогу і довголіття царя Тейрана і цариці Елії” **представниками** і колишнього, і нинішнього істеблішменту царства виглядає як акт громадянського примирення. Тобто йдеться про спільну патріотичну акцію представників теперішнього і колишнього правлячого режимів. Ще В. Ф. Гайдукевич схилився до думки про високий ступінь бюрократизації та централізації боспорського державного апарату, наближаючи обов’язки начальника звітів до функцій сучасного міністра фінансів [138, с. 344]. За приблизними підрахунками, у III ст. н. е. кількість царських магістратів складала не менше 150 чоловік, а разом з їхніми родинами і слугами ця цифра сягала 1000. Таким чином, серед населення столиці кожен десятий або кожен сьомий житель був зайнятий на державній службі або при дворі [106, с. 212]. Є. М. Алексеева та І. Є. Смирнова підтверджують інтенсивне витіснення на зламі II–III ст. н. е. полісних магістратур царськими органами влади в такому значному центрі як Горгіппія [90, с. 66–85; 365, с. 53–66]. Остання відносно

пізно підпала під владу Боспору, а кілька століть по тому, в середині I ст. до н. е., під час римсько-боспорського протистояння могла відновити свою автономію або хоча б її елементи.

Отже, в нашому розпорядженні є свідчення про існування в Пантікапеї IV ст. до н. е. інституту елліменістів – збирачів мита в портах, які фіксували рух товарів і вантажів через боспорські гавані в спеціальній документації – так званих митних списках. В Горгіппії на межі II–III ст. н. е. функціонувала колегія економів – “тих, хто передає мита на відкуп” – урядовців, які стежили за відкупними статтями митно-податкової діяльності. В Пантікапеї останньої чверті IV ст. н. е. однією з найвищих царських магістратур була посада начальника звітів, який акумулював і контролював усі митно-податкові надходження царства, в тому числі й митні відкупи.

Якими ж були різновиди, розміри та структура античних митних зборів? Серед проблем історії митної справи античних держав Північного Понту дуже важливим видається питання різновидів мита, що стягувалося в портах та на ринках еллінських полісів. Над цим питанням, особливо щодо Боспору IV ст. до н. е., найкраще відображеного в джерелах, працювали видатні російські та радянські фахівці М. І. Ростовцев, І. Б. Брашинський, С. О. Жебельов тощо. Спробуємо ж узагальнити їхні висновки, зіставити їх з даними нових джерел, встановити паралелі з іншими регіонами та скласти загальну картину структури та розмірів митних зборів в еллінських колоніях Північного Причорномор'я.

З низки наративних та епіграфічних джерел відомо, що одним з найпоширеніших різновидів мита був так званий елліменіон. *Ἐλλιμένιον τελή* – портовий збір, відомості про який отримуємо з Боспору. Ймовірно, це мито, що стягувалося з усіх суден за право стоянки в порту і користування портовими спорудами. Достеменно невідомо, збирався він в усіх портах Боспору (що ближче до істини) або ж тільки в одному столичному Пантікапеї (про що існують безперечні свідчення). Такий саме митний збір існував і в портах інших держав Північного Причорномор'я. Ю. Вількен проводить паралель між елліменіоном і портовим збором *ἐνὸρμιον* у Єгипті римського часу, відрізняючи

їх обидва від експортно-імпортного мита. Нічого не відомо про розмір портового збору, який залежав від кількості і якості товарів, що ввозилися або вивозилися. На користь припущення про існування кореляції між обсягами товарів і розмірами збору свідчить сам факт ведення збирачами мита в гаванях, елліменістами, митних списків, до яких заносилося найменування та кількість товарів. Звільнення від портового збору регулювалося шляхом індивідуальних декретів [118, с. 132].

Оскільки античні держави для стимулювання зростання обсягів торгівлі дозволяли собі нерідко скасовувати ввізне та вивізне мито, можна припустити велике фіскальне значення елліменіону. І. Б. Брашинський наполягає, що в умовах відносно великих торгових оборотів боспорських портів, особливо Пантікапею і Феодосії, в IV ст. до н. е. портовий збір був однією з **найважливіших** прибуткових статей Спартоکیدів [118, с. 133]. Це і не дивно, адже, відомо, що в елліністичний час одним з головних джерел процвітання, приміром, Родосу були прибутки від портового збору. Полібій (Polyb., XXXI, 7, 12) указує, що до оголошення римлянами Делоса вільним портом елліменіон на Родосі приносив щорічно 1 млн. драхм ($\approx 166,67$ талантів) прибутку [49, т. 2, с. 355]. Автор псевдо-арістотелієвої “Економіки” (Ps.-Arist., Оес., II, 2, 22) відзначає, що афінський фінансовий діяч Калістрат збільшив прибутки однієї з македонських гаваней від портового збору з 20 до 40 талантів [53, с. 217–242]. Як правило, елліменіон ототожнюється з *πεντικοστή* – 2 % митом, що стягувалося на Делосі. Франкотт, за словами І. Б. Брашинського, вказує на можливість відповідності елліменіону делоському миту *λιμήν* [118, с. 133, прим. 13].

Свого роду аналогом елліменіону в римських володіннях був спеціальний портовий збір – порторія (*portoria*). Процедура стягування цього мита, запроваджена римлянами, полягала в тому, що новоприбулі торговці декларували свій вантаж у збирачів мита – практорів (від *πραττό* – “стягувати, стягати”) й у агораномів. *Portoria* – це мито за право суден користуватися акваторією порту [327, с. 76 і далі].

Поряд з портовим збором елліменісти, вірогідно, стягували з купців й експортно-імпортні мита. Про їхній розмір також відомо на прикладі Боспорської держави Спартоکیدів. Звичайним митом, що стягувалося під час вивезення хлібу з їхніх володінь, було так зване “тридцять” (*τριακοστή*) – $1/30$ вартості вантажу (Dem., XX, 32), тобто 3,33 % [19, т. 1, с. 23]. З метою заохочення крупних покушців боспорські царі йшли на прогресивне зниження цього мита – його розмір перебував у зворотно пропорційній залежності від суми вартості хлібу, що вивозився. Так, Левкон I знизив вивізне мито для громадян м. Мітілена на Лесбосі (або для тих, хто вивозив хліб у Мітілену) наполовину, замінивши його “шестидесятим” (*εξάκοστή*) – $1/60$ вартості товару (1,66 %), а з суми, що перевищувала 10 талантів, зменшив його ще, повелівши брати “дев’яносте” (*ἐνενηκοστή*) – $1/90$ (1,11 %) [168, с. 133–134, прим. 2]. $1/60$ і $1/90$ кратні звичайному миту *τριακοστή*, $1/30$: перша знижка – це половина звичайного мита, друга – її третина. Оскільки ціна коливалася, мито стягувалося з суми оплати, а не з цифри вивозу (за іншим тлумаченням – залежно від кількості товару). Чим більше закупалося хліба, тим нижче ставало мито [17, с. 263].

С. О. Жебелєв робить цей висновок із власного тлумачення знайденого в Мітіленському акрополі напису (IG, XII, 2, 3 = Sill.³, 212), який, можливо, був частиною декрету середини IV ст. до н. е. на честь Левкона I та його синів. Інші інтерпретації цього пошкодженого напису, як зазначалось, ставлять розмір мита в залежність не від загальної суми операції, а від обсягів закупленого збіжжя. Так, В. Діттенбергер пропонує подвійне трактування напису: а) за перші 100 тис. медимнів мито стягується $1/60 + 1/90$, за кількість понад 100 тис. медимнів – $1/90$; б) за перші 100 тис. медимнів мито стягується в розмірі $1/60$. Сам дослідник віддає перевагу другому тлумаченню [81, т. I, с. 473]. Шван розуміє напис так: за 100 тис. медимнів береться $1/60$, а за більшу кількість: $1/60 + 1/90$. С.А. Жебелєв відкидає ці точки зору, доповнюючи свої текстологічні викладки наступним аргументом: мало ймовірно, щоб вивезення хлібу в Мітілену могло досягати 100 тис. медимнів, оскільки в значно щільніше населені Афіни розмір вивозу з Боспору досягав цифри 400 тис., або за підрахунками деяких учених –

800 тис. медимнів [222, с. 18–20]. Боспорські царі своєю тарифною політикою – встановленням залежності між розміром мита та сумою закупівель – прагнули зацікавлювати покупців крупних партій зерна [168, с. 134].

Повні розміри мита в інших північнопонтійських центрах невідомі. Маємо лише фрагментарні дані. Так, у Херсонесі в III–IV ст. н. е. розмір мита на імпорту й експорту збільшився до 12,5 %, тоді як раніше він складав 2–3 %. Ввізне мито на вино коливалося від двох-п’яти до десяти і більше відсотків його вартості. А от у Афінах спочатку мито на імпортовані товари складало 1/10 частку їхньої вартості. Згодом афіняни усвідомили, що помірні мита сприяють розвитку торгівлі і можуть дати більший прибуток. Тому в IV ст. до н. е. ввізне мито скоротилося до 1/20, 1/50 і навіть 1/100 вартості товару. Окремі предмети (зброя, військове спорядження) звільнялися від сплати мита. Союзники Афін мали митні пільги, сплачуючи мито в розмірі 1/100 ціни товару, тоді як залежні міста платили 1/20 ціни [398; 288, с. 7]. Протекціоністські, а, вірогідніше, фіскальні інтереси підштовхували урядовців птоломеївського Єгипту встановити величезне мито (до 50 %) на олію [133, с. 20, 22–23]. Справа в тому, що переселенці з Греції і Малої Азії перенесли в Єгипет і Сирію своє мистецтво вирощування оливкових дерев і виноградників, у свою чергу, перейнявши, техніку культивування фінікових пальм [201, с. 416]. Немає нічого дивного, що урядові кола виявилися зацікавленими в стимулюванні місцевого виробника – платника податків. Стратегічне значення маслинової олії для еллінського світу безспірно: вона використовувалася у релігійних, санітарно-гігієнічних, спортивних, кулінарних потребах. До того ж захист внутрішнього ринку Єгипту відповідав як традиційній замкненості країни, так і старій еллінській ойкосній психології з її ідеєю самодостатності (автаркії). Уже з IV ст. до н. е. єгипетський уряд суворо регламентував завезення до Александрії продовольства та вивезення виробів єгипетських майстрів [288, с. 8]. Усі різновиди мита стягувалися в портах й емпоріях, а також на міських ринках. Сухопутні мита і митниці на сухопутних шляхах – величезна рідкість в еллінському світі – достовірно відомі лише на Криті та в еолійських містах. Проте, Л. Н. Марков

згадує як звичайну річ сухопутні митниці, “операції в яких іноді припинялися при закритті кордону у випадку ворожих стосунків із сусідами” [288, с. 7]. Відомості про існування чогось подібного у Північному Причорномор’ї поки що відсутні.

Нам відомий розмір митних зборів римської епохи. Так, мито за право перевезення по мостах, шляхах, річках у ті чи інші райони, які перебували під владою Риму, становило 2,5 % (*quadragesima*) від ціни товару [391, с. 341–342]. Деякі товари підлягали миту у 8 %, але такий великий відсоток збирався лише з тих товарів, які ввозилися в Римську державу вперше [386, с. 43]. Взагалі, на відміну від різноманітного мита на внутрішніх кордонах імперії, яке переважно коливалося від 2 до 2,5 %, митні збори на зовнішніх кордонах (*octavae*) стягувалися в розмірі 12,5 % [156, с. 220].

Висновки до першого розділу

Митні відносини в Північному Причорномор’ї періоду античності є малодослідженою темою. Проте, з огляду на становлення й розвиток митної служби як окремого відомства за роки української державної незалежності, проблема історичних витоків митної справи на українських теренах набула додаткової екстерналістської актуальності. Дослідженням історії митної діяльності в античному Причорномор’ї мало-хто займався спеціально й цілеспрямовано. Причиною тому була специфічність джерельної бази цієї історії [253, с. 3–6; 235, с. 38]. Але при цьому, склалася цілісна і потужна історіографічна традиція в дослідженні низки взаємопов’язаних аспектів економічної, політичної і соціальної історії античних держав Північного Причорномор’я, які безпосередньо або опосередковано були інтегровані в єдиний комплекс із митно-податковими відносинами. Тому було запропоновано загальний нарис становлення і розвитку цієї сформованої історіографічної традиції. Подальший поступ у дослідженні митних відносин в античному Причорномор’ї можливий завдяки появі внаслідок археологічних розкопок нових епіграфічних джерел. Варто відзначити, що в останні чверть століття

розгортається нова хвиля критики концепцій, широко визнаних раніше. Появі нових узагальнюючих підходів сприяє не лише постійна кореляція традиційних висновків, але перш за все обробка нових джерел – археологічних, нумізматичних та епіграфічних. Необхідно зазначити, що на підґрунті зображеної тут потужної історіографічної традиції, присвяченої міжнародно-політичній й торговельно-економічній проблематиці, можна впевнено прирощувати нове знання та будувати нові інтерпретації історії митних відносин античності.

Джерельна база історії митної справи в давньогрецьких державах Північного Причорномор'я достатньо складна за структурою, досить специфічна і занадто фрагментарна. На сьогодні вона постійно розширюється переважно за рахунок археологічних розкопок, що відкривають нові речові джерела та фрагменти написів на камені. Стан та обсяг наративних джерел незмінний уже кілька століть. Але й вони не відрізняються значним обсягом та комплексністю. Протягом усієї античності їх автори сприймали Північне Причорномор'я як далеку периферію, тому відомостей щодо його історії залишали небагато. Якщо врахувати загибель, на жаль, неминучу, безлічі літературних та документальних пам'яток протягом тисячоліть, що минули з античної епохи, стан реальної джерельної бази може видатися взагалі жалюгідним. Наприклад, від фундаментальної праці херсонеського історика другої половини III ст. до н. е. Сиріска, чие ім'я було увічнено на мармуровій плиті вдячними співгромадянами (IOSPE, I², 344), залишилася лише згадка на цій самій плиті [2, с. 457]. Ми маємо для окремих регіонів Північного Понту лише комплекси поодиноких даних, які відокремлені один від одного подекуди цілими століттями. Це, головним чином, комплекси джерел для IV–III ст. до н. е., більшість з яких стосується Боспору, та значно фрагментарніші комплекси II–III ст. н. е., які однаково бідні для Тіри, Херсонесу та Боспору. Отже, внаслідок дискретності джерельної бази, будь-яка, хоча б і мозаїчна, картина буде багато в чому умоглядною.

У підґрунтя методологічних підходів дослідження було покладено положення, сформульовані прихильниками “лінгвістичного повороту”: історик, намагаючись реконструювати (відновити) історію, постійно конструює її (створює нові реальності), подібно авторові художнього твору. Якщо піддати деконструкції низку концепцій істориків античного Причорномор’я (наприклад, щодо міжнародно-правового статусу північнопонтійських громад), виявиться, що вони обумовлені не тільки проаналізованими і синтезованими джерельними даними, дефіцит яких постійно відчувався. У залишку завжди було ще “щось”. Це “щось” або виходило з наукових переконань і теорій, прихильниками яких вони себе вважали, або впливало з їх власних логіко-раціоналістичних схем, конструювання яких допомагало заповнювати порожнечі джерельної бази, або було пов’язано з позанауковими інтенціями, приватним життям істориків, або диктувалося офіційною ідеологією, або належало до імпліцитних установок свідомості і поведінки – того, “що мовчазливо визнається даною культурою”.

Розробка загальної для всіх центрів Північного Причорномор’я періодизації історії митно-податкових відносин видається поки що передчасною: вона не може бути запропонованою через кілька причин. По-перше, це мізерна кількість наявних джерел історії митних відносин (фрагментарність джерельної бази) та їх вибірковість по періодах та регіонах (мозаїчність джерельної бази). По-друге, історична еволюція держав Північного Причорномор’я періоду античності сприяла визріванню специфічних рис у розвитку кожної з них, підсилювала відмінності між окремими центрами, які ставали дедалі більшими, від однієї епохи до іншої [202, с. 229]. Ця періодизація обумовлена, як станом джерельної бази, так, і особливостями історичного розвитку античних центрів Північного Понту: виходячи з відносно малої кількості інформативних повідомлень саме про митну діяльність, ця періодизація буде спиратися на відомості з суміжних сфер функціонування адміністративних систем, економіки, політики північнопричорноморських колоній, Понтійського царства, Римської імперії та повідомлення про їх міжнародно-правовий статус [246, с. 50–53].

У міських республіках-полісах найвищі функції регулювання митної діяльності належали народним зборам. Вони затверджували розроблені звичайними громадянами, магістратами і радою (з III ст. до н. е. – тільки останніми) законопроекти щодо фінансової справи і грошового обігу, встановлення державної монополії зовнішньоекономічної діяльності, **запровадження** певних тарифів, надання громадянам та іноземцям митних привілеїв чи взагалі права безмитності тощо. На Боспорі такі прерогативи належали виключно архонту-басилевсу як главі держави. Прибутки від мита, як і всі інші державні доходи, контролювалися “зовнішніми аудиторами” – діюкетами, діяльність яких орієнтувалася на спеціальні фінансові колегії, наприклад, в Ольвії – колегії Дев’яти і Семи. На внутрішніх (міських) ринках регулювали торгівлю, виконували поліцейські функції, а також стягували мито агораноми. Під час вивезення товарів у керамічній тарі (олія, вино, рибні соуси тощо) її маркування та контроль об’єму здійснювали астіноми, функції яких поступово перейшли до агораномів. Безпосередньо стягуванням мита в портах відали чисельні елліменісти (про них відомо за даними “Корпусу промов Демосфена” для Пантікапея IV ст. до н. е.), які також здійснювали облік корабельних вантажів. Такий облік вівся з фіскальною метою. Проте не треба взагалі відкидати й статистичну функцію цього обліку, адже фіксувалися вантажі також тих суден, що заходили в порт транзитом або вантаж яких не підлягав обкладенню експортно-імпортним митом. На Боспорі в імператорську епоху функції стратегів, які раніше очолювали міські ополчення й опікувалися постачанням війська, були розширені за рахунок фінансових справ, поліцейського нагляду та митного контролю. Відомо також, що на Боспорі в перші століття нашої ери працювала колегія економів, до якої належали “відповідальні за оренду мита”. На чітко визначений термін мито віддавалося на відкуп приватним особам. Фінансові надходження в Боспорській державі, в тому числі й прибутки від митних зборів, замикалися на начальникові звітів (“міністрі фінансів”), про посаду якого ми знаємо з документів III ст. н. е. Велике значення в торгівлі та митній справі мали іноземні громадяни-проксени,

наділені правами громадянства і митними пільгами, які на території своєї рідної держави надавали підтримку й допомогу торговцям – громадянам своєї нової батьківщини. На Боспорі і в Афінах, зв'язаних взаємними договорами, цим займалися спеціальні державні представники. Їх функції – прообраз сучасного інституту консулату й торгпредства.

Зміцненню держави, очевидно, сприяло, поряд із застосуванням інших податків і зборів, активне використання експортно-імпортного, портового та подорожнього мита, оскільки головна мета митних зборів – фіскальна, тобто забезпечення інтересів фіску – скарбниці [288, с. 6]. Митні збори в античних центрах Північного Причорномор'я були, отже, достатньо різномірними. Серед них достовірно відомо про елліменіон – портовий збір, що стягувався на Боспорі в IV ст. до н. е. з кількості й якості вантажу за право корабля користуватися акваторією й інфраструктурою порту. Експортно-імпортні мита, що різнилися за своїми розмірами, як правило, встановлювалися залежно від вартості закупленого товару. Ввізні і вивізні мита відігравали не лише фіскальну роль: варіювання їхніми розмірами сприяло протегуванню місцевих виробників чи експортерів, або – розширенню експортно-імпортних операцій, а також виконувало політичні завдання підтримки союзників та привілейованих друзів. В умовах, коли держава періодично або в конкретних індивідуальних випадках йшла на прогресивне скорочення або й скасування цього мита, завдання поповнення скарбниці виконував саме портовий збір (елліменіон або порторія). Звільнення від елліменіону регулювалося шляхом персональних декретів. Звісток про наявні в античному світі внутрішні, перевізні мита та складські збори, що стягувалися на внутрішніх чи прикордонних сухопутних і річних митницях щодо Північного Причорномор'я не маємо. Проте, нам нічого не заважає припустити їх існування.

Як бачимо, спеціалізованої митної служби, за винятком інституту елліменістів, не існувало. Її функції передавалися відкупникам, які розглядалися як приватні особи, а також покладалися на чиновників, наділених й іншими обов'язками – фінансово-податкових, поліцейських відомств і тих, що регламентували торгівлю.

РОЗДІЛ 2
ПРОКСЕНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА СПРОБИ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В АНТИЧНИХ
ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПОНТУ

**2.1. Джерела права античних колоній Північного Причорномор'я в
регулюванні митних відносин**

У цілісному вигляді проблема правового регулювання митних відносин в античному Причорномор'ї в історіографії ніколи не ставилася. Втім, дослідження окремих правових джерел понтійських еллінів та різноманітних питань і сюжетів, з якими пов'язана проблеми історії митних відносин, має потужну історіографічну традицію, починаючи від другої половини ХІХ ст. Вона представлена працями класиків та сучасних антикознавців – епіграфістів, істориків, археологів, істориків права: В. В. Латишева, М. І. Ростовцева, І. Б. Брашинського, Б. Н. Гракова, В. В. Струве, В. Ф. Гайдукевича, Е. І. **Соломонік**, Ю. Г. Виноградова, Ф. В. Шелова-Коведяєва, В. П. Толстикова, Є. І. **Лєві**, П. О. Каришковського, И. Т. Кругликова, В. М. Зубаря, М. К. Трофімової, І. П. Нікітіної, М. В. Скржинської, В. Д. Кузнецова, О. А. Гавриленка тощо. Офіційні акти еллінських полісів, Боспору, Понтійського царства та Риму досліджувалися цими фахівцями як у коментарях до публікацій епіграфічних пам'яток [82; 57; 18; 34; 63–67; 2; 13; 14; 44; 31; 35–38; 59; 179; 60], так і у власних історичних дослідженнях [276; 118; 128; 132; 178; 197; 368; 301; 302; 359]. В історико-правових працях домінуючими пріоритетами залишався аналіз загальних рис давньогрецького права та основних характеристик переважно афінської правової системи архаїчної та класичної доби, але останнім часом відбулися істотні зрушення: 2006 р. вийшла друком праця харківського дослідника О. А. Гавриленка повністю присвячена описанню правових систем античних держав Північного Причорномор'я [137]. Такий стан дослідження проблеми дозволяє сконцентруватися на аналізі системи правових джерел

північнопричорноморських полісів та виявленні місця, яке займали ті джерела права, що регулювали митні відносини.

Система давньогрецького права формувалася чотирма основними типами джерел (форм) права: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт та нормативно-правовий договір. Кожен із цих загальних типів мав свої суттєві особливості, пов'язані з місцем та часом. Звичаєве право (*δίκη*) – усне за своєю формою, наскрізь сакралізоване та ритуально-процесуальне за характером. Крім власне юридичного наповнення до нього входили морально-релігійні установлення, норми поведінки, традиції та звичаї, що за походженням були далекі від суто правової сфери¹⁰. Правовий звичай **стародавніх** еллінів був міцно пов'язаний з вихованням, навчанням, а також з позитивним правом, оскільки, як зазначав ще Платон, якщо якісь людські звичаї далекі від справедливості, то марно розраховувати покласти край зловживанням в особистих і ділових взаєминах шляхом внесення поправок до законів. У діалозі “Держава” Платон стверджував, що в будь-якій державі справжній законодавець не повинен перейматися поточним законодавством. У погано влаштованій державі справедливі закони все рівно нічого не виправлять, а в добре урядженій – вони самі собою впливатимуть із уже вироблених раніше норм поведінки (IV, 426e–427a). Закони (*οἱ νόμοι*), як фундамент усіх інших нормативно-правових актів, не повинні були регламентувати ані конкретні випадки, ані те, що філософ уважав дрібницями, “пов'язаними з інтересами ринку, тобто з тими угодами, які кожний там укладає один з одним, або із взаєминами між ремісниками, бійками, поданням позову й призначенням суддів, ...або із стягуванням і встановлюванням податків чи на ринку, чи в гавані, чи з будь-якими справами – ринковими, міськими, портовими або іншими подібними до них” (Plato., IV, 425d). Законом мали бути врегульовані найважливіші питання, пов'язані з релігійним культом. На питання, – “А що

¹⁰ *Δίκη* – звичай; право, справедливість, правосуддя; судочинство, процес; у більш вузькому сенсі – скарга в приватних справах, на відміну від *γραφή* – звинувачення в державних чи кримінальних злочинах [126, с. 330].

іще із законодавства нехай залишиться у нас?”, – Платон відповідає: “У нас – нічого, однак у Аполлона, що в Дельфах, – найважливіші, найкращі й найперші законоположення”. І далі: “Про спорудження храмів, жертвоприношення і все інше, пов’язане із ушануванням богів, геніїв і героїв, також про поховання померлих і про те, що слід робити, щоб ті, що в Аїді, виявили до нас прихильність...” (Plato., IV, 427b–c). Безперечно, це – теорія, проте, нерідко і на практиці закони, що приймалися народом, являли собою всього лише загальні засади і принципи правового регулювання. Ухвалення законів на кожную конкретну ситуацію загалом не віталось та й приймалися вони, в принципі, довічно. Законодавчий процес обумовлювався особливими правилами-заборами, що заважали змінювати або скасовувати закон під загрозою тяжкого покарання. В Афінах, приміром, той, хто ризикував пропонувати скасування чинного закону, мав попередньо замовити собі гарантії безпеки (“адейя”, *ἀδειῖα* – безпека, захист від покарання, безкарність, амністія [126, с. 17]). Якщо “адейя” не замовлялася, а на народних зборах виявлялося, що законопроект суперечить якомусь старому чинному закону, його ініціатор з приватної ініціативи когось із повноправних громадян міг бути підданим судовим переслідуванням. Розпочинався кримінальний процес звинувачення в публічних злочиннях (“ейсангелія”, *εἰς-αγγελία*¹¹) – “графє”¹².

З огляду на те, що закони відігравали переважно роль загальних нормативних і морально-релігійних регулятивних приписів, основна функція

¹¹ Поняття “ейсангелії” (дослівно – оголошення, доповідь) в судовій сфері – скарга, донос, звинувачення в справах надзвичайних, що вимагають особливого порядку судочинства та поширюються на (а) скаргу в раду (*εἰς τὴν βουλὴν*) на особу, яка вчинила особливий злочин проти держави (державну зраду, обман народу – неправдиві свідчення в суді чи брехливі виступи на народних зборах, образу богів та порушення містерій, внесення протизаконних пропозицій у народні збори); (б) скаргу архонту-епоніму на погане поводження (*κάκωσις*) з батьками, дружиною, дітьми, неповнолітніми особами, які перебували під опікою; (в) скаргу на суддів, посередників (*κατὰ τῶν διατητῶν*) через несправедливе рішення [126, с. 380–381].

¹² Поняття “графє” (*γραφή* – писання, письмове зображення, письмо, документ, запис) у сфері судочинства – скарга-звинувачення в державному або загалом у кримінальному злочині (на відміну від *δίκη* – приватної скарги; *δίκαι ἐμπορικαί* – провадження в комерційних справах) [126, с. 278, 330].

правової регламентації соціальних відносин лягала на підзаконні акти. Серед них – за порядком і значенням: “псефісми” – постанови, або декрети, народних зборів (*ψήφισμα, ψήφισματος*), нормативні розпорядження правителів – укази або едикти (*κηρύγματα*), адміністративні розпорядження відповідних магістратів у їхніх сферах компетенції. Передостання група історично виросла з останньої і була властива, головним чином, державам тиранічним і монархічним. Навіть в офіційній ідеології елліністичних монархій володар, що вважався “живим законом”, усе рівно був не паном своїх підданих, а кращим з громадян, не власником держави, а частиною царства. Його посада у великій територіальній державі ніби походила, виростала з локальних полісних магістратур. Обов’язком такого монарха було збереження законів, гарантування законності.

З розпорядженнями володарів та магістратів, а також з деякими різновидами судових постанов була пов’язана така форма права, як судово-адміністративний прецедент. Наприклад, Ісократ та Демосфен у своїх судових промовах неодноразово звертали увагу суддів на справи та рішення, скажімо, боспорських монархів, афінських суддів, народних зборів із типологічно схожих питань (Dem., XX; XXXIV, 36 etc.; Isocr., XVII, 57 etc.).

Нарешті, нормативно-правовий договір як форма права поширювався Елладаю нерідко як результат подолання внутрішнього громадянського конфлікту в полісі – “стасису” (*στάσις*). Наприклад, у Херсонесі громадянський конфлікт між заможними аристократичними родинами та демосом, що призвів до невдалого антидемократичного перевороту, мав юридичним наслідком знамениту херсонеську присягу рубежу IV–III ст. до н. е., в якій, поряд із закликом захищати демократичний лад (IOSPE, I², 401, 2), містилися правила хлібної торгівлі, просякнуті державно-монополістичними тенденціями (IOSPE, I², 401, 10). Нерідко арбітром у подоланні стасису виступала авторитетна зовнішня сила: Дідімейський культовий центр Аполлона в Мілеті (як сталося в Борисфеніді-Ольвії третьої чверті VI ст. до н. е. [2, с. 561–562; 132]) або могутній еллінський, інколи варварський, монарх, який перебрав на себе функції миротворця. Ознаки нормативно-правового договору властиві міждержавним

угодам (*συνθήκαι*), особливо якщо йдеться про міжполісні договори. Міста-держави шляхом взаємних поступок нерідко корегували власні конституційні режими. Прикладом такої угоди є договір про ісополітію (рівноправність) Ольвії та Мілету 327 р. до н. е., який між іншим обумовлював правове регулювання в частині митно-податкових відносин (МИС, № 35, 2, 6–7).

Псефісми (від *ψηφίς* – камінець, за допомогою якого могли голосувати на народних зборах) регулювали індивідуальні випадки, були спрямовані на конкретну особу, соціальну групу, певну ситуацію. Втім, подекуди саме псефісмами регламентувалися ті чи інші важливі загальні питання. Тому з точки зору сучасної термінології чіткого розрізнення між псефісмою (постановою-декретом) та законом не простежується. Наприклад, назва запропонованого Канобом, сином Фрасідаманта, знаменитого й украй важливого законодавчого акту Ольвії про гроші та правила їх переміщення через митний кордон 340–330-х рр. до н. е. (IOSPE, I², 24) перекладається то як “закон” [6], то як “декрет” [2, 568].

Було два різновиди постанов народних зборів: звичайні та урочисті. Урочисті поділялися на почесні декрети співгромадянам (посмертні або прижиттєві) та декрети іноземцям. За останніми закріпився термін “проксенічна псефісма”, або просто проксенія (*προξενία*). На ранньому етапі право законодавчої ініціативи під час їх ухвалення належало кожному громадянину (право ейсегетії). Більш менш загальними офіційними формулами були усталені вирази: “ольвіополіти надали”, “рада і народ дали”, “такий-то (або такі-то) запропонували” – *Ὀλβιοπολίται ἔδωκαν, βουλά καὶ δᾶμος ἔδωκε, ... εἶπαν*.

Згодом коло суб’єктів, наділених правом законодавчої ініціативи, зазнає обмежень. Так, в Ольвії вже з III ст. до н. е. не наділені посадовими повноваженнями громадяни могли ініціювати ухвалення тільки звичайних постанов, тоді як урочисті приймалися за поданням відповідних магістратів. Судячи зі вступних частин урочистих декретів, ейсегетією відтоді користувалися синедри (НО, № 28), архонти (IOSPE, I², 29, 40; НО, № 42, 45), колегія Семи (IOSPE, I², 25), архонти і колегія Семи (IOSPE, I², 26, 31, 32)

тощо. Наприклад, знаменита псефісма на честь Протогена, сина Іросонта, починається з формули “рада і народ постановили, архонти і Сім запропонували” – *Ἐδοξε βουλῆι καὶ δήμῳι... οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ ἐπὶ εἶπαν* (IOSPE, I², 32, A, 4). У Херсонесі ейсегетія під час ухвалення урочистих псефісм з II ст. до н. е. належала номофілакам і діюкету (IOSPE, I², 343, 349, 351, 691), а з останньої чверті I ст. до н. е. – проедрам (IOSPE, I², 354, 357, 359, 362, 364; НЭПХ, № 5). Унікальна ситуація склалася на Боспорі: право видання такої традиційно республіканської постанови як проксенія, що в усій Елладі завжди затверджувалася народними зборами, було узурповане монархами. Архонти-басилевси, яких всюди за межами Боспору вважали тиранами, від свого імені опублікували всі відомі на сьогодні проксенічні акти (НД, № 1, 2, 3, 4; КБН, 1, 2, 5) [255, с. 353–355].

Постанови на честь громадян, як правило, починалися з описової частини, в якій викладалися заслуги даної особи перед містом, також згадувалися заслуги її батька, іноді й інших предків та відзначалася високоморальна поведінка. У головній частині документу, що містила нову встановлювану норму, вказувався різновид нагороди. Серед них – публічне оголошення про відзнаку, нагородження вінками, запрошення на почесний обід у прітаней, відзначення чималими сумами грошей, встановлення статуй чи пам’ятних стел у публічних місцях. У посмертних декретах, виданих на честь особливо заслужених громадян, практикувалося відзначення їх внеску шляхом організації урочистих поховань у публічних місцях у межах міста чи вздовж головних шляхів [359, с. 89–101]. Постанови на честь громадян, як бачимо, не встановлювали нових норм у сфері регулювання митних відносин. Утім, вони нерідко містять важливі дані щодо їх змісту та характеру, і тому є неоцінними історичними джерелами з цього питання.

Постанови на честь іноземців вирізалася на плитах з білого мармуру, інколи з вапняку чи піщанику. Основним привілеєм перших проксеній була “ателія” (*ἀτέλεια*) – звільнення від експортно-імпортного мита. Поряд з нею надавався цілий комплекс прав і привілеїв: політія, енктесіс, продикія, проедрія,

булеверія, ісополітія, ісотелія, а також почесне право приймати феорів – спеціальних послів, яких відправляли “держави-храми” з повідомленнями, коли розпочнуться свята на честь Аполлона – Піфійські ігри в Дельфах чи Аполлонії на Делосі та право на позачергове звернення до оракулу, що дарувалося на Делосі і в Дельфах, як заслуженим громадянам, так і цілим державам – промантія (*προμαντεία*). Окремо оговорювалася недоторканість майна під час перетинання митного кордону та дарувалося право безперешкодного входу / виходу з акваторії порту в мирний та воєнний час.

Важливе місце серед юридичних джерел регулювання митної діяльності займають так звані митні записи (*ἀπογραφή*) – описи майна і товарів, що робилися в портах і містили інформацію, яку нині викладають у деклараціях митного оформлення та сплати митних зборів. Для безпосереднього стягування мита функціонував інститут елліменістів (*ἐλλιμενισταί*). Як зазначалося в словнику Поллукса (VIII, 132), це – збирачі мита в гаванях [118, с. 132], які фіксували в спеціальних митних списках (*ἀπογραφαί*) відомості по обліку кількості й якості товарів, що вивозилися через, наприклад, пантікапейську гавань (Dem., XXXIV, 34). У списки заносилися всі товари, що проходили через порт, у тому числі й ті, що не обкладалися звичайним вивізним митом. Немає сумніву, що цей облік проводився не стільки зі статистичною, скільки з фіскальною метою: за припущенням І. Б. Брашинського, купці, звільнені від вивізного мита, сплачували “елліменіон” (*ἐλλιμένιον τέλος*) – портове мито з кількості товару, що проходив через гавань і фіксувався в статистичних списках елліменістів [118, 132]. На жаль, жоден з таких списків не зберігся, ми маємо тільки згадки про них у наративних джерелах.

Ще одним джерелом були приватноправові контракти, які укладалися між учасниками торговельних операцій у письмовій або усній формі. Ми маємо безліч згадок про них. Щодо Північного Причорномор’я комерційні угоди згадаються найчастіше Демосфеном (Dem., XXXIV, 7 etc.) та Ісократом (Isocr., XVII). Серед контрактів слід виділити договори про наймання кораблів для здійснення комерційної подорожі. Такий договір фрахту укладався з власником

судна – навклером. Збереглося чимало подібних договорів, що детально визначали обов'язки сторін на підставі державних законів про торгівлю. Справа значно полегшувалась, якщо судно належало торговцю (емпору), однак з іншого боку, тоді під час подорожі він ризикував не тільки вантажем, а й самим кораблем. Відомі три основні різновиди договорів щодо зовнішньої торгівлі: 1) договір між судновласником і фрахтувальником, непотрібний, якщо навклер суміщав ці обидві ролі; 2) договір між емпором і судновласником, непотрібний, якщо навклер сам виступав як торговець; 3) договір між кредитором (трапедзитом) та емпором [286, с. 9 і далі]. Детальні відомості збереглися лише щодо останнього різновиду договорів. Вони вказували суму, маршрут і мету торгової операції, хто і кому надав позику, який корабель перевозитиме вантаж, розмір відсотку під позику (здебільшого 12–30 % залежно від терміну і відстані), зalog (корабельний вантаж або корабель), заборона перепозичання одного й того ж вантажу, умови повернення кредиту, форс-мажорні обставини (часткове чи повне знищення товару, затримка рейсу) [286, с. 24 і далі]. Переважно всі норми контрактів відносяться до норм добровільних зобов'язань й належать сфері приватноправового, зокрема, цивільно-правового **регулювання**. І хоча ці контракти частково збереглися до наших днів, вони не можуть відповісти на всі сформульовані питання.

Окрему групу юридичних джерел складають іноземні нормативні акти щодо колоній Північного Понту. Слід зазначити, що поліси Західного і Південного Причорномор'я, Балкан, Егеїди та Малої Азії в свою чергу також наділяли уродженців Північного Причорномор'я проксеніями, які **супроводжувалися** досить широким колом супутніх пільг та привілеїв. Проте, тільки в чотирьох з усіх перелічених декретів серед інших значущих привілеїв Дельфи і Делос у III ст. до н. е. дарують своїм проксенам безмитність (МИС, № 12, 21), і одного разу Томи в II–I ст. до н. е. надають ісотелію – рівність у податках і митах зі своїми природними громадянами (СТ, № 2).

До наших днів збереглися фрагменти або згадки офіційного листування римської адміністрації провінції Мезія (з 86 р. н. е. – Нижня Мезія), зоною

відповідальності якої в I–II ст. н. е. було Північно-Західне Причорномор'я, з магістратами Тіри, Ольвії та Херсонеса. Це листування містило низку нормативних розпоряджень щодо окремих непрямих податків та митних зборів. Наприклад, листування херсонеської громади з адміністрацією Нижньої Мезії щодо проституційної податі, з якого ми дізнаємося, що окремі місцеві податки (у даному випадку податки з борделів) безпосередньо стягувалися легіонерами та йшли на утримання цих вояків (IOSPE, I², 404). Крім того можна сміливо припустити, що для визначення міжнародно-правового статусу колоній Північного Понту центральна імперська адміністрація та намісники Мезії (наприклад, легат 137–140/1 рр. Антоній Гібер) час від часу видавали спеціальні акти для причорноморських громад, а окремі питання, в тому числі й митного оподаткування, вирішували шляхом судової практики, видаючи ухвали по типу судово-адміністративних прецедентів [197, с. 44, 119–120; 229, с. 262–275; 231, с. 149–153]. До наших днів збереглося листування щодо права безмитної торгівлі, ініційоване громадянами Тіри через потребу в новій юридичній фіксації колишніх митно-податкових привілеїв. Відповідно до імператорського розпорядження Септимія Севера (193–211), що містилося в копіях офіційних листів (IOSPE, I², 4), Тіра зберігала весь комплекс давніх митних привілеїв, документальні підтвердження яких на той час були відсутні. Втім, щоб надходження податкового відомства імперського округу Іллірик (*Illirici fructum*) не зменшувалися, право тіраської громади надавати свої громадянські права заслуженим іноземцям було поставлено під контроль намісника Нижньої Мезії, чим суттєво обмежувався суверенітет полісу. Офіційне листування щодо *immunitas* Тіри не дає сумніватися, що за перших Северів місто було частиною імперії. Включення Тіри до складу провінції Нижня Мезія сталося не раніше Антоніна Пія (138–161), хоча від Риму вона залежала від часу походів Т. Плавтія Сільвана Еліана – легата Мезії 60–67 рр.

Нормативних актів, що визначали б статус Ольвії римського часу, на жаль, не збереглося. Проте, завдяки декретам на честь Карзоаза, сина Аттала, який “долав небезпеку заради укладання дружби і союзу з Августами” (IOSPE,

I², 39, 24), та Дадага, сина Падага, який “брав участь у посольстві до гегемонів”, завдяки якому “стало можливим відстояти належні місту права” (НО, № 42), можна припускати наявність подібних актів. Ольвійська делегація Карзоаза, згідно з М. І. Ростовцевим, клопотала про статус дружнього й союзного з римлянами поліса (*amica et foederata civitas populi Romani*); посольство Дадага, на думку Ю. Г. Виноградова, – про збереження за полісом низки політичних й фіскальних привілеїв. Не перебуваючи в складі провінції Нижня Мезія, Ольвія, ймовірно, отримала від Рима якийсь муніципальний статус, наприклад, *civitas foederata, immunis*.

Імператорських рескриптів щодо Херсонеса не збереглося, проте, їх наявність легко реконструювати. В 53-й главі твору Константина VII Багрянородного “Про управління імперією” йдеться про надання за Діоклетіана (284–305) та Константина I (306–337) Херсону (як місто все частіше називали з доби пізньої античності) “свободи та звільнення від податків” (*τῆς ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας*) (DAI, 53, 114). Тут, як і в більш ранніх джерелах, не пояснюється конкретне наповнення понять “елевтерія” та “ателія”. Відповідно до документів I ст. до н. е. – II ст. н. е., можна припустити, що на рубежі III–IV ст. н. е. йшлося про підтвердження формальної незалежності Херсона, з чим пов’язувався дозвіл самостійно розпоряджатися надходженнями від місцевих податків, також місту дарувалося звільнення від митних зборів у торгівлі з Римом. Відповідно до гіпотези О. В. Орешникова, сам статус елевтерії вперше надав Херсонесу Гай Юлій Цезар у 46/45 р. до н. е. після перемоги в битві під Зелюю над Фарнаком II Боспорським, сином Мітридата VI Євпатора. **Переговори** щодо елевтерії міг проводити Гай Юлій, син Теагена, Сатир, адже зберігся напис із повідомленням про його візит до Цезаря (IOSPE, I², 691). Елевтерію було відновлено лише з середини 140-х рр. н. е. завдяки посольству метрополії Херсонеса. З цього приводу видали урочистий декрет на честь Гераклеї Понтійської та її послів (IOSPE, I², 362), а також випустили нову серію монет “елевтерас”.

Таким чином, можна підсумувати, що загальні засади правового

регулювання в античних колоніях Північного Причорномор'я базувалися на звичаєвому праві та на законах. Різні аспекти фінансового та митно-податкового регулювання спиралися на ординарні постанови народних зборів – псефісми (наприклад, декрет про гроші Каноба Фрасідамантова в Ольвії). Конкретні питання митних відносин розв'язувалися шляхом надання безмитності іноземцям та певних привілеїв громадянам в екстраординарних або урочистих постановах – у почесних псефісмах для громадян та в проксеніях для іноземців. Помітну роль відігравали норми “конституційних” договорів (наприклад, низка положень щодо напрямків вивозу збіжжя, зафіксовані херсонеською громадянською присягою) та міжнародно-правові угоди (наприклад, договір між Ольвією і Мілетом про ісополітію, що передбачав рівноправне користування правами безмитності мілетянами та ольвіополітами). Окремий комплекс джерел правового регулювання митної діяльності складали іноземні нормативні акти. Серед них, одна група – проксенії інших полісів, надані вихідцям із Північного Понту, інша – рескрипти римських імператорів та розпорядження намісників провінції Мезія, що визначали певний міжнародно-правовий та конституційно-правовий статус полісів та гарантували їм права користування митними пільгами та податковими привілеями.

2.2. Привілей безмитності та проксенічна діяльність держав Північного Понту: реалії класичного, елліністичного та римського періодів

Одним із привілеїв, що його надавали античні держави Північного Причорномор'я протягом майже всього періоду свого існування, була так звана ателія (*ἀτέλεια*), тобто право безмитності. Це право надавалося як окремий самодостатній привілей або як частина об'ємного комплексу дарованих пільг і привілеїв, що, як правило, містилися в проксенічних декретах. Питання, наскільки шляхом дарування права безмитності причорноморські колонії були спроможні регулювати товаропотоки і торговельну активність (і чи взагалі вони задавалися такою метою, надаючи ателію?), тривалий час залишалося актуальним в антикознавстві. Спробуємо, отже, відповісти на питання, чи було можливим шляхом надання ателії здійснювати регулювання торгівлі, тобто здійснювати певну торговельну політику засобами політики митної.

Ателія (звільнення від податей¹³) займала одне з провідних місць серед таких методів регулювання торговельної активності, як грошово-фінансове регулювання, установлення державної монополії на продаж (інколи на виробництво) певної групи товарів, законодавче закріплення конкретних пунктів (переважно, портів) для здійснення операцій купівлі-продажу, спрощення структури та зменшення кількості митних платежів [233, с. 9–16]. Ателію поширювали як на приватних осіб та їх об'єднання, так і на держави [251, с. 11–14; 206, с. 111–140]. Серед перших були власні громадяни, які в періоди особливих економічних успіхів полісу могли наділитися безмитністю, та заслужені іноземці.

Отримання іноземцями ателії переважно оформлялося спеціальним почесним правовим актом – проксенією (*προξενία*). Проксенічні декрети, викарбувані, як правило, на плитах з білого мармуру, інколи – з вапняку¹⁴,

¹³ *Ἀτέλεια* – свобода від податей, звільнення від зборів, від військової служби та загалом будь-якого обов'язку; взагалі – пільга, привілей [126, с. 215].

¹⁴ Декрети на вапнякових стелах є переважно раннього походження.

традиційно видавалися від імені народу. Проксенії складалися за чітко визначеними формулярами, які залишалися стабільними протягом багатьох століть. Формула проксенічного декрету була єдиною для багатьох грецьких полісів доелліністичних періодів та не містила мотивувальної частини. Формуляр декрету був приблизно таким: “Такому-то [ім’я], сину такого-то [ім’я], уродженцю такого-то міста [етнікон] проксенія. Народ і Рада такі-то [назва міста-дарителя] – такому-то [ім’я], сину такого-то [ім’я], уродженцю такого-то міста [етнікон], та його нащадкам (інколи також – слугам) дали проксенію й ... [перелік привілеїв і пільг, що супроводжували нагородження проксенією], і право входу в гавань і виходу під час війни та миру, без пограбування та без договору”. З періоду еллінізму проксенії стали більш розлогими, включивши до свого змісту текст пояснення причин прийняття акту – розлогу мотивувальну частину, що прославляла нагороджуваного та його діяння на користь міста-дарителя.

Спробуємо, отже, піддати наявний проксенічний матеріал ретельному формулярно-дипломатичному аналізу. Нагадаємо, що проксенії або проксенічні псефісми належать до підзаконних нормативно-правових актів **екстраординарного** (почесного, урочистого) характеру. Такі акти ухвалювалися народними зборами полісів (на Боспорі – архонтом-басилевсом) у вдячність за якісь благодіяння, надані державі іноземцями (як правило, приватними особами), або ж – в очікуванні якоїсь користі від співробітництва з ними. Проксенії – це індивідуальні акти, що надають особі, що нагороджується (нерідко – його компаньйонам, слугам і нащадкам) низку привілеїв, серед яких найбільш розповсюджені були наступні. По-перше, названа вже ателія – безмитність. По-друге, право вільного доступу в гавань та недоторканості майна. Про це повідомляла стандартна проксенічна формула приблизно так: особі, що нагороджується, дарувати право “припливати і відпливати, як у мирі, так і на війні недоторканим без [укладання спеціального] договору йому самому й нащадкам, та його майну (товарам, грошам)” (*εἰσπλοῦν τε καὶ ἐκπλοῦν ἐν εἰρακῆναι καὶ πολέμῳ ἀσυλὴ ἀσπονδεί αὐκῶν τε καὶ ἐκγονοῖς καὶ χρημασίῳ*

αυτου). По-третє, громадянство, або проксенічна політія (προξενίας πολιτεία), та право брати участь у державних справах нарівні з громадянами. Дарування проксенам громадянства та оголошення рівності політичних прав природжених та натуралізованих громадян було характерною рисою херсонеської громадянської общини римської доби. Ця особливість відбилася в офіційній формулі саме херсонеських актів: “дарувати йому самому громадянство проксенії, участь у державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити” (δομεν δε αυτωι προξενίας πολιτειαν, (...) μετοχαv τε παντων των εν ταυι πολει, ωv και Χερσονασειταις μετεστι). По-четверте, інколи надавалося право придбання землі і дома (энгктесіс, εὔκτησιν). Ще рідше в декретах зустрічається надання незвичайних привілеїв. Серед екстраординарних привілеїв слід назвати, по-перше, продикію (προδικία) та проедрію (προεδρία) – право на особливий безперешкодний і позачерговий порядок звернення до офіційних властей та почесний дозвіл займати перші місця в театрах, на стадіонах та в інших громадських місцях. По-друге, незайвим буде згадати булевтерію – почесне проголошення булевтом – членом ради-буле (βουλή), яка у грецьких містах займалася підготовкою народних зборів та вела найважливіші політичні справи в інтервалах між ними. Крім того, маємо згадки про ісотелії (ισοτέλεια) – рівність в оподаткуванні з громадянами, промантії (προμαντεία) – позачергові звернення до оракулу, ісополітії (ισοπολιτεία) – рівність у правах з громадянами тощо.

Проксенії, що зародилися в епоху архаїки (швидше за все в Афінах), пройшли тривалу еволюцію, що завершилася в епоху раннього принципату їх заборонаю в східних містах імперії [296, с. 260]. Проксени перебирали на себе піклування про приїжджих до них на батьківщину громадян поліса, що надав їм статус проксена та проксенічні привілеї. Інакше кажучи, в даному випадку приватні особи виконували консульські функції. Основним привілеєм ольвійських і боспорських проксеній класичної та елліністичної епох була безмитність. Основним адресатом – великі іноземні купці (εμπόροι – емпори). Основним призначенням – регулювання зовнішньоекономічної діяльності та

розвиток торгівлі в напрямку, що цікавив державу, та відповідною групою товарів. У період пізньої класики та еллінізму Боспор, на думку Т. В. Блаватської, здійснив перехід від індивідуальних проксеній до міждержавних зовнішньоекономічних договорів [105, с. 127]. В елліністичну та ранньоримську епохи проксенії все більше набувають почесного характеру, перетворюючись швидше на нагороду і заохочення, ніж торгово-митну пільгу: серед дарів, що нею надаються, безмитність відходить у минуле, залишаючи місце громадянству. В I–III ст. н. е. масовий проксенічний матеріал зустрічається лише у Херсонесі, що претендував на елевтерію (*ἐλευθερία* – свобода) – формальний статус вільного міста. Херсонеські проксенії цього часу з митних привілеїв мали лише право вільного доступу в гавань та недоторканості майна (*εσπλον και εκπλον, ασυλει και ασπονδει*), що могло, вірогідно, також означати звільнення від портового збору – так званого елліменіону (*ἐλλιμένιον*).

Еволюція призначення і функцій проксеній відбилася на їх формулярі. Акти V–IV ст. до н. е. вкрай лаконічні. Початковий протокол відкриває салютація – стандартна для всіх публічно-правових актів формула привітання: *Ἀγαθὴ καὶ τύχη* (“Нехай щастить!”)¹⁵. Далі йде або інтитуляція – вказівка на видавця документу, або інскрипція – вказівка адресата проксенії – конкретної особи з ім’ям, патронімом та етніконом. В актах V–IV ст. до н. е. в формулі інтитуляції вказується Народ і Рада поліса, що нагороджує іноземця проксенією; на Боспорі – архонт-басилевс та його співправителі (за їх наявності) без зазначення титулів. З III–II ст. до н. е. в Херсонесі та Ольвії вказується ім’я, патронім та посада або ж тільки посади офіційних осіб, які запропонували ухвалити відповідний почесний декрет. З формул інтитуляції відомо, що ейсегетія – право законодавчої ініціативи у питаннях дарування проксеній – первинно належало кожному громадянину, з III ст. до н. е. ситуація

¹⁵ Російський передлад: “Счастливей судьбы!”, “В добрый час!”.

змінюється. В Ольвії та Херсонесі почесні псефісми віднині, як зазначалося вище, приймаються за пропозиціями міських магістратів [238, с. 105].

Основна частина документу в проксенічних актах V–IV ст. до н. е. містить диспозицію – розпорядження за суттю справи. Наприклад, боспорська проксенія другої половини IV ст. до н. е. пропонує такий порядок резолютивних формул: “...надали ...хіосцю (?) проксенію та свободу від мита на всі товари і право в’їзду в гавань та виїзду у війні та в мирі, без конфіскації та без (необхідності укладання) договору, йому самому та (його) нащадкам” – ἐπιδοσαν ... / Χίωσι? προξενίαν καὶ ἀπέλευσιν / πά[ντων χρημάτων καὶ εἰσπλοῦν] / καὶ ἐκ[πλοῦν ἐν πολέμῳ καὶ ἐν] / εἰρήνῃ [ἢ ἀστυλεί καὶ ἀσπονδεί] / καὶ [ἀντιώπι καὶ ἐκγόνοις] (КБН, № 3). З III–II ст. до н. е. основна частина проксенічного акту починається с нарації – викладу суті справи. Нарація являє собою більш-менш стандартизований набір доволі пишних мотивувальних формул, які повідомляють про благородне походження особи, яка нагороджується, її шляхетну вдачу і добропорядність як взагалі, так і виявлених під час перебування в місті-дарителі; це так звана мотивувальна частина. Також у цій частині нормативного акту нерідко викладається зміст благодіянь майбутнього проксена (підтримка громадян поліса-дарителя у себе на батьківщині, надання грошової, продовольчої або будь-якої допомоги полісу в цілому), що й вмотивувало ейсегетів ініціювати нагородження іноземця.

Проксенії могли виконувати зовнішньоекономічні та зовнішньополітичні функції, мати торгово-митне та консульсько-дипломатичне призначення, нести гуманітарне та благодійне навантаження. Міжнародно-правове, **зовнішньополітичне** значення проксенії набували в тих поодиноких випадках, коли вони адресувалися іноземним посадовим особам, що обов’язково зазначалося в інскрипції початкового протоколу. В більшості випадків такі вказівки відсутні, а це означало, що нагороджувалися приватні особи. Саме тоді особливе значення набувають індивідуальні деталі мотивувальних формул, завдяки яким можна визначитися з призначенням кожного конкретного акту. Втім, мотиви, що наводяться, були вкрай стереотипні, вони зведені до стандартних формул.

Отримуючи статус проксена, іноземець ставав напівофіційним **представником** поліса-дарителя у себя на батьківщині, а в самому цьому полісі здобував торгово-митні та громадянські привілеї, що ставило його, таким чином, вище звичайних (природних) громадян. На думку більшості вчених, проксенії, позбавлені спеціальних мотивувальних обмовок, були ординарними за характером, практично спрямовані та мали за мету, по-перше, торгово-митне регулювання, по-друге, забезпечення консульської підтримки своїм громадянам за кордоном. З моменту появи мотивувальних формул у наративній частині проксенічного акту, протягом елліністичного і римського періодів ця, мотивувальна, частина основного протоколу стає все пишнішою й **витонченішою**, що, на думку низки дослідників, свідчить про втрату проксеніями практичного значення і перетворення їх на почесні нагороди [301, с. 27–40; 302, с. 128–146; 359, с. 89–101]. Такий висновок для Північного Причорномор'я є лише частково справедливим. Наприклад, Херсонес, який прагнув утримувати формально-незалежний міжнародно-правовий статус, ефективно **використовував** стародавній інститут проксенії до III ст. н. е.

Резолютивна частина проксенічної псефісми закінчувалася **розпорядженням** вирізьбити текст декрету на плиті білого мармуру та встановити на найвиднішому місці, як правило, акрополя: *το δε ψάφισμα του το αναγραφημεν λευκολίθου στάλαι και θέμεν εν τω επισαμοτάτω τας ακροπόλις τόπω*, (IOSPE, I², 354, B; 359, 15–17).

Прикінцевий протокол (есхатокол) відкривався традиційним датумом – вказівкою місця та часу видання документу: в обов'язковому порядку вказувалося, ким ухвалено рішення, в якому році за місцевою ерою, за якого жерця й секретаря було видано цю постанову. Наприклад, херсонеський декрет 129/130 р. н. е. містить таку формулу: "Так вирішено Радою і Народом, за царювання Діви, року 154-го, за жерця Хрестіона, сина Боїска, місяця Гераклеону, 8-го дня, за секретаря Арістона, сина Аттіни" – *Ταυτ' έδοξε βουλαι δάμω, βασιλευούσας Παρθένου, έτεος ρνδ', ιερέως δέ Χρηστίωνος του Βοίσκου, μανός 'Αρακλείου η', γραμματεύοντος 'Αρίστωνος 'Αττίνου* (IOSPE,

I², 359, 17–20). Закінчується есхатокол переліком імен, патронимів та посад осіб, які приклали свої печатки до документу. Первинно подібна практика не була поширеною: її ми не зустрінемо в ольвійських і боспорських декретах періодів класики та еллінізму, натомість у херсонеських псефісмах II ст. н. е. цей звичай має вже цілком сформований вигляд, списки імен тих, хто прикладав печатки, чітко структуровані за трьома рядами (α' , β' , γ' *στήχων*), що, до речі, свідчить про олігархізацію управління в херсонеській громаді. Список осіб, хто прикладав печатки, закінчувався вказівкою на те, що декрет підписаний секретарем Ради.

Важливим питанням є практичне використання ателії та застосування проксеній в зовнішньоекономічних, дипломатичних та міжнародних **відносинах**. На практиці зустрічалося видання проксенічних актів, які б стосувалися не тільки однієї особи, а могли бути адресовані двом нагороджуваним одночасно (НО, № 5) [2, с. 566; 3, с. 711–712]. Проксенія могла також поширюватися на родичів та нащадків, а торговельними перевагами дозволялося користуватися компаньйонам, слугам і рабам, які виконували доручення проксена. Поширення проксенічних привілеїв на людей з оточення нагороджуваного було вкрай важливим, коли проксенами ставали крупні заморські купці – емпори, які доволі часто вели справи через уповноважених довірених осіб. Наприклад, у ольвійському декреті першої половини IV ст. до н. е. дарована двом афінянам проксенія поширюється на нащадків проксенів, а звільнення від мита на всі товари (*ἀτέλεια πάντων χρημάτων*) надається також “дітям, або братам, у яких [батьківське] майно спільне, або слугам” (НО, № 5, 7). Серед ольвійських декретів є такі, що нагороджують проксена “з **нащадками**” (НО, № 9, 17, 45; IOSPE, I², 27), “з братами й дітьми” (НО, № 5, 7), “з дітьми та слугами” (IOSPE, I², 23), “зі слугами” (НО, № 6), “з братами, дітьми й слугою” (IOSPE, I², 20). У найвідоміших боспорських декретах проксенія разом з ателією й іншими пільгами надається нагороджуваній особі “з нащадками” (КБН, № 2, 4), “з нащадками і домочадцями” (КБН, Add., № 4), “з синами та всіма нащадками” (НД, № 5). Абсолютна більшість херсонеських проксеній

(які, до речі, не містили прямих указівок на дарування ателії, але **доповнювалися** правом громадянства) поширювалися “на нащадків” (КЛХ, № 9; НЭПХ, № 6, 7; НЭПХ, № 113, 114, 115; IOSPE, I², 357, 358, 364; АЭПХ, 711–712) або, в залежності від перекладу, – на “весь рід” (КЛХ, № 2)¹⁶.

Надання проксенії іноземцю обумовлювалося вдячністю поліса за допомогу своїм громадянам. Іноземець-проксен (громадянин іншого полісу, а не метек; *πρό-ξενος* – “друг гостя, друг і заступник якогось міста, держави, народу” [126, с. 1063–1064]) офіційно представляв інтереси нової батьківщини та її громадян у своєму рідному полісі. Проксенія також мала стимулювати розширення торговельної діяльності, оскільки нерідко надавалася великим купцям-емпорам. Тому поряд з дипломатичною (консульською) вона **відіграла** й зовнішньоекономічну роль як один із важелів митної політики держави. Оголошення особи проксеном і дарування відповідних пільг вирішувалося громадянами на народних зборах за умови попередньому обговорення в раді. Навіть у могутніх елліністичних монархіях Сходу право дарування проксеній залишалося за містами, що входили до їх складу. Втім, на Боспорі таке право, як зазначалося, вже в IV ст. до н. е. було узурповане архонтами-басилевсами [301, с. 29–30; 14, с. 59; 229, с. 262–275; 248, с. 377–391], повноваження яких **дозволяли** поширювати привілей безмитності на всю підвладну територію.

Хоча проксенії переважно виконували консульсько-дипломатичну і торговельно-економічну функції, винятки з цього були поширені не менше самого правила: в ранній та пізній періоди деякі акти мають виразне політичне забарвлення. Приміром, проксенічний декрет Ольвії на честь двох синопейців –

¹⁶ Декілька цитат: “...надати йому і нащадкам проксенію і політію” – *δεδοσθαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις προξενίαν καὶ πολιτείαν* (IOSPE, I², 27, 10–12); “...[вони] самі..., [їх] діти, або брати, у яких батьківське майно спільне, або слуги” – *αὐτοὶ..., ἢ παῖδες, ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια, ἢ θεράποντες* (НО, № 5, 10–14); “...він сам..., або діти [його], або брати, які володіють спільно батьківським [майном]...” – *αὐτὸς..., ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια...* (НО, № 7); “...сам, або діти [його], або брати, у яких батьківське [майно] спільне, або слуга” – *αὐτὸς..., ἢ παῖδες, ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια, ἢ θεράπων...* (IOSPE, I², 20, 9–12); “...[йому] самому і нащадкам, і всім [його] домочадцям” – *αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις καὶ πᾶσι τοῖς τούτου* (КБН, Add., № 4, 3–4).

тирана Тимесилея і його брата Теопропа [2, с. 566]. Як зазначалося, за Плутархом, ті були вигнані з Синопи близько 437 р. до н. е. в результаті спільних дій місцевих демократів та афінського флоту Перікла й Ламаха (Plut. Per., XX). Ця ольвійська проксенія, до речі, свідчить про встановлення в ранньокласичній Ольвії тиранічного режиму [2, с. 566, прим. 2; 132, с. 119 і далі].

Географія північнопричорноморських проксеній доволі широка. Судячи з наявних написів, Боспор мав своїх проксенів у Аполлонії, Кромнах, Амисі-Піреї, Халкедоні, на Хіосі (НД, № 5, 14; КБН, № 1, 2, 3), також повна або часткова ателії були надані хліботорговцям, що вивозили хліб у Афіни та Мітілену (НД, № 1, 2, 3; МИС, № 3, 4; Dem., XX, 29–33 etc.; Syll.³, 212 = МИС, № 32; НД, № 4), зв'язки з якими підтверджує археологія.

Ольвія в V–IV ст. до н. е. мала проксенів у Каллатісі, Істрії, Месембрії, Гераклеї, Синопі, Херсонесі, Візантії, Фівах, Афінах, Орхомені (IOSPE, I², 27; НО, № 7; IOSPE, I², 20; НО, № 2; НО, № 6; АИ, 566; НО, № 1, 3, 9, 14, 5, 4). У III ст. до н. е. серед ольвійських проксенів з'являються громадяни одного з наймогутніших економічних центрів еллінізму – Родосу (НО, № 24). У I–III ст. н. е. ольвійським проксеном стає римський громадянин – евокат¹⁷ Агафокл, який виконував у місті спеціальні доручення римського командування (НО, № 45).

У III ст. до н. е. серед проксенів Херсонесу був громадянин Родосу (КЛХ, № 2), а в II ст. до н. е. – громадяни Амису і Синопи (НЭПХ, № 7; КЛХ, № 9). Абсолютна більшість херсонеських проксенів, яким ателія не надавалася, відомі на II ст. – це уродженці метрополії Херсонесу – Гераклеї (IOSPE, I², 357, 362; КЛХ, № 23, 25, 26), а також значних торговельно-економічних центрів Південного Причорномор'я – Амастрії та Синопи (IOSPE, I², 358 = КЛХ, № 24; IOSPE, I², 364). У другій половині II ст. н. е. проксенами Херсонесу стають прокуратор Нижньої Мезії, до зони відповідальності якої входило все Північно-

¹⁷ Евокат – воїн спеціального, в даному випадку імператорського призову, тобто *evocatus Augusti*. *Evocatus Augusti* – це ветеран римської армії, знову викликаний на військову службу за особливим імператорським набором первинно зі складу допоміжних частин, а після реформи Тіберія 24 р. н. е. виключно з преторіанців. Отримував вищу оплату та мав вищий статус за звичайного ауксиларія або легіонера.

Західне Причорномор'я, Тіт Аврелій Кальпурніан Аполлонід та його дружина Аврелія Пауліна [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60].

Слід зазначити, що поліси Західного і Південного Причорномор'я, Балкан, Егеїди та Малої Азії в свою чергу також наділяли уродженців Північного Причорномор'я проксеніями, які супроводжувалися досить широким колом супутніх пільг і привілеїв. До нас дійшли дані, що Томи в II–I ст. до н. е. проголосили своїм проксеном Нила з Тіри (СТ, № 2) [31, с. 111–131], а в I–II ст. н. е. – Хреста херсонесита (МИС, № 20). Місто Тій (Тіон) на південному узбережжі Чорного моря у II ст. до н. е. славило встановленням статуї свого проксена – теж вихідця з Херсонесу (НЭПХ, № 13). Беотійське місто Ороп у II–I ст. до н. е. мало в Херсонесі двох своїх проксенів, одного з яких звали Ксеноном, сином Пасіксена (МИС, № 8, 9). Знамениті на всю Елладу Дельфи в III–II ст. до н. е. прославляли чотирьох своїх проксенів-херсонеситів – Сокріта, сина Кратона, Форміона, сина Пітіона, Геракліда, сина Біста, Гімна, сина Скіфа, одного ольвіюполіта – Діонісія, сина Діонісія, та двох пантікапейців-боспоритів – Нікія, сина Геракліда, та Апатурія, сина Нікона (МИС, № 12, 13, 14). Виходячи зі вступних рядків (що тільки й збереглися) почесної постанови дельфійців, на початку II ст. до н. е. боспорський цар Перісад III та його дружина цариця Камасарія були проголошені проксенами Дельфійської держави (МИС, № 15). Делос, відомий, як і Дельфи, **загально-еллінським** культом Аполлона, в III ст. до н. е. проголосив своїм проксеном пантікапейця Койрана (МИС, № 21), а на межі III–II ст. до н. е. – ольвіюполітів Посідея, сина Діонісія, та Діодора, сина Арота (МИС, № 23–24). У I ст. н. е. Візантій у Ольвії мав проксеном Оронта, сина Авава (IOSPE, I², 7). Слід нагадати, що тільки в чотирьох з усіх перелічених декретів, серед інших значущих привілеїв Дельфи і Делос у III ст. до н. е. дарують своїм проксенам ателію (МИС, № 12, 21), та одного разу Томи в II–I ст. до н. е. надають ісотелію – рівність у податках і митах зі своїми природними громадянами (СТ, № 2) [31, с. 111–131].

Виведене в проксеніях поняття ателії охоплювало не лише право торгівлі без мита, а й свободу від різного роду податків, платежів і зборів. Так, у декреті 330 / 320 рр. до н. е. про ісополітію (рівноправність) громадян Мілета й Ольвії (Syll³, № 286 = МИС, № 35) прописано: “мілетяни користуються ателіями на тих же підставах, що й раніше” [358, с. 208]. Перекладаючи цей договір Б. Н. Граков термін *ἀτέλεια* передає в широкому значенні не просто як свободу від мита, а як “свободу від податей”, “звільнення від податків” [17, с. 264–265]. Такі законодавчі положення є привілеєм мілетян у Ольвії та ольвіюполітів у Мілеті, а не масовим звільненням усіх ольвіюполітів та всіх мілетян від оподаткування. Поширена точка зору, що вся маса природних громадян була охоплена привілеєм безмитності, і це являлося звичайною універсальною практикою, не до кінця справедлива. Відмовитися від такого джерела прибутку, як мито, могла тільки економічно могутня або ж замкнена, економічно нерозвинута держава. Тому навряд чи громадяни північнопонтійських полісів протягом усієї історії своїх міст користувалися безмитністю. Так, в Афінах у 355 р. до н. е. з метою подолання фінансових труднощів Лептин запропонував афінянам ухвалити закон про скасування свободи від мита для громадян (Dem., XX). Не менш промовистим є приклад відновлення для пантікапейців ателії царем Євмелом. За свідченнями Діодора Сицилійського (XX, 24; SC, I, 477), після перемоги в міжусобній братовбивчій війні боспорський узурпатор Євмел у 309 р. до н. е. пообіцяв народним зборам Пантікапея зберегти право безмитності [87, с. 477]. На думку Ю. Г. Виноградова, за предків Євмела таким правом користувалися пантікапейські громадяни в столичній та можливо в інших боспорських гаванях, а також, вірогідно, під час торговельних подорожей суходолом [2, с. 501, прим. 3]. Сам факт подібної обіцянки говорить не просто про можливість скасування / відновлення монархом права громадян на безмитність, а про те, що за попередників Євмела громадяни стали суб’єктами митного оподаткування. Втім, у літературі зустрічається альтернативна точка зору на природу євмелівської ателії. На думку М. І. Ростовцева, у Діодора (Diod., XX, 24; SC, I, 477) йдеться про скасування податку з пантікапейських

громадян на утримання найманого царського війська, встановленого замість військової служби в гоплітському ополченні. Сам факт існування такого податку на тлі усунення громадян від військової справи, що суперечило полісній моралі, міг сприйматися як образа [334, с. 189]. Заради справедливості, слід зазначити, що у Спартоکیدів були цілком обґрунтовані підстави сумніватися в лояльності громадян-гоплітів. Так, автор трактату про військові хитрощі “Стратегеми” (*Στρατηγήματα*) Поліен зберіг відомості про декілька характерних епізодів [50, с. 214–215]. Одного разу Левкон I дізнався про заколот, в якому були задіяні його друзі та багато громадяни. Під час його розкриття і придушення тиран наважився покласти виключно на емпорів – великих боспорських і небоспорських торговців (Polyen., VI, 9, 2). Другого разу, коли у війні проти гераклеотів, що з перервами тривала від 389 до 364 р. до н. е., виявилось, що “деякі з трієрархів зраджують та збираються перебігти”, Левкон, хоча й усунув їх з посад, покарати їх наважився тільки після війни (Polyen., VI, 9, 3). Втретє нелояльність боспоритів до молодого династії прорвалася під час боротьби за Феодосію в черговому конфлікті з Гераклеєю Понтійською. Левкон зіткнувся з украй низькою боєдатністю своїх громадян-гоплітів, які не палали бажанням воювати за чужі для них інтереси: “його власні вояки діяли як зрадники і не відбивали” висадки гераклеотів. Щоб покращити моральний дух і бойові якості своєї піхоти, він за її шеренгами поставив бойовий порядок скіфів. Архонт відкрито оголосив: якщо гопліти діятимуть повільно і допустять висадку гераклейського десанту, то скіфи отримають наказ стріляти їм у спину з луків. Потрібного ефекту було досягнуто: боспорське громадянське ополчення мужньо зустріло ворога, завадивши йому десантуватися (Polyen., VI, 9, 4). Ополченці усвідомлювали, що загибель від зброї ворога почесна, а від стріл союзників – ганебна. Загалом практика використання “заградотрядів” була досить поширеною в античному світі, зокрема про неї повідомляють щодо персів у битві під Фермопілами Геродот, щодо римлян – Фронтин (Herod., VII, 223; Front. IV, I, 29).

Питання конкретизації вмісту поняття “ателія”, зайвий раз поставило дослідників перед проблемою характеру царської влади на Боспорі. І. Б. Брашинський упевнений, що, відповідно до наявних джерельних даних, право надання всіляких пільг у торгівлі було виключною прерогативою боспорського монарха [118, с. 133, прим. 15]. Ателія, яка надавалася проксенам за формулою *πάντων χρημάτων ἐν παντί Βοσπόρωι* (“на всі товари на всьому Боспорі”), звільняла їх, продовжує думку І. Б. Брашинського І. П. Нікітіна, від усіх різновидів митних зборів як на привізні іноземні товари, так і на місцеві товари, що вивозилися. К. М. Колобова натомість висловлює припущення, що ателію на всі товари (*ἀτέλια πάντων χρημάτων*), яку надавав Перісад I та його сини, не слід розуміти настільки широко, як право, зосереджене виключно в руках царів, частка якого відчужується ними на користь окремих торговців. Таке право, продовжує дослідниця, стосувалося тільки звільнення від митних зборів у гаванях, які перебували під царським контролем [257, с. 64, прим. 2]. Нові дані, отримані в результаті розкопок у Керчі 1998 р., дозволили реконструювати напис плити розбитого ще в давнину проксенічного декрету. Відповідно до його змісту, боспорський цар Перісад I із синами дарували Гефестію, сину Гіппократа, кромніту, проксенію, політію, ателію на все майно (товари, *χρημάτων*) на всьому Боспорі (НД, № 1). Після знахідки цього напису, на думку Ю. Г. Виноградова, відпадають сумніви в тому, що на Боспорі існувало загальнодержавне громадянство, так само як і право царів дарувати привілеї в межах усієї території Боспору. Це ставить крапку в суперечці щодо характеру влади Спартоکیدів на Боспорі: це була тиранічна територіальна держава (*ἀρχή*), що виросла на полісній основі, якій була властива не звичайна в давньогрецьких полісах локальна політія (громадянство, *πολιτεία*), а приналежність до загальнобоспорського громадянства, яким наділяли й нагороджуваних проксеніями осіб [14, с. 59]. Стандартне надання кромніту ателії на все його майно, яка поширюється на всю територію Боспору, має

аналогії в боспорських написах¹⁸, і зайвий раз підтверджує загально-боспорський характер як повноважень монарха в митній сфері, так і його прерогатив у сфері надання загального громадянства.

Поряд з безмитністю, як зазначалося, проксен нагороджувався цілим комплексом прав і привілеїв. Серед них: право громадянства – політія (*πολιτεία*); право на придбання землі і дому, тобто дозвіл на володіння землею в межах общини-полісу, що було по суті посвідкою на проживання на рівних з громадянами засадах – енктесіс (*ἐγκτησις*); право на особливий **безперешкодний**¹⁹ і позачерговий порядок звернення до офіційних властей та почесний дозвіл займати перші місця в театрах, на стадіонах, в інших громадських установах – продикія (*προδικία*) та проедрія (*προεδρία*); почесне проголошення булевтом (*βουλευτής*) – членом ради-буле, якій у грецьких містах доручалося ведення найважливіших політичних справ в інтервалах між народними зборами – булевтерія; рівноправність з громадянами – ісополітія (*ισοπολιτεία*); право сплачувати податки і мита нарівні з громадянами поліса – ісотелія (*ισοτέλεια*); почесне право приймати феорів – спеціальних послів, яких відправляли “держави-храми” в різні міста з повідомленнями, коли розпочнуться свята на честь Аполлона – Піфійські ігри в Дельфах або Аполлонії на Делосі; право на позачергове звернення до оракулу, що дарувалося на Делосі і в Дельфах як заслуженим громадянам, так і цілим державам – промантія (*προμαντεία*) тощо.

Невід’ємною складовою всіх проксеній була стандартна формула, відсутність якої може пояснюватися тільки неповним збереженням документу, – *καὶ εἰσπλοῦν καὶ ἐκπλοῦν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης ἀσυλεῖ καὶ ἀσπονδεῖ* (“[право] входу в гавань і виходу [під час] війни та миру, без пограбування та без договору”), що підсумовувала весь перелік дарованих пільг. Приміром, у почесному декреті I ст. н. е. невідомій особі (IOSPE, I², 376) дарується

¹⁸ З часів Левкона I і, як мінімум, до правління Селевка, сина Євмела, вірогідно, старшого брата-співправителя Спартока III, що зафіксовано в анапському декреті КБН, Add., 4 межі IV–III ст. або початку III ст. до н. е.

¹⁹ Тобто без посередництва ксенів і заступників з числа місцевих громадян.

проксенія та право відвідувати гавань у мирний і воєнний час без загрози конфіскації та необхідності укладання спеціального договору самому проксену, його нащадкам та майну. Це обов'язкові супровідні привілеї, тому окремо в [додатку 1](#) вони прописані тільки щодо тих проксеній, повний текст яких з часом було втрачено, і збереглися саме ці обривки обов'язкових офіційних **нагороджувальних** формул. Оголошуючи в проксеніях ателію – свободу від вивізного та ввізного мита, античні держави відрізняли від цього експортно-імпортного мита митні збори в гаванях, тобто портове мито – елліменіон (*ἐλλιμένιον*) [251, с. 11–14; 206, с. 100–107]. У цьому зв'язку І. Б. Брашинський порушує питання: чи не означала поширена у проксенічних декретах формула *καὶ εἰσπλοὺν καὶ ἐκπλοὺν* (“і припливати і відпливати”) звільнення від портового збору – елліменіону? [118, с. 132–133, прим. 12]. Безвідносно до цієї гіпотези, формула *ἀσυλεί καὶ ἀσπονδεί* (“без пограбування (конфіскації) і без договору”) дарувала проксенам право вільного входу в гавань і вільного виходу з неї в мирний і воєнний час. Держава в такий спосіб погоджувалась не застосовувати поширеного в тодішній міжнародно-правовій практиці “права захоплення”. Таку свободу від захоплень не потрібно було щоразу стверджувати спеціальним договором. Безпосереднє захоплення-конфіскація було цілком ординарним засобом привласнення необхідних державі продуктів. Приміром, у корпусі промов Демосфена (Dem., L, 6) та псевдоаристотелівській “Економіці” (Ps.-Arist. Oecon., II, 1346b) повідомляється про насильницьке розвантаження під час голоду афінських кораблів з хлібом візантійцями, калхедонянами та кізикійцями, а в промовах оратора Лікурга згадується пограбування родосцями афінських хлібних суден на шляху з Єгипту в Пірей (Lycurg. In Leocr., 18). Згідно з правом захоплення, арешт купців та конфіскація їхнього майна в разі військових або якихось інших форс-мажорних обставин розглядалися як цілком прийнятні і поширені превентивні заходи. Дозвіл проксенам здійснювати вільний вхід-вихід у гавань за стандартною нормою-привілеєм проксенічних актів гарантував торговцям недоторканність особи і власності, максимально знижував торговельні ризики, пов'язані з воєнно-політичною кон'юнктурою. У

разі поширення даної норми на нащадків можна говорити про спадковість торговельно-митних привілеїв та діяльність цілих торговельних домів чи династій емпорів. Однією з найважливіших функцій даної проксенічної формули, на думку М. К. Трофімової, було “забезпечити – в рамках суспільства з сильно розвинутими методами позаекономічного примусу – можливість здійснення зовнішніх торгових зносин” [382, с. 67, прим. 44].

Наведена в додатку 1 [таблиця](#) дозволяє простежити основні лінії еволюції північно-причорноморських проксеній протягом століть. Головним **проксенічним** привілеєм доби класики була ателія, яка в певних випадках доповнювалася політією та енктесісом. На міждержавному рівні в цей час домінує дарування безмитності або встановлення прогресивного зниження митних платежів, а також надання дозволу на першочергове завантаження суден упривілейованих суб’єктів. Про міждержавні зовнішньоекономічні **домовленості** збереглися нечисленні повідомлення про боспорські пільги афінським та мітіленським хлібним торговцям, а також про афінську ателію і політію Спартокідам. Протягом IV ст. до н. е. в текстах декретів власне проксенію, як основний дар, починає доповнювати політія, обов’язково супроводжена повною ателією, що загалом характерно для протоколу ольвійських псефісм. **Надзвичайно** винятковим пожалуванням було надання ольвіополітами Феодоту, сину Діонісія, істрійцю, поряд зі звичними проксенією, політією та ателією, також почесного дару проедрії. В елліністичний та римський періоди **нагородження** ателією в ольвійських і херсонеських псефісмах практично зникає. На Боспорі знахідки проксеній римського часу відсутні, що може пояснюватися завмиранням у царстві проксенічної діяльності. Основним привілеєм тих часів стає проксенія з політією, в Херсонесі на межі I–II ст. н. е. формується особлива формула пожалування – громадянство проксенії (проксенічна політія). По одному разу зустрічається ісополітія (рівноправність, подвійне громадянство?) та булевтерія і проедрія як надзвичайно почесні дари. Зникнення впродовж елліністичного періоду безмитності з проксенічного протоколу всіх **північно-понтійських** держав переважно витлумачується дослідниками як ознака втрати

проксеніями свого зовнішньоекономічного значення, проте такий висновок, вірний для Еллади в цілому, потребує додаткової перевірки на матеріалі Північного Причорномор'я.

Так само як північнопонтійські колонії дарували проксенічні привілеї видатним іноземцям, іноземні держави також наділяли уродженців Північного Причорномор'я проксеніями, котрі супроводжувалися досить широким колом супутніх пільг і привілеїв. Афіни подарували Спартокідам громадянство та широкі права безмитності, а Римська імперія надала північнопонтійським громадам цілий комплекс митно-податкових пільг та визначила їх міжнародно-правовий статус. У [додатку 2](#) прописані митні та інші привілеї, подаровані громадянам північнопричорноморських держав урядами іноземних країн. У графах таблиці вказана держава-даритель, ім'я, патронімік та етнікон **обдарованого** (якщо йдеться про персональні проксенії), кількість пожалувань, час їх надання та джерело інформації.

Варто додати, що загальна кількість пожалувань, наданих на **міждержавному** або персональному рівнях північнопонтійським колоніям та їх громадянам іноземними урядами, свідчить не стільки про інтенсивність міжнародної, дипломатичної діяльності та зовнішньоекономічних контактів, скільки про ступінь збереженості джерельної бази та рівень її доступності. Як видно з [додатку 2](#), дарування ателії на міждержавному рівні зустрічається тільки декілька разів: афінське пожалування Спартокідам (за формою подане як дар приватним особам – проксенам і новим громадянам), домовленість між Мілетом і Ольвією про взаємне користування ателіями з боку громадян, підтвердження імператором Септимієм Севером права громади тіритів на безмитність (іmunітет), дарування римськими імператорами Констанцієм Хлором і Константином I Херсонесу разом зі статусом вільного міста (елевтерія) права безмитності (ателія). На персональному рівні в контексті нагородження північнопонтійських громадян проксенічними привілеями ателія як додатковий привілей зустрічається тільки в III ст. до н. е. в чотирьох випадках під час нагородження Дельфами і Делосом ольвійського,

херсонеського та двох боспорських громадян, ймовірно місцевих релігійних діячів (МИС, № 12, 21). У II–I ст. до н. е. західнопонтійські Томи надають тірійському громадянину проксенією разом з громадянством, правом на придбання будинку й землі, продикією також ісотелію – рівність у податках і митах зі своїми природними громадянами (СТ, № 2). У жодному з декретів римської доби немає ателії, проте, одного разу зустрічається ісотелія: як зазначалося, беотійський Ороп разом із проксенією, дозволом на придбання землі і будинку та правом недоторканності у I ст. до н. е. дарує херсонеському громадянину так звану рівність у податках (МИС, № 9). Навіть на цьому вкрай вузькому для узагальнень полі впадає в око значно вищий ступінь проксенічної активності Херсонесу порівняно з іншими центрами Північного Причорномор'я, що цілком збігається з нашими попередніми спостереженнями над проксеніями північнопричорноморського походження.

Відсутність ателії може пояснюватися дwoяко: неторговим призначенням наведених проксеній або виходом з ужитку звички дарування права безмитності в час перебування еллінських полісів у складі Римської держави або під її контролем. Останнє пояснення – втрата грецькими містами фіскально-податкової та зовнішньоекономічної незалежності – узгоджується з двома чинниками. По-перше, тенденцією втрати проксеніями міжнародно-правового та зовнішньоекономічного значення, пов'язаною з поширенням міждержавних угод як досконалішої форми налагодження міжнародних контактів, що намітилася ще в елліністичну добу. По-друге, з тим фактом, що дарування безмитності не виходить з арсеналу державно-регулятивних засобів, проте втрачає свій напівофіційний-напівприватний характер, втрачає свою індивідуалізованість; віднині могутній Рим за розсудом своїх володарів роздає таке право цілим громадам, а не їх окремим громадянам, що й видно з таблиці у додатку 2. Більш детальний аналіз цього питання буде подано згодом поряд із розглядом відповідних епіграфічних та наративних джерел.

З ольвійських проксенічних актів V ст. до н. е. у двох випадках неповнота напису не дозволяє повністю визначити повний набір пожалувань: так, в

одному акті збереглося тільки повідомлення про надання ателії (НО, № 4), а в іншому – свободи від захоплень (НО, № 2). Свого роду унікальним є вже згадуваний декрет другої чверті V ст. до н. е. про надання двом вигнанцям – колишньому тирану Синопи Тимесилею та його брату Теопропу громадянських прав, свободи від митних зборів та права на придбання землі й будинку в Ольвії [132, с. 109]. Цей декрет не проголошує синопейців проксенами, адже вони як вигнанці, безперечно, не могли б виконувати відповідних функцій на користь ольвійських громадян у себе на батьківщині. Але проголошення людини проксеном – це також і нагорода [359, с. 97–99], отже, даний декрет не є урочистим і проксенічним. Дарування Тимесилею та Теопропу політії та енктесісу, по суті, робить дану псефісму, висловлюючись сучасною мовою, постановою про надання посвідки на проживання (точніше йдеться про натуралізацію) та політичного притулку. Пожалування їм ще й ателії може витлумачуватися як певна матеріальна допомога для безперешкодного перевезення в Ольвію свого майна. Чи збиралися брати-вигнанці регулярно користуватися ателією з торговими цілями, чи вона була їм потрібна тільки як разова пільга під час евакуації до Ольвії – їх нової батьківщини, нам залишається лише гадати.

Близько двох третин ольвійських проксеній відносяться до IV ст. до н. е., з них половина містить почесну формулу оголошення проксеном разом із наданням громадянства та безмитності (НО, № 5, 6, 9, 14; IOSPE, I², 20). У всіх цих декретах крім одного, де перелік пільг починається з права громадянства (НО, № 14), серед пожалувань на першому місці стоїть проксенія. Серед інших декретів IV ст. до н. е. принаймні в одному повний набір проксенічних пожалувань через фрагментарність збереженого тексту відновити неможливо (НО, № 4); в одному документі тріада пожалувань (проксенія – політія – ателія) доповнюється ще одним привілеєм – більш почесним, ніж практичним – проедрією (НО, № 7); в одній постанові пожалування ателією відсутнє (IOSPE, I², 27); в одній псефісмі відсутня політія (НО, № 3).

Майже на порядок менша кількість почесних постанов дійшла до нас від III ст. до н. е., з яких у одній псефісмі міститься пожалування тільки проксенією (НО, № 17), а в іншій – проксенією з політією (НО, № 24). Хоча в останньому випадку причиною обмеженості дарувальної формули може бути і фрагментарність напису. Нарешті, в написі I або II–III ст. нагороджуваний представник римської адміністрації (“тегемонів”, як у тексті) евокат Агафокл з традиційних пільг і привілеїв отримує проксенію і політію (НО, № 45).

У зв’язку з наведеними спостереженнями, основний напрямок еволюції ольвійських проксеній уявляється наступним чином. У V ст. до н. е. відбувалося встановлення єдиного переліку проксенічних пільг, серед яких неодмінно перше місце належало безмитності. В IV ст. до н. е. такий перелік у вигляді чотирьох основних пільг-привілеїв став традиційним і майже незмінним. Головне призначення тогочасних урочистих декретів іноземцям – **нагородження** заслуженої особи проксенією та наділення її в зв’язку з цим відповідними функціями. Свого роду вдячністю за виконання функцій проксена виступають право громадянства, безмитність та свобода від захоплень. Останні три привілеї мали полегшувати зовнішньоторговельну та / або дипломатичну діяльність нагороджених осіб, більшість яких, вірогідно, були професійними купцями або більш-менш систематично займалися зовнішньою торгівлею. (В іншому випадку, тобто для інших категорій осіб, дві останні пільги втрачали свою привабливість). Після III ст. до н. е. дарування проксену ателії не практикується, а проксенія, вірогідно, позбувається свого **зовнішньоекономічного** значення. З I ст. н. е. проксенія надається представникам могутнього Риму і перетворюється більш на почесний і символічний зовнішньополітичний жест, ніж консульсько-дипломатичний і торговельний акт. Приміром уже згадана ольвійська проксенія середини I або II–III ст. н. е. на честь імператорського ветерана, евоката Агафокла (НО, № 45) явно позбавлена своїх первинних функцій і дуже схожа на почесний титул, подібно до синхронних їй херсонеських проксеній [66, с. 31].

Виразний політичний підтекст має херсонеська проксенія другої половини II ст. до н. е. на честь посла Мітридата VI Євпатора (IOSPE, I², 349). Ця проксенія, а також більш ранній декрет III ст. до н. е. (IOSPE, I², 340) надають нагороджуваним привілеї за класичною формулою – “проксенія та громадянство йому самому та нащадкам”. Термінологічною особливістю херсонеських декретів перших століть нашої ери було надання саме “проксенічного громадянства” (*προξενίας πολειτεία*), чітко відмежованого від “природного громадянства”, що зберігалось проксеном (див.: IOSPE, I², 357). У більшості таких декретів міститься формула дарування права “участі в державі в усьому, що дається і херсонесцям”, що підкреслювало рівноправний статус проксенічних і природних громадян (IOSPE, I², 357, 358, 362, 364; НЭПХ, № 6, 7, 113–115, 118).

З усіх проксеній римського часу найкраще представлений херсонеський матеріал. У свою чергу, абсолютна більшість херсонеських проксеній належить саме до епохи римського домінування в Причорномор’ї (співвідношення з доримським часом приблизно 6 : 1). Формуляр херсонеських проксеній перших століть нашої ери доволі розлогий і включає обґрунтування причин і мотивів нагородження, що є загальноеллінською тенденцією. Наявність такої тенденції є аргументом на користь утрати проксенією в римський час свого прямого практичного призначення, перетворення її на різновид суто почесної, урочистої нагороди. Додатковим аргументом тут є відсутність у херсонеських проксеніях ателії – одного з основних історично перших привілеїв, що супроводжували надання особі статусу проксена. Це можна розглядати як характерну особливість херсонеського проксенічного протоколу. Тим більше, що дві херсонеські проксенії з уцілілими резолютивними частинами від III–II ст. до н. е., включаючи проксенію з політією, теж не містять ателії. Ця особливість херсонеського проксенічного протоколу може бути пояснена двома дещо відмінними обставинами. Або відсутність ателії серед привілеїв проксена загалом характерна для Херсонеса, що не був утягнутим у масштабні середземноморські зовнішньоекономічні схеми і тому в принципі не прагнув

зацікавлювати іноземців-проксенів такою пільгою. Або відсутність ателії пов'язана із загальною грецькою тенденцією, що міцнішала від доби пізнього еллінізму, а в римський час остаточно призвела до втрати проксеніями **еконічного** характеру та перетворила їх виключно на почесне звання.

Як зазначалося, первинно право ейсегетії – законодавчої ініціативи в нормотворчій діяльності – належало кожному громадянину. З III ст. до н. е. почали встановлюватися обмеження. Відтоді це право в ході підготовки й прийняття екстраординарних декретів зберегли тільки певні посадові особи, але обговорення в раді та санкція народних зборів у будь-якому разі залишалися обов'язковими. У Херсонесі ініціатива ухвалення урочистих псефісм з II ст. до н. е. належала номофілакам та діойкету (IOSPE, I², 343, 349). З останньої чверті I ст. до н. е. ейсегетами стають проедри (IOSPE, I², 357, 362, 364; НЭПХ¹, № 5) [234, с. 51–53]. Фахівці пов'язують системні зміни державного ладу Херсонесу середини II ст. н. е. з переданням функцій ейсегетії від одних магістратур до інших. Колегія з трьох номофілаків (*νομοφύλαξ* – “страж закону”), що, на відміну від Ольвії, існувала в Херсонесі, втратила колишнє значення, в прикінцевому протоколі декретів народних зборів їхні імена почали ставити в кінець третього ряду²⁰. Замість підготовки рішень ради (ці функції перейшли до проедрів) обов'язки номофілаків звелися тільки до збереження постанов ради і народу. Незабаром колегія була замінена одноособовою магістратурою, що видно зі згадки лише одного номофілака в декреті 140 р. (НЭПХ, № 113). Зовсім зникає посада продіка, який виконував якісь судово-юридичні функції. Усе це позначило тенденцію до ще більшого обмеження посад контролюючого характеру. Одночасно список осіб, які візували декрети, різко збільшився за рахунок не наділених посадами громадян, що поряд із самим звичаєм скріпляти декрети печатками певних осіб, запровадженим у перші століття нашої ери, свідчить про елітаризацію управління – формування,

²⁰ Номофілакс – посадова особа, в обов'язки якої входило зберігання державних документів і нагляд за засіданнями ради і народними зборами. В римський час магістратуру кінець кінцем було скасовано.

зростання та посилення керівної ролі олігархічного прошарку. Всі ці зміни державного ладу відбувалися з благословення та за підтримки Риму, що прагнув позбавити себе необхідності контактувати з еллінськими демократіями шляхом насадження олігархій, тобто сприяючи наданню виборчих прав у грецьких містах заможним громадянам. Керівні функції сходяться до колегії архонтів на чолі з першим архонтом, що були також відомі і в Ольвії, і в Тірі (див.: декрет з Тіри 181 р. н. е. IOSPE, I², 2), а також засвідчені в провінціях Азія і Галатія та в містах Фракії [67, с. 36–41].

З усіх відомих на сьогодні херсонеських проксенічних декретів в абсолютній більшості випадків заслужена особа наділяється громадянством проксенії. З шістнадцяти постанов – одна відноситься до рубежу I–II ст. н. е., чотирнадцять датуються II ст. н. е., одна – III ст. н. е. Вони, як і всі подібного роду документи, окремо оговорюють дозвіл-привілей вільно припливати в гавань і відпливати під час війни і миру без конфіскації та без укладання спеціального договору. Цей привілей надається нагороджуваним, їх нащадкам та майну.

Дещо осторонь більшості тогочасних херсонеських урочистих пожалувань іноземцям стоїть декрет на честь імператора Марка Аврелія, прокуратора провінції Нижня Мезія Тіта Аврелія Кальпурніана Аполлоніда та його дружини Аврелії Пауліни 174 р. н. е. [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]. Декрет являє собою фактично дві самостійні постанови на честь прокуратора та його дружини, яким надаються дещо відмінні почесті. Поряд з висловленням вдячності і похвалою імператору та наміснику, урочиста псефісма містить надання Аврелію Кальпурніану проксенії з політією, булевтерією й проєдрією, нагородження його дружини золотим вінком від ради і народу та також дарування їй проксенії з політією. Обидва проксена, їх майно, а також нащадки прокуратора Аполлоніда наділяються обов'язковою в таких випадках свободою від захоплень і правом вільного входу / виходу в порт. Привертає увагу, що Тіт Аврелій наділяється додатковим привілеєм “участі в усьому в місті, в чому беруть участь і *перші* з херсонеситів”, тоді як

аналогічний привілей його дружині звучить більш традиційно – “участь в усьому тому, що і херсонеситам належить”²¹. До речі, остання формула перекладається Ю. Г. Виноградовим: “обладание всеми правами, которыми располагают херсонеситы” [13, с. 56].

Простежуючи лінію еволюції херсонеських проксеній, можна відзначити, що після використання в III–II ст. до н. е. стандартного для багатьох еллінських полісів набору пожалувань – проксенія з політією – офіційний формуляр змінюється. Від межі I–II до III ст. н. е. в шістнадцяти випадках надається не просто громадянство (*πολιτεία*), а громадянство проксенії (*προξενίας πολιτεία*), замовчуючи проксенію (*προξενία*) як таку, що є характерною особливістю саме херсонеських проксеній. Термін “громадянство проксенії” (точніше, “проксенічна політія”) стилістично чітко відмежовується від терміна “природне громадянство”, яке завжди зберігалось за проксеном (див., напр., IOSPE, I², 357). Не дивлячись на термінологічне відмежування наданого громадянства від громадянства за народженням, політичні права проксена прирівнюються до прав громадянина по крові²². Пояснюючи причини переходу Херсонесу від

²¹ Кілька цитат: “Дарувати йому [Т. Аврелію Кальпурніану Аполлоніду] громадянство проксенії, (право) припливати і відпливати у мирі та у війні, неушкодженим без (укладання особливого) договору йому самому, і нащадкам і майну його. Бути йому булевтом, мати рівне право голосу разом з одвічно існуючими проедрами херсонеситів, а також брати участь у всьому в місті, в чому беруть участь і перші з херсонеситів” – *δόμην δὲ αὐτῷ προξενίας πολιτείαν ἔσπλουν τε καὶ ἐκπλουν ἐν εἰρήνῃ καὶ πολέμῳ ἀσυλῆι ἀσπονδῆι αὐτοῦ τε καὶ ἐκγόνοις καὶ χράμασιν αὐτοῦ· βουλευτὰν τε ἔμμεν αὐτόν καὶ σύνψαφον τοῖς ἀρχαῖθεν Χερσονασιτῶν προέδροις, μετέχειν τε πάντων τῶν ἐν τῇ πόλει τῶν καὶ Χερσονασιτῶν τοῖσι πρῶτοις μέτεστιν* (декрет А, рядки 22–27). Ще: “і увінчати (її) в раді й екклесії золотим вінком, та щоб на громадських святах була проголошена подяка народу. Дарувати їй громадянство проксенії, (право) припливати і відпливати в мирі та у війні, недоторканною без (укладання особливого) договору (її) самій та її майну, а також участь у всьому тому, що і херсонеситам належить” – *στεφανῶσαι τε ἐπὶ τε τὰς βουλᾶς καὶ ἐκκλασίας χρυσῆῳ στεφάνῳ καὶ ἀναγορευθῆμεν ταῖς δαμοτελέσι παναγυρίεσσι τὰν τοῦ δάμον εὐχαριστεῖαν· δόμην δὲ αὐτᾶ προξενίας πολιτεῖν, ἔσπλουν τε καὶ ἐκπλουν ἐν εἰρήνῃ καὶ πολέμῳ ἀσυλῆι, ἀσπονδῆι αὐτοῦ τε καὶ χράμασιν αὐτᾶς, μετοχὰν τε πάντων τῶν καὶ Χερσονασεῖταις μέτεστι* (декрет В, рядки 6–18).

²² Наприклад, у IOSPE, I², 377, 4, замість запропонованого В. В. Латишевим читання І. А. Макаров реконструює втрачений фрагмент фрази як [ω□□ α□πο□ το]υ□□ γε□νεος πο[λι□τας], що перекладається “громадянин від народження”. Див. також IOSPE, I², 364, 23, де В. В. Латишев відновлює таку формулу – “участь у всьому, в чому надано участь херсонесцям та природним громадянам”, що не піддається поясненню. Вірогідно, слід виправити: [ω□□ν τοι□ς Χερσονα]σ□ει□ταις α□πο□ γε□νεος [μέτεστι], у перекладі –

стандартної для більшості причорноморських полісів формули дарування “проксенії і політії” (*προξενία καὶ πολιτεία*) до більш складної та пишномовної формули дарування “проксенічної політії та прав участі в державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити” – *δοκίμεν δεκῶ αὐτῶν ἰ προξενίας πολιτείαν, (...) μετοχαῖν τε παντων τῶν ἐν ταῖς πολιτείας, ὡν καὶ Χερσονασεῖταις μετέστι*²³, можна побудувати цілу низку гіпотез [226, с. 7]. Приміром, запровадження і систематичне застосування виразу “проксенічна політія” можна пояснити прагненням урядових кіл міста певним чином відмежувати громадян природних і проксенічних. Таке прагнення могло з’явитися тільки в разі намагань проксенів осісти в Херсонесі з метою зручнішого ведення власних справ у місті. Функції проксена, що передбачали консульську допомогу новим співгромадянам на своїй старій батьківщині, за умов постійного мешкання в Херсонесі, безперечно, не могли виконуватися. І хоча енктесіс у цих постановках не передбачений, певним аргументом на користь даного припущення можуть слугувати дві обставини. По-перше, постійне підкреслювання рівності проксенічного громадянина з природними громадянами-херсонеситами, по-друге, загальна тенденція втрати проксенією консульсько-дипломатичних й зовнішньоторговельних функцій та перетворення її на почесний титул. На тлі постійного нагадування про повну рівність у всьому в державі проксенічних і природних громадян, виділення перших у мові офіційних актів носило, на нашу думку, стилістичний, або формально-лінгвістичний, характер, можливо, зайвий раз підкреслюючи нічим юридично не підкріплену первинність уроджених херсонеситів. В умовах недостатності підтверджених фактичних даних, слід усвідомлювати умоглядність деяких ризикованих припущень та зупинитися тільки на тому, що описані зміни формуляру викликані стилістичною

“володіння всіма правами, що мають херсонесити від народження”. Пор.: [42, с. 97, прим. 39].

²³ IOSPE, I², 357, 15, 18–19, див. також : IOSPE, I², 357, 358, 362, 364; НЭПХ, № 6, 7, 113, 114, 115, 118. Наведена формула “громадянства проксенії”, з одного боку, встановлювала поняття наданого громадянства, відмінного від громадянства за правом крові, а з іншого – підкреслювала рівноправний статус проксенічних і природних громадян.

еволюцією офіційної мови херсонеських декретів. Ця еволюція, що розпочалася ще за елліністичної доби, була спрямована в бік більшої вигадливості та пишноти урочистих текстів. Наскільки її дозволяє відстежити не дуже багатий матеріал першого століття, застосування зазначеної складної формули в канцелярській мові проксеній уперше фіксується не пізніше рубежу I–II ст. н. е.

Основним привілеєм херсонеських проксеній, отже, було дарування громадянства. Закони про проксенію не були однаковими в різних районах античного світу. Так, в Афінах, що розробили ще в архаїчні часи основний формуляр проксенічного акта, проксенії не були суміщені з громадянством. Е. І. Соломонік наводить думку П. Монро, який зазначав, що суміщення проксенії та громадянства характерно для іонійських держав Малої Азії, островів та Причорномор'я, але рідко зустрічається у дорійців. Як бачимо, в Херсонесі, на відміну від інших дорійських міст, до всіх відомих нам проксенічних декретів включено право громадянства, що спостерігається й в іншій дорійській колонії Причорномор'я Каллатії [67, с. 46]. Наприклад, у неодноразово згадуваному декреті на честь прокуратора Нижньої Мезії та його дружини адресати отримують “проксенії та громадянські права” [3, с. 711–712]. Т. Аврелій Аполлонід наділяється також булевтерією, проєдрією²⁴ та відзначається встановленням зображення і статуї, а його дружина А. Пауліна увінчується золотим вінком. Усе це вкупі говорить про ексклюзивність цієї урочистої псефісми.

Необхідно згадати про наділення на межі I–II ст. н. е. Фрасиміда, сина Фрасиміда, сина Сатирова, “природного громадянина метрополії Гераклеї” ісополітією (*ισοπολίτεια*). Слід уточнити, що дарування ісополітії (рівності громадянських прав) не відбито жодною автентичною постановою

²⁴ У цьому зв'язку цікаво, що надання проксенічними декретами проєдрії (*προεδρία*), яка гарантувала нагородженим особам перші ряди на громадських видовищах, уводило їх у найвищі кола херсонеського суспільства та дозволяло претендувати на місця в офіційних списках осіб, які візували постанови народних зборів. Майже той самий наслідок мало дарування булевтерії – права постійного членства в міській раді [67, с. 30–36].

північнопричорноморського походження. У згаданому декреті Фрасиміду лише зазначається, що раніше йому “вирішено було дати ісополітію, як мужу гідному всілякої похвали, а також заради матері нашої, його батьківщини Гераклеї” (IOSPE, I², 357, 9–12). У самому ж декреті згаданий Фрасимід отримує стандартний набір херсонеських проксенічних привілеїв – громадянство проксенії та свободу від захоплення – дарується “проксенічна політія, право участі в державі у всьому, в чому беруть участь і херсонесити; він сам, його нащадки та майно наділяються правом в’їзду та виїзду в час війни та миру без шкоди і без укладання перемир’я” (IOSPE, I², 357, 15–19).

Абсолютна більшість проксеній I ст. до н. е. – III ст. н. е. має ординарний характер, точніше вони надані приватним іноземним громадянам, а не офіційним особам, у прихильності яких була б зацікавлена міська громада Херсонесу. Саме такий характер мають вісім почесних декретів, адресати яких нам відомі: декрети Фрасиміду, сину Фрасиміда, гераклеоту (IOSPE, I², 357), Фарнаку, сину Фарнака, амастрійцю (IOSPE, I², 358), Діа..., сину Деметрія, гераклеоту (IOSPE, I², 359), сину Папія, гераклеоту (КЛХ, № 25), Новенію (НЭПХ, № 5), П. Сервілію, амастрійцю (ННХТ, № 3), Л. Корнелію Понтіану, синопейцю (НЭПХ, № 7), Каю Євтихіану, синопейцю (IOSPE, I², 364). Супроти них ми маємо тільки три декрети I ст. до н. е. – II ст. н. е., видані на честь офіційних осіб, які відвідували Херсонес: декрети на честь посла боспорської цариці Динамії Амінія (IOSPE, I², 354) та послів-гераклеотів Геракліда, сина Менесфія, та Прокла, сина Мемнона (IOSPE, I², 362), а також проксенія з безпрецедентними привілеями прокуратору Нижньої Мезії Т. Аврелію Аполлоніду з дружиною А. Пауліною [3, с. 711–712]. Логічно припустити, що декрети із загубленими іменами, патронімами та етніконами адресатів відносилися до ординарних, виходячи з їх резолютивних або мотивувальних частин (ННХТ, № 1, 5; IOSPE, I², 376, 718; НЭПХ, № 6, 113, 114, 115). Таким чином, поряд з трьома почесними декретами офіційним особам маємо не менше п’ятнадцяти звичайних проксеній (співвідношення 1 : 5). Виходячи з

резолютивних частин проксенічних протоколів²⁵, можна обирати з цих декретів ті, що гіпотетично видавалися з торговельною метою.

О. І. Тюменєв зазначає, що проксенії не завжди давалися з торговельними цілями, інколи – дипломатичними, політичними, за матеріальні послуги місту тощо. За О. І. Тюменєвим, для проксеній, пов'язаних з торгівлею, характерний запис про послуги, надані громадянам, які приїзять у місто проксена²⁶. Втім, у Херсонесі, як і в його “праметрополії” Мегарах, у стандартному формулярі більшості проксенічних актів немає подібних записів. Коли ж проксенія давалася з неторговою метою, припускає О. І. Тюменєв, це, як правило, зазначалося в мотивувальній частині документа. Тому декрети без будь-яких застережень ми маємо право зарахувати до рядових, тобто пов'язаних з торгівлею. Відповідно до запропонованої О. І. Тюменєвим логіки міркувань можна поррахувати, що на три проксенії, видані офіційним адресатам явно із зовнішньополітичною метою, припадає три почесних постанови, в мотивувальній частині яких ідеться про матеріальні послуги, порятунок чи благодіяння місту (НЭПХ, № 5, 6, 7), п'ять актів із втраченими мотивувальними частинами (IOSPE, I², 718; НЭПХ, № 113, 114, 121; ННХТ, № 1) та сім-вісім²⁷

²⁵ Абсолютно стандартний набір почесностей і привілеїв, ймовірно, свідчить про звичайний статус їх адресатів, які були емпорами або навклерами.

²⁶ Подібні послуги гостинності, що становили основний почесний і добровільний обов'язок проксена, швидше схожі на консульські, а не на зовнішньоторговельні функції.

²⁷ Один із декретів без спеціальної мотивувальної частини (IOSPE, I², 376) було встановлено у святилищі Асклепія і тому, на думку І. А. Макарова, адресовано лікареві на подяку за якісне виконання професійних обов'язків [42, с. 84, прим. 1]. Існування в Херсонесі храму Асклепія, згідно з інформацією цього декрету, а також міські монети із зображенням Асклепія та Гігієї свідчать про офіційний характер цього культу в Херсонесі II–III ст. н. е.

Слід зазначити, що в грецькому світі цей випадок не одиничний. Так, у I ст. до н. е. – I ст. н. е. Главк Антоній був нагороджений вдячними месембрійцями за хоробрість і відданість народу: виконання жрецьких обов'язків у храмі Асклепія в Месембрії, де він успішно лікував (IGBR, I², № 315). Серед привілеїв, отриманих Главком, було звільнення від податків та громадянських обов'язків. Почесний напис, установлений у районі храму Асклепія, цікавий тим, що визначає фах Главка Антонія як “жерця” та “лікаря”, що дозволяє припустити існування храмової медицини, послугами якої користувалися як городяни, так і розташовані в місті військові. Особливою заслугою жерця-лікаря, на думку вдячних городян, було виховання “спадкоємців-послідовників”, які мали право користуватися привілеями Главка Антонія [200, с. 39].

декретів, що надають проксенію просто “добрим людям”, без спеціальних застережень (IOSPE, I², 358, 359, 364, 375, 376; КЛХ, 26; ННХТ, № 3, 5). Серед херсонеських проксеній, як бачимо, абсолютна перевага належить актам, що містять стандартний набір почестей і привілеїв та видані без спеціальних застережень у мотивувальній частині. Таким чином, ці акти можна інтерпретувати як видані з метою сприяння зовнішньоторговельній діяльності обраних осіб і цілих торгових домів, у співпраці з якими була зацікавлена міська громада Херсонеса. Повертаючись до відсутності ателії в усіх відомих нині херсонеських проксеніях, можна говорити, що херсонеські власті просто вважали наявний набір привілеїв і без того привабливим. Утім, нагадаємо й інше припущення. Так, відсутність ателії серед проксенічних привілеїв Херсонесу пов’язана з тим, що місто не було втягнутим у масштабні середземноморські торговельні схеми²⁸, на відміну від Ольвії та Боспору часів класики і раннього еллінізму, і тому не мало потреби зацікавлювати заможних іноземців-проксенів такою пільгою. Однак, у сфері митних відносин достатньо привабливим було звільнення від захоплень і портового мита.

Отже, загальнопоширений висновок, що в елліністичний та особливо римський періоди проксенії, як і права громадянства, поступово втрачають своє первинне значення, все більше перетворюючись у почесні титули, щодо Херсонесу потребує ревізії. Саме це північнопонтійське місто тривалий час зберігало дієвість цього доволі давнього інституту, пов’язаного з митними, торговельними і консульськими функціями, що надавалися грецькими полісами приватним особам.

Різке збільшення за останні три десятиліття кількості боспорських постанов (з 6 номерів у КБН до 20 нині) дозволяє вивести доволі струнку лінію їх еволюції. До середини IV ст. до н. е., як запевняє в роботі “Нові декрети Левкона I, Перісада та Евмела з Пантікапея” Ф. В. Шелов-Коведяєв, основним й

²⁸ Нагадаємо, що адресатами проксеній переважно були гераклеоти, амастрійці і синопейці – вихідці з Південного Причорномор’я.

найбільш бажаним привілеєм на Боспорі, як і в усьому еллінському світі, була ателія. У другій половині століття вона відходить на другий план, а переважати починають, залежно від обставин, проксенія чи політія (окремо або разом). Уже з Перісада I ателія може витіснитися на третє місце, а наприкінці IV або на початку III ст. до н. е. остаточно там залишається, пропускаючи наперед політію з проксенією або енктесісом. Не випадково, що поруч з ателією, перед іншими вагомими привілеями, іде саме енктесіс, який швидко доповнюється політією. Таким чином, з раннього IV ст. до н. е. простежується наростання зацікавленості підприємливих іноземців укорінитися на Боспорі. З іншого боку, помітно прагнення Спартоکیدів притягнути і закріпити на підвладній території успішних емпорів-іноземців. Закономірно, що на межі IV–III ст. до н. е. серед пільг-привілеїв залишаються в основному політія (з енктесісом або проксенією) та ателія. Особливо показово другорядне значення проксенії, оскільки переселення на Боспор позбавляло проксена можливості виконувати його функції [14, с. 72–73]. Збільшення кількості віднайдених і реконструйованих боспорських проксенічних декретів вимагає також переглянути тезу про пріоритетну орієнтацію Спартоکیدів на видачу ателій й інших митних привілеїв на міждержавному, а не персональному рівні. Нині видно, що рішення на користь окремих приватних осіб не були чимось рідкісним і видатним, вони загалом можуть бути зіставлені з синхронним масивом аналогічного матеріалу з інших давньогрецьких центрів.

Починаючи від доби еллінізму, коли економічна діяльність **зосереджується** в зусиллях великих територіальних держав, що укладали між собою торговельні угоди й митні союзи, інститут проксенії в усьому еллінському світі почав поступово набувати декларативно-політичного значення, залишаючись одним із засобів порозуміння між полісами. Втім, на Боспорі цей інститут, хоч і мав прямий зв'язок із попередньою республіканською практикою міжобщинних зносин полісів, включених до складу царства, продовжував ефективно функціонувати не менше століття. Протягом IV ст. до н. е. він, адаптований до потреб монархії як економічний інститут та як засіб митної діяльності, надав

свою форму навіть міждержавним актам у зовнішньоекономічній і зовнішньополітичній практиці цієї держави. Однак, саме зв'язок проксенії з республіканським устроєм спричинив її зникнення в ході посилення централізації і одноособової влади [301, с. 39].

З наведених у додатках [таблиць](#) помітна майже повна відсутність у проксенічних актах III ст. до н. е. – III ст. н. е. згадок про звільнення від експортно-імпортного мита. Це є свідченням того, що інститут проксенії в Ольвії в цей період утратив, а в Херсонесі так і не набув великого зовнішньоекономічного навантаження. Хоча традиційна формула дарування вільного входу-виходу в гавань “без договору й без конфіскації”, можливо, й говорить про збереження практики звільнення від портових зборів. Відсутність ателії в даних декретах пов'язана зі зміною їх адресатів. Віднині проксенічні акти надаються офіційним особам – дипломатам, військовим, чиновникам чужих могутніх держав, а не приватним особам – заморським купцям, проксенії остаточно набувають урочистого, формально-почесного характеру та декларативно-політичного значення. Не останньою причиною відсутності права безмитності в проксеніях рубежу двох ер є втрата полісами Північного Понту зовнішньоекономічної незалежності. Таким чином, якщо бачити в проксенічних привілеях зовнішньоекономічний підтекст і пов'язувати їх зі спробами регулювання зовнішньої торгівлі, то ми змушені будемо констатувати, що вони виконували дану функцію тільки в пізньокласичний та ранньоелліністичний період (IV ст. до н. е.), що був часом найбільшого політико-економічного розквіту основних північнопонтійських держав – Ольвії, Херсонесу і Боспору.

У проксеніях IV–III ст. до н. е. важко знайти політичне підґрунтя: вони надані представникам громад, що інколи мали далеко неоднозначні стосунки одна з одною, проте в контактах з якими були зацікавлені колонії Північного Понту. Натомість після II ст. до н. е. політична ангажованість проксеній (ідеться про обставини їх надання та політичну вагу обдарованих осіб) не вуалюється, а всіяко підкреслюється преамбулами та мотивувальними частинами проксенічних актів. Утім, щодо Херсонесу доби понтійського та римського

домінування в Причорномор'ї, критична вага проксеній якого припадає саме на цей час, такий висновок видається передчасним. Абсолютна більшість тогочасних проксеній надана херсонеситами уродженцям Південного Понту (8 з 10 актів), половина з них – громадянам їх метрополії Гераклеї Понтійської. Інше питання – мотиви нагородження. Заслуги перед Херсонесом не завжди визначаються у традиційному ключі. У більшості актів, мотивувальна частина яких збереглася, використовуються стереотипні фрази обов'язкового формуляру про допомогу херсонеситам у себе на батьківщині, про матеріальну підтримку міста різними дарами та про благочестиву поведінку під час перебування в Херсонесі (IOSPE, I², 357, 364; НЭПХ, № 5; ННХТ, № 5). Утім, у декреті на честь “благочестивих отців гераклеотів”²⁹ наводяться дещо інші мотиви відзначення. Гераклеїські послы Гераклід, син Менесфія, та Прокл, син Мемнона, відзначаються в знак того, щоб їх добропорядність та прихильність прабатьківського великого міста стали очевидними. Вдячність стосовно до Гераклеї пов'язана з тим, що відправлене метрополією посольство до Риму отримало від “бога нашого і владики” Адріана “божественні відповіді та прихильно надані благодіяння” (IOSPE, I², 362). Не дивлячись на збереження тільки ейсегетичної, мотивувальної та самого початку резолютивної частин декрету, його велике значення в питанні визначення міжнародно-правового статусу Херсонесу в римський час є беззаперечним, тому більш детальний аналіз цього акту в комплексі з іншими тогочасними джерелами буде поданий в наступному розділі.

[Додаток 3](#) і [додаток 5](#) наочно демонструє помічений уже раніше факт украй слабкої проксенічної активності Ольвії в римську добу. З майже трьох з половиною десятків ольвійських проксенічних актів, що віднайдені за останні півтори сотні років, практично всі датуються класичним та елліністичним періодом. Якщо мізерна кількість ольвійських проксеній римського періоду не є

²⁹ Подібно до почесного декрету боспорському послу, цей акт також визначається як проксенічний лише гіпотетично.

випадковістю, пов'язаною з ситуативною відсутністю серед археологічних знахідок плит з відповідними декретами, то цей факт потребує пояснень. Щодо відсутності тіраських проксеній цього ж часу, то на підставі змісту імператорського рескрипту 201 р. (IOSPE, I², 4) Н. А. Сон припустила можливість свідомого гальмування легатами Нижньої Мезії прийняття іноземців до громадянства Тіри [366, с. 51]. Що ж до Ольвії, то однією з можливих причин можна назвати істотне зменшення економічного й демографічного потенціалу міста, лише частково відновленого після гетського погрому середини I ст. до н. е. Ольвія, вірогідно, втратила контакти з багатими і надійними іноземними купцями, яких був би сенс зацікавлювати наданням проксенічних (зокрема митних) пільг. Можливо, що впливові іноземці, економічна діяльність чи консульсько-організаційна допомога яких могла б бути відзначена проксенією, втратили інтерес до Ольвії.

Діон Хризостом (бл. 40–120 рр.), уродженець Пруси у Віфінії, оратор і філософ кінчного напрямку в так званій “Борисфенітській промові”³⁰ відзначав запустіння післягетської Ольвії. Ця промова, виголошена після 96 р. н. е., розкриває погляди Діона на ідеал людини, що не зіпсована впливом цивілізації. Зокрема, мислитель-мандрівник пише: “Справи тамтешніх еллінів³¹ у край занедбані: одні міста зовсім не були відновлені, інші – в поганому стані, і до того ж до них нахлинула маса варварів” (Dio Chrys., Or. XXXVI, 5). У сучасній історіографії існує два підходи до часу відновлення Ольвії після захоплення і розорення міста військами гето-даків на чолі з Бурбистою між 55 і 48 рр. до н. е. Відповідно до першого, занепад Ольвії спостерігався вже в першій половині I ст. до н. е., а відсутність археологічного шару другої половини I ст. до н. е. свідчить, що протягом декількох десятиліть місто було практично безлюдним, і життя тут відродилося тільки на рубежі нашої ери, тобто майже через покоління

³⁰ Джерелознавчі проблеми, пов'язані з цим основним нарративним джерелом з історії Ольвії I ст. до н. е. – I ст. н. е., вже давно були висвітлені в літературі [381, с. 151–162; 115, с. 25–30].

³¹ Йдеться не конкретно про Ольвію, а про поселення “лівого берега Понту аж до Аполлонії” (Dio Chrys., Or. XXXVI, 4).

людей, які залишили це місце [188, с. 144; 151, с. 395–396; 98, с. 56; 266, с. 22; 307, с. 230–233]. Зубар і Сон припускають, що період, на який місто було залишене мешканцями (більшість яких перечекала небезпеку в скіфських нижньодніпровських містах, а найзаможніші – в еллінських полісах Понту та в ольвійській метрополії), не був дуже тривалим. Хоча наприкінці I ст. до н. е. населення Ольвії значно скоротилося, а її відродження в більш-менш значних масштабах відбулося тільки в першій чверті I ст. н. е. [188, с. 144]. Відповідно до іншого підходу, заперечується кількадесятилітній розрив в існуванні ольвійського поліса з тривалим перебуванням вигнанців у пізньоскіфських городищах. А. С. і М. В. Русяєви припускають, що, якби громадяни постійно мешкали в іноетнічному середовищі, у відродженому післягетському місті спостерігалось б значно більше варварських рис у всіх сферах буття, а “всі компоненти ольвійської державної системи і політики, грошового обігу, торговельних зв’язків і загалом культурно-релігійних традицій були б прямо перенесені в нижньодніпровські городища” [336, с. 151–152]. Однак археологічні матеріали з останніх не дають підстав для подібного роду тверджень. Навряд чи ольвіополіти вичікували, доки не зістарилися і не померли, а їхні діти й онуки повернулися на давно запустіле попелище під тиском сарматів, або ж через кілька десятиліть навколишні скіфи згадали про існування закинутого міста й забажали отримати колишній торговельний центр у Нижньому Побужжі [336, с. 151–152]. Натомість спостерігається суцільне наступництво в усіх сферах існування Ольвійської держави з характерними для неї органами полісного самоврядування включно з усіма діловодчими традиціями, в тому числі практикою оформлення проксенічних актів. На думку Ю. Г. Виноградова, Ольвія, як і Істрія, пережила “друге народження” – *δεύτερα κτίσις* [132, с. 266, 271–272].

Діон Хризостом називає причини відродження Ольвії: “Після розгрому борисфеніти знову заселили місто, як мені здається, за бажанням скіфів, котрі потребували торгівлі та відвідування еллінів, які після зруйнування міста припинили приїздити туди, бо не знаходили одноплемінників, що могли б їх

прийняти, а скіфи не бажали і не вміли влаштувати їм торговельне місце за еллінським взірцем” (Dio Chrys., Or. XXXVI, 5). Згідно з традиціями радянської історіографії з характерним для неї перебільшенням значущості торгівлі в античному світі, у відповідному розділі першого тому 10-томної “Історії Української РСР” С. Д. Крижицький та М. М. Славін використовують думку Діона як основу пояснення причин відродження Ольвії [202, с. 236]. Проте висновок античного ритора базується на його власному авторському припущенні, а не на повідомленнях його співрозмовників-ольвіюполітів. Тому нині переважно висловлюються сумніви щодо правдивості цієї оцінки. Так, Зубар зазначає: керуватися слід тим, що основою економіки античного міста було сільське господарство, а не торгівля. Для відродження життя на місці колишньої Ольвії були необхідні умови для відновлення господарської діяльності ольвіюполітів, тобто передусім сільського господарства. А це стає можливим тільки за поліпшення воєнно-політичної ситуації в Північно-Західному Причорномор’ї [151, с. 396–397; 336, с. 152].

Розповідь Діона про сліди погромів та запусіння на теренах ольвійського городища підтверджується археологічними даними: територія колись квітучого міста скоротилася, навіть у період відносного економічного розквіту воно так і не було повністю забудовано житловими будинками [336, с. 153]. В уста одного зі своїх співрозмовників – найшановнішого місцевого мешканця Діон вкладає такі думки: “Зазвичай до нас приїздять люди, які тільки за назвою греки, та насправді більші варвари (*την δὲ ἀλητεία βαρβαρώτεροι*), ніж ми самі; це – купці та дрібні гендлярі ³²; вони привозять нам усіляке ганчір’я та бридке вино, та й від нас не вивозять нічого путнього...” (Dio Chrys., Or. XXXVI, 25). Така різка оцінка стану і масштабів торгівлі наприкінці I ст. н. е. була, безперечно, пов’язана не тільки зі зменшенням ваги й занепадом значення післягетської

³² Добре відоме презирливо-негативне ставлення в античності до дрібних торговців як до дріб’язкових корисливих шахраїв на тлі шанобливого ставлення до значних купців, якими нібито здатні рухати громадянський обов’язок та усвідомлення загального інтересу [414, с. 239–247].

Ольвії, але також з філософськими поглядами самого Діона. Еллінський “Златоуст” у тузі за втраченою гармонією старовини шукав у куточках греко-римського світу, віддалених від культурно-економічних центрів, що погрузли в розкошах і розпусті, зразкових ілюстрацій власному архаїчному ідеалові, а там, де було потрібно, їх домальовував [317, с. 15]. Добре відома діонівська ідеалізація бідності [400, с. 343], а торгівля, здатна приносити швидкі прибутки, мала б неодмінно шкодити збереженню архаїзованих ідеалів.

На думку А. С. і М. В. Русяєвих, Ольвія, як і в попередні часи, торгувала хлібом і рибою. Завозилися переважно такі необхідні товари, як вино, оливкова олія, червонолаковий столовий посуд, скляні вироби, тканини, одяг і взуття, прикраси [336, с. 155]. В. М. Зубар і Н. О. Сон натомість твердять, що й після візиту Діона Хризостома стан справ в Ольвії не змінився на краще: “Як свідчать матеріали археологічного вивчення околиць Ольвії, ...в приольвійських господарствах, які мали більш-менш значний земельний фонд, не могло бути налагоджено стійкого виробництва сільськогосподарської продукції” [188, с. 146]. Ці ж автори запевняють, що в Ольвії перших століть нашої ери не було багатогалузевого товарного виробництва продукції сільського господарства і ремісництва. Виробнича діяльність ольвіополітів зосереджувалася в рамках домогосподарств (ойкосів), у яких вироблялося все або майже все необхідне для життя. В економіці Ольвії, що відродилася після гетської навали, в порівнянні з кінцем IV – першою половиною III ст. до н. е., зросла відносна вага натурального господарства, що було неминучим наслідком пережитих містом потрясінь. Судячи зі скорочення підконтрольних Ольвії сільськогосподарських територій та з відсутності залишків великих товарноорієнтованих господарств на хорі, обсяги вивезення сільськогосподарської продукції, порівняно з елліністичною добою, скоротилися. Наявність в Ольвії та на городищах Нижнього Побужжя великої кількості зерносховищ та зернових ям свідчить, що значна частина врожаю споживалася на місці, а не вивозилася за межі

Ольвійської держави³³. Експортуватися могли тільки надлишки та, можливо, продукція, що надходила від варварського населення [188, с. 178]. Однак, продовжують згадані автори, не можна казати про відсутність більш-менш розвинутої зовнішньої торгівлі [188, с. 173, 175]. У перші століття нашої ери, судячи зі знахідок ремісничої продукції з інших районів античного світу, в Ольвію надходила продукція з північно- і південнопричорноморських, малоазійських, італійських центрів, Аттики, Східного Середземномор'я, Сирії, Александрії, римських провінцій [266, с. 29]. Хоча переважно продукція з цих центрів потрапляла до міста не безпосередньо, а через південнопонтійські центри та з території сусідніх дунайських провінцій імперії [307, с. 294]. Але до цього часу на основі сучасної методики не з'ясовані навіть приблизні обсяги імпорту різноманітної продукції.

Відповідно до візантійського проксенічного декрету на честь Оронта Ольвіополіта, його батько Абаб, син Каллісфена, був “мужем, який першенствував не тільки у вітчизні, але і в усьому понтійському народі, та піднісся до відома Августам” (IOSPE, I², 79). Абаб, займаючи в Ольвії різні магістратські посади, очевидно, по черзі архонта й агоранома, не гребував, на думку Русяєвих, торговими справами [336, с. 155]. Він особисто “приніс багато користі місту візантійців у громадських справах та протегував тим, хто приїздив у торгону гавань, ...за що всіма громадянами, хто приїздить у Понт, уславлюється за його людяність і турботливість” (IOSPE, I², 79). Оронт успадкував від батька візантійську проксенію та згадуваним декретом нагороджувався встановленням у булевтерії Візантія позолоченої статуї та наданням спадкових прав візантійського громадянства. Навряд чи факт проживання в Ольвії таких впливових, багатих і знатних осіб, як Абаб Каллісфенів та Оронт Абабів, свідчить про абсолютну адекватність усіх оцінок Діона, які він вкладає в уста героям своєї промови.

³³ Так, В. В. Лапін зазначав, що, виходячи з особливостей грецької навігації, “доцільніше було основну масу товарного хліба вивозити до метрополії відразу ж після збору врожаю” [275, с. 163; 188, с. 170].

Хоча наведені факти й міркування демонструють, що Діон дещо перебільшував зі ступенем ольвійського запустіння та з мізерністю, занедбаністю і неефективністю ольвійської торгівлі, текст його промови, як єдине нарративне джерело з історії римської Ольвії, з певними застереженнями можна використати для пояснення причин відносно слабкої проксенічної діяльності міста.

Одним із пояснень слабкої проксенічної діяльності Ольвії в римську добу може стати припущення, нібито Ольвія потрапила до складу провінції Нижня Мезія, що остаточно сформулювалося у вітчизняній історіографії в 1970-ті рр. Приміром Г. А. Цветаєва пише, що Септимій Север включив Ольвію в римську провінцію та ввів до неї гарнізон [397, с. 19]. В одному з ольвійських написів згадується “начальник провінції” οὐκὸς διέπων τῆς ἐπαρχείου (IOSPE, I², 174). Монети Ольвії карбуються тепер як типово римські провінційні: на деяких із них на аверсі міститься портрет Александра Севера, а на реверсі – зображення римського орла з вінком у дзьобі [175, табл. XXXIV, 19, 20]. Якщо це так, то на Ольвію мало б поширюватися чинне законодавство імперії, яке, свого часу зазначав Т. Моммзен, ще за раннього принципату заборонило використання у східних містах імперії інституту проксенії [296, с. 260].

Третім на черзі поясненням низької проксенічної інтенсивності в Ольвії перших століть нашої ери може слугувати припущення В. М. Зубаря і Н. О. Сон про дарування Ольвії автономії за зразком Тіри. Така автономія обмежувала право громади дарувати власне громадянство, що здійснюється саме через проксенічні акти. Аналогією до ситуації з ольвійськими проксеніями, отже, може бути тіраський варіант. Так, згідно з імператорським рескриптом 201 р. (IOSPE, I², 4) тіраські власті зобов’язувалися узгоджувати з легатами Нижньої Мезії кандидатури іноземців, рекомендованих до прийняття у громадянство Тіри. Якщо Ольвія отримала автономію тіраського взірця, її суверенне право вільно надавати власне громадянство так само могло бути обмежене римською провінційною адміністрацією. В. М. Зубар і Н. О. Сон, виходячи зі звичайної римської практики відносин із провінційними містами автономного статусу, припускають, що Ольвія, отримавши спеціальним актом за Септимієм Севером підтвердження своєї автономії

в дещо звуженому обсязі, “позбулася прав дарувати громадянство та звільняти щойно прийнятих громадян від міських повинностей без узгодження з намісником провінції” [188, с. 167–168]. Зробити остаточний висновок у цьому питанні автори все ж таки не наважуються, оскільки через слабку увагу до проксеній перших століть нашої ери з Ольвії [304, с. 111–112; 423б с. 210–223] важко з’ясувати, “чи мала місце проксенічна діяльність у цьому античному центрі після 197/198 р.³⁴, адже в залежних містах інститут проксеній був скасований Римом” [188, с. 168; 187, с. 34–44]. В. М. Зубар і Н. О. Сон запевняють, що тільки коли буде проведено порівняльний аналіз проксеній перших століть нашої ери з Херсонеса³⁵ та Ольвії можна буде більш чітко розмежувати права „вільних” та автономних міст у римському розумінні цих термінів. Хоча наявність у Херсонесі проксеній другої половини II ст. (ННХТ, № 3, 5; АЭПХ, с. 711–712) та III ст. (НЭПХ, № 114) дозволяє твердити, що після отримання елевтерії за херсонеською громадою, на відміну від автономної Тіри, було збережено право вільно дарувати власне громадянство.

Підбиваючи підсумки джерелознавчій інтерпретації проксеній, хотілося б відзначити, що цей різновид епіграфічних джерел дає значно більш різноплановий інформаційний матеріал порівняно з іншими видами джерел. Так, поряд зі змістовними даними, так би мовити, внутрішнього та індивідуального характеру, які містяться в кожному конкретному акті, комплекси проксенічних декретів піддаються різного роду аналізу (з погляду географічного, хронологічного, політико-інституціонального, формулярно-дипломатичного, ономастичного і т. д.) як масові джерела. У теперішній історіографічній ситуації пошук та реконструкція нових проксенічних постанов автоматично призводитиме як до кількісного збільшення реальної джерельної бази, так і до накопичення якісних змін у наявному

³⁴ 197/8 р. в Ольвії розпочато карбування монет провінційного типу, що для багатьох стало однією з ознак включення Ольвії до складу Нижньої Мезії [262, с. 189].

³⁵ Статус Херсонеса як вільного міста було підтверджено за Антоніна Пія близько середини 140-х рр.

інформаційному потенціалі, що надають комплекси проксенічних актів для історії митно-податкових відносин античних колоній Північного Причорномор'я.

Інститут проксенії, дуже важливий в античному полісному світі, зародився ще в часи архаїки, його ж розквіт припав на класичну і ранню елліністичну добу. Як зауважував Т. Моммзен, “на початку імперії римський уряд скасував т. зв. проксенію; спочатку це була доцільна установа, що нагадувала сучасні іноземні консульства, однак згодом унаслідок дарування повних громадянських прав, що вона надавала, а нерідко й свободи від податей, особливо ж унаслідок надзвичайно широкого поширення, яке вона отримала, проксенія стала незручною в політичному відношенні; вона була замінена безмістовним міським патронатом за італійським взірцем, який зовсім не стосувався до податків” [296, с. 260]. Як складне міжнародно-правове явище, інститут проксенії сприяв державній легітимації стародавнього побутового звичаю гостинності (ксенії). Проксен, наділений подвійним громадянством, був, так би мовити, напівофіційним посланцем дружнього полісу. Він, підтримуючи на своїй батьківщині мандрівників-торговців з полісу, де й був натуралізований, фактично виконував консульські функції в інтересах своєї нової батьківщини. Проксенія, як правило, супроводжувалася даруванням безмитності, що була не просто винагородою за піклування і знаком вдячності, а виконувала важливі зовнішньоекономічні завдання, сприяла спрощенню торговельних зносин між містами, які взаємно мали проксенів. Крім того ателія, яка нерідко надавалася також родичам, нащадкам, слугам і рабам проксена, сприяла закріпленню відповідного бізнесу в руках якогось великого торгового дому, в операціях якого був зацікавлений поліс.

Проте, визнати проксенічні акти, якими дарувалася ателія, дієвим і універсальним засобом регулювання зовнішньої торгівлі не видається можливим. По-перше, дар безмитності містився далеко не кожному акті (приміром, у херсонеських проксеніях його немає взагалі). По-друге, в значній кількості проксенічних актів ателія надається або як супутня додаткова пільга, або як матеріальна ознака вдячності поліса за колишні заслуги проксена: її дарування є саме нагородою і не завжди пов'язане з очікуванням якихось перспективних зисків від подальших економічних

контактів; або ж надання свободи від митних зборів обумовлюється дипломатичним етикетом. Нарешті, по-третє, самі спроби регулювання торгівлі не мали системного характеру, а торгівля в умовах переважання в античності натурального господарювання не відігравала ролі єдиного засобу економічного обміну і розподілу продуктів виробництва, приміром, як зараз.

2.3. Боспорська хлібна торгівля та митне оподаткування: конкуренція історіографічних концепцій

Дослідження торгівлі хлібом між великими політико-економічними центрами Еллади (Афіни, Спарта, Коринф, Мілет тощо) та її “колоніальною” периферією (Сицилія, Понт, Кіренаїка тощо) завжди привертала увагу дослідників, оскільки пов’язані з нею проблеми мали не лише економічне, а також соціальне, політичне, міжнародне та військове значення. Питання торгівлі північнопричорноморським хлібом в Елладі і зокрема в Афінах цікавили фахівців не лише самі по собі, а й у зв’язку з подіями Греко-персидських війн, Пелопоннеської війни, македонської експансії та конфліктів діадохів. Інтерес до цієї торгівлі загострився від межі XIX–XX ст., коли до традиційно відомого комплексу наративних джерел завдяки археологічним розкопкам почали долучатися джерела епіграфічні, а згодом й археологічні. Ще однією причиною загострення інтересу, що не вщухав до другою половиною минулого століття, стала суперечка між прихильниками і противниками ототожнення античного способу господарювання з тогочасною капіталістичною економікою – згадувана вже дискусія “модерністів” (Ю. Беллох, Р. Пельман, Е. Цибарт, М. Ростовцев) та “примітивістів” (А. Циммері, М. Вебер, Л. Ортель) [261, с. 115]. Нині на новому рівні історіографічних узагальнень, хоча і за умов відносно стабільної, незмінної джерельної бази актуалізується зацікавленість у дослідженні означеної проблематики, про що, зокрема, свідчать роботи Г. Р. Цецхладзе і В. Д. Кузнецова [462, с. 243–252; 269, с. 16–39]. Своєчасним, отже, буде розгляд торговельно-митних відносин, що

існували між Афінами і Боспором у IV–III ст. до н. е. в сфері торгівлі хлібом – стратегічним товаром античності. Складовою даного розгляду буде пошук та аналіз митно-регулятивних механізмів у цій торгівлі, а також їх відбиття в античних джерелах та віддзеркалення в сучасній історіографії.

Як неодноразово зазначалося, в архаїчну добу в Елладі оформився інститут проксенії, що полягав у налагодженні зв'язків між полісами через приватних осіб – впливових громадян, які надавали підтримку на своїй батьківщині громадянам дружнього полісу, за що отримували в останньому низку пільг (ателію, енктесіс, політію тощо) [226, с. 5–7; 238, с. 118, 122–123]. Протокол проксенічних актів – постанов народних зборів про дарування проксенії – у більшості давньогрецьких полісів також оформився за доби архаїки відповідно до афінських зразків. Найдавніші проксенії Північного Причорномор'я, що дійшли до нашого часу, датуються наступною, класичною добою, зокрема другою половиною V–IV ст. до н. е. У класичну добу саме шляхом проксенії узгоджувалася більшість питань, пов'язаних з оформленням митних привілеїв і регулюванням торговельних зв'язків. Проксени ставали напівофіційними посланцями дружніх їм полісів у себе на батьківщині, оскільки фактично виконували консульські функції. Завдяки ж митно-торговельним привілеям вони перетворювалися на економічних представників своєї батьківщині в тому полісі, громадянством і пільгами якого вони були обдаровані як його проксени. Утім, ситуація починає повільно змінюватися від доби пізньої класики та раннього еллінізму.

Для централізованих елліністичних монархій Східного Середземномор'я питання дарування проксеній уже не відіграло суттєвої ролі: проксенія як форма міжполісних зносин на той час витісняється більш розвинутими, досконалими формами – міжнародними договорами. Утім, наймогутніший державний організм Північного Причорномор'я, Боспор, залишився дещо на узбіччі нових віянь, оскільки його монархи не змогли відмовитися від проксеній, роздаючи їх заможним іноземним торговцям уже від свого імені, а не від імені народу [301, с. 27–40]. Ці проксенії з доданими до них привілеями

безмитності і громадянства не були обмежені кордонами полісної землі якогось боспорського міста, а мали загальнобоспорські масштаби, чим принципово відрізнялися від усього відомого в тодішній Елладі.

З різноманітних джерел відомо, що поряд із використанням модифікованого в умовах монархічного режиму інституту проксенії Боспор у IV ст. до н. е. не цурався, а повільно сприймав нові тенденції улаштування міжнародних відносин. На думку Т. В. Блаватської, вже на 394 р. до н. е. він був зв'язаний з найбільшим своїм контрагентом, Афінами, договорами, що давали переваги всім афінським громадянам, які прибували в торгових справах [105, с. 127]. Цього вимагали великі обсяги боспорсько-афінських експортно-імпорتنих операцій. Існування договорів і спеціальних чиновників, що опікувалися прибулими на Боспор афінянами, робило зайвим проголошення окремих проксеній для конкретних афінських купців. Не випадково у відносинах Боспору з Афінами вони відсутні з обох сторін. У той же час у взаємовідносинах Боспору з іншими державами, з якими договірні відносини не були встановлені, проксенія залишалася дієвою формою зв'язку. Це підтверджується тим, що оголошення особи проксеном залежало від правителя Боспору, на відміну від елліністичних монархій, де проксенію, яка перетворилася там на інститут суто почесний, продовжували надавати автономні міста. Наявність договору не виключала, проте, приватної гостинності – ксенії, про яку ми дізнаємося, зокрема, з Трапедзитської (Банкірської) промови Ісократ (Isocr., XVII, 38, 42, 43).

Отже, на початку IV ст. до н. е. між Боспором і Афінами міг існувати договір, що регулював взаємини двох держав, серед іншого це – нормування судових процедур, встановлення ателії (права безмитного вивезення афінянами хліба з Боспору) та протопрасії (права першочергового завантаження хлібом афінських суден). Такою ж ателією й деякими іншими привілеями користувалися представники держави Спартоکیدів в Афінах (Dem., XX, 31–36; XXXIV, 36; Isocr., XVII, 57). Між Афінами й Боспором, отже, існував торговий договір, *συνθήκαι*, за словами Демосфена. Його копії, вирізані на стелах, були виставлені в

боспорській столиці Пантікапеї, афінському порту Піреї та в Гієроні (*Ἱερόν*) – місцевості неподалік входу до Фракійського Боспору (Dem., XX, 37).

За С. О. Жебельовим, головний пункт боспорсько-афінського договору оголошував взаємну ателію: афіняни могли безмитно вивозити з Боспору хліб у будь-якій кількості, боспоряни з Афін – будь-який закуплений на ринку товар [168, с. 131]. Але більш вірогідним видається припущення, що афінська ателія була надана лише боспорським царям і членам їхньої родини. Так, у своїй промові “Проти Лептина про безмитність” Демосфен постійно апелює до наданих тодішнім боспорським правителем Левконом привілеях афінянам та особистих інтересах Левкона, що забезпечувалися афінською ателією, дарованою йому як проксенічному громадянину Афін у відповідь на його благодіяння (Dem., XX, 34, 36, 38). Особистісний характер афінських привілеїв, спрямованих саме на боспорських тиранів, а не на всю їх державу, обумовлювався тим, що торгівля хлібом на Боспорі зосереджувалася саме в їх руках [138, с. 239–241; 2, с. 509].

У “Промові проти Лептина про безмитність” Демосфен детально розкриває всі переваги, які афінський народ отримує від безмитності, дарованої Левконом. Аттичний оратор, зупиняючись на найважливішій статті взаємної торгівлі, зазначає, що з володінь Левкона³⁶ вивозиться в Пірей “близько 400 тис. медимнів хліба, як зазначено у записах сітофілаків; отже, (завдяки відміні мита в 1/30 від вартості товару) він дарує нам 10 тис. з 300 тис., а зі 100 тис. приблизно 300”. Виходячи з тексту Демосфена (XX, 29–30), можна припустити, що надана боспорським правителям у відповідь афінська ателія була *за формою* не міждержавною угодою, а звичайною проксенією, дарованою за їх заслуги перед Афінською державою. Розкриваючи недоліки законопроекту Лептина про ліквідацію права безмитності для всіх громадян, крім нащадків тирановбивць

³⁶ Більшість дослідників переконана, що йдеться про обсяги вивезення через пантікапейський порт, масштаби експорту через інші порти, наприклад, феодосійський, зазначеною цифрою не охоплюються. Під хлібом з володінь Левкона розуміється збіжжя, зібране на “царській землі” (*χώρα βασιλική*), “господарем, хазяїном” (*κύριος*) якої був власне басилевс.

Гармодія й Аристокліона, Демосфен зазначає, що, за цим проектом, і боспорський правитель Левкон – чужоземець за походженням й афінський громадянин за рішенням народу – позбавляється всупереч усім благодіянням, які робить місту, свободи від повинностей (серед яких, ймовірно, була не тільки безмитність, але й свобода від літургій). А позбавлення Левкона з нащадками наданої їм ателії в Афінах загрожує такою ж утратою ателії для афінян на Боспорі. Якби афінські пільги для Левкона з нащадками були зафіксовані не проксенією, а відмінною за формою, спеціальною міждержавною угодою, ймовірно, законопроект Лептина про скасування пільг для громадян не мав би чинності щодо боспорських правителів. Але ж, захищаючи інтереси останніх, Демосфен змушений виступати проти лептинівського законопроекту. Отже, в даному випадку перед нами *за суттю* новий для елліністичного світу спосіб урегулювання митних і торговельних відносин – міждержавний афіно-боспорський договір, втілений *за формою* у традиційну для Еллади афінську проксенію Спартокідам. Контрагентом Афін у хлібній торгівлі з Боспором було не громадянство грецьких міст держави, а виключно Спартокіди та їх родина як приватні особи³⁷. Вони самі, а не Боспор як такий, отримують ателію в Афінах. У винагороду за це Спартокіди гарантують афінянам своїми едиктами (*κρηρύματα*), тобто адміністративними розпорядженнями, а не законами (*οἱ νόμοι*), торгово-митні привілеї. Ці привілеї отримують спочатку афіняни, а згодом усі купці, що вивозять хліб у аттичні гавані [334, с. 186].

І. Б. Брашинський зазначає, що афінські купці на Боспорі звільнялися не від усіх зборів. Адже там, крім звичайного вивізного мита (так зване “тридцять”), іноземні купці обкладалися торговим і портовим митом. Так от, ателія, надана Спартокідами купцям, що везли збіжжя в Афіни, не звільняла їх від сплати всіх цих зборів, а лише від експортного мита, можливо, також – від податку на укладання торгової угоди [118, с. 132]. Такий характер пільг указує

³⁷ Не даремно, ані Демосфен, ані афінські офіційні декрети IV ст. до н. е. не називають боспорських архонтів-басилевсів за їх офіційними титулами, відомими нам з боспорських написів.

на їх призначення: усіляко сприяти збільшенню обсягів закупівель і вивезення царського хліба. Звільнення від портового мита (елліменіону) та деяких інших зборів регулювалося індивідуальними декретами.

Якщо проксенії проголошували свободу від мита на всі товари в усій державі (або не надавали ателії зовсім), то ателія афінянам торкалася лише безмитного вивезення хліба (а не всіх товарів) і тільки з царської гавані – Пантікапею, який нерідко іменувався просто Боспором. Серед доказів – згадка Демосфена (XX, 33) про окреме поширення ателії для афінян і на Феодосію, після її завоювання Левконом; якби безмитність охоплювала всі порти держави, а не тільки Боспор-Пантікапей, вона мала б автоматично поширюватися на новопридбані землі, а не вимагати спеціальних оголошень.

Фахівці зазначають, що ателія поширювалася тільки на царський хліб і, можливо, на хліб тих вищих царських чиновників, які, подібно до відомого Сопея, отримували від царя в користування великі земельні угіддя. Таке тлумачення знаходить підтвердження в тому, що у відповідь афіняни гарантували право безмитності тільки боспорським царям і членам їхніх родин, а не всім боспорянам. Усе це вказує на велику зацікавленість Афінів саме в царській торгівлі й на відсутність інтересу або малу зацікавленість торгівлею з приватними боспорськими купцями. Так, і Демосфен (XX, 31) підкреслює, що безперервне постачання Афінів боспорським хлібом є наслідком не лише родючості боспорського ґрунту, але й того, що Левкон як його “власник, господар” (*κύριος*), звільнив афінян від мита. Це – додаткове пояснення відсутності в Афінах протягом усього IV ст. до н. е., наповненого жвакими стосунками з Боспором, проксенічних декретів на честь хоча б когось з боспорців на тлі величезної кількості таких декретів для інших іноземців.

С. О. Жебелюв припускає, що Спартокіди не брали встановленого ними мита на хліб, що експортувався в Афіни, не тільки через прагнення збути якомога більшу його кількість. Не менш важлива причина – відсутність сенсу стягувати мито з хліба, що був зібраний на “царській землі”, оскільки це мито надходило в царське ж розпорядження [168, с. 136]. На нашу думку,

припущення справедливе лише за тієї умови, якщо Спартокіди своїми силами (власними або орендованими кораблями) організовували вивезення зерна, а не продавали його приватним торговцям – емпорам або афінським державним представникам. Останні поряд з вартістю самого товару могли б збагатити царську скарбницю і митом, сплаченим за нього ж. На перший погляд, існують непрямі докази справедливості гіпотези С. О. Жебельова: із приписаного Ксенофону трактату “Про доходи” (III, 14) випливає, що в Афінах другої половини IV ст. до н. е. державного торгового флоту не було. Хліб, отже, мав доставлятися в Афіни або на кораблях приватних судновласників – навклерів, або на торгових суднах, що належали боспорському уряду. Існування останніх, здавалося б, підтверджується афінським декретом 346 р. до н. е. Останній містить, крім іншого, дозвіл боспорським представникам найняти висококваліфікованих матросів (*ὑπηρέται*), що зналися на корабельних снастях, з числа афінських громадян (фетів), які до того служили в афінському військовому флоті³⁸ (IG, II², 212 = Syll.³, 206 = МИС, № 3).

Утім, якщо погодитися з наведеною гіпотезою С. О. Жебельова, то надана афінянам безмитність виявиться повною фікцією. Тому що в цьому випадку, ателія купцям, що везуть хліб до Афін, втрачала б усілякий сенс і привабливість: якщо царі самостійно вивозять і продають власний хліб, то в чому ж тоді для Афін виявляються пільгові умови торгівлі без мита? Така “ателія” не була б пільгою афінянам, а пільгою Спартокідам від самих себе для себе ж. У цьому випадку царі-експортери змушені були б самі добиватися в Афінах права звільнення від увізного мита. До того ж наявні джерела не дають можливості відкинути самостійне значення афінських і неафінських приватних купців у хлібній торгівлі Боспору з Афінами. Чого вартий хоча б заклик

³⁸ Вітрильне озброєння військових і торгових кораблів відрізнялося, до того ж у декреті не сказано, для якого типу суден наймалися матроси. Таким чином, припущення про існування боспорського царського торгового флоту залишається всього лише гіпотезою [17, с. 240].

Перісада I до всіх бажаючих вивезти хліб до Афін скористатися ателією і протопрасією (Dem., XXXIV, 36): це що звернення до самого себе?

Роль Спартоکیدів у хлібній торгівлі вимагає додаткових пояснень. К. М. Колобова вказує на “зосередження хлібної торгівлі з Афінами в руках царів” [257, с. 64]. В. Ф. Гайдукевич підкреслює, що “значення Спартоکیدів у хлібній торгівлі було настільки великим, що вони ніби затуляли собою інших купців-експортерів” [138, с. 67]. Близькість правлячої династії до купців і судновласників походила від спільності їх інтересів: Спартокіди були, як зазначає С. О. Жебельов, не тільки “хлібними королями”, але й комерсантами на троні [168, с. 135]. Тісні стосунки монаршої родини з великими приватними торговцями розкриваються в розповіді Ісократ (XVII) про Сатира і Сопея, а також в анекдотично-риторичній історії, наведеній Поліеном (VI, 9, 2) у творі “Стратегеми” (“*Στρατηγήματα*”, “Військові хитрощі”). Нагадаємо зміст цієї історії. Левкон, дізнавшись про підготовку громадянами і багато-ким з його друзів заклоту, звертається до всіх купців з проханням позичити гроші. Ті, зрозуміло, з готовністю надають позику. Коли ж виявляється, що Левкону гроші потрібні на організацію протидії, й почувши від царя про плани заколотників, емпори і навклери, озброївшись, беруть на себе обов’язки царських охоронців і палацової варти. Щойно по ліквідації заклоту Левкон повертає купцям заборговані кошти, які, очевидно, мали слугувати за порукою вірності купців правителю. У цій розповіді, що звертало на себе увагу багатьох дослідників, цікаве протиставлення громадян і “друзів” архонта-царя – купцям, які могли бути і негромадянами, могли мати й різне етнічне походження, але спільні економічні інтереси. В. Ф. Гайдукевич і С. О. Жебельов наголошують не тільки на тому, що Спартокіди – це перші і найбільш заможні купці своєї держави, а й на тому, що всі інші купці були першою і найголовнішою опорою династії [168, с. 135, прим. 3; 138, с. 63]. Усе це, на їх думку, дає підстави охарактеризувати Боспор як торгову державу.

Стурбованість боспорських купців долею молодого династії додатково наводить на думку про відсутність у її хлібній політиці заходів, які дуже

зачіпляли б зовнішньоекономічні інтереси приватних експортерів. Боспорські династи в IV ст. до н. е. обмежили свої апетити єдиним найвигіднішим напрямком зносин – Афінами³⁹, підкріпивши свої привілеї правом першочергового завантаження афінських суден. Інакше кажучи, повної монополії на вивезення хліба, як у Херсонесі, де бажання її позбутися могло спровокувати невдалий антидемократичний переворот, на Боспорі не було, а проявлялися лише окремі монополюні тенденції.

Залишається розглянути, чи були афінські привілеї на Боспорі – ателія й протопрасія – постійними або ж такими, що діяли протягом обмеженого проміжку часу. А. Кацевалов із згадки Демосфена (XXXIV, 36) про їх повторне оголошення Перісадом I робить висновок, що ателія афінян не була постійною [222, с. 20]. Натомість, І. Б. Брашинський доводить протилежне. Дане свідцтво датується приблизно 328–326 рр. до н. е. – періодом страшного голоду в Афінах, коли Боспор через війну зі скіфами не міг задовольнити всього попиту на хліб. Фактично, не виконуючи своїх зобов'язань, але бажаючи показати дієвість своїх обіцянок, Перісад усенародно через глашатаїв оголошує, що всі, хто бажає вести хліб в Афіни, в аттичну гавань Пірей, може зробити це безмитно. Таким чином, оголошення Перісада було підтвердженням існуючої ателії всім, хто вивозив хліб до Афін⁴⁰ [118, с. 132].

Щодо інших афінських привілеїв, то, як і у випадку з ателією, немає жодних підстав сумніватися в їх постійному характері: діяли вони протягом усього IV ст. до н. е., якщо не довше. Йдеться, перш за все, про протопрасію. Так, Ісократ (XVII, 57) повідомляє про надання Сатиром I права першочергового завантаження суден; Демосфен (XX, 31) зазначає, що Левконом I була обнародована постанова про дозвіл афінянам вантажити свої

³⁹ Проте, не слід забувати про пільги під час сплати митних зборів за хліб, що вивозився до Мітілени.

⁴⁰ У разі, якщо первинно ателія на вивезення хліба до Афін поширювалася саме на афінських купців, оголошення Перісада було не підтвердженням старої безмитності, а її розширенням на всіх емпорів, хто був готовий докласти зусиль до забезпечення голодуючих Афін боспорським хлібом.

судна першими. Спарток II і Перісад I, сини Левкона і онуки Сатира, підтвердили збереження за афінянами всіх дарованих їх предками привілеїв із протопрасією включно [17, с. 239–241]. Про збереження низки привілеїв, котрими афіняни користувалися ще з часів Сатира і Левкона, йдеться в афінському декреті 288 р. до н. е. на честь Спартока III (МИС, № 3).

Для користування ателією в кожному конкретному випадку отримували відповідний дозвіл боспорських властей (Dem., XXXIV, 36). Важко уявити, щоб на такий дозвіл можна було розраховувати без письмового посвідчення, що хліб дійсно закупляється для Афін і вивозиться в афінський емпорій. Ймовірно, такі посвідчення могли видаватися афінськими магістратами, однак, скоріше за все вони видавалися афінськими представниками на Боспорі. Можливо, саме таким представником був Гілон, дід Демосфена, звинувачений політичними супротивниками його онука в здачі боспорянам Німфею [2, с. 511–512; 119, с. 4–18; 120, с. 158]. Якби не вимагалось жодних документальних підтверджень правильного використання ателії, то Спартокіди повністю і безглуздо втрачали б вивізні мита, оскільки будь-хто міг оголосити, що закупляє хліб для Афін. Боспорські правителі були зацікавлені в тому, щоб привілеї, надані ними для тих, хто вивозить хліб у Афіни, було використано за призначенням. Це було тим важливіше, що кінцевим споживачем боспорського хліба були не приватні афінські і неафінські купці, а народ Афін, тобто афінська держава. Гарантувати використання привілеїв за прямим призначенням хоча б якоюсь мірою могли тільки її представники на Боспорі. Тому, можна припустити, що там знаходилося торгове представництво Афін, яке виконувало ті самі функції, що й агенти Спартоکیدів у Афінах.

Джерела, тим не менш, донесли випадки порушення митних правил та відвертого ігнорування вимоги вивезення товару до встановленого пункту, що, вірогідно, було пов'язано з підробкою документації, наслідком чого було недоставлення хлібних вантажів до пункту призначення – головного афінського порту Пірею. Підприємливі купці ухитрилися обманювати боспорських урядовців та афінських представників, зловживаючи правом ателії. У промові

проти Форміона (Dem., XXXIV, 36) позивач звинувачує навклера Лампіда в тому, що той, прикриваючись іменем Афін, узяв дозвіл на вивезення хліба і безмитність, але повіз його не в Афіни, а в Аканф, де й продав з великою вигодою для себе⁴¹. Ця спекуляція була тим вигіднішою, що Боспор, відчуваючи в той час труднощі з доставкою хліба, не мав можливості повністю задовольнити всього попиту, і Перісад I, про що вже йшлося, дозволив вивезення тільки в Афіни, з якими був зв'язаний митно-торговельними угодами.

Блискуча доба в торговельних контактах Боспору охоплювала все IV ст. до н. е. Навіть тривала міжусобиця синів обоженого по смерті Перісада I наприкінці цього століття не спромоглася змінити такого стану справ. Економічне процвітання дозволило його сину й наступнику, переможцю у братовбивчій усобиці Євмелу, гарантувати державну підтримку боспорським купцям. Він енергійно захищав безпеку судноплавства та зміцнював дружні зв'язки з містами Причорномор'я, до того ж він, за словами Діодора Сицилійського (XX, 24), не тільки відновив право безмитності (*ἀτέλεια*), яким громадяни Пантікапея користувалися за його предків, а й пообіцяв звільнити всіх від податей (*τῶν εἰσφορῶν*) (SC, I, 477). Використане в тексті поняття “мити” (*τέλη*) може означати як увізне та вивізне мито, так і прямиий податок з майна. М. І. Ростовцев схиляється до останнього. Питання про такий податок (*τέλη γῆς*) було завжди важливим у грецьких містах, що перебували під управлінням тиранів. На користь цього припущення говорить також і те, що в Діодора *τέλη* зіставляється з *εἰσφορά*. А це, як і в Афінах, екстрений майновий податок на військові потреби. Стягування цього прямого податку замість військової служби мало бути образливим для вільного грецького громадянина, загалом не звиклого до прямого оподаткування. Натомість питання про вивізне мито стосувалося швидше зовнішньої, а не внутрішньої економічної політики

⁴¹ Якщо навіть Демосфен застосовує відверте перекручення, і Лампід ні в чому не винний, сам приклад, зорієнтований на простих афінських суддів, мав бути показовим і типовим, щоб викликати до себе довіру.

Боспору, і в ньому більш за все були зацікавлені експортери, в чималій своїй частині не пантікапейські громадяни [334, с. 189–190].

За сина Євмела Спартока III (304/3–284/3 рр. до н. е.) Боспор і далі торгує хлібом з Афінами, про що свідчить афінський декрет 288 р. до н. е. [17, с. 241–243]. Цей документ, перераховуючи благодіяння предків правлячого монарха та прояви афінської вдячності, урочисто підкреслює дружелюбні почуття Спартока до афінського народу. Цар, дізнавшись від прибулого до нього посольства, що афіняни звільнилися від македонського гарнізону, “зрадів народному щастю і подарував 15 тис. медимнів хліба” (МИС, № 4), пообіцявши й надалі зберігати добре ставлення до Афінського народу, передане йому предками.

При порівнянні документів 346 і 288 рр. впадає у вічі відсутність в останньому будь-яких згадок про надання афінянам ателії, зокрема права безмитного вивезення з Боспору хліба. Також нічого немає про ателію, надану Спартоку Афінською державою. Останнє можна пояснити непотрібністю окремої постанови з цього приводу, якщо предкам Спартока ателія (разом з іншими привілеями, про які йшлося в попередніх проксенічних декретах) була надана спадково. Таким поясненням можна задовольнитися тільки за умов справедливості нашої гіпотези про надання синам і нащадкам Сатира I, потім і Левкона I спадкової ателії в проксенічній постанові. Друге пояснення відсутності згадок про взаємну ателію – коротка редакція декрету 288 р. до н. е., який складається більше з пишних фраз, ніж ділових подробиць, що відрізняють декрет 346 р. до н. е. Проте, не менш імовірним може виявитися наступне, третє пояснення, висловлене ще С. О. Жебельовим. Економічний стан Боспору в 288 р. до н. е. був не настільки квітучим, як у IV ст. до н. е., щоб уряд дозволив собі відмовитися від мита під час експорту хліба в Афіни, прихильність яких забезпечив одноразовий подарунок великої партії зерна (15000 мед. \approx 615 т).

Існує думка, що, оскільки в титулатурі Спартока III – “архонт Спарток, син Євмела”, “царствующий Спарток, син Євмела”, “архонт і царствующий

Спарток, син Євмела” (КБН, 18, 19, 974, 1043), на відміну від його попередників, немає переліку підвладних варварських народів, вони зуміли вийти з Боспорської держави. Через внутрішнє послаблення Боспор мирним шляхом (археологія слідів пожеж і руйнувань у цей час не виявляє) втрачав контроль над раніше підвладним населенням Східного Приазов'я та Прикубання⁴², яке постачало на Боспор хліб. Цим, до речі, викликана переорієнтація торговельних зв'язків: через скорочення експорту хліба на перше місце під час вивезення виходять продукти рибальства і тваринництва та раби, увага до Аттики починає поступатися експортній спрямованості на острови Егеїди та Південний Понт. На тлі скорочення поставок хліба (до чого спричинилося також переведення багатьох угідь боспорської хори на виноградарство) посилюються потреби в худобі й рибі. Цим була викликана інтенсифікація власного промислу та створення нової емпорію на варварських землях: відбувається субколонізація дельти Дону, де після занепаду Єлизаветівського городища наприкінці IV – початку III ст. до н. е. боспорцями засновується Танаїс [151, с. 271–272].

З іншого боку, безспірним є значне погіршення економічного становища Афіні у першій половині III ст. до н. е. у порівнянні з серединою IV ст. до н. е., через що державі не вигідно було давати ателію під час вивезення товарів з афінського ринку на Боспор. Складне становище Афіні проглядає крізь сам текст даної псефісми: звільнившись від загрози македонського панування, афіняни перші направляють власне посольство на Боспор. Це робиться для того, щоб інформувати старіючого царя про власний успіх і відновити контакти, призупинені в епоху боспорських міжусобиць та за правління Євмела, який орієнтувався на встановлення регіональної єдності в межах Понту Евксінського. Афіняни мусили самі шукати шляхи зміцнення могутності й поповнення своїх

⁴² Альтернативним поясненням може слугувати думка про більш-менш повну інтеграцію синдо-меотських племен (принаймні їх верхівки) до Боспорської держави, що й нівелювало потребу підкреслювати в титулатурі господаря факт панування над ними. Між іншим, Феодосія також не згадується в титульних формулах Спартока III, проте втрата контролю над нею ніде не фіксується.

економічних ресурсів. Даний напис ясно говорить про двократне посольство афінян до Спартока, осипаного всією масою тих зовнішніх почестей, на які вони були ще спроможні. Тоді як три чверті століття тому більшу зацікавленість у взаємних стосунках виявляла боспорська сторона. Царі-співправителі Спарток II і Перісад I щойно вступивши на престол після смерті свого батька – легендарного Левкона I, самі поспішили з посольством в Афіни (346 р. до н. е.). Правлячи вже самостійно, Перісад I уважав за доцільне навіть підкупляти впливових в Афінах осіб на кшталт Демосфена, який отримував чималі дари головного боспорського багатства – по 1 тис. мед. хліба щорічно [17, с. 241].

В історіографії неодноразово проводилася думка, що головна причина, через яку в тексті нової угоди не була зафіксована взаємна ателія, полягала в скороченні розмірів торговельних зв'язків Боспору і Афіні. У боспорського хліба на афінському ринку з'явився сильний конкурент – хліб, що завозився з Єгипту, який, за свідченнями афінських документів, з'являється в Аттиці вже з перших десятиліть III ст. до н. е. В елліністичну добу склалася не дуже сприятлива ситуація для економічного розвитку Боспору: за своїм географічним розташуванням він виявився відрізаним або принаймні лежав на узбіччі економічних процесів того часу. Вони розвивалися швидше по лінії схід – захід, ніж південь – північ, зосереджуючись уже не так у старих центрах Еллади, як у нових, заснованих у східних царствах діадохів – Александрії, Антіохії, Селевкії тощо. Проте, нині гіпотеза про торговельну конкуренцію Боспору і Єгипту викликає аргументовану критику [382, с. 46–68; 380, с. 126–139; 233, с. 7–23].

2.4. Механізми зовнішнього обміну та спроби регулювання торгівлі античних держав Північного Понту в джерелах та історіографії

Однією з найгостріших історіографічних проблем, пов'язаних з організацією товарообміну в античних колоніях Північного Причорномор'я, є питання державного регулювання торгівлі. Факт його існування та, за умови позитивної відповіді, визначення його цілей та засобів – складові набагато ширшої проблематики, що охоплює роль торгівлі в економіці та загалом у житті античної Греції. Протягом останнього століття навколо неї сформувалася чимала історіографія, представлена прибічниками переважно двох напрямків: противниками та прихильниками ідеї існування вільної торгівлі як ключового фактора економічного виживання античних полісів. Отже, спробуємо визначити місце торгівлі серед низки інших механізмів зовнішнього продуктообміну та проаналізувати цілі і методів регулювання зовнішньої торгівлі в Тірі, Ольвії, Херсонесі та Боспорі. Розв'язання цього дослідницького завдання планується на полі історіографічного аналізу.

Наприкінці періоду архаїки новозасновані апойкії Північного Причорномор'я конституювалися як поліси, головним завданням яких було створення незалежної громади, що здатна до самозабезпечення. Невід'ємною частиною економіки таких автаркічних полісів була торгівля, покликана забезпечити громаду тими товарами, які були життєво необхідні (як з фізичного, так і духовного погляду) для її повноцінного функціонування, і виробництво яких на місці не могло бути налагодженим з різних причин. Тому торгівля займала, за великим рахунком, маргінальне місце в економіці архаїчних суспільств Греції, адже купували лише те, що виробити на місці було об'єктивно неможливо [269, с. 26].

З доби класики ситуація певним чином трансформується: в античній економіці торгівля посідає все більш і більш значне місце, чому сприяє поступова спеціалізація виробництва. І хоча протягом усієї своєї історії антична цивілізація залишалася аграрною, в епохи економічного розквіту і піднесення

окремі галузі виробництва, переважно ремесла і промисли, орієнтувалися на ринок. У сільському господарстві абсолютна перевага залишалася за натуральними формами ведення господарства над товарними, що характерно для всіх традиційних суспільств. Як зазначалося, в сільськогосподарському виробництві античних держав, як правило, лише одна-дві агрокультури призначалися на продаж. Для Аттики це, вірогідніше за все, оливки, точніше олія; для Хіоса, Фасоса, Егіни – виноград, точніше вино; для Боспору – пшениця. У цілому ж господарство залишалось полікультурним, і все необхідне для життя господаря з родиною вироблялося переважно на місці [201, с. 278–279]. Цьому і надалі сприяв ідеал полісної автаркії. У зв'язку зі спеціалізацією виробництва в античній Елладі архаїчний ідеал автаркії для багатьох полісів, особливо найбільш економічно розвинутих, став недосяжним. У цьому сенсі показовим є те, як протягом V ст. до н. е. змінюється зміст даного поняття: воно означає вже не повну економічну замкненість і самозабезпеченість, а здатність забезпечити себе завдяки торговельним зв'язкам (або іншим шляхом) усім необхідним [201, с. 282–283]. Протягом класичної доби вільна торгівля зайняла одне з чільних місць у системі забезпечення полісів, проте, безперечно, це стосувалося товарів престижних (вишукані вина, рибні соуси, прикраси, коштовна зброя, раби) і популярних (кераміка, ліхтарі, елементи архітектурного декору), а також тих, які не можна було виробити на місці, й життєво необхідних (мармур, маслинова олія, вино, хліб). Утім, у забезпеченні нормального функціонування полісу в усіх сферах від сакральної до побутової міські магістратури від самого початку почали перебирати на себе питання безперебійного постачання стратегічних товарів. Нині це нафта і газ, а в античності – хліб та олія. На міжнародному рівні поряд із торгівлею тут виступають такі форми продуктообміну, як данина, дари, регулярне оподаткування, конфіскації, захоплення і прямий грабунок. В елліністичну епоху з появою великих територіальних держав-монархій, як свідчать написи і дані наративних джерел, останні форми забезпечення подекуди виходять на перші місця [381, с. 51]. Поряд з цим ледь не систематичним стає пряме чи

опосередковане втручання держави в зовнішню торгівлю і навіть у виробництво. Таке втручання не було чимось новим і безпрецедентним, але саме в класичну і тим більше елліністичну добу воно де в чому набуває рис свідомого економічного регулювання. Лідерами в цьому були єгипетські Птолемеї та сирійські Селевкіді, проте і в інших частинах ойкумени відбувалися схожі процеси.

Античні колонії північного Понту для регулювання **зовнішньо-економічної** діяльності активно використовували різноманітні методи, наприклад, грошово-фінансове регулювання. Якщо для внутрішньої торгівлі використовувалася місцева, як правило мідна, монета, то з іноземними купцями розраховувалися срібними, золотими чи електровими монетами, карбованими у різних містах. Не пізніше IV ст. до н. е. держави забороняють обіг усіх іноземних грошей на своїй території. Зручності торгового обороту і фіскальної справи сприяло загальне право вільного перевезення грошей через митний кордон, установлення єдиного місця здійснення торгово-грошових операцій та визначення твердого курсу обміну, скасування як торгового мита за обмінні операції, так і ввізного та вивізного мита на карбоване золото й срібло. Таке становище закріпив, зокрема, ольвійський закон 340 / 330 рр. до н. е., запропонований Канобом, сином Фрасідаманта, і схвалений народними зборами Ольвії (IOSPE, I², 24). Грошова реформа Каноба, як зазначав П. О. Каришковський, поряд із позитивними зрушеннями у грошовому обігу – введенням в обіг монет з двох нерівноцінних металів срібла та міді – створила умови для руйнування основних закономірностей фінансового розвитку, що спричинило до виникнення економічної кризи [151, с. 315].

До невдалих (або передчасних) фінансових заходів у галузі торговельної політики можна зарахувати спробу Афін уніфікувати грошовий обіг у межах Делоської симахії. Згідно з так званим Монетним декретом (449–419 рр. до н. е.), союзним містам заборонялося карбувати власну срібну монету та користуватися неафінськими монетами, а також вагами і мірами [2, с. 261–263]. Ольвійський закон Каноба, молодший афінського декрету майже на сто років, у

головних рисах наслідував фінансову практику першого Афінського морського союзу. Вкупі з переходом Ольвії на афінську монетну, вагову і мірну системи це дозволило деяким фахівцям наполягати на належності цього північночорноморського полісу до Афінського союзу.

Важливу інформацію щодо фінансових операцій на державному рівні отримуємо з корпусу промов Демосфена. З промови проти Лептина можна зробити висновок (Dem., XX, 40), що частина торгових операцій із закупівлі боспорського хліба здійснювалася Афінами в кредит, адже “у вас [афінян] завжди є його [Левкона] гроші” [19, т. 1, с. 24]. Це могли бути тільки гроші, виручені за проданий афінянам хліб. С. О. Жебельов пропонує розуміти слова Демосфена в тому сенсі, що кредитування операцій із закупівлі боспорського хліба проводилися через афінський “державний банк”, де зберігалися, як депозит, гроші, виручені царями за проданий хліб. Хоча, уточнює дослідник, згадана у тексті *Δημοσία τράπεζα* була не державною, а приватною установою, проте такою, що вела свої справи разом з афінським фінансовим відомством та була наділена монополією здійснювати операції від імені афінського народу [168, с. 132, прим. 2]. Підтвердження цього є в афінському декреті 346 р. до н. е. (IG, II², 212 = МИС, № 3), де йдеться про те, що синам Левкона I повинні бути повернуті належні їм гроші, щоб вони “не дорікали афінському народові” [17, с. 239–241]. З декрету видно, що боржниками Левкона, а після його смерті його дітей, виступали не приватні афінські купці, з якими, вірогідно, торгівля в кредит не проводилася, а “афінський народ”, тобто держава. Гроші мали повертатися з державної скарбниці; проедрам наказувалося провести справу в першу чергу після релігійних питань. Афінам надзвичайно важливо було зберегти довіру й кредит у правителів Боспору, бо своїм експортом вони не мали можливості покривати всі витрати по закупівлі боспорського хліба [118, с. 137].

Отже, ми змушені визнати значну, повільно, але ж неухильно, зростаючу роль фінансових заходів серед методів державного регулювання торгівлі. Проте бідність і фрагментарність північночорноморських джерел із цієї сфери не

дозволяє ані реконструювати всі засоби фінансового впливу, ані хоча б приблизно вирахувати бюджети античних держав регіону⁴³.

Не менш ефективним, ніж фінансове регулювання, був метод безпосереднього втручання держави в економічне виробництво через установлення монополії на продаж або іноді на виробництво певної групи товарів. Як зазначав Арістотель у “Політиці” (I, 4, 6), грецькі поліси встановлювали монополії тоді, коли відчували фінансові труднощі та потребу значно збільшити надходження до скарбниці. Як правило, монополії стосувалися товарів підвищеного попиту – хліба, олії, вина. Крім того, монополії запроваджувалися в тих регіонах, де відповідні товари вироблялися у великих кількостях і становили значну експортну статтю.

Наприклад, у Єгипті, сільське господарство якого за Александра Великого (332–323) перебувало під царським контролем, хлібний експорт тримав у руках монарший агент – Клеомен. В елліністичному Пергамі було монополізовано високоприбуткову торгівлю олією. У птолемеївському Єгипті під контролем держави перебувала виноторгівля і торгівля маслиною олією. Державна монополізація охопила і хлібну торгівлю: згідно з царським наказом 50/49 р. до н. е. закупівля пшениці і стручкових плодів у Середньому Єгипті приватними особами і ввезення цих товарів у Дельту чи Фіваїду заборонялися під будь-яким виглядом⁴⁴, проте ввезення в Александрію оголошувався безперешкодним [74, с. 226].

⁴³ У праці 1953 р. “Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья” (додаток № 1 “О бюджете Боспорской державы”) В. Д. Блаватський намагається вирахувати державний бюджет Боспору періоду Спартокідів [107, с. 201–204]. Проте, ця спроба не може бути визнана задовільною, оскільки дослідник за основу розрахунків річного прибутку від хлібного експорту бере цифру вивозу в 400 тис. медимнів, що її наводить Демосфен (XX, 31). Утім, як зазначалося, аттичний оратор наводить дані тільки щодо річного вивозу з Пантікапея до Афін, не вказуючи розміри поставок збіжжя іншим боспорським партнерам (наприклад, Мітілені) або з інших боспорських портів (наприклад, Феодосії). Тому цифра щорічних прибутків від хлібної торгівлі в 260–270 талантів і сумарний дохід держави Спартокідів у 300–350 талантів на рік явно занижений. Також слід зазначити, що античні держави, на відміну від сучасних, у принципі не мали чітких і твердих бюджетів.

⁴⁴ Як бачимо, йдеться про практику внутрішніх митних кордонів.

Державна монополія передбачала певні заходи впливу на виробника і продавця товару з боку державних структур для отримання скарбницею додаткових коштів і підтримання прибутків власного чиновницького апарату та населення. Так, за фасоськими декретами V–IV ст. до н. е. законним вважався продаж вина тільки в посудинах з печатками астіномів, заборонялося ввезення іноземного вина на територію між Афоном і Пахеєю, куди був орієнтований ринок фасоського вина, також продаж вина обмежувався певною порою року й категорично заборонявся продаж урожаю винограду на корені. Відповідно до написів з м. Коресії на о. Кеос, до обов'язків астіномів входив нагляд за експортом [300, с. 313]. В Єгипті, в умовах державної монополії на виробництво і збут олії, зафіксованій у “Податному уставі” Птолемея Філадельфа, місцева адміністрація примушувала засівати маслиновими культурами царські землі й ділянки клерухів [133, с. 23].

У Херсонесі астіномні клейма, на яких зрідка містилися грубі зображення кийка або виноградного грона, а найчастіше – посада й ім'я астінома (так, відомо близько 160 імен цих магістратів [113, с. 143–148]), гарантували правильність об'єму і міри продуктів, що продавалися в амфорах: вина, солоної риби, олії, сипких продуктів. Безперечно, штемпель астінома – “фабрична марка” держави – свідчення регламентування нею торгівлі, проте для Херсонеса у нас немає інших паралельних свідчень, що дозволяли б твердити про пряме втручання полісних магістратур у саму торгівлю – в ціноутворення, визначення обсягів купівлі-продажу чи номенклатури товарів.

Можливість існування хлібної та винної монополій за непрямыми даними фіксується на Боспорі. Вірогідно, що поселенцям на царських землях (*χώρα βασιλική*) диктувалося, які вигідні для скарбниці агрокультури потрібно вирощувати більшою мірою [133, с. 23]. Автор другої книги псевдоарістотелевої “Економіки” (320-ті рр. до н. е.) називає конкретні приклади монополій, серед яких Боспору немає. С. О. Жебельов, наголошуючи на значній участі Спартоکیدів у хлібному експорті, відкидає думку про його монополізацію правлячою династією. Цей експорт перебував під безпосереднім контролем царів, але

монополізованим, у власному сенсі цього слова, він не був: говорити можна хіба що про монопольну тенденцію або часткову монополію [168, с. 132, прим. 2].

Херсонеська громадянська присяга, що датується зламом IV–III ст. до н. е., суворо забороняє продаж “хліба, що звозиться з рівнини” в інше місце, крім Херсонесу [51, с. 8]. Ще перший перекладач цього декрету В.В. Латишев запропонував два пояснення причин встановлення суворих транспортно-транзитних обмежень: або брак хлібних ресурсів, яких вистачало лише для задоволення потреб самого полісу, а не для експорту, або прагнення властей збільшити прибутки головного міста держави за рахунок перетворення його на єдиний хлібний ринок для своїх громадян та підданих Херсонеської держави [51, с. 15]. Подібна заборонна норма херсонеської присяги дуже схожа на законодавчі положення, що походять з двох провідних центрів еллінської ойкумени, віддалених не тільки географічно, але й хронологічно. По-перше, це згаданий наказ середини I ст. до н. е. Птолемея XIII і Клеопатри VII про заборону вивозити низку сільськогосподарських товарів з номів вище Мемфіса в Дельту та Фіваїду та одночасно дозвіл безперешкодного ввозу цих саме товарів у Александрію [74, с. 226]. Можна припустити, що походження заборонних і дозвільних норм цього указу пов’язані зі статусом Александрії як найважливішого торговельного центру Єгипту, через який здійснювалося безліч експортно-імпортних операцій, що обкладалися державою податками і митом. По-друге, це афінські хлібні закони (діяли у V–IV та, імовірно, в III ст. до н. е.), що повинні були гарантувати регулярне забезпечення хлібом громадян. Можна припустити, що закон, порушення якого в Афінах каралося смертю, – ввозити хліб тільки на афінський ринок (Dem., XXXIV, 37; XXXV, 50), був спрямований не тільки на забезпечення в першу чергу хлібом даної держави, а також був розрахований на задоволення фіскальних потреб. Ці останні – збільшення прибутків полісу шляхом стягування мита з хлібної торгівлі – розв’язувалися відповідними міськими постановами. Сам факт існування цих афінських законів дозволив М. К. Трофімовій припустити, що один з фрагментів,

присвячений податкам на експорт, листа Антігона⁴⁵, в якому містився проект злиття полісів Лебедоса й Теоса (Syll³, 344, 94–101), генетично виходить не тільки з ретельно продуманої фіскальної системи елліністичних монархій, але також з полісних порядків [381, с. 56].

З'ясувати потенційну спроможність Херсонесу встановити хлібну монополію та визначитися, чи відчувалася в ній потреба, можна шляхом зіставлення наявних фактів. Для цього потрібно, як вважав Арістотель, вирахувати розміри хлібних ресурсів міста-держави і встановити, коли мали місце фінансові кризи та як на них реагували херсонесити. Розміри власних хлібних ресурсів елліністичного Херсонесу, а також походження вказаного в херсонеській присязі хліба вже тривалий час привертають увагу істориків. Одні дослідники на підставі переважно умоглядних конструкцій заперечують багатство зернового потенціалу херсонеської хори, інші – навпаки, перебільшують його (пор.: [222, с. 1–46; 208]). Однак, що б там не розуміли під поняттям “рівнини” херсонеської присязи – хору, що складалася з Гераклеїського півострова та, в часи розквіту, прибережної смуги Західного Криму, чи розлогі простори степового Криму, що належали осілим скіфам-землеробам, – незаперечною залишається заборона приватного вивезення хлібу за кордон. Рівнинний скіфський Крим, розташований на схід від Херсонеської держави і на захід від Боспорської, як зазначав Страбон, давав велику кількість збіжжя, в закупівлі якого і Боспор, і Херсонес виступали як свого роду конкуренти. Проте, як організовувалося ввезення скіфського хліба і до Херсонесу, і до Боспору, нам не відомо.

У перші століття нашої ери Херсонес експортував головним чином продукцію соляного і риболовного промислів, а не хліб: обмежена зернова база

⁴⁵ Антігон I Монофтальм (Одноокий) (бл. 380–301 рр. до н. е.), перебуваючи македонським намісником Фрігії, Лікії та Памфілії, здійснив спробу разом із сином Деметрієм Поліоркетом заснувати власну державу в Малій Азії, прийнявши царський титул в 306 р. Йдеться про його лист щодо синоїкізму Лебедоса і Теосу, в якому викладалися основи конституції новостворюваного поліса. Даний лист, безпрецедентний за багатоманітністю змісту, фахівцями вважається без перебільшення безцінним джерелом [468, р. 15 & next].

на Гераклеїському півострові не давала таких можливостей. Навіть за мінімальної норми споживання в 500 г на кожного мешканця Херсонеса та його округи виявляється, що місто з населенням 10–15 тис. осіб могло вивозити максимум 900–1800 т власного зерна на рік, що становило не більше одного-двох десятків кораблів середньої тоннажності. Це була крайня межа експортних потужностей, що передбачала повне використання орних земель і стабільну врожайність. У перші століття ціна хліба становила в середньому денарій за модій зерна (6,5 кг). Виходить, продаж такої кількості хліба міг принести місту приблизно 132–271 тис. денаріїв. Однак, якщо населення міста й округи збільшувалося до 20 тис., таких запасів уже не вистачало для задоволення потреб внутрішнього ринку. Це стало однією з причин, через яку з I ст. до н. е. Херсонес налагоджує торгівлю з місцевим населенням Південно-Західного Криму, розвиваючи її переважно в північно-східному напрямку, вздовж третьої гряди Кримських гір. Цей район мав хоча б частково заступити і компенсувати втрату хлібородної бази в Північно-Західному Криму. І все ж, за свідченнями епіграфічних джерел, у I ст. до н. е. – II ст. н. е. періодично відчувалися продовольчі ускладнення, особливо під час конфліктів зі скіфами й іншими племенами. Отже, в умовах залежності від поставок зерна з Південно-Західного Криму херсонеський хлібний експорт не міг мати великих розмірів [368, с. 123].

У херсонеській присязі не забороняється ані вільне завезення хліба через будь-які пункти, ані приватна внутрішня хлібна торгівля. Присяга, на думку Франкотта, містить заборону приватним особам провадити безпосередню зовнішню (а не внутрішню) торгівлю [222, с. 21]. Як вважає С. О. Жебельов [169, с. 232–233], продовжуючи логіку міркувань В. В. Латишева [51, с. 8–15], в розпорядженні Херсонеса могла бути достатня кількість хліба, щоб його надлишки йшли на експорт. Уміщена в присягу херсонеситів вимога мала за мету не просто упорядкування хлібної справи, а концентрацію вивезення хліба в руках держави. Держава не тільки прагнула отримувати з хліба, що експортувався, відповідне мито, а й виявляла в організації хлібної торгівлі чітко виражені монополістичні тенденції, наслідуючи, мабуть, сусідню Боспорську

державу. Деяку аналогію розглянутого пункту присяги містить теоський напис кінця IV ст. до н. е. – згаданий лист Антігона щодо запроєктованого синойкізму Теоса і Лебедоса (Syll³, 344). В одному з пунктів так і не реалізованого договору зазначалося: увесь хліб, що надходить в обидва міста, має звозитися на спільний ринок; вивезення хліба здійснюється після формальної декларації та сплати мита [169, с. 233, прим. 1].

Викликає зацікавлення припущення (на жаль, нічим не обґрунтоване) С. О. Жебельова про приховану політико-економічну причину згадуваної заборони. Так, відомо, що присяга херсонеситів була розроблена і **запроваджена** до життя після провалу спроби антидемократичного перевороту. Можливо, окремі представники вищих прошарків, що ініціювали нещодавній невдалий переворот і прагнули змінити конституційний лад Херсонесу, мріяли отримати вигоди, які мала демократична держава від хлібної справи та митних зборів [169, с. 233].

Категорична заборона звозити хліб з рівнини в яке-небудь інше, крім Херсонеса, місце наводить також на думку, що траплялися випадки контрабандного зведення хліба в Керкінітиду, Калос-Лімен або інше місце на західному березі півострова. Загалом, прикладів контрабанди в античній історії достатньо. Приміром, надмірне збільшення Карфагеном мита в III ст. до н. е. не тільки дозволило провести війну з Римом, уникаючи поголовного оподаткування населення, але й змусило торговців, обходячи митні правила, удатися до контрабанди. На думку В. А. Циммермана, це ослабило економіку Карфагена настільки, що стало однією з причин його підкорення римлянами. Падіння Греції В. А. Циммерман також пояснював аналогічними причинами: “Контрабанда, яку так легко здійснювати на виступаючих у вигляді мисків і півостровів берегах Греції, організувалася і до того збільшилася, що на кордонах Аттики жили тільки митні стражі, контрабандисти і розбійники... Це становище Греції було... однією з головних причин падіння її” [398, с. 27; 288, с. 7]. Контрабандистів нерідко піддавали жорстоким покаранням. Так, винний у порушенні вже згаданого наказу Птолемея XIII і Клеопатри VII від 50/49 р.

до н. е., що встановлював державну заборону на вивезення хліба із Середнього Єгипту (а купувати партії хліба могла собі дозволити дуже заможна особа), підлягав страті. Майно злочинця підлягало конфіскації; якщо контрабандиста було заарештовано за доносом, донощик отримував третину конфіскованого майна, а донощик-раб – одну шосту і свободу [74, с. 226].

Підтримання запроваджених античними державами торговельних монополій, як видно з наведених прикладів, між іншим лягало і на митників. Така практика, крім збагачення державної скарбниці, могла провокувати внутрішні конфлікти, а також, поряд із невиправданим збільшенням митних платежів, призводити до появи і зростання контрабанди. Остання ж була як проявом індивідуального користолюбства і жадоби багатства, так і результатом незбалансованості персональних чи групових інтересів представників купецтва і прагнень та інтересів держави.

Нарешті, чи не найбільш поширеними методами регулювання зовнішньоекономічної діяльності були методи спрощення структури та зменшення кількості митних платежів. До основних інструментів такого способу регулювання торгової активності належали неодноразово згадані тут ателії (*ἀτέλεια*) – надання права безмитної торгівлі. Таке право поширювалося як на приватних осіб та їх об'єднання, так і на держави. Серед перших були власні громадяни, які могли наділятися правом безмитності за часів економічного розквіту, заслужені іноземці (також члени їхніх родин, спадкоємці, компаньйони, раби), яких нагороджували громадянством і безмитністю за особливі заслуги, найчастіше за підтримку на своїй батьківщині громадян поліса-дарителя.

Поняття ателії охоплювало не лише право торгівлі без мита, а й свободу від різного роду податей. Так, у декреті 330–320 рр. до н. е. про ісополітію громадян Мілета й Ольвії записано: “Мілетяни користуються ателіями на тих саме підставах, що й раніше” (Syll. ³, 286 = МИС, № 35). Перекладаючи цей договір, Б. Н. Граков термін *ἀτέλεια* передає в широкому значенні не просто як свободу від мита, а як “свободу від податей”, “звільнення від податків”, тоді як

М. В. Скржинська користується власне терміном “ателія” [17, с. 264–265; 358, с. 208]. Законодавчо встановлена взаємна ателія являє собою привілей мілетян в Ольвії та ольвіюполітів у Мілеті, а не масове звільнення всіх ольвіюполітів та всіх мілетян від податей. Поширена точка зору, що вся маса природних громадян була охоплена привілеєм безмитності, і це було звичайною універсальною практикою, не до кінця справедлива. Відмовитися від такого джерела прибутку, як мито, могла тільки могутня (або ж замкнена, економічно нерозвинута) держава. Тому навряд чи громадяни північнопонтійських полісів протягом усієї історії цих міст користувалися безмитністю.

Розгляд способів регулювання зовнішньоекономічної діяльності не буде повним без відповіді на питання: чи могли дані методи, навіть за умов свідомого й комплексного їх застосування, кардинально змінити економічну ситуацію в Середземномор’ї або сприяти змінам економічного становища конкретної країни, приміром, як це відбувалося в ХІХ–ХХ ст. у ході промислової революції у зв’язку із запровадженням чи то протекціоністської, чи то фритредерської моделі митної політики. Безпосередньо з цим питанням пов’язане ще одне, вужче: чи мала місце конкуренція на міжнародних ринках між провідними еллінськими державами.

Існування міждержавної торгової конкуренції (що можлива за наявності відповідного співвідношення між попитом і пропозицією) передбачає провідну роль міжнародної торгівлі у сфері забезпечення потреб населення товарами першої необхідності, маючи на увазі під останніми “стратегічні” продовольчі товари, виробити які на місці в достатньому обсязі неможливо, і так само неможливо без них уявити задоволення основних життєвих потреб давніх греків – від харчових до культово-релігійних. З трьох основних видів таких товарів: оливкова олія, вино і хліб – останній, безперечно, мав найбільше значення⁴⁶. Встановлення факту наявності міжнародної торговельної

⁴⁶ Лейтмотивом усіх документів епохи був страх виникнення хлібного голоду, повсякчасне занепокоєння, що викликалося проблемою забезпечення населення хлібом.

конкуренції відразу підвищує значення методів регулювання торгівлі до рівня системи свідомого державного управління економікою найрозвинутіших країн. З цього погляду, верифікації підлягає гіпотеза щодо існування торгової конкуренції між Боспором та Єгиптом у III ст. до н. е., що стала однією з актуальних тем вітчизняної історіографії 1928–1961 рр. Довівши факт існування такої конкуренції, можна буде погоджуватися з тезою М. І. Ростовцева, що антична економіка в елліністичну (й римсько-імперську) добу відрізнялася від сучасної (йшлося про кінець XIX – першу половину XX ст.) лише кількісно, а не якісно. А це відповідним чином розширює наші уявлення про функції та арсенал державно-регулятивних заходів у сфері економічного виробництва та обміну, а також певним чином уподібнює функції тодішніх митно-податкових служб та митних систем сучасних країн. Таке уподібнення, пов'язане з перебільшенням впливу торгівлі на політику в давнину, призводить до уявлень, що торгові шляхи неминуче збігаються з політичними зв'язками.

Уперше можливість формулювання гіпотези про конкуренцію між Боспором і Єгиптом у хлібній торгівлі на просторах Східного Середземномор'я передбачив М. І. Ростовцев у статті “Greek Sightseers in Egypt” [469, p. 13–15], хоча сам він, посилаючись на низький рівень розвитку продуктивних сил в елліністичному сільському господарстві, відкидав вірогідність цього припущення. Авторство гіпотези про єгипетсько-боспорську конкуренцію в хлібній торгівлі III ст. до н. е., таким чином, належить С. О. Жебельову, який у працях “Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре” (1933) та “Основные линии экономического развития Боспорского государства” (1934) узяв факт цієї конкуренції за основу своїх подальших міркувань щодо причин прогресуючого політико-економічного занепаду Боспору від III до I ст. до н. е. Дану гіпотезу було швидко підхоплено та розтиражовано в історіографії, хоча її основою стали всього лише кілька рядків з так званих Зенонових папірусів, де йдеться про заходи помічника управителя царським господарством Птолемея II Філадельфа щодо забезпечення транспортом “послів від Перисада та феорів з Аргосу”, які прямували спостерігати за святом в Арсінойський ном [17, с. 261].

Не вдаючись у критику даного запису, а детально розглядаючи аргументацію гіпотези С. О. Жебельова (переважно непрямі докази), міжнародну політичну й економічну ситуацію в тогочасному Східному Середземномор'ї та прискіпливо аналізуючи епіграфічні й нарративні джерела історії елліністичного господарства, М. К. Трофімова у статті “Из истории эллинистической экономики. К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта в III в. до н. э.” (1961) встановлює декілька головних форм забезпечення єгейських полісів – основних споживачів заморського експорту – хлібом. Так, по-перше, безпосереднє захоплення було цілком ординарним засобом привласнення необхідних продуктів. Як зазначалося, в корпусі творів Демосфена (Dem., L, 6) та псевдоарістотелівській “Економіці” (Ps.-Arist. Oecon., II, 1346b) повідомляється про насильницьке розвантаження під час голоду афінських кораблів із хлібом візантійцями, калхедонянами та кізикійцями, а в промовах оратора Лікурга згадується пограбування родосцями афінських хлібних суден на шляху з Єгипту в Пірей [382, с. 59]. У цьому зв'язку особливим сенсом наповнюється стандартна норма-привілей проксенічних актів – “право входу і виходу в гавань під час війни та миру без пограбування та без договору”.

По-друге, значну роль у поповненні хлібних ресурсів відігравали дари. Ця практика, що була яскраво засвідчена в IV ст., у III ст. – у добу суперництва елліністичних монархів, які такими дарами мостили шлях своїм політичним інтересам, – істотно поширилась. Прикладом тут є дари Кірени грецьким полісам, що постраждали від голоду, в розмірі близько 805 тис. медимнів (SEG, IX, 2); дарунок царя пеонів Авдолеонта в 7 500 македонських медимнів, доставлений ним за власний кошт у гавань Пірея (Syll³, 371, 25–34); дар боспорського царя Спартока в 15 000 медимнів, зроблений, як і попередній, у зв'язку зі звільненням Афін від влади Деметрія Поліоркета, що засвідчувалося декретом 289–288 рр. до н. е. (IG, II², 653 = Syll³, 370, 23–24 = МИС, № 4); дарунок Лісімаха Афінам в 10 000 аттичних медимнів пшениці (Syll³, 374, 7–12); дар (δῶρον) Гієрона Сіракузького Птоломею під час хлібного лиха в Єгипті,

засвідчений Афінеем, – корабель, навантажений між іншим 60 000 медимнами хліба (Athen., V, 209b); величезні у своїй сумі дари і митні пільги від багатих полісів та могутніх монархів Родосу, постраждалому від страшного землетрусу 227 р. до н. е., про що повідомляє Полібій (Polyb., V, 88, 89).

По-третє, не останнє місце серед форм економічних зв'язків неторгового характеру посідали військова контрибуція і подарунки (*δῶρα*), що стягувалися примусово з підкореного населення та нерідко перетворювалися на регулярну данину – форос (пор.: Polyb., IV, 46). Яскравим прикладом цього можуть служити згадки в ольвійському декреті на честь Протагена дарунків, що виплачувалися царю Сайтафарну і “скіпетроносцям” (IOSPE, I², 32).

По-четверте, поширеною формою регулювання хлібної проблеми були такі заходи територіально великих елліністичних держав, як натуральні поставки та збут урядом зерна в райони, що потерпали від його дефіциту. Приміром, якщо в листі Антігона декларувалося підвезення хліба в лесбоські поліси із безпосередньо обкладених податком територій, то єгипетський Тебтуніський папірус 201 р. (Теб., I, 8), навпаки, повідомляє про виплату форосу у вигляді хліба Лесбосом та Фракією.

По-п'яте, в багатьох випадках торговим формам забезпечення хлібом були властиві елементи тих самих дарів, тільки не в прямому, а в перетвореному вигляді. Йдеться про неодноразову й різноманітну тільки за методом допомогу, яку надавали державі громадяни цього поліса або іноземці (IG, II², № 903 = МИС, № 5; IOSPE, I², 32; Syll³, 493, 10–11; OGIS, 4, 21–23; SEG, I, fasc. II, 366, 40–45) під час закупівель хліба (фінансові субсидії, продаж зерна за нижчими цінами тощо). Ступінь добровільності завжди був різним: від примусових літургій до цілком вільної ініціативи, викликаної прагненнями прославитися як евергет, піднести власну політичну вагу чи досягти суто ділових матеріальних пільг та привілеїв [382, с. 59].

Утім, не варто недооцінювати ступінь поширеності торгових способів хлібопостачання. У класичну й елліністичну епохи активізується практика укладання між полісами договорів і контрактів (*συνθήκαι καὶ συμβολαί*). Так,

протягом IV і якоїсь частини III ст. до н. е. між Афінами і Боспором (точніше, боспорським царським домом Спартоکیدів) існувала торгова угода, що підтверджувалася з кожною зміною володаря на боспорському престолі [206, с. 116–131; 227, с. 58–67]. Контракти і договори як дієві заходи забезпечення харчування (*τροφή*) поліса згадує в своїй “Риториці” Арістотель (Arist., Rhetor., A 4, 1359 b, 19 і далі). Різні поліси в III ст. до н. е., незважаючи на політичну ситуацію та реальні загрози через експансіоністську політику елліністичних монархів, використовували старий для грецького світу спосіб хлібопостачання – сітонії, експедиції для закупівлі хліба. Приміром, є відомості про афінські сітонії III ст. до н. е. в Метапонт і Сиракузи (SEG, III, 92), афінську сітонію 271–270 рр. до н. е. в невідоме місце (SEG, XIV, 65); збереглися дані про три самоські сітонії, згадувані в декреті на честь Булагора 246–245 рр. (SEG, I, fasc. II, 366) [380, с. 126–139; 382, с. 64]. Будь-яка форма забезпечення харчування (*τροφή*) населення поліса приховувала якісь проблеми й конфлікти, втім найпроблемнішою була торговельна форма, оскільки змушувала слабкі полісні адміністративні структури шукати рівновагу між непомірно високими цінами, що прагнули нав’язати приватні торговці, та перспективою залишити місто на голодному пайку. Розв’язувати цю дихотомію в умовах перманентних фінансових ускладнень, що виникали через досить примітивну бюджетну організацію, вдавалося, як ми вже говорили, завдяки залученню добровільної чи напівдобровільної ініціативи громадян та іноземців [233, с. 15–17]. Не можна сказати, що не здійснювалися спроби зняти цю суперечність. Так, у декреті з Іосу кінця III ст. до н. е. йдеться про Діонісіодора, сина Демофіла, обраного агораномом, який, щоб “громадяни мали можливість купувати достатню [кількість] хліба, переконав інших громадян внести наперед і вніс уперед сам без відсотків гроші” (IG, XII, 5, 1011, 3–4). Паралелі такому способу розв’язання проблеми загальнодержавних хлібних закупівель простежуються і в інших декретах (IG, XI, 4, 1049), у тому числі в ольвійському декреті на честь **Протагена** (IOSPE, I², 32). У ході підготовки до синойкізму Лебедоса і Теоса, виробляючи статус нового полісу, представники лебедосців отримують згоду

Антигона на створення постійного грошового фонду для потреб хлібного імпорту. “Представники лебедосців казали, що потрібно на хлібний запас виділити з доходів 1 400 золотих, щоб кожен бажаючий, узявши під заставу це золото, ввозив хліб у місто й продавав протягом року, коли забажає; коли ж рік закінчиться, віддав золото місту і саму [суму], і проценти, під які вона взята” (Syll³, 344, 72–76). У запереченнях Антигона на перше місце висунуто фінансові міркування: “Ми раніше не бажали жодному місту надавати [право **само-стійного**] ввезення хліба, ані створювати хлібний запас, не дозволяючи, щоб міста на це витрачали багато грошей, які не є необхідні...”, але ж “ми встановлюємо це, піклуючись, щоб міста стали вільними від боргів” (Syll³, 344, 80 – 82; 87 – 88) [382, с. 55; 468, р. 15 & next]. Надія позбавити місто боргів **підштовхує** Антигона погодитися на проект лебедосців. Певною паралеллю цьому проекту створення резервного грошового фонду, що гарантував би стабільність торгівлі й зменшував ризики, була практика продажу хліба в борг, властива афіно-боспорським торговельним операціям IV ст. до н. е. (IG, II², № 212, 54–59 = МИС, № 3, с. 240; Dem., XX, 40). Отже, залежність хлібопостачання полісів від торгівлі породжувала складну проблему фінансування цієї торгівлі.

На тлі збереження традиційних форм забезпечення продовольчих потреб у добу еллінізму поширюються, як уже зазначалося, державно-централізовані заходи вирішення хлібного питання для населення міст, що не мали нічого спільного з тією полісною торгівлею хлібом, за якої зацікавлене місто було вільне як у виборі свого контрагента, так і в умовах контракту. Фактично йдеться вже не про вільну торгівлю, а про регламентоване царською **адміністрацією** постачання місту зерна від сатрапів. Елліністичні правителі з готовністю йдуть на широкий дозвіл регламентованої торгівлі, оскільки саме від неї у вигляді мита могли збільшуватися доходи царських сатрапів. Так, із прискіпливою увагою і ретельністю визначається порядок увезення й вивезення товарів для об’єднаних Лесбосу і Теосу (Syll³, 344, 94–101).

Ще однією особливістю торгового обміну епохи класики й еллінізму було, за словами М. К. Трофімової, те, що “зовнішні торгові зв’язки залишали

нібито канву, по якій політика вишивала свої візерунки, але візерунки ці не повторювали обриси канви: політична ситуація змінювалася, торгові зв'язки ще довго залишалися незмінними” [382, с. 67]. Так, в адресованих купцям численних проксенічних декретах, що покривають дрібною мережею **зовнішньоторговельних** зносин усе Середземномор'я, важко знайти якусь **політичну** логіку. Громадяни одного й того ж поліса ведуть торгівлю з областями, підпорядкованими і Єгипту, і Сирії, і Македонії, хоча ці країни ворогують між собою. Дуже стійкими залишалися зв'язки колонії з метрополією. Не менш міцними виявлялися зв'язки з хлібопостачальними центрами: наприклад, за Клазоменами, що за Анталкідовим миром відійшли до Персії, афінським декретом 387–386 рр. до н. е. підтверджувалося право перебувати в гавані тих міст, в яких клазоменійці забезпечували себе хлібом.

Висновки до другого розділу

Основні принципи правового регулювання в античних колоніях Північного Причорномор'я ґрунтувалися на звичаєвому праві та на законах. Різні аспекти фінансового та митно-податкового регулювання спиралися на ординарні постанови народних зборів – псефісми. Конкретні питання митних відносин розв'язувалися шляхом надання безмитності іноземцям та певних привілеїв громадянам в екстраординарних або урочистих постановах – у почесних псефісмах для громадян та в проксеніях для іноземців. Певну роль відігравали положення нормативно-правових договорів та міжнародно-правові угоди. Окремий комплекс джерел правового регулювання митної діяльності складали іноземні нормативні акти. Серед них, одна група – проксенії інших полісів, надані вихідцям із Північного Понту, інша – укази суверенів, наприклад, понтійських або боспорських царів щодо понтійських полісів, рескрипти римських імператорів та розпорядження намісників провінцій Мезія (з 86 р. н. е. Нижня Мезія) та Віфінія – Понт, що визначали певний міжнародно-правовий та конституційно-правовий статус північно**причорноморських** громад і Боспору та гарантували їм права користування митними

пільгами та податковими привілеями.

Детальне вивчення індивідуальних формулярів північночорноморських проксенічних псефісм, їх порівняння між собою й зіставлення з формулярами декретів з інших частин еллінського світу дозволило скласти загальну схему побудови почесних постанов (абстрактний формуляр) та конструкцію **проксенічних** декретів, як різновиду почесних постанов узагалі (конкретний формуляр). Надалі побудова подібних схем дозволить епіграфістам реконструювати зіпсовані й частково втрачені написи, співвідносячи між собою відомі схеми-конструкції документа, його стандартні формули, а також шрифти, довжину рядків, розміри літер, які використовували стародавні різблери почесних стел.

Аналіз наповнення та співвідношення пільг проксенічних постанов дозволяє твердити, що безмитність була далеко не єдиним ласим привілеєм, що його могла запропонувати держава-даритель. Стислі, лаконічні формули перших проксеній говорять, що вони були суто діловими актами, чужими зайвому резонуванню. З контексту документів та обставин нагородження видно, що надавалися вони разом із комплексом супутніх почесностей і пільг з консульсько-дипломатичними, політичними, економічними, гуманітарно-**благочинними** та іншими цілями. Втім, на жаль, далеко не завжди можна з'ясувати призначення і причину видання конкретної постанови. Одним актом могло бути відзначено і двоє, і троє осіб; проксенія могла бути особистою й спадковою, навадилася індивідуально, або поширюватися додатково на рабів і слуг.

Безмитність була основним даром проксеній класичної доби, хоча вже тоді супроводжувалася енктесісом та політією, що може опосередковано свідчити про готовність проксенів переселятися в північнопонтійські колонії. Ця обставина унеможлилювала виконання проксеном у себе на батьківщині консульсько-дипломатичних функцій щодо своїх нових співгромадян, надаючи допомогу приїжджим. Проте, це не заперечує торговельного характеру відповідних пожалувань, оскільки вести торговельні справи могло бути зручним і після переселення. Від періоду пізньої класики й еллінізму проксенічний протокол стає

значно розлогішим та включає мотивувальну частину – пояснення причин дарування проксенії. У жодному з випадків у мотивувальних частинах не зазначається, що проксенія (й відповідно ателія та інші привілеї) надано з корисливою, суто прагматичною метою “покращення торговельного обороту”, завжди йдеться про чесности нагороджуваного, його шляхетність, прихильність до міста тощо. Втім, наявність цього стереотипізованого переліку мотивів не може свідчити про втрату проксеніями одного зі своїх призначень – зовнішньоекономічного. Втім, усе більше проксеній від I ст. до н. е. надаються офіційним особам іноземних держав – послам, військовим, адміністраторам. Так, за доби еллінізму та в римський час проксенії переважно стають нагородами, а не діловими договорами. Тим не менш, наявність у них дозволу вільного проходження портом та недоторканості майна й особи проксена, його нащадків слуг не могло не бути ласим подарунком для купців. У римський час проксенічна діяльність Боспору, Ніконія, Тіри й Ольвії практично вщухає (щодо перших трьох, можливо, це відбувається раніше). Це було місцевим виявом загальногрецької тенденції до подолання проксенії як засобу міжнародної політичної й економічної взаємодії, особливо на тлі тотального римського домінування в Середземномор’ї та кінець-кінцем у зв’язку із заборонаю проксенії за раннього принципату. Виключенням виявляється Херсонес, абсолютна більшість проксеній якого дійшла до нас саме від перших століть нашої ери, що, з одного боку, свідчить про зовнішньоекономічну активність цього полісу, а з другого – про збереження ним незалежного статусу – елевтерії. Тим не менш, у херсонеських проксеніях ніколи не містилося ателії.

З усіх центрів Північного Причорномор’я тільки Боспор у V–III ст. до н. е. спромігся поставити на широку ногу експорт хлібу – стратегічного товару Еллади. Тому й не дивно, що збереглися джерела щодо митної справи в галузі хліботоргівлі, присвячені Боспору й переважно пов’язані з його найкрупнішим контрагентом – Афінами. Інші центри Північного Причорномор’я просто не потребували врегулювання торговельних і митних відносин на міждержавному

рівні, забезпечуючи масштаби і асортимент своєї торгівлі на напівприватному-напівдержавному рівні шляхом надання персональних проксеній.

Предметом міжнародного права афінсько-боспорські митні відносини стали не пізніше самого початку IV ст. до н. е., коли між Афінською державою та правлячою династією Боспорської держави було укладено угоди про взаємну ателію. Право торгівлі без мита поширювалося на всіх купців, які отримували офіційні посвідчення від афінських представників на Боспорі про закупівлю хліба для Афінської держави. Ці купці мали право вивозити хліб з пантікапейської гавані, не сплачуючи вивізного мита (“тридцятого”) та, можливо, торгового мита за здійснення покупки. Тим не менш звільнення від портового мита (елліменіону) – збору за користування інфраструктурою порту – не охоплювалося договором і регулювалося індивідуальними декретами. Окремою постановою гарантувалося першочергове завантаження афінських суден (протопрасія). Поширення ателії на інші порти Боспорської держави вимагало окремого рішення басилевса, як сталося, приміром, з феодосійською гаванню після приєднання Левконом I Феодосії до Боспору. Від мита звільнявся не весь боспорський хліб, а лише царський, зібраний на царській землі. Втім, це не ущемляло інтересів приватних експортерів: навряд чи всі інші господарства, крім царського й представників царського оточення, мали товарний характер. Династія міцно спиралася на велике купецтво, яке мало змогу діяти приватно та як уповноважені монарші представники, що дозволяє охарактеризувати Боспор як торгову державу. У відповідь на прихильність боспорських володарів афінський народ надав ателію царям, членам їх розгалуженої родини та їхнім слугам і представникам. Афінам не було сенсу дарувати безмитність усім боспорцям: хлібна торгівля на Боспорі, знаходячись у руках носіїв влади, мала монопольну тенденцію. За своєю формою дарована ателія була втілена, найімовірніше, в традиційну для Еллади проксенію. Таким чином, у IV ст. до н. е. комплекс домовленостей між Спартокідами та афінським народом, які щоразу офіційно подовжувалися з воцарінням чергових боспорських володарів, по суті являв собою новий для елліністичного світу спосіб урегулювання митних і торговельних відносин – міждержавний договір. Він був

оформлений, з одного боку, господарсько-адміністративними розпорядженнями боспорських басилевсів (*κηρύματα*) як власників (*κύριος*) відповідного товару, а з другого – декретами, тобто підзаконними актами – постановами-псефісмами, а не законами афінських народних зборів. Ці постанови в застарілій для елліністичної доби формі проксенії містили перелік пілґ для Спартоکیدів.

Вільна зовнішня торгівля хлібом була далеко не єдиною формою розв’язання проблеми хлібопостачання грецьких полісів. У добу еллінізму дари, військова здобич, данина, система обкладення і збуту хліба на підвладних елліністичним монархам територіях – усе це говорить про значний вплив політичного фактора на розподіл зернових багатств. Це означає, що продукти землеробства далеко не завжди набували форми товару, що продавався й купувався на ринку. Їх багатство чи нестача прямо не визначалися кількістю зерна-товару, інакше кажучи, пропозицією в торгівлі. Хлібопостачання не залежало від співвідношення попиту і пропозиції, тому перманентний хлібний дефіцит необов’язково був пов’язаний з нестачею хліба чи з нібито низькою технікою землеробства (приклад технологічно розвинутого й одночасно централізованого “командно-адміністративного” сільськогосподарського **вироб-ництва** в Єгипті III ст. до н. е. видається вельми показовим). Отже, для “міжнародних зносин, де з такою силою виявляли себе методи **поза-економічного** примусу, припущення, що могла мати місце торгова конкуренція двох держав (приміром, Боспору і Єгипту), яка проходила у формах, подібних до сучасних (одна з держав хилиться до занепаду в результаті поразки на міжнародному ринку), здається невиправданим” [382, с. 68].

З одного боку, засоби позаекономічного, неторгового розв’язання найгострішої для античних полісів продовольчої проблеми, розглянуті в цьому розділі, обмежують сферу функціонування вільної зовнішньої торгівлі. Це, безперечно, звужує сферу впливу державно-регулятивних методів управління зовнішньоекономічною діяльністю, якщо не перетворює їх на маргінальні заходи урядів. Ці методи, навіть за умов свідомого й комплексного їх застосування, не могли кардинально змінити економічну ситуацію в Середземномор’ї або сприяти

змінам економічного становища конкретних країн. Утім, з іншого боку, самі ці позаекономічні засоби втручання елліністичних держав у сферу продовольчого (і не тільки) обміну можуть розглядатися як спроби регулювання торгівлі шляхом обмеження сегмента, в якому функціонували б механізми вільного ринку. Необхідно зазначити, що в античному світі з усіх форм економічного обміну торгівля, хоча й не займала маргінальне місце, проте зовсім не домінувала над неторговими формами постачання й обміну. З огляду на те, що навіть найважливіші для виживання населення продовольчі продукти, перш за все хліб, переважно не набували (або, інакше кажучи, набували в незначній своїй частині) форми товару, міждержавній економічній конкуренції, подібної до епох Нового і Новітнього часу, не було місця в античному Середземномор'ї. Від доби архаїки через період класики до епохи еллінізму зміни значення ролі торгівлі як однієї з форм економічного обміну метафорично можна уподібнити параболі. Тобто від маргінального, допоміжного засобу в архаїчну епоху, коли системно культивувався ідеал полісної автаркії, торгівля стала одним з найпоширеніших способів забезпечення найпередовіших полісів усім необхідним, що не можна виробити на місці, в класичну добу, а в період еллінізму – всього лише одним з наявних ефективних методів постачання населенню дефіцитних продуктів. У зв'язку з цим такі методи державного регулювання торговельної активності, як грошово-фінансове регулювання, установлення державної монополії на продаж (інколи на виробництво) певної групи товарів, законодавче закріплення конкретних пунктів (переважно портів) здійснення операцій купівлі-продажу, спрощення структури та зменшення кількості митних платежів, нарешті, дарування ателії – права торгівлі без мита й свободи від різного роду податей, в основному не прагнули до стимулювання власного виробництва і сприяння розвитку певних економічних галузей, боротьби з іноземними конкурентами і підтримання вітчизняного виробника. Головною метою всього комплексу перелічених заходів було задоволення інтересів державного фіску, тобто гарантування подальшого збагачення державної скарбниці за рахунок торговельного мита, митних платежів та інших засобів.

РОЗДІЛ 3

МІЖ АВТОНОМІЄЮ, ЕЛЕВТЕРІЄЮ ТА ЗАЛЕЖНІСТЮ: ТІРА, ХЕРСОНЕС ТА БОСПОР У СТОСУНКАХ З РИМОМ

3.1. Давньогрецькі поняття “елевтерія” та “автономія” (на матеріалах Херсонеса і Тіри римської доби)

Актуальність винесеної в підзаголовок проблеми, на нашу думку, не підлягає жодному сумніву: з'ясування змістовного наповнення будь-якого слова, особливо, якщо це науковий термін, украй важливе для всіх без винятку наук, для практичної життєдіяльності соціумів, для буденного порозуміння між людьми. Оголошена тема цікава також тим, що з двох слів – “елевтерія” й “автономія”, які в давньогрецькій мові означали *вільність* як внутрішній стан соціально-політичного життя та зовнішній (“міжнародно-правовий”) статус певної громади, перше, на відміну від другого, не увійшло в сучасні європейські наукові словники. Слово “автономія” використовується нині як термін у багатьох дисциплінах, зокрема в історичній науці, політології, соціології, юриспруденції, психології тощо. Вивчення внутрішнього ладу і зовнішнього становища давньогрецьких громад Північного Понту вкрай важливе для з'ясування ступеня свободи або залежності їхніх митно-податкових систем. А термінами “елевтерія” та “автономія” як раз і позначалися особливості внутрішнього і зовнішнього положення будь-якої давньогрецької громади і держави на карті ойкумени. Щодо Тіри і Херсонесу варто очікувати, що обидва терміни мають зустрічатися переважно в епіграфічних пам'ятках, меншою мірою в наративах. Звідти вони перенесені були на шпальта сучасних наукових видань, у яких використовуються, як правило, без спеціальних пояснень. Тільки в працях Н. О. Сон і В. М. Зубаря ми зустрічаємо спробу дати термінологічний екскурс та пояснити етимологію цих понять у зв'язку зі специфікою античного Північного Причорномор'я. Нашим завданням у цьому підрозділі буде співвіднесення давньогрецького змістовного ряду, що пов'язувався з цими

поняттями, із контекстами наукових праць наших сучасників, які застосовують ці давні терміни. На ґрунті такого зіставлення ми спробуємо визначити деякі риси, притаманні сучасним історіографічним інтерпретаціям соціально-економічних і політичних відносин античності, продемонструвати окремі механізми формування дослідницьких висновків у антикознавчих працях з історії Північного Причорномор'я.

У давньогрецькій мові слово “*αὐτονομία*” означало самоврядування, політичну самостійність, “*αὐτό-νομος*” – життя за власними законами, самостійне управління, незалежність [126, с. 224; 445, р. 281]. Ці слова мали не індивідуальну, а колективну конотацію. Слово “*ἐλευθερία*” значило свободу, незалежність, похідні від нього поняття характеризували якості людини вільної – відверті, вільні слова і міркування, щедрість, шляхетність, або – звільнення, відпущення на волю [126, с. 412–413; 445, р. 532]. Тобто поряд із загальним, груповим масштабом, припускалося застосування слова переважно щодо індивідуальних об'єктів.

У діалозі “Держава” Платон доволі широко використовує поняття “елевтерія”, проте переважно всі контексти його застосування пов'язані з індивідуально-психологічними смислами (III, 395 с; VIII, 557 b, 562, d; 564 a). У “Визначеннях” – “свобода” – це влада над життям; незалежність у всьому; можливість жити по-своєму; щедрість у використанні майна і володінні ним; “вільне” – те, що керує собою (412 d, 415 a). У “Політиці” Арістотель застосовує поняття “свобода” щодо індивіда (1280 a 5, 25; 1283 a 5; 1291 b 35), як характеристику державного ладу, демократії (1294 a 10, 20; 1310 a 30; 1316 b 25; 1317 a 40; 1318 a 10), як одну з якостей держави (1296 b 15; 1330 a 30). Після Арістотеля поняття “свобода” у філософії зводилося до свободи волі. У “Нікомаховій етиці” Арістотель визнавав учинок вільним, якщо його спонукальний мотив знаходився в самій діючій особі (III, 5).

Слід зазначити, що для класичного періоду “елевтерія” й “автономія” були поняттями спільного синонімічного ряду. Для Арістотеля ці поняття разом із “автаркією” – самодостатністю, самозабезпечуваністю – можуть бути

охоплені сучасним терміном “суверенітет”. Для Платона “суверенітет”, що належить самій громаді, є нормою для кожного полісу, адже поліс – це і є громада, а не держава як надбудова. Тиранія, а подекуди олігархія і демократія – це відхилення від норми, оскільки правління здійснюється всупереч інтересам загалу і всупереч законам.

У V–IV ст. до н. е. з виникненням у Елладі надполісних об’єднань – Пелопоннеської і Делоської сіммахій помічається певне розходження в смислах, що наповнюють обидва слова: елевтерію (“свободу”) починають ставити вище за автономію (“самозаконня”). Автономні поліси, зберігаючи переважно внутрішній суверенітет, обмежуються в “зовнішніх” сферах: військово-політичній – обов’язком координувати міжнародну політику і надсилати власні збройні контингенти за рішенням союзних органів – та фінансово-податковій – обов’язком сплачувати податок – форос. Такі обмеження стають особливо явними в умовах узурпації домінуючими в союзі полісами загальносоюзних владних повноважень. Так, Делоський союз фактично перетворюється на Афінську архе – морську державу, символічним виразом чого стає перенесення афінянами спільної казни із центру поклоніння Аполлону на о. Делос – номінальної “столиці” союзу – в своє місто. Спарта – безперечний лідер Пелопоннеського союзу – після перемоги над Афінами, з якими воювала під гаслами звільнення греків від афінської тиранії, виявляє нічим не приховані гегемоністські наміри в межах усїєї Еллади.

Обидва терміни входять у елліністичну і римську епохи як майже синонімічні визначення свободи. Так, у “Оксфордському класичному словнику” зазначається: “Автономія головним чином пов’язувалася, але не чітко відрізнялася від ідеї свободи (елевтерії)” [464, р. 155]. Проте, очевидним є те, що “елевтерія” – значно ширше за своїм обсягом поняття, ніж “автономія”: воно включає в себе останнє як конкретний випадок, віднесений переважно до соціально-політичної сфери. Наприкінці IV – у III ст. до н. е. в умовах обмеження полісного суверенітету новими територіальними державами – елліністичними монархіями – був зроблений маленький крок від погляду на

“свободу” і “автономію” як на різні за обсягом і масштабами сфер застосування поняття до погляду на них як на терміни для позначення різних зовнішньополітичних станів. Згодом вони вже означали різні ступені обмеження полісного суверенітету: елевтерія – “незалежність”, все більш і більш формальна, автономія – внутрішнє самоврядування під чийось верховним сюзеренітетом. У тому ж “Оксфордському класичному словнику” йдеться: “Під елліністичними царями автономія грецьких держав часто була дуже ненадійною, подекуди не виключаючи розташування царських гарнізонів, примусового оподаткування або й справжнього нагляду з боку царських уповноважених осіб” [464, р. 155].

Після перемоги Тіта Квінкція Фламміністра над Філіппом V у битві при Кіноскефалах 197 р. до н. е. у Грецію з Риму прибули десять виборних осіб для облаштування еллінських справ, вони привезли з собою рішення сенату щодо миру з македонським царем. Перша стаття проекту мирного договору проголошувала елевтерію: “Загалом усім еллінам, як азіатським, так і європейським, бути вільними і користуватися власними законами” (Polyb., XVIII, 44). Улітку наступного року на Істмійських іграх Т. Квінкцій урочисто проголошує свободу Еллади від Македонії: “Римський сенат і полководець із консульською владою Тіт Квінкцій, перемігши у війні Філіппа і македонян, дарують свободу корінф'янам, фокід'янам, локрам, евбейцям, ахеянам фтіотідським, магнетам, фессалійцям, перребам, надаючи їм право не утримувати у себе гарнізонів, не платити данини та жити за батьківськими законами” (Polyb., XVIII, 46). Усупереч грандіозним оплескам і хвилям екстазу, багатьом уже тоді було зрозуміло, що один протекторат поступився іншому. Видатний дослідник історії Риму С. І. Ковальов так характеризує “звільнення” Греції, яке було “якщо не комедією в повному сенсі слова, то, в будь-якому разі, спритним політичним кроком. Найближчі події це підтвердили. Перш за все, “свободу” грецьких полісів римський уряд розумів тільки як свободу від податей, іноземних гарнізонів і нав'язаних із зовні законів. Але він зберіг вищий контроль над політичним життям Греції. Комісія десяти на чолі з

Фламініном почала перекроювати політичну карту Балканського півострова на користь. І свободу від римських гарнізонів греки отримали не відразу. Спочатку римляни зайняли своїми загонами найважливіші стратегічні центри – своїх союзників, не враховуючи бажання тих, кого насильно приєднували до ахейського чи етолійського союзів або підкоряли династам Греції і Малої Азії Корінф, Халкіду, Еретрію та ін. Тільки влітку 194 р. вони були очищені від римських гарнізонів...” [170, с. 317]. Як бачимо, самі римляни в II ст. до н. е. та грекомовний історик Полібій, який писав їх історію, вже не розуміли під “елевтерією” збереження справжнього суверенітету держав Еллади.

У римській час поняття “елевтерія” й “автономія” залишаються чітко не визначеними, але в літературі та офіційних документах через них намагаються передавати категорії римського публічного права, права народів (*jus gentium*). Так, для визначення союзних общин, племен і царств (*civitas, gens et regnum*) римляни використовують поняття “спільник, союзник”, “друг, прихильник”, “спільник, супутник” (*socius, amicus, foederatus*). Приміром, побутували такі поняття: *arma socia* – військовий союз, *socius* – супутник, союзник, *socii populi Romani* – союзники римського народу, *foederatus populus* – союзний народ тощо. Причому, слова *socius* і *foederatus* мають низку значень, пов’язаних із шлюбним союзом, а слово *amicus* зі зв’язками кохання [153, с. 332, 714; 465, р. 106, 764–765; 466, р. 117, 718, 1778–1779]. Колективи, що зберегли власне самоврядування на основі місцевого права, яке було визнане Римом й увійшло до *jus gentium*, називалися переґринськими общинами. Так, *civitas peregrina* (“іноземні громади”, міські общини переґринського статусу) поділялись на *civitates foederatae* (союзні громади), *civitates liberae* (незалежні громади) і *civitates stipendiariae* (громади, обкладені даниною). Подекуди розрізняють так званих соціїв (*socii*) та федератів (*foederati*). Перші – це підкорені Римом племена, що виділяли для підсилення легіонів допоміжні війська (*auxilia*), якими командували союзницькі префекти (*praefecti sociorum*). Другі – племена з-поза меж Римської держави, з якими в пізню імператорську епоху укладалися союзницькі договори (*foedus*), та які не набували прав римських громадян,

зберігали свій колишній статус самостійного народу та наділялися землями в прикордонних районах, перебираючи на себе охорону кордонів у обмін, як правило, на щорічну винагороду продовольством [464, р. 997].

Ще задовго до своєї появи у Північному Причорномор'ї, римляни будували відносини зі своїми союзниками так, що ті насправді ніколи не були рівноправними з “Вічним містом”. Перше, що спадає на гадку, так звана Союзницька війна (*bellum sociale*), яку Риму довелося вести у 90–88 рр. до н. е. проти своїх італійських союзників, що прагнули й у кінцевому підсумку добилися надання повноти римських громадянських прав. Не менш показовим є приклад Родосу – певний час надійного римського союзника у Східному Середземномор'ї. Міць острова та його промакедонська позиція під час III Македонської війни викликали жорстку реакцію римлян, які швидко забули про дружні стосунки. Спочатку острів утратив свої материкові володіння. Але набагато жорстокішим ударом було оголошення Делоса в 166 р. до н. е. вільним портом, що на Родосі відбилося зниженням суми митних зборів з 1 млн. до 150 тис. драхм. Родос правильно зрозумів зміну ролей у двосторонніх стосунках та повернувся до союзницьких відносин з Римом, проте претензій на самостійну позицію ніколи вже не виявляв. У нагороду за це Родос зберіг у імператорську епоху видимість політичної самостійності – елевтерію та відносно високий рівень добробуту.

Диференційованість у римському праві народів змісту союзницьких відносин, точніше – ступенів союзницької залежності, змушувало, отже, при перекладі його категорій грецькою мовою застосовувати традиційні поняття “автономія” й “елевтерія” в дещо модифікованому вигляді. Різні форми союзу з Римом позначаються в грецьких текстах терміном “автономія”, зазвичай вужчим за своїм обсягом і сферою застосування, ніж поняття “свобода”. Але ж виявлялося, що і так звані поліси на правах “елевтерії” (свободи) перебували у тій чи тій формі союзницької залежності від Риму. Не тільки зовнішні союзники, але навіть і у межах імперських провінцій окремі громади отримують свободу-елевтерію. Це, наприклад, той самий Родос, повільно

оточений римськими володіннями, або Троя – легендарна римська **пра-
батьківщина**, втрачена вітчизна римського першого героя Енея, що закріпила свій привілейований статус за Августа, або ж центр мистецтв і витонченої еллінської культури – Афіни, облагодіяні провідником філеллінської політики імператором Нероном. Таким чином, у багатьох грецьких текстах, і в наративах, і в написах, “автономія” й “елевтерія” фігурують як поняття з дещо відмінним, але до кінця не визначеним і не розмежованим змістом.

Спробуємо ж зараз звернутися до смислового наповнення цих термінів у працях наших сучасних авторів. Як зазначалося на початку підрозділу, вітчизняні фахівці застосовують дані терміни, не вдаючись у спеціальні пояснення, переважно вбачаючи в “автономії” менший за обсягом і нижчий за статусом, якщо можна так висловитися, набір елементів суверенітету. Це обумовлене специфікою російсько- й україномовного середовища. Історично склалося так, що різноманітні національні культурницькі і самостійницькі рухи в Російській імперії XIX – початку XX ст., виступаючи за право націй на самовизначення, переважно не ризикували вимагати незалежності від імперської метрополії. Формулюючи свої вимоги в прийнятній для пересічного загалу формі, вони використовували давньогрецький термін “автономія”, який набув уже поширення в тодішній публіцистиці та в спеціальній юридичній, політичній і соціологічній літературі. Проте, в умовах цензурованого інтелектуального середовища імперії, яка цілком природно вберігалася від руйнівних впливів цих же рухів, заявити про прагнення цілковитого суверенітету було неможливим, у тому числі з огляду на “внутрішніх цензорів”, що сиділи всередині наших національних діячів. Саме тому у вітчизняному словарному обігу, на відміну від англomовної політологічної традиції (наприклад, див.: Енциклопедія політичної думки: пер. з англ. за ред. Наталії Лисюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 15), під “автономією” від межі XIX–XX ст. починають розуміти якийсь неповноцінний суверенітет, що передбачає обмежену самоврядність усередині країни за умов збереження верховного суверенітету метрополії.

Саме ця термінологічна традиція вплинула на означення міжнародно-правового статусу Тіри, більш залежної від Риму, ніж Херсонес, як “автономії”. В історіографії останніх десятиліть існувало принаймні два основних підходи до питання еволюції протягом I–III ст. н. е. політико-правового статусу Тіраської громадянської общини – одного з найбільших полісів Північно-Західного Причорномор’я. Відповідно до першого підходу, підґрунтя якого було закладено ще науковцями XIX – початку XX ст., Тіра потрапила під контроль римської Мезії. Під запитанням залишався лише час включення полісу до складу імперії [215, с. 90–93, 114]. Прибічники другого підходу, що кристалізувався на початку 1990-х рр. як свого роду внутрішня опозиція до першого підходу, стверджують, що Тіра, отримавши особливий статус, залишалася за межами офіційних кордонів імперії. Найбільш проблемним для них також залишалося питання часу надання подібного статусу [366; 188; 185; 181; 182]. У питанні про міжнародно-правовий статус Херсонесу Таврійського у проміжку між I ст. до н. е. та II ст. н. е. визначеності було не набагато більше: більшість фахівців визнавали його фактичну підконтрольність боспорським царям на тлі непохитного прагнення до незалежності під опікою Риму, яке нарешті остаточно було задоволено Антоніном Пієм (138–161 рр.) [189; 191; 194; 197; 182; 201; 202].

Як бачимо, в науковій літературі визнавалося існування певної розбіжності між фактичним та юридичним станом справи. Визнання цього факту породило історіографічну концепцію, завданням якої було зображення міжнародно-правових реалій двохтисячолітньої давнини в давньогрецьких політико-правових категоріях “елевтерія” й “автономія”, але з позицій теперішньої джерельної бази. З вітчизняних авторів, які взяли на себе труд запропонувати дефініції цих античних термінів, слід назвати В. М. Зубаря та Н. О. Сон. У своїх роботах вони зазначають, що правове становище міст Сходу Римської імперії, які перебували на пeregринському праві, визначалося на підставі правових категорій “елевтерія” й “автономія” [181, с. 12–17]. Автори твердять, що правове положення цих міст протягом перших століть нашої ери

було відмінним та регулювалося на основі законодавчих актів, що ухвалювалися сенатом або імператором. Загальний зміст термінів “елевтерія” й “автономія”, визначений ще на межі V–IV ст. до н. е. [437, с. 156–157], в імператорську епоху, зазначають наші фахівці, істотно модифікувався: “свобода” віднині означала не суверенітет, а самоврядування під римським контролем, існування власного законодавства, збереження громадянства міста-держави та дозвіл порядкувати земельним фондом поліса; “автономія” передбачала перебування під щільнішим контролем намісника провінції в питаннях зміни чинного законодавства, земельних справах та при наданні громадянства [181, с. 12–17]. Більше того, “свобода” грецьких міст відтепер залежала від милості імператора, який міг відібрати надані привілеї.

До категорії вільних міст (*civitas liberae*) належали також міські общини, які підлягали Риму, але розташовувалися за межами римських провінцій. Правове положення таких міст та податки, які вони повинні були сплачувати, визначалися міським законом (*lex civitatis*) у кожному конкретному випадку залежно від умов і політичної ситуації. Це можна цілком віднести на рахунок Херсонесу Таврійського та, в певному сенсі, сказати й щодо Тіри, враховуючи суперечливість у питаннях часу та навіть неоднозначність у визнанні самого факту включення міста до складу римської провінції Нижня Мезія [244, с. 3–9]. У низці випадків прикордонні міста звільнялися від податків для того, щоб ці кошти використати для зміцнення їх обороноздатності, як зазначали Й. Марквардт, Ф. Еббот та А. Джонсон [447, s. 84; 427, p. 53; 366, с. 25].

Згадки в херсонеських епіграфічних пам’ятках елевтерії (IOSPE, I², 423, 1) та випуск серії монет із написом *Χερσονήσου Ἐλευθέρας* (інколи в скороченні *Χερ. Ἐλευ.*) [175, с. 158 і далі; табл. XXXVIII, 20] дозволяють однозначно стверджувати, що поліс мав статус “вільного міста” принаймні від 140-х рр. н. е., наданий йому імператором Антоніном Пієм. Утім, не дивлячись на свою “свободу” та перебування поза межами імперії, Херсонес утримував римський гарнізон на чолі з центуріоном, який підпорядковувався командиру Таврійської вексіяції в чині військового трибуна із резиденцією в тому ж таки Херсонесі.

Легіонери цієї вексилляції стягували на свою користь частину місцевих податків і зборів, зокрема так звану проституційну подать – *capitulo lenocinii* або *vectigali*, *περὶ τοῦ τέλους τοῦ πορνικοῦ* (IOSPE, I², 404). Чи мав Херсонес якісь митно-податкові пільги в торгівлі з римськими провінціями, залишається лише припускати по аналогії з даром імператорів Констанція Хлора та його сина Константина I Великого, які на межі III–IV ст. н. е. надали місту, а точніше підтвердили, свободу і безмитність (“елевтерію й ателію”) та низку інших привілеїв (DAI, 53, 124–161).

Щодо Тіри, то так само безспірним залишається факт дислокації в місті римського гарнізону, але, на відміну від випадку з херсонеською елевтерією, ми не знаходимо жодного джерела, в якому тіраський статус прямо називався б автономією. У офіційному листуванні рубежу II–III ст. н. е. використовується тільки термін *immunitas* – митний імунітет тіраських громадян у торгівлі певними групами товарів із західними провінціями імперії, віднесеними до митно-податкового округу Іллірик (IOSPE, I², 4). Виходить, що “незалежний” Херсонес, так би мовити, мав менші дивіденди від свого статусу, ніж “напівзалежна” (автономна) Тіра? Втім, це, безперечно, не так. Підтвердження близько 201 р. імператором Септімієм Севером (193–211) імунітету тірійців супроводжувалося обмеженням юрисдикції міської громади в такому делікатному питанні, як надання третім особам тірійського громадянства, що є невід’ємною ознакою суверенітету. Цей суверенітет, згідно з актом 201 р., обмежувався легатом провінції Нижня Мезія, який заховував право погоджувати кандидатури нових тірійських громадян, раз уже місто готово було ділитися з ними власним імунітетом. Херсонес, натомість, вільно і без обмежень роздавав заслуженим іноземцям проксенічні привілеї, що передбачали дарування херсонеського громадянства. Тому не дивно, що від римської доби абсолютна більшість проксенічних псефісм з Північного Причорномор’я були за походженням херсонеськими: 1 (Ольвія) : 21 (Херсонес). Жодного проксенічного акту, відповідно до теперішніх даних, не видали ані Тіра, ані Боспор [238, с. 122, табл. 1. 2].

Варто співвіднести дефініції, які даються поняттями “елевтерія” й “ателія” в працях Н. О. Сон і В. М. Зубаря, з тими, які можна виділити, по-перше, з постанови римського сенату і рішення консула Фламініна, по-друге, з епіграфічних пам’яток Північного Понту, по-третє, з сучасних визначень понять “свобода, незалежність” й “автономія”. З одного боку, звертає на себе увагу, що в порівнянні із розумінням “звільнення” Еллади Т. Квінкцієм Фламініном на початку II ст. до н. е. зміст понять “свобода” й “автономія” в I–III ст. н. е. відрізняється хіба що в аспекті розміщення іноземних гарнізонів. Так, у перших століттях нашої ери легіони дислокуються і в “автономних”, і у “вільних” містах, причому, з огляду на реальну варварську загрозу античним центрам на північно-східних кордонах ойкумени, – це не заперечується, а вітається місцевим еллінським населенням. З другого боку, складається враження, що наші теперішні уявлення про інші ознаки й відмінності “автономії” й “елевтерії” впливають виключно зі змісту двох найповніших північнопричорноморських епіграфічних пам’яток епохи: херсонеського листування щодо проституційної податі кінця II ст. н. е. та тирійського листування щодо імунітету рубежу II–III ст. н. е. Ці відмінності (не самі по собі, а власне щодо досліджуваних термінів) мають скоріш не якісний, а кількісний характер та впливають не із загальних міжнародно-правових реалій доби Римської імперії, а із специфіки східнослов’янського словарного обігу й термінології кінця XIX–XX ст., яка досі тяжіє над нашими сучасними фахівцями.

3.2. Гіпотеза “першої елевтерії” Херсонеса Таврійського: історіографічні інтерпретації між артефактами і текстами

Актуальність сформульованої проблеми пов’язана з питанням пошуку підстав та механізмів формулювання наукових гіпотез і теорій. В історіографії античного Північного Причорномор’я цікавий матеріал для розгляду цього питання надає доба встановлення римського контролю над чорноморським регіоном, зокрема припущення про надання Цезарем Херсонесу Таврійському так званої першої елевтерії, тобто статусу вільного міста. Цей акт, якщо він мав місце, ліквідував залежність цього віддаленого від Риму грецького полісу від Боспорського царства, правителі якого наважилися на той момент кинути виклик “Вічному місту”.

У науковій літературі навколо цієї події (реальної чи уявної) склалася цікава історіографічна ситуація, що й пригорнула нашу увагу. У цьому підрозділі ми проаналізуємо доказову базу гіпотези “першої (цезаревої) елевтерії” та накреслимо шляхи перетворення гіпотези на беззаперечний історичний факт. Ця гіпотеза була запропонована видатним вітчизняним дослідником Михайлом Івановичем Ростовцевим, який першим у другому виданні (1916 р.) першого тому “Написів Тіри, Ольвії і Херсонесу Таврійського, що у бік від Дунаю до Боспорського царства” прокоментував щойно знайдений і надрукований під № 691 давньогрецький напис [82, р. 525–528]. Наступного, 1917 р., М. І. Ростовцев у “Відомостях Імператорської археологічної комісії” (№ 63) надрукував статтю “Цезар і Херсонес” [331, с. 1–21], у якій виклав розгорнуту аргументацію своєї точки зору. Спробуємо, отже, розглянути наявні факти та проаналізувати існуючі аргументи.

У четвертий день до Нон секстилія 707 р. від заснування Міста (2 серпня 47 р. до н. е.) неподалік від понтійського міста Зела легіони Цезаря розтрощили армію сина легендарного ворога Риму Мітрідата VI Євпатора – боспорського царя Фарнака, який спробував заявити свої претензії на батькову спадщину – малоазійські володіння понтійського царства. Цезар, інформуючи Рим про

чергову перемогу в листі до свого друга Гая Матія, подарував світу новий афоризм: “*Veni, vidi, vici!*”. Наступного дня римський диктатор, узявши з собою лише легку кінноту, швидко вирушив назад у провінцію Азія. Дорогою він зайнявся розбором спірних справ, визначаючи права царів, тетрархів і міст. Так, соратник і друг Цезаря Мітридат Пергамський за свої заслуги був проголошений царем й отримав у своє володіння одне з галатських князівств, а також Боспор, що належав перед тим Фарнаку. “Таким чином, в особі цього вповні дружнього царя він (Цезар) створив для провінцій римського народу оплот супроти варварських і ворожих царів” (Bell. Alex., 78). У найближчий час після повернення до Риму Цезар склав диктаторські повноваження та провів вибори всіх магістратів на останні три місяці 47 р. до н. е. Перед від’їздом на африканську війну Цезар разом з Марком Емілієм Лепідом був обраний консулом на 46 р. до н. е., а після перемоги, у серпні 46 р. до н. е., відсвяткував пишній четвертий тріумф – над Галлією, Єгиптом, Понтом і Африкою, та отримав від сенату грандіозні відзнаки, почесні і повноваженнями. Зокрема, Цезар проголошувався диктатором на 10-річний термін. Починалася, отже, його третя диктатура й надалі тривав його третій консулат (Утченко С. Л. Юлій Цезарь. – М., 1976. – С. 264, 267, 279).

З цього розпочинається вже безпосередній відлік історії гіпотези першої елевтерії Херсонеса Таврійського.

У 1911 р. у північно-східній частині Херсонеса було знайдено уламок мармурової плити з давньогрецьким написом – фрагментом постанови на честь Гая Юлія Сатира, сина Теагена (IOSPE, I², 691). У документі йшлося: “Номофілаки ... Ламах, син Даматрія, Аполлоній, син Зета, і діюкет Атаней, син Стратоніка, запропонували: оскільки Гай Юлій, син Теагена, Сатир, який отримав громадянство за батьків наших, виконав громадянські обов’язки гідно цій почесні, вирушивши з посольством до Риму у римський сенат і до Гая Юлія Цезаря в період третьої диктатури і третього консулату ... ”⁴⁷.

⁴⁷ Наводимо текст фрагменту за реконструкцією В. В. Латишева [82, р. 525–528]:

Це початок, єдине що збереглося, дуже інтригуючого документу про відзначення Херсонесом Таврійським місцевого (?) громадянина, який був наділений також римським громадянством самим Цезарем (про що говорить *preanomen* і *nomen* Гая Юлія), за здійснення якоїсь дипломатичної місії в столиці тодішньої ойкумени – державному Римі. Пошкоджений прескрипт, відсутність половини мотивувальної, усієї резолютивної й прикінцевої частин херсонеської постанови залишали відкритим питання про мету посольства Г. Юлія Сатира. Масштабність події, проте, не викликала сумнівів: віддалений північнопонтійський поліс звертається до світового лідера в ключовий, кризовий момент всесвітньої історії. Чого ж саме прагнув Херсонес та його (?) посол Сатир від сенату, диктатора і консула в останні місяці 46 р. до н. е.? Це питання стало відправною точкою для історичної реконструкції М. І. Ростовцева.

Ситуація на Понті впродовж року після битви під Зелою розгорталася з блискавичною швидкістю: восени 47 р. до н. е. Фарнак гине на Боспорі в зіткненні з силами свого колишнього намісника архонта Асандра, який наприкінці цього або навесні наступного року розправляється і з цезаревим призначенцем Мітридатом (II, VII) Пергамським. Не отримавши від римлян визнання своїх прав на боспорський престол, Асандр, щоб закріпитися при владі, одружується з Динамією, донькою Фарнака й онукою Мітридата VI Євпатора. За таких умов у залежному від боспорських володарів Херсонесі не

-
- 1 [Νομοφύλακες
 ...Λάμαχος Δαμ]α[τ]ρίον, Ἀπολλώνιος
 [Ζήθου κ]αὶ ὁ ἐπὶ τὰς διοικήσεις Ἀθά-
 [ναιος] Στρατονίκου εἰ παν ἐπειδὴ Γά-
 5 [ιος Ἰού]λιος Θ[εο]γ[έ]νου νῖος Σάτυρος πολί-
 [τας πα]ηθεις [ἐπὶ τῶν] πατέρων ἀμῶν ἀξίως
 [ἐπολιτε] ὕσατο τὰ[ς] χ[ά]ριτος τατας, πρεσ-
 [βεύσας μ]έχρι [Ῥώμας ποτὶ τὰν Ῥωμαίων σὺν-
 [κλητον κ]αὶ Γάιον Ἰούλιον Καίσαρα τρὶς ὑπατον
 10 [δικτάτορ] ἃ τε τὸ τρίτον ἐφ' ὧν
 ε αὐτοὺς ἀμῶν . . .

Слово “консулат” та зміст останніх рядків фрагменту не був реконструйований В. В. Латишевим, проте легко може бути відновлений [331, с. 3; 283, с. 89].

могли не з'явитися надії отримати свободу і незалежність від Боспорського царства. Адже прецедентів було вдосталь: після 63 р. до н. е. Фанагорія, що перша збунтувалася проти Мітридата VI, нагороджується Помпеєм автономією, в 47 р. до н. е. Аміс, що постраждав через Фарнака, так само підтримується Цезарем. Залишається фактом, що після загибелі Мітридата Пергамського і повернення в Рим Цезар не втрачав зацікавленості в майбутній долі регіону. Необхідність втручання в справи Фракії та плани походу в Парфію змушували його відстежувати ситуацію на чорноморському узбережжі. Приміром, близько 45 р. до н. е. в головні порти Південного Причорномор'я – Синопу і, можливо, Гераклею (Strabo. XII, 3, 11; XII, 3, 6; Plin. NH. VI, 2; App. Mithr. 120, 121) було виведено колонії римських громадян. М. І. Ростовцев зазначає, що в розрахунки Цезаря “могло входити і створення вільного, безпосередньо пов'язаного з Римом міста на протилежному березі Чорного моря, в Криму. Треба пам'ятати, що доля Херсонеса завжди тісно була пов'язана з долею Синопи і особливо Гераклеї”. Тому дуже ймовірно, що Херсонес “міг просити у всемогутнього диктатора повернути йому його свободу”. Виходячи з самого факту встановлення напису Сатиру, “Херсонес не тільки добивався, але й добився свободи” [331, с. 16–17].

Пояснюючи причини відправки в Рим посольства Г. Юлія Сатира, дослідник виходив із припущення, що херсонесці попередньо, в період між битвою при Зелі і поверненням Цезаря додому, вже зверталися до нього. Наслідком цих звернень стали прелімінарні домовленості, що мали остаточно узгоджуватися в “Вічному місті”. Потреба у відвідинах делегацією Сатира Риму обумовлювалася також юридичною природою всіх відомих нам цезаревих рішень на Сході, пов'язаних із союзними, провінційними і ворожими містами і володарями: вони хоч і оголошувалися особливими едиктами, проте не являли собою остаточно розв'язання питань. Після Фарсалу Цезар, диктатор удруге, здобув надзвичайно широкі повноваження (Dio. XLII. 20. 1), проте не хотів користатися ними в другорядних особисто для нього питаннях. Остаточне

завершення справи вимагало хоча б формального сенатусконсульта⁴⁸, для чого цезареві контрагенти мали відправитися до державного Риму. Саме такий порядок залагодження справ мав місце, на думку М. І. Ростовцева, в двох відомих нам ситуаціях. По-перше, це справа мітіленців, які відновили старий договір з Римом та отримали від диктатора додаткові благодіяння (*φιλάνθρωπα*), що увічнена була в серії документів, вигравіруваних на пам'ятнику Потамону в Мітілені (IG. XII. 2. 35). По-друге, це хід вирішення питання про союз з юдеями, порушеного Гірканом II й Антипатром, які були призначені Цезарем первосвящеником і династом відповідно, викладений Йосипом Флавієм у “Юдейських старожитностях” (XIV, 8, 5, 143). М. І. Ростовцев демонструє велику схожість “між серією юдейських і серією мітіленських документів, що доходить до збігу окремих виразів” (IG. XII, 2, 35; Fl. Ios. Ant. Iud. XIV, 25) [331, с. 8–9]. Отже, оскільки укладання союзів вимагало формального затвердження в сенаті, хоч усе було в принципі вирішено Цезарем на місці, посольство Сатира й опинилося в 46 р. до н. е. в Римі, де скупчилася велика кількість депутацій від міст, царів і народів. Діяльність сенату повинна була бути в цей час надзвичайно напруженою.

М. І. Ростовцев, отже, блискучо проаналізувавши міжнародну ситуацію в Східному Середземномор'ї, політичну кон'юнктуру в Римі і на Понті, практику

⁴⁸ Сенатусконсульт (*senatusconsultum*) – “поради”, що дає сенат. Раніше законодавчі функції сенату зводилися до ратифікації своєю *auctoritas* законів (*lex*), прийнятих коміціями. Під кінець республіканської епохи, коли законодавча діяльність коміцій звелася нанівець, сенат переходить до власне законодавчої роботи, розпочавши видавати сенатусконсульти. Законодавча влада сенату набувала визнання поступово і була формально прийнята лише в період принципату, коли Август передав сенату функції, що належали коміціям (Tacit. Art. 1, 15). Видатний римський юрист Гай казав, що визнання сили закону за сенатусконсультами було спірним (1.4), натомість Ульпіан (D. 1, 3, 9) наполягав: “Немає сумніву, що сенат може творити право”. В республіканський період тексти цих актів починалися зі згадки магістрату, який давав роз'яснення, відображене в сенатусконсульті. Рішення senatorів, розділені на капітули, закінчувалися словами *censuerunt* чи *censuere*. Називалися вони по імені консула або особи, яка їх висунула, або найменування давалося в залежності від змісту документу. З часів Адріана текст сенатських постанов відбивав промову принцепса (*oratio*) в сенаті, а функція сенату була зведена до схвалення волі імператора. В цій формі принцепс проводив через сенат те, що в дійсності було імператорською законотворчістю [140, с. 65].

нагороджень та військові плани Цезаря, а також імовірні сподівання херсонеситів, (ре)конструює втрачені фрагменти документу. Його аналітична модель доповнює мотивувальну частину урочистої псефісми Сатиру: Гай Юлій виявився гідним честі дарованого громадянства, оскільки досягнув нібито головної мети своєї дипломатичної місії – домогся схвального відгуку на клопотання про повернення свободи. Тобто восени – взимку 46 р. до н. е. римський диктатор (втретє) і консул (втретє) Гай Юлій Цезар дарував Херсонесу елевтерію – надав статус “вільного міста” під римським захистом. Резолютивна частина псефісми, втім, залишилася без пояснень: припущення чим саме міг бути нагороджений за своє нібито вдале посольство до Риму Сатир могли б бути найрізноманітнішими. Реконструкція М. І. Ростовцева цілком сплетена з гіпотез та ймовірностей, вірогідних побудов та конструкційних припущень. Утім, легкість, логічність і стрункість моделі видатного дослідника, що ґрунтувалася на синтезі епіграфічних⁴⁹ та літературних⁵⁰ джерел виявилася настільки вдалою, що всього лише через п’ять років після публікації статті “Цезар і Херсонес”, відразу ж по завершенні революційної ломки в Росії гіпотетична модель М. І. Ростовцева отримала матеріальні докази.

1922 р. О. В. Орешников у праці “Етюди по Нумізматичі **Чорноморського** узбережжя” запропонував пов’язати з часами першої, цезаревої, елевтерії Херсонеса, що для багатьох фахівців була все ще ефемерною, декілька монет із написами ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ (*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*) [308, с. 22]. Завдяки цьому напису ці монети раніше датували, як і весь комплекс

⁴⁹ Передусім відомого нам фрагменту про посольство Г. Юлія Сатира (IOSPE, I², 691), написів Динамії і Полемона I (IOSPE, I², 354, 419, 709), пошкоджених написів, де повідомлялося про посольство до Цезаря з Родосу (IG. XII, 1, 57), Мітілени (IG. XII, 2, 30), відомості про податні полегшення з Ефесу (Syll², 347), Пергаму, Хіосу (SIGr. 2215), Карфеї на Кеосі (IG. XII, 5, 556), написи на честь Цезаря з Афін (IG. III, 428; Syll², 346), Мегари (VII, 62), Феспій (VII, 1835), де Цезаря повсюди звать *σωτηρ και ενεργετης* – рятівник і благодійник, тощо.

⁵⁰ Плутарх, Страбон, Аппіан, Плійній, Йосип Флавій, Лукіан, “Александрійська війна” тощо.

схожих монет із тією ж легендою, II ст. н. е., адже відомо, що десь у 140-і рр. за правління Антоніна Пія Херсонес клопотаннями своєї метрополії Гераклеї Понтійської отримав омріяну свободу. Уже О. Л. Бертъє-Делагард (ЗНО РАО, I, тб. I, тб. 1, 2) виділяв їх з числа однотипних монет із подібним написом через великий розмір та деякі особливості карбування. Йдеться, отже, про дві монети: одну, що має на зворотному боці під зображенням бика, що б'є рогами, магістратське ім'я ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΟΥ (*'Απολλωνίδου*), та другу, що носить монограму (ΠΑΡ) [175, с. 153, табл. XXXVII, 1, 2]. О. В. Орешников убачає в цих монетах перехідний місток між однією з серій монет III ст. до н. е., у якій були зіставлені разом типи Діви, що влучає в лань, та бика, що б'є рогами, серії, що тривалий час була в обігу [175, табл. XXXV, 24, 25], та елевторальними монетами II ст. н. е. До того ж ці поєднані типи Діви і бика після III ст. до н. е. нерідко повторювалися окремо в різних серіях II і навіть початку I ст. до н. е. Отже, за логікою нумізмата, ці типи знову були об'єднані в середині I ст. до н. е., як своєрідна емблема самостійності міста, в спеціальному випуску, що ознаменував отримання свободи. У такому випадку немає нічого дивного, що через двісті років, цього разу на тривалий час, ці типи були відновлені як постійні зображення певного номіналу серії у зв'язку з отриманням містом довгоочікуваної свободи за імператора Антоніна Пія (138–161).

“Елевторальні” монети II ст. н. е., що обов'язково носять напис *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, який переважно розривається на два боки монети, надзвичайно одноманітні за типами. Вони поділяються на три комбінації: а) бюст “Херсонас” на аверсі, Діва у повний зріст із оленем – на реверсі [175, табл. XXXVII, 16, 20; XXXVIII, 1, 4, 7, 10, 13]; б) зображена увесь зріст фігура Асклепія – на одному боці, фігура Гігієї зі змією – на другому [175, табл. XXXVIII, 2, 5, 8, 11]; в) фігура Діви, що влучає в лань, викарбувана на лицьовій стороні, бик, що б'є рогами, – на зворотній [175, табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14]. З трьох комбінацій типів “елевторальних” монет II ст. н. е. лише одна комбінація, з Дівою і биком, відповідає двом майже аналогічним монетам, що поєднують ті

самі типи. Через напис про херсонеську свободу, *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, саме ці монети О. В. Орешников і пов'язав з так званою першою елевтерією середини I ст. до н. е.⁵¹ Одну з них відрізняє від монет II ст. н. е. монограма ΠΑΡ ($\text{ΠΑΡ} = \text{Παρθένος} = \text{Діва}$), другу – магістратське ім'я Аполлонід (*Ἀπολλωνίδου*) на зворотному боці під зображенням бика.

Виділення саме цих монет із типологічно тотожного комплексу монет “другої елевтерії”, як зазначалося, було пов'язане з несхожістю в стилі, фактурі і товщині цих монет у порівнянні з монетами II ст. н. е. Щодо стилістичних ознак, то в цей час чітко визначеними вони не були, що ж до товщини, точніше розміру, монет, то тут слід придивитися уважніше: поряд із самими типами розмір може розглядатися як один із вирішальних аргументів на користь гіпотези “першої елевтерії”.

1947 р. авторитетний дослідник К. Е. Гриневич у своїй статті “Херсонес і Рим” уже ґрунтує свої міркування, спираючись на гіпотезу М. І. Ростовцева про першу, цезареву, елевтерію [146, с. 228–237]. 1951 р. гіпотеза О. В. Орешникова була підтримана і збагачена новими аргументами в праці “Античні монети”, що в цілому була написана в 1935–1937 рр. і належала перу померлого в блокадному Ленінграді в січні 1942 р. О. М. Зографа. З 1914 по 1922 р. він працював у нумізматичному підвідділі Московського музею образотворчих мистецтв. Там, а також у Російському історичному музеї в Москві він постійно зустрічався з О. В. Орешниковим, якого завжди називав своїм учителем і з думками якого особливо рахувався. Так, з трьох монет “першої елевтерії”, виділених О. В. Орешниковим, одну – з бюстом “Херсонас” з лірою на аверсі та фігурою Діви з оленем на реверсі [175, табл. XXXVII, 17] – він “повернув” добі “другої елевтерії”. На

⁵¹ Дослідник виділив не дві, а три монети першої елевтерії. Третьою була монета, видана О. Л. Бертъе-Делагардом (ЗНО РАО, I, тб. I, 4), з бюстом богині “Херсонас” із лірою – на лицьовій стороні та фігурою Діви у повний зріст із оленем у ніг – на зворотній, де у полі містилася монограма ΠΑΡ , а по краю – напис ΕΛΕΥ [175, табл. XXXVII, 17]. З огляду на те, що її типи були засвоєні для крупного номіналу в чотири одиниці, а її розмір і вага поступалися їм, О. М. Зограф відніс цю монету до перших випусків “другої елевтерії”, що зберегла ще від попередньої доби монограму Діви (ΠΑΡ) [175, с. 154, 158].

думку О. М. Зографа, стилістичні особливості карбування є значно менш вагомими доказами на користь правоти О. В. Орешникова, ніж товщина і розмір монети в зв'язку з вибитими на ній типами. Самі по собі великі монети, діаметром до 30 мм і середньою вагою до 15 гр., якими є обидві виділені монети, можливі також і в антонінівський час, але тільки як найбільші номінали в чотири одиниці – сестерції. Утім, серед усіх серій монет часів елевтерії монети з аналогічними типами Діви, що влучає списом оленя, і бика, що б'є рогами, завжди і невідмінно представляють у них один із молодших номіналів у дві одиниці, дупондій – два ассарія. Якщо визнати приналежність виділених монет як перехідних до антонінівської елевтерії, як пропонував О. Л. Бертъє-Делагард, прийшлося б припустити що та сама комбінація типів була застосована до вищого номіналу, а в наступній серії перекинута на один із менших номіналів, чим порушувалася б послідовність у розподіленні номіналів за типами. На думку ж О. М. Зографа, Херсонес був зразком такої послідовності. Логічніше тому віднести ці випуски до середини – другої половини I ст. до н. е., пов'язавши з “першою”, цезаревою, елевтерією. Взяті в контексті другої половини I ст. до н. е., зіставлені з попередніми мідними оболами мітридатівських випусків [175, табл. XXXVI, 21] і сучасними їм боспорськими мідними монетами архонта Асандра [175, табл. XLIV, 7], ці монети не можуть бути нічим іншим, аніж мідними оболами. А обол, як наполягає О. М. Зограф, спираючись на карбування Хіосу, прирівнювався до двох ассаріїв, тобто містив у собі дві одиниці, як дупондій. Отже, підсумовує дослідник, і в “першу” і в “другу” елевтерії монети з тотожними типами представляють і тотожні номінали, різка ж різниця у вазі відбиває падіння за цей майже двохсотлітній проміжок часу основної одиниці [175, с. 153–154].

Після виходу в світ праці покійного О. М. Зографа генеза гіпотези “першої елевтерії” була завершена: спочатку вона виростає в бездоганну теорію, потім розпочинається її блискавичне перетворення на історичний факт. Ось лише поодинокі прояви цього процесу.

1951 р. вийшло друком дослідження Є. С. Голобцової “Північне Причорномор’я і Рим на рубежі нашої ери”, у якому вже без зайвих натяків на гіпотетичність викладається перебіг римсько-боспорсько-херсонеських відносин середини I ст. до н. е. відповідно до концепції “першої елевтерії” [142, с. 69–73]. Привертають увагу деякі слова, вирази і висловлювання, що використовуються авторкою під час викладення матеріалу. Демонструючи правомірність висновків концепції “першої елевтерії”, Є. С. Голобцова в підрозділі “Ставлення Риму до міст Сходу. Союз Цезаря з Херсонесом” використовує такі звороти: “Цезарю, *безсумнівно*, було вигідне існування тут вільного міста”, “Херсонес, який домагався від римлян свободи, отримав її *досить просто*”, “*немає сумнівів*, що Пліній описував стан справ у Херсонесі не в свій час, а дещо *раніше*, тому що сам там не був...”, “*навряд чи* херсонесці довірили б якій-небудь особі, яка не мешкала в Херсонесі, очолювати посольство в Рим”, “*не виключено* також, що Сатир мав значні зв’язки в Римі” (виділення мої – К. К.) [142, с. 70–71]. Те, що три десятиліття перед цим було вірогідним припущенням, гіпотезою, нині просто подавалося в назві структурної частини історичної праці як доведений факт, а відсутність підтверджених джерелами безпосередніх фактів заступається суто мовними, лексико-синтаксичними конструкціями. Заміна у праці Є. С. Голобцової доказів мовними конструкціями було обумовлено тим, що потреби в цих доказах, хоч би й непрямих, опосередкованих, уже не відчувалося. Проте, кожна мовностилістична формула, що мала б висловлювати впевненість і переконливість, віддає якоюсь ненадійністю. Наприклад, висловлювання щодо легкості отримання містом свободи. Думка вводиться ймовірнісним зворотом “дуже можливо”, проте відразу ж підкреслюється, що елевтерія була здобута “досить просто”, – акцент відразу ж переводиться на ступінь простоти, *легко-складно*, отримання певного привілейованого статусу, що завуальовує головне питання: а чи взагалі була надана ця елевтерія? На наступних сторінках Є. С. Голобцова, розкриваючи зміст наступних подій, спирається на припущення про цезареву елевтерію як на незаперечний факт дійсності,

реальну подію, а не віртуальну, уявлювану можливість. Приміром, викладаючи зміст дуже погано збереженого херсонеського декрету другої половини I ст. до н. е., у якому зустрічається вираз *πάτριος Χερσονασίταις ελευθερία* (IOSPE, I², 355, 31) – “споконвічна свобода херсонесців” (точніше “прабатьківська”), вона протиставляє неконкретність даних цього фрагментованого декрету нібито безсумнівним положенням концепції цезаревої елевтерії. Вона твердить, що “не можна побачити з декрету IOSPE, I², 355, що місто отримало від Августа привілеї і свободу, як це мало місце в епоху Цезаря” [142, с. 95]. Можна сказати, що дослідниця протиставляє історичне джерело – теорії, синтезованій дослідниками. Якщо ж порівняти ступені збереженості джерел між собою, можна побачити, що на відміну від дійсно сильно пошкодженого, обляманого з лівого боку, насиченого великою кількістю лакун № 355, стела з декретом № 691 має несуттєві пошкодження лише в кількох перших рядках. Але ж вона повністю облямана знизу, десь на останніх рядках мотивувальної частини основного протоколу. З неї ми в принципі не можемо дізнатися зовсім нічого ані про мету, а ні про результат посольства Г. Юлія Сатира в Рим, немає там, на відміну від декрету № 355, навіть самого слова “свобода”, *ελευθερία*.

1981 р. на сторінках першого тому академічної десяти томної “Історії Української РСР” покійний академік М. М. Славін залишив кілька впевнених тверджень, що вже не вимагали будь-якої аргументації та не містили якихось “зайвих” деталей і міркувань: “Юлій Цезар задовольнив це прохання (про звільнення від влади Боспору – К. К.), з приводу чого в Херсонесі були випущені монети з написом “Елевтерас” [202, с. 233].

Того ж року в Харкові вийшла друком монографія професора В. І. Кадеєва “Херсонес Таврійський у перших століттях нашої ери”, у якій загалом повторювався набір аргументів М. І. Ростовцева та О. М. Зографа щодо реалій так званої першої елевтерії. Херсонеську допомогу Цезарю в боротьбі з Фарнаком, утім, автор уважав мало ймовірною, припускаючи участь Херсонеса разом із Фанагорією в повстанні проти Мітридата VI в 63 р. до н. е. На основі цього припущення він спробував відтворити аргументи херсонеських послів,

адресовані римському диктаторові: “Нам не відомо, чим мотивували **херсонесити** своє прохання про дарування їм елевтерії, але, вірогідніше за все, вони говорили про свій виступ проти Мітридата і вказували на несправедливість до них Помпея, який надав “свободу” тільки Фанагорії” [207, с. 14]. У цьому процитованому реченні привертає увагу неймовірно послідовне нанизання одного на одне більш-менш імовірних припущень. Цікава думка про *можливість* участі Херсонеса в антимиридатівському повстанні, втім, не заснована на якихось джерельних даних, породжує ще більш ефемерне припущення про зміст *імовірних* херсонеських мотиваційних доводів у *можливій* бесіді з Цезарем у рамках *можливих* переговорів із римлянами про надання місту елевтерії, чого, *вірогідно*, добивалося херсонеське (*можливо*) посольство Г. Юлія Сатира. Виходячи з багатозначності небагатьох джерельних свідчень про міжнародні відносини в Понті та усвідомлюючи непевність більшості подій і дат, з якими сучасні дослідники пов’язують отримання Херсонесом свободи⁵², В. І. Кадеєв висловив припущення про потребу в неодноразових, регулярних підтвердженнях міської свободи в кожного наступного імператора. “Деякі дослідники вважають, що Херсонес був незалежним, однак насправді кожен новий імператор міг підтвердити або скасувати елевтерію, що і змусило херсонеситів неодноразово добиватися її підтвердження римськими властями” [207, с. 18].

⁵² Цілком ймовірно, що Херсонес міг відділитися від Мітридата за прикладом Фанагорії в 63 р. до н. е. в ході загального повстання, в якому брав участь навіть син понтійського володаря Фарнак. Із визнанням Помпеєм влади останнього, відновлення залежності Херсонеса від Боспору могло носити номінальний характер. Від 46 до 42 рр. до н. е. могла тривати “перша”, або цезарева, елевтерія. Згадка в почесному декреті IOSPE, I², 355, датованому В. І. Кадеєвим 29–23 рр. до н. е. гострої внутрішньої боротьби, “тирана”, “найвеличнішого імператора і сенату”, а також “прабатьківської свободи Херсонеса” (IOSPE, I², 355, 14, 29, 31, 32), дозволяють пов’язувати запровадження нової ери в Херсонесі в 25 р. до н. е. з отриманням від Августа елевтерії, а не з “царюванням” Діви. У 14 р. до н. е. Рим наполіг на вступі Херсонеса в симмахію зі своїм ставлеником понтійським правителем Полемоном I, що згодом призвело до залежності від Боспору за наступників Полемона. Хоча формально елевтерія Херсонеса, вірогідно, не скасовувалася [207, с. 13–18].

1992 р. у статті “Полемон, Херсонес і Рим” Ю. Г. Виноградов, задаючись питанням, до якого моменту простягається “термін придатності” повідомлення Страбона про те, що “до теперішнього часу”, “і зараз” (*μέχρι νυν, και νυν*) Херсонес перебуває під владою боспорських володарів, зовсім не сумнівається у вірогідності гіпотези “першої елевтерії”, адже виходить із факту надання Цезарем свободи Херсонесу як з історичної даності. В цьому зв’язку автор пише, що “свідчення Страбона релевантні лише *en gros*: дані декрету на честь Гая Юлія Сатира IOSPE I², 691 і херсонеської нумізматики однозначно свідчать про те, що в період близько 46–42 рр. до н. е. Херсонес ненадовго звільнився з-під опіки Боспору, отримавши елевтерію з рук Юлія Цезаря” [128, с. 130–138].

1994 р. у присвяченому світлій пам’яті Михайла Івановича Ростовцева дослідженні В. М. Зубаря “Херсонес Таврійський і Римська імперія. Нариси військово-політичної історії” з позицій концепції “першої елевтерії” розглядається весь контекст міжнародних відносин і військово-політичних контактів середини – другої половини I ст. до н. е. Не додаючи нічого нового в конструкцію цієї концепції, автор, посилаючись на праці М. І. Ростовцева, К. Е. Гриневича, О. М. Зографа, В. А. Анохіна, В. І. Кадеєва [331, с. 1–21; 146, с. 228–237; 175; 96; 207], пропонує свій виклад подальших подій [191, с. 12–19]. Варто звернути увагу на авторські міркування з приводу того, чому повідомлення Страбона про залежність Херсонеса від боспорських володарів (VII, 4, 3; 5, 7), не можна відносити до рубежу нашої ери – часу остаточного укладання “Географії”. В. М. Зубар, посилаючись на М. І. Ростовцева [335, с. 10, 42, 140], запевняв, що повідомлення Страбона про Північне **Причорно-мор’я** засновані на джерелах IV – початку I ст. до н. е. “Тому у нас зараз немає жодних підстав відносити слова Страбона про підкорення міста боспорським царям до більш пізнього часу (аніж перша половина I ст. до н. е., доба Мітридата VI – К. К.) та пов’язувати їх з останніми правками тексту “Географії”, які були внесені на початку I ст. н. е. Крім того, якщо б Страбон використав для опису цих подій більш пізні джерела, то тоді він повинен був би згадати і про елевтерію, даровану Цезарем Херсонесу, однак цього немає” [191,

с. 14]. Цей пасаж В. М. Зубаря вражає: для пояснення, навіть уточнення і критики вірогідності повідомлення стародавнього географа – нашого першоджерела в цьому питанні – використовується факт, який не має підтвердження в жодному джерелі, конструкт, створений зусиллями сучасних істориків. Можна, таким чином, констатувати, що на 1990-ті рр. концепція цезаревої елевтерії перетворилася з робочої гіпотези на історичний факт, який зусиллями кількох поколінь учених був викликаний із уявного світу ідей та введений у реальність історичного минулого.

1998 р. В. М. Зубар в академічній “Давній історії України” чітко і без якихось подробиць зазначав: “не пізніше 46 р. до н. е. херсонеська громада направила до Риму посольство на чолі з Г. Юлієм Сатиром. Як наслідок, місту було надано права елевтерії, що й ознаменувало його звільнення від боспорської залежності” [151, с. 381]. В об’ємному виданні “Херсонес **Таврійський** у середині I ст. до н. е. – VI ст. н. е. Нариси історії і культури” (2004 р., Інститут археології НАНУ, Херсонеський заповідник) у підрозділі “Перша елевтерія та боспорсько-херсонеські стосунки в третій чверті I ст. до н. е.” глави I, розділу I В. М. Зубарем знову була викладена концепція М. І. Ростовцева, збагачена аргументацією і припущеннями Ю. Г. Виноградова [392, с. 37].

1997 р. у тезах виступу на міжнародній науковій конференції “Цезар, Херсонес і Боспор” Ю. Г. Виноградов першим висловив сумніви щодо давно вже прийнятого розуміння місії Г. Юлія Сатира. У написі на честь останнього йдеться, що він “отримав громадянство за батьків наших” (IOSPE, I², 691, 5–6). Слідом за М. І. Ростовцевим цю фразу пояснювали в той спосіб, що Гай Юлій був уже літньою людиною, коли очолив згадане в написі посольство, оскільки набув херсонеське громадянство – буквально – за батьків теперішніх магістратів, які відрядили саме це посольство. Ця думка вважалася безсумнівною, сперечалися лише через те чи проживав Сатир у Херсонесі постійно (В. М. Зубар) чи тільки вів з ним комерційні справи, мешкаючи десь у південному Понті (В. І. Кадеєв). На нелогічність хронологічної прив’язки – у міській раді і серед магістратів напевно були люди різного віку і навіть різних

покоління, тому в тексті декрету вповні вистачило б згадки про набуте (проксенічне), а не природне громадянство Сатира – тривалий час не зверталось уваги. Ю. Г. Виноградов підійшов до цього виразу інакше: фразу $\varepsilon\pi\iota\tau\omega\pi\alpha\tau\epsilon\rho\omicron\nu\alpha\mu\omega\nu$ можна інтерпретувати в сенсі отримання громадянства “у батьків наших”, тобто у громадян Гераклеї, оскільки в деяких херсонеських документах словом “батьки” ($\pi\alpha\tau\epsilon\rho\epsilon\varsigma$) названі громадяни метрополії Херсонеса – Гераклеї **Понтій-ської** (IOSPE, I², 362, 357). Це означає, що в декреті відсутні вказівки на похилий вік дипломата та його херсонеське громадянство, що постулювалося М. І. Ростовцевим. Фраза декрету “він виконав громадянські обов’язки достойно цієї почесі, вирушивши з посольством у Рим, у римський сенат та до Гая Юлія Цезаря” (IOSPE, I², 691, 7–9) має вказувати на посольство, відряджене Гераклеєю Понтійською, а не Херсонесом Таврійським, як першим припустив М. І. Ростовцев, а за ним повторювали й усі інші. Проте, основну ідею М. І. Ростовцева про те, що призначенням і головною метою посольства було клопотання про незалежність Херсонеса від Боспору, Ю. Г. Виноградов не **відкинув**, а поглибив. Херсонесити нібито запропонували долучити свій поліс до договору на вірність Риму, пообіцявши Мітридату Пергамському, який був **посланий** Цезарем у Таврику на боротьбу з Асандром, свою допомогу у вигляді допоміжних загонів (*auxillia*) [127, с. 19–20]. У результаті клопотання громадян херсонеської метрополії перед Цезарем місту була дарована елевтерія, яка, **вірогідно**, була оформлена у вигляді договору (*foedus*) на вірність Риму [127, с. 20].

Припущення про набуття херсонеситами статусу римських союзників-федератів – це лише припущення, засноване на ризикованому читанні збережених фрагментів десятого й одинадцятого рядків напису, здійсненому до того ж не з самого напису – плита була викрадена з Херсонеського музею-заповіднику (інв. № 34846) в 1991 р., а з естампажу. Гіпотеза про херсонеську військову допомогу Мітридату Пергамському теж малоімовірна: по-перше, для Цезаря, за умов зміцнення на Боспорі його особистого ставленика, відпадала потреба підтримувати елевтерією залежний від Боспору Херсонес; по-друге, згідно з декретом IOSPE, I², 691, посольство Сатира в Рим припало на третю

диктатуру і третій консулат Цезаря, тобто могло тривати максимум із серпня по грудень 46 р. до н. е., що погано узгоджується з хронологією невдалої військової акції цезаревого друга проти Боспору. Серед фахівців немає остаточної згоди щодо точного датування боспорської експедиції Мітридата VII (II), проте, переважна більшість схиляється до останніх місяців 47 р. до н. е. [138, с. 313; 142, с. 80; 93, с. 78]. Наприкінці липня 46 р. до н. е. Цезар повертається переможцем з африканської війни, в серпні проводить грандіозні триумфи над Галлією, Єгиптом, Понтом і Нумідією та отримує величезні повноваження, зокрема обирається на 10-річну диктатуру (третю?!), а в грудні – вже діє на іспанському воєнному театрі, де йому протистоять значні сили на чолі з Помпеями, Лабієном й Атієм Варом. А це значить, що в Римі у серпні-грудні 46 р. до н. е., коли найімовірніше посольство Сатира могло зустрітися з Цезарем, грецьким посланцям уже не було потреби пропонувати римлянам збройну підтримку для Мітридата: цезарів друг, невдалий претендент на боспорський престол був уже мертвим. Утім, якщо вважати, що третю диктатуру Цезар отримав заочно в квітні 46 р. до н. е. під час африканської війни, а Асандр остаточно закріпився на боспорському престолі лише влітку того ж року [93, с. 79], можна казати про хронологічний збіг посольства Сатира та невдалої операції Мітридата [392, с. 36–37]. Тільки в цьому разі треба допустити збіг трьох ймовірностей. По-перше, Мітридат VII (II) загинув не наприкінці 47 р. до н. е., а в першій половині 46 р. до н. е., що загалом не є чимось нереальним⁵³. По-друге, послі чекали на повернення Цезаря з Африки з квітня до кінця липня 46 р. до н. е., що також цілком логічно. По-третє, а це

⁵³ Касій Діон повідомляє про підготовку в Сирії Цецилієм Бассом помпеянського повстання, пік якої прийшовся на весну 46 р. до н. е., коли від Цезаря з театру африканської війни надходили найнебезпечніші відомості (Dio Cass. XLVII. 26. 3–4). Коли заходи Басса пригорнули увагу намісника Сирії Секста Цезаря, той почав виправдовуватися, що збирав війська на допомогу Мітридату Пергамському проти Боспору, що було прийнято на віру офіційними властями, і Басс був звільнений (Dio Cass. XLVII. 26. 5). З цього повідомлення А. Р. Панов робить висновок, що похід Мітридата Пергамського проти Боспору розпочався восени 47 р. до н. е., коли той оволодів Колхідою, вирішальні військові дії з Асандром припали на початок наступного року і завершилися провалом експедиції Мітридата не пізніше літа 46 р. до н. е. [312, с. 195–204].

вже зовсім не логічно, посли, якимось дивом, від кінця липня – протягом серпня знайшли можливість настільки зацікавити собою Цезаря, що той відірвався від значно важливіших державних справ та низки ледь не безперервних релігійних свят і світських розваг, які супроводжували його чотири (!) тріумфи, та знайшов час і бажання зустрітися з посольством Сатира, дарувати Херсонесу свободу, гарантувати йому римський союз і захист, з удячністю прийняти безцінну (!?) херсонеську військову допомогу... Малоімовірно, погодьтеся. Тим не менш, у представників Херсонеса була й інша можливість запропонувати свої послуги Риму і Мітридату Пергамському: це могло статися дещо раніше – у серпні-вересні 47 р. до н. е., тобто у період після битви при Зелі і перед поверненням Цезаря в Рим, коли переможець Фарнака дорогою додому впорядковував справи Сходу, розбираючи клопотання міст, громад і володарів. Або ж якісь прелімінарні домовленості римлян чи самого Мітридата з херсонеситами могли бути досягнуті наприкінці 47 – в першій половині 46 р. до н. е. в ході військової експедиції на Боспор. Затверджувати в сенаті в 46 р. до н. е. досягнуті домовленості та нові херсонеські пропозиції і вирушив Г. Юлій Сатир. Але одна справа – це пропозиція надання військової допомоги, інша – реальна участь херсонеських військ у боротьбі Мітридата за боспорський престол, про яку жодних відомостей ми не маємо. Отже, все це залишається лише припущеннями.

На відміну від непідтвердженої гіпотези Ю. Г. Виноградова про херсонеську військову допомогу Мітридату VII (II), його думка про набуте гераклеїське, а не херсонеське громадянство Г. Ю. Сатира, виявилася плідною, вона була сприйнята в історіографії, про що свідчить хоча б згадана вище еволюція позиції В. М. Зубаря.

Друга половина 1990-х рр. була, отже, піком розгортання гіпотези “першої елевтерії”, коли ніхто не сумнівався в її історичній достовірності. Навіть Ю. Г. Виноградов – один із найбільших епіграфістів світу – свої заперечення щодо тлумачення одного з найсуттєвіших висловлювань напису IOSPE, I², 691 виклав у схвальному контексті, намагаючись не відкинути, а

уточнити і зміцнити згадану гіпотезу. Але, діалектичним чином, ці уточнення стали першою тріщиною в до того бездоганній її конструкції.

Підсумовуючи історію гіпотези “першої елевтерії”, треба зазначити, що завдяки аргументації Орешникова-Зографа гіпотеза М. І. Ростовцева про “першу”, цезареву, елевтерію Херсонеса в 1990-х рр. була вже остаточно сформованою, вона давно перебувала в розряді доведених фактів. Така блискуча “кар’єра” гіпотези, що засновувалася на зіставленні й аналізі епіграфічних і наративних джерел та ґрунтувала далекосяжні висновки виключно на штучному конструюванні логічних аргументів, була обумовлена, поряд із безперечним авторитетом її автора – відкриттям матеріальних фактів, речових доказів на її користь. Монети, які написами ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ маніфестували дарування місту свободи, дійсно виявилися потужним, важковаговим аргументом, який можна було “помацати” і небагато що йому протиставити. Віднесення двох монет з елевторальною легендою до I ст. до н. е. базувалося на характері їх типів, наявності на одній із них імені магістрату, на другій – монограми Діви, але головне – спиралося на їх розмірі (діаметрі, товщині) і вазі, тобто на їх характеристиках як фізичних тіл. Проте, забігаючи наперед, зазначу: всі ознаки цих монет дозволяють усього лише виділити їх в окрему групу, відмінну від основного масиву монет “другої”, антонінівської, елевтерії середини II–III ст. н. е. Їхні відмінні риси були відомі давно: вже зазначалося, що ще О. Л. Бертъс-Делагард виділяв ці монети з числа інших херсонеських монет із елевторальною легендою. Проте, пов’язати їх з конкретною датою історії міста – після 46 р. до н. е. – та з конкретною подією – даруванням Цезарем свободи – виявилось можливим лише після поширення в наукових колах гіпотези М. І. Ростовцева. Інакше кажучи, раніше відомі, але не актуалізовані матеріальні факти (як речові докази) були затребувані тільки після появи ідеальної конструкції – гіпотези “першої елевтерії”, якій вони, здавалося б, бездоганно відповідали, ніби спеціально були для неї створені.

Згодом ми розберемо підстави, що дозволили фахівцям аргументувати віднесення монет до середини – другої половини I ст. до н. е. та пов’язувати з

добою Цезаря, але зараз продовжимо стежити за подальшою “біографією” нашої “героїні” – гіпотези “першої елевтерії”.

2005 р. у “Віснику древньої історії” з’явилася стаття І. А. Макарова “«Перша елевтерія» Херсонеса Таврійського в епіграфічних джерелах”, що знаменувала собою настання кризи віри в достовірність нашої гіпотези, а можливо й початок її кінця. З чого розпочалася “біографія” гіпотези – з інтерпретації епіграфічних джерел, тим вона може й закінчитися. І. А. Макаров ставить під сумнів основний висновок М. І. Ростовцева про мету, призначення і результати посольства Сатира – клопотання в Римі про свободу Херсонеса від докучливої опіки Боспору та отримання так званої першої елевтерії. Він майже не зупиняється на критиці супутніх аргументів: не цікавиться віднайденими фахівцями фактами і припущеннями або сконструйованими логіко-історичними моделями міжнародних відносин та військово-політичних реалій Східного Середземномор’я, спочатку навіть не заперечує характеристики елевторальних монет, віднесених до I ст. до н. е. Окремі невідповідності між гіпотезою та наративною традицією порівнюються тільки принагідно. Гіпотеза “першої елевтерії” заперечується з неї самої, точніше з самого тексту напису IOSPE, I², 691, адже І. А. Макаров, слідом за Ю. Г. Виноградовим, виходить з того, що посольство Г. Юлія Сатира – це не херсонеська, а гераклейська місія, оскільки сам посол був громадянином херсонеської метрополії і всі його дії в Римі, що ставляться йому в заслугу в Херсонесі, відносяться до дипломатії Гераклеї. І. А. Макаров відкидає запропоновану Ю. Г. Виноградовим реконструкцію рядків 10–11, відповідно до якої текст, що у виданні В. В. Латишева йде після згадки про третю диктатуру Цезаря $\epsilon\phi\omega\prime\ \acute{\omega}\nu\text{[.....]} / \text{[.....]}\epsilon\ \alpha\nu\tau\omicron\nu\varsigma\ \alpha\mu\omega\nu\text{[---]}$, був доповнений і прочитаний наступним чином: “...у яких (у сенату і Цезаря – К. К.) він випитав назад наші (законні права?, звернувшись із пропозицією?) до них укласти з нами (з херсонеситами – К. К.) договір про союз” [283, с. 86, прим. 18]. І. А. Макаров, оглянувши у Національному заповіднику “Херсонес Таврійський” естампаж декрету на честь Сатира, не ризикнув підтвердити відновлення більшої частини тексту рядків 10–11, за

Ю. Г. Виноградовим. Більше того, реконструйоване Ю. Г. Виноградовим ключове слово *ομολογία*, на його думку, не засвідчене в епіграфічних пам'ятках як еквівалент латинського *foedus* для означення союзних договорів між Римом і грецькими полісами. У наративах та епіграфіці регулярно використовуються інші терміни: *φιλία*, *συμμαχία*, *συνθηκαι* [437, р. 731–744]. Усе це вимагає шукати інші варіанти відновлення і тлумачення рядків 10–11.

Вираз *εφ' ὧν*, що надійно читається на початку потрібної нам синтагми, зазначає І. А. Макаров, слід розуміти в значенні обставин місця (порівняйте схожу конструкцію в розглянутому вище словосполученні *επιπρωτων πατερον αμων*): “у присутності яких”, “перед якими”. Мається на увазі, безсумнівно, “римський сенат і Цезар”, згадані безпосередньо перед *εφ' ὧν*. Далі можна припускати відновлення, наприклад, *α[ν]ενεώσατο* – застосування дієслова *ανανεουμαι* зі значенням “згадувати”, “нагадувати” добре засвідчено в літературних й епіграфічних текстах, що описують посольства (Diod. XIV. 19; SEG. 34. 558; IG. XI. 4. 756). Інтерпретація займенника, що безпосередньо йде за *αυτους* не видається однозначною: Ю. Г. Виноградов мав на увазі римлян, але ж, оскільки посольство на чолі з Сатиром було відряджене громадянами Гераклеї Понтійської, ніщо не заважає бачити в слові *αυτους* указівку на батьків-гераклеотів. Ключовим словом, відповідно до літер *ομικρον* і *ιота*, що збереглися після *αμων* наприкінці 11 рядку, може бути іменник *οικειότης*, який часто вказує на тісні зв'язки між державами: як між союзниками (при цьому згадується зазвичай пара *οικειότης και φιλία* – “солідарність і дружба”), так і між колонією і метрополією (у цьому випадку часто фігурує пара *οικειότης και συγγένεια* – “солідарність і спорідненість”). Відповідно, маємо дві інтерпретації тексту рівною мірою вірогідні: 1) в ході свого посольства в Рим Сатир указав на родинні зв'язки, що еднають Гераклею Понтійську та її таврійську колонію, 2) у Римі Сатир міг

згадати договір про дружбу, укладений херсонеситами і римлянами більше століття тому⁵⁴.

Отже, відповідно до запропонованого І. А. Макаровим прочитання документу, в заслугу гераклейському послу Сатиру ставиться згадка в римському сенаті таврійського полісу або як колонії і союзника Гераклеї Понтійської, або як держави, пов'язаної в минулі часи союзним договором із римлянами. В той самий час із тексту декрету не випливає, що завданням дипломатичної місії Сатира було отримання для Херсонеса незалежності від Боспору. Про історію Гераклеї цього часу мало що відомо. Так, Страбон повідомляє, що десь у цей час на гераклейську територію було виведено римську колонію (XII, 3, 6). Після організації Помпеєм провінції Понт-Віфінія відновлена Гераклея не отримала статус вільного міста. Мемнон (FrGrHist. 434. F 40) згадує гераклейське посольство, що добивалося вільного статусу для міста, очікуючи прибуття Цезаря в Рим протягом 12 років. Вважається, що римська колонія на гераклейській території була відправлена Цезарем після перемоги над Фарнаком у 47 р. до н. е. Не виключено, що посольство Г. Юлія Сатира було пов'язане саме з цією подією [283, с. 89].

Свого роду фінальним акордом в історії злету і падіння гіпотези “першої елевтерії” є стаття 2010 р. студента історичного відділення Севастопольського філіалу Московського держуніверситету М. І. Тюріна “Херсонес і Боспор у другій половині I ст. до н. е.: від залежності до союзу?”, в якій автор, посилаючись на висновки І. А. Макарова, відмовляється виходити з хрестоматійних положень гіпотези “першої елевтерії”: “...останні дослідження піддають сумнівам погляди, побудовані на читанні даного документу (декрету Сатира – К. К.), що раніше здавалися непорушними. І. А. Макаров переконливо доказав, що заслуга Г. Ю. Сатира полягає зовсім не в тому, що він добився елевтерії для Херсонеса, а в тому, що він тільки згадав місто в сенаті. Таким

⁵⁴ Йдеться про укладений під римським контролем договір Херсонеса з Фарнаком I Понтійським 179 або 155 р. до н. е. (IOSPE, I², 402) [283, с. 89, прим. 26; 268, с. 87–92; 152, с. 176–179].

чином, поставлений під сумнів сам факт, що Цезар дав місту елевтерію” [385, с. 154]. У наведеному висловлюванні показовими є та впевненість, з якою постулюється переконливість доказів російського дослідника, і та готовність, з якою відкидаються “погляди, що раніше здавалися непорушними”, яким, між іншим, через декілька років мало б виповнитися сторіччя. Найвагоміші аргументи І. А. Макарова пов’язані з новим прочитанням давно відомого документу: декрет на честь Сатира отримує зовсім інше звучання завдяки кропіткій лінгвістичній й епіграфічній праці самого І. А. Макарова та вже покійного Ю. Г. Виноградова. Причому московський історик послідовно і детально наводить власні аргументи, демонструючи свою дослідницьку лабораторію. Навряд чи нашого юного кримського колегу ця “доказова база” має відразу в усьому переконати, вразивши “переконливими доказами”: судячи з кількох грубих помилок у цитуванні давньогрецьких слів, М. І. Тюрін аргументацією І. А. Макарова поки що оволодіти не в змозі. То ж звідки переконання в переконливості аргументів? Упевнений, що в ґрунтовності й авторитетності самої фігури московського спеціаліста, вагомість якої відчувається і без знання давньогрецької мови. Свого часу саме так авторитет М. І. Ростовцева посприяв тому, що на підтвердження його гіпотези інші авторитетні фахівці швидко відшукали додаткові матеріальні аргументи, після чого гіпотеза “першої елевтерії” розпочала свою тріумфальну ходу сторінками наукових, науково-популярних і навчальних праць.

І. А. Макаров, як було показано вище, відкидає гіпотезу “першої елевтерії” на підставі запропонованої Ю. Г. Виноградовим нової інтерпретації 6 рядка IOSPE, I², 691 – виразу [ἐπι τῶν] πατέρων ἁμῶν – “від батьків наших”, свого прочитання 10–11 рядків, від яких збереглося кілька окремих слів і літер, а також власного відновлення змісту втраченого 12 рядку напису, від якого залишилося лише декілька верхніх часток окремих літер. І тільки згодом, наприкінці статті І. А. Макаров критикує додаткові, супутні аргументи на користь гіпотези: атрибуцію двох монетарних типів з елевторальною легендою як монет цезаревої елевтерії, спостереження щодо хронологічної класифікації

херсонеських державно-правових актів, що нібито підтверджують припинення боспорського протекторату і повернення херсонеській громаді її легіслативних повноважень у середині I ст. до н. е., та тлумачення в історіографії характеру і сутності запровадження в Херсонесі близько 25 / 24 р. до н. е. локальної ери – нового херсонеського літочислення. І тільки в останньому абзаці І. А. Макаров нарешті наважується зробити власний висновок, пов'язавши між собою окремі історичні факти і повідомлення наративної традиції. Дослідник пропонує прив'язати повідомлення Плінія Старшого (NH, VI, 85) про надання римлянами свободи херсонеситам до подій римсько-боспорської війни 40-х рр. I ст. н. е., яка спричинила падіння Мітридата VIII (III) і воцаріння його брата Котиса I. Про це, власне, пізніше.

Утім, не варто думати, щоб критики І. А. Макарова вистачило для поховання гіпотези М. І. Ростовцева. 2008 р. в статті “Боспорське царство в зовнішньополітичних планах Риму в 47–46 рр. до н. е.” А. Р. Панов аргументує свою точку зору, ґрунтуючись на гіпотезі “першої”, цезаревої, елевтерії. У спеціальній примітці він пише: “Свіжий погляд на інтерпретацію даного декрету (на честь Сатира – К. К.), оцінка якого, здавалося б, давно устоялася, дає І. А. Макаров, який, зокрема, відзначає, що в його тексті не говориться, що метою Сатира була свобода Херсонеса від Боспору. Дійсно, мета посольства, можливо, була більш ширшою, але все ж таки першочерговим завданням для херсонеситів було звільнення від боспорського панування” [312, с. 203, прим. 25]. А. Р. Панов підкреслює, що даруванням свободи Херсонесу Цезар після загибелі свого призначенця Мітридата створював противагу Асандру, який вирішив самовільно захопити владу над Боспорським царством, щойно усунувши і попереднього законного царя Фарнака і римського ставленника Мітридата [312, с. 202–204].

В останньому числі “Вісника древньої історії” за 2010 р. надрукована змістовна стаття Н. А. Фролової і М. Г. Абрамзона “Античні монети Херсонеса Таврійського в зібранні Державного історичного музею”, в якій наведена систематизація херсонеських монет. У цій систематизації мідні монети з типами

Діви, що влучає в лань, і бика, що б'є рогами, з магістратським ім'ям Аполлонід на одному і монограмою ПАР (ΠΑΡ) на другому боці [387, с. 51–95; 175, табл. XXXVII, 1, 2], розміщуються авторами в підрозділі “Боспорський вплив” і визначені цілком у дусі О. М. Зографа як “оболи після 46 р. до н. е.” [387, с. 51–95].

На цьому етапі можна, здається, ставити крапку в біографії нашої гіпотези. Подальші інтерпретації наявного матеріалу безперспективні: варіанти ймовірних реконструкцій утрачених фрагментів тексту декрету на честь Сатира вичерпані через стан самого джерела – оригінал мармурової плити вкрадено, а інформативні можливості глиняної копії – естампажу вже вичерпано. Використаний епіграфістами естампаж з Херсонеського музею був виконаний, вірогідно, М. М. Скубетовим із суттєвими недоліками: контури літер були продавлені на ньому олівцем по-сирому, що не дозволяє з абсолютною надійністю контролювати читання саме в найбільш фрагментарно збережених частинах. Залишається сподіватися, що обмежені можливості джерела будуть колись компенсовані завдяки появі нових епіграфічних пам'яток унаслідок нових археологічних розкопок.

Зараз проаналізуємо інші, не епіграфічні, аргументи на користь досліджуваної гіпотези, і в цьому аналізі виходитимемо з того, що рідкісні монети “першої елевтерії” були атрибутовані О. В. Орешниковим і А. Н. Зографом саме на основі гіпотези М. І. Ростовцева, а не виникнули незалежно від неї. Додатковим аргументом для віднесення виділених монет до часів “першої”, цезаревої, елевтерії може розглядатися карбування на реверсі однієї з них магістратського імені. Застосування магістратського імені в середині I ст. до н. е., коли були ще свіжі згадки про цілі серії монет з вибитими на них іменами магістратів, які їх випускали, видається прихильникам гіпотези О. В. Орешникова не таким уже неочікуваним, як для II ст. н. е., коли проминула більш ніж двохсотлітня перерва в користуванні цим прийомом [175, с. 154, 158]. З 330-х рр. до н. е. і до кінця IV ст. до н. е. на мідних монетах з колінопреклоненою Дівою розвивається прийом розміщення магістратських імен, починаючи з одних лише перших складів (ΚΡΑ, ΑΡΙ) і закінчуючи

повними іменами (ΧΟΡΕΙΟ, ΒΑΘΥΛΛΟ тощо). Повністю виписані магістратські імена зустрічаються і на срібних монетах з типом голови Геракла [175, с. 148–149]. Наступною за часом є група мідних монет із добре відомими нам типами Діви, що влучає в оленя, і бика, що б'є рогами. Ці монети містять магістратські імена ΔΙΑΓΟΡΑ, ΕΥΔΡΟΜΟ, ΚΛΕΜΥΤΑΔΑ, ΣΥΡΙΣΚΟ, ΘΕΟΧΑΡΙ [175, табл. XXXV, 24, 25], які відносяться до першої половини III ст. до н. е. Звичка карбувати ім'я магістрату, відповідального за випуск монет, тримається протягом усього II ст. до н. е. аж до його останнього десятиліття (імена ΜΟΙΡΙΟΣ, ΑΠΟΛΛΩΝΙΟ, ΔΙΟΥΤΙΜΟΥ) [175, табл. XXXVI, 12–14]. Від межі II–I ст. до н. е. в написах на монетах починає переважати скорочене ім'я міста – ΧΕΡ, інколи ΧΕΡΣ або його повна назва – ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ, а також монограми, наприклад або . Нерідкою було карбування восьмипроменевої зірки, що свідчило про боспорський вплив. Останні перелічені риси однозначно вказували на перебування Херсонеса під понтійсько-боспорським контролем, тобто на добу Мітридата та його наступників.

Значно пізніше після зникнення магістратських імен на монетах міста поміщаються написи царственої богині Діви. Період “царювання Діви” О. В. Орешников визначав від 25/4 р. до н. е. до половини II ст. н. е., проте, ця цікава й неоднозначна тема не є предметом нашої роботи.

Поява імені магістрату на монеті середини – другої половини I ст. до н. е. [175, табл. XXXVII, 2] є анахронізмом, хоч і допустимим у реальності. Ймовірність застосування цього прийому, традиційного для кінця IV – кінця II ст. до н. е., в середині – другій половині I ст. до н. е. О. М. Зограф доказує і демонструє за допомогою всього лише логіко-стилістичного звороту: тоді “ще свіжі були згадки про цілі серії монет, що оздоблювалися іменем чиновника, який їх випускав” [175, с. 153]. Слідуючи цією логікою, – якщо припустити, що ці монети не відносяться ані до часів “першої”, цезаревої, ані до часів “другої”, антонінівської, елевтерії, а датуються більш ранньою добою, – поява на них напису про елевтерію може розглядатися як анахронізм, але теж припустимий. Згадка імені магістрату на монеті середини I ст. до н. е. видається настільки ж

запізнілою, наскільки передчасною може оцінюватися поява напису про елевтерію на монетах III–II ст. до н. е. Інакше кажучи, обидва припущення рівноцінні й мають однакову доказову силу.

Отже, чому б не припустити, що не магістратське ім'я повернулося на монети середини – другої половини I ст. до н. е., а нагадування про незалежність вільного Херсонеса – ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ (Χερσονήσου Ἐλευθέρας) з'явилося на монетних випусках, приміром, першої половини III ст. до н. е. Використання поняття “свобода” (ἐλευθερία) щодо незалежних давньогрецьких громад було цілком поширеним явищем у літературі класичного й елліністичного періодів. У різноманітних джерелах цим терміном визначався стан внутрішньої свободи індивіда або громади, що відрізняється від залежного положення, стану неволі і рабства. Типові приклади такого слововжитку знаходимо, як зазначалося, в Платона й Арістотеля. Прикладання категорії “ἐλευθερία” до міжнародно-правового і зовнішньополітичного положення громади чи держави стає більш поширеним у період елліністичних монархій і в римську добу [252, с. 417–429], коли абсолютна більшість грецьких полісів давно втратили реальний суверенітет. Потреба акцентувати на категорії свободи, що знайшло відбиття і в монетному карбуванні, могла з'явитися ще задовго до встановлення понтійсько-боспорського контролю над Херсонесом. Пов'язано це могло бути, наприклад, із невдалою спробою антидемократичного державного перевороту в Херсонесі, яку зазвичай датують межею IV–III ст. до н. е., наслідком чого була, між іншим, і поява знаменитої херсонеської громадянської присяги (IOSPE, I², 401). В такому разі акцентувалася б внутрішня свобода громадян-херсонеситів, які вбереглися від тиранічної неволі.

Другим додатковим аргументом для віднесення виділених елевторальних монет до цезаревої доби слугує монограма , яка міститься на другій із означених нами монет [175, табл. XXXVII, 1]. Слід зазначити, що в самому монетному типі, а не як надчеканка, вона вперше з'являється на монетах мітридатової доби, у 80–60-х і 70–60-х рр. I ст. до н. е. [175, табл. XXXVI, 21, 19]. Зворотній бік цих монет, де власне і містилася монограма богині Діви, дає,

за словами О. М. Зографа, “найбільш раннє і найбільш близьке до моменту спорудження кумиру відтворення збудованої в III–II ст. до н. е. нової статуї херсонеської Діви” [175, с. 152]. Розміщення монограми ПАР на монетах “першої елевтерії” було, таким чином, подовженням уже закладеної кілька десятиліть тому традиції. Однак, наше припущення про більш раннє походження цих монет зовсім не суперечить ймовірності, що і монограма ПАР могла з’явитися значно раніше I ст. до н. е.: типологічно-стилістична одноманітність іконографії Діви, що влучає в лань, на монетах, віднесених О. М. Зографом до різних епох і номіналів вражає. Аналогічну нашій фігурі Діви, поряд з якою викарбовано монограму ” [175, табл. XXXVII, 1], бачимо на мідній монеті 300–250 рр. до н. е. ” [175, табл. XXXV, 24], срібній монеті IV–III ст. до н. е. [175, табл. XXXV, 21], срібних дідрахмі й драхмі 225–200 рр. до н. е. [175, табл. XXXVI, 2, 3], вже добре нам знайомому мідному оболі з іменем Аполлоніда і биком на звороті, що теж віднесений О. М. Зографом до цезаревої елевтерії 46 р. до н. е. [175, табл. XXXVII, 2], мідному дупондії 140-х рр. н. е. [175, табл. XXXVII, 19], мідному дупондії 140–220-х рр. н. е. [175, табл. XXXVIII, 12], мідному дупондії 220 р. н. е. [175, табл. XXXVIII, 3]. Отже, чому б і не з’явитися монограмі Діви на мідних монетах з її зображенням у III ст. до н. е., коли розпочалося зростання значення культу цієї богині в Херсонесі, а не за доби Мітридата, коли цей прийом міг бути повтореним з метою підкреслення формальної, ілюзорної незалежності поліса. Від самих ранніх монетних серій початку IV ст. до н. е. до великих серій II ст. до н. е. і пізніше, поряд із використанням монетних типів херсонеської метрополії Гераклеї (наприклад, голови Геракла як лицьового боку, а особливо запозиченого звідти бика, що б’є рогами⁵⁵, найперше місце належить міській богині – Діві та її атрибутам – колчану, луку, оленю [175, с. 150]. Останнє цілком природно, враховуючи зростання значення культу Діви через зовнішні небезпеки від кінця III ст. і у

⁵⁵ О. М. Зограф зазначав, що через постійне повернення цього мотиву бик, що б’є рогами, стає особливим херсонеським міським знаком – *παράσημον* [175, с. 150].

II ст. до н. е., і приблизно до цього часу є підстави віднести спорудження нової статуї цього божества, що “знайшла відбиття в монетних типах наступних періодів” [175, с. 150]. Отже, монограма ПАР на монетах, які пропонується відносити до “першої елевтерії”, зовсім не обов’язково має виступати як точна хронологічна вказівка на час карбування, пов’язуючи ці монети чомусь саме з I ст. до н. е., оскільки може легко бути віднесеною і до III–II ст. до н. е.

Як неодноразово зазначалося, головним аргументом щодо атрибуції рідкісних монет з Дівою та биком часами цезаревої елевтерії був їх особливо крупний розмір. У зв’язку з цим І. А. Макаров, заперечуючи цей аргумент, згадує “цікаві міркування Зографа” щодо прирівнювання цих монет – оболів “першої елевтерії” вагою до 15 г – до двох ассаріїв, або одного дупондія⁵⁶. Однак, на думку І. А. Макарова, якщо така ідентифікація є справедливою, то вона повинна слугувати доводом проти зв’язку цих монет з елевтерією 46 р. до н. е. Справа в тому, що перші емісії відповідного номіналу дупондія вагою, що в середньому варіюється між 11–14 г, датуються лише часом Августа, а саме, після 27 р. до н. е. в Малій Азії (Пергам) і після 18 р. до н. е. в самому Римі. Можна інтерпретувати ці монети як оболі, і тоді або відкинути їх можливий зв’язок з римською системою номіналів, визнавши в цьому випадку, що у нас немає ключа до їх датування, і запропонована дата після 46 р. до н. е. є лише одним із можливих варіантів. Або визнати цей зв’язок і датувати ці монети не раніше часів Августа. За вагою (близько 14–15 г) вони виявляться найбільш близькими номіналу дупондія кінця періоду правління Юліїв-Клавдіїв. Сам І. А. Макаров висуває два загальних спостереження на користь пізньої дати цих монет. Якщо

⁵⁶ Сам О. М. Зограф доводить, що ці монети за своїм номіналом є саме оболі, тобто дорівнюють двом одиницям [175, с. 153]. З приводу ідентифікації монет “другої”, або антонінівської, елевтерії II–III ст. н. е. з оболі О. М. Зограф писав: “Я бачу в молодшому номіналі, що носить типи Діви, яка влучає в оленя, і бика, дупондій, а не ассарій, по-перше, тому, що і в інших містах, особливо в III ст., значно частіше можна зустріти серію без номіналу в 1 одиницю, ніж без дупондія, по-друге, тому, що за розміром і вагою він більш відповідає цій функції, і, нарешті, тому, що на роль самого молодшого номіналу може претендувати ... монетка з типом бюста “Херсонас” на лицьовому боці і фігури Ніки на зворотному” [175, с. 159].

приймати традиційне датування серединою 40-х рр. I ст. до н. е., ми матимемо справу з рідкісною міською емісією на тлі повного панування боспорської монети [141, с. 65]. З іншого боку, відновлення в Херсонесі місцевого масового карбування на основі римської системи номіналів спостерігається не раніше середини I ст. н. е. [175, с. 157]. У цьому випадку ніщо не заважало б помістити ці монети ближче до кінця правління Юліїв-Клавдіїв [283, с. 90]. Для І. А. Макарова це важливий висновок, оскільки він пропонує, нагадаємо, пов'язати повідомлення Плінія Старшого про отримання Херсонесом свободи (NH, VI, 85) з подіями римсько-боспорської війни 40-х рр. I ст. н. е. та першими датованими за місцевим літочисленням випусками херсонеського золота і міді (71 р. херсонеської ери) та першим випуском боспорського золота з монограмою Котіса I (342 р. боспорської ери). Досліджувані нами монети “першої елевтерії”, таким чином, виявлятимуться матеріальним підтвердженням отримання Херсонесом свободи за допомоги римлянам посадити на боспорський престол Котіса в середині I ст. н. е. [283, с. 93].

Пропозиція І. А. Макарова віднести монети “першої елевтерії” десь до середини I ст. н. е., так саме як і вище наведена думка про можливість датувати так звані монети “першої елевтерії” з Дівною і биком – III ст. до н. е., говорять про методологічну необґрунтованість використання цих монет як доказу на користь гіпотези М. І. Ростовцева. Якщо виходити з апріорного припущення (упередження) про існування жорсткої і послідовної залежності між комбінацією типів монет, їх розміром і вагою та їх номіналом, тоді слід погодитися, що великі мідні монети (оболи?) з Дівною і биком відрізняються за фізичними прикметами від основного масиву монет з елевторальною легендою, що віднесені фахівцями до середини II–III ст. н. е., тобто до доби “другої”, антонінівської, елевтерії. Безапеляційне ж віднесення цих оболів (?) до середини – другої половини I ст. до н. е. є все ж таки проблематичним. Атрибуція так званих монет “першої елевтерії” часами Цезаря не впливає з тих їх фізичних прикмет, за якими ми погодилися, слідом за О. Л. Бертьє-Делагардом (ЗНО РАО, I, тб. I, тб. 1, 2), вилучити їх з “антонінівських” серій

середини II–III ст. н. е. Їх атрибуція часами Цезаря пов’язана з обставинами і причинами іншого порядку і походження. Але якщо жорсткої залежності між типами, розмірами і номіналами монет, тобто такого високого ступеня їх стандартизації, просто не існує? Тоді монети з елевторальною легендою слід відносити до часів, найближчих їм за стилістикою форм, часів, коли Херсонес реально чи номінально насолоджувався зовнішньополітичною незалежністю чи внутрішньою свободою і демократією. Як бачимо, “монетний аргумент” не є достатньо надійним аргументом на користь гіпотези М. І. Ростовцева.

Зараз час зупинитися на низці обставин, які ставлять під сумнів гіпотезу цезаревої елевтерії Херсонеса, та на спробах істориків обійти ці обставини, щоб уникнути сумнівів. Йдеться, отже, про свідчення нарративної традиції і пов’язані з ними можливі інтерпретації подальшого перебігу подій після 46 / 45 р. до н. е. М. І. Ростовцев відразу помітив невідповідність його нової гіпотези повідомленням стародавніх авторів та запропонував власні варіанти подолання наявних розходжень.

У VII книзі “Географії” Страбона (близько 63 р. до н. е. – близько 23 р. н. е.)⁵⁷ йдеться, що після перемоги військ Мітридата VI над скіфами Скілура і Палака та добровільної передачі Перісадом V боспорського престолу понтійському царю – “від тоді і до нині місто херсонеситів підвладно (*υπήκοος*) володарям (*δυνάσταις*) Боспору” (VII, IV, 3)⁵⁸. Далі (VII, IV, 5) автор описує ту саму політичну ситуацію іншими словами: “...нею (тобто всією Таврикою – К. К.), що занепала внаслідок постійних війн, володіють (*εχουσι*) династи (*δυνάσταις*) Боспору”. І нарешті, ще раз слідом за парантезом з описом осади Ктенунта, Страбон резюмує: “І тепер уся ця територія (тобто та ж Таврика – К. К.) знаходиться під владою боспорських царів (*υπο τοις Βοσπορωνων*

⁵⁷ “Географія” закінчена близько 7 р. до н. е. або не пізніше 18 р. н. е., близько 20 р. н. е. в текст вносилися остаточні правки і доповнення. Найпізніші хронологічні свідчення щодо Боспору датовані 9 / 8 р. до н. е. – смертю царя Полемона в полоні аспургіан та воцарінням Піфодоріди (XI, II, 11; XII, III, 29).

⁵⁸ “... ε□ζ ε□κε□τινου δη□ του□ хро□νου τοι□ς του□ Βοσπο□ρου δυνα□σταις η□ τω□ν Χερρονησιτω□ν πο□λις υ□πη□κοος με□χρι νυ□ν ε□στι” [87, т. I, вып. 1–3, с. 123–124].

βασιλευσιν), яких саджають на престол римляни” (VII, IV, 7). Гай Пліній Секунд (23/4–79 рр. н. е.) у своїй праці “Природна історія” в 37 книгах, закінченій у 77 р. н. е., повідомляє, що “гераклейському Херсонесу римлянами дарована свобода”(NH, IV, 85)⁵⁹. Отже, свідчення двох давніх авторів по-різному суперечать гіпотезі М. І. Ростовцева: Страбон у добу Августа повідомляє про залежність Херсонеса від боспорських правителів, що триває й надалі; Пліній мінімум через півстоліття після цього, у часи Веспасіана, твердить, що завдяки римлянам місто таки отримало свою свободу. Обидва свідчення практично неможливо безболісно пов’язати з тезою про цезарів дар свободи Херсонесу.

Існування таких суперечливих повідомлень авторитетних античних учених, якщо і не зовсім ставить хрест на припущенні про дарування Цезарем у 46 р. до н. е. свободи Херсонесу, то, принаймні, змушує шукати ґрунтовні пояснення. Уже сам автор гіпотези “першої елевтерії” висловлюється, що Пліній у своєму повідомленні про отримання Херсонесом свободи, поза всяким сумнівом, передає не сучасний йому стан, а користується джерелом, поінформованим про дарування місту елевтерії в епоху Цезаря. Цим джерелом міг бути надійний грецький перипл у римській обробці часів пізньої республіки, здійснений, скажімо, Варроном, або переробка цього перипла “в зв’язку з результатами географічних робіт епохи Августа” [331, с. 17–18]. Таке припущення усуває суперечності між гіпотезою “першої елевтерії” та Плінієм, оскільки його фраза “*mox Heraclea Cherronesus libertate a Romanis donatum*” пов’язується з часами Цезаря, через що, між іншим, видається, що Пліній запізнився зі своїм повідомленням більш, ніж на століття. Проте, тоді загострюються суперечності між Плінієм і Страбоном. Останній писав у епоху Августа і Тіберія, на 50–80 років раніше за Плінія, що впродовж панування на

⁵⁹ “*In ora a Carcine oppida Taphrae, in ipsis angustiis peninsulae, mox Heraclea Cherronesus libertate a Romanis donatum. Megarice vocabatur antea, praecipni nitoris in toto eo tractu custoditis Graeciae moribus, V passuum ambiente muro*”, тобто “На узбережжі від Каркіни – міста: Тафри – на самому перешийку півострова, потім *Гераклея Херронес*, якому дарована свобода римлянами. Раніше звався Мегарікою і був самим блискучим пунктом на всьому цьому просторі завдяки збереженню грецьких звичаїв, стіни його мають 5000 кроків навкруги” (курсив мій – К. К.) [87, т. II, вып. 1–2, с. 173].

Боспорі правителів від Асандра до Аспурга Херсонес входив до складу Боспорського царства⁶⁰. Отже, нічого про дарування свободи місту Цезарем цей автор не знає.

М. І. Ростовцев, виходячи з того, що встановлений Цезарем на Чорному морі порядок після загибелі диктатора виявився німецьким, припускає, що Марк Антоній відібрав у херсонеситів свободу. Дослідник уподібнює невідому нам ситуацію на півночі Понту розвиткові подій на південному березі Чорного моря, про що інформують стародавні автори. Так, Страбон повідомляє, що Антоній підкорив Аміс царям (Strabo. XII, III, 14), можливо – у 39 р. до н. е. понтійському Дарею, сину Фарнака (App. Bel.civ. V, 75), через що в місті виникає смута, з'являється тиран Стратон, і тільки після перемоги при м. Ацій Аміс знову отримав свободу від Августа (Strabo. XII, III, 14). Щось подібне розігрується і в Тавриці: не раніше 42 р. до н. е. Асандр, щойно затверджений на боспорському престолі Марком Антонієм, розпочинає реалізацію своєї експансіоністської програми. На додаток до наявних матеріальних ресурсів він отримав нарешті юридичні підстави, як офіційний спадкоємець Фарнака, домагатися Херсонеса⁶¹. В самому місті відбуваються бурхливі події, пов'язані з появою тирана, про що дізнаємося з, на жаль, пошкодженого декрету на честь невідомого херсонеського громадянина, палеографія якого загалом схожа з літерами напису Г. Юлія Сатира (IOSPE, I², 355). Конфлікт нібито було врегульовано завдяки підтвердженню, хоча й в обмеженому вигляді, херсонеської елевтерії Августом, унаслідок чого в місті 25/4 р. до н. е. було

⁶⁰ Ю. Г. Виноградов задається питанням, до якого моменту простягається “термін придатності” історичних довідок Страбона, і чи можна визнавати достовірними його відомості про взаємини Боспору і Херсонеса на час остаточного редагування “Географії” в 20 р. до н. е. [128, с. 131].

⁶¹ М. І. Ростовцев припускає, що і царський статус, і право на Херсонес Асандр купує в Антонія [331, с. 18–19]. В. М. Зубар, Є. А. Ліньова і Н. О. Сон, описуючи боротьбу Асандра за Херсонес, припускають методологічно виправданим використовувати легендарну історію Гікії з 53-ї глави “Про управління імперією” Константина Багрянородного [182, с. 210].

запроваджено нове літочислення⁶². Крім запропонованої аналогії з відновленням елевтерії Аміса, відомі й інші факти надання елевтерії грецьким містам після перемоги Августа в громадянській війні. Наприклад, у 26 р. до н. е. елевтерію отримав Хіос, у 25 р. до н. е. – Мітілена, а в 19 р. до н. е. – Самос. Август також підтвердив елевтерію, даровану Іліону Цезарем. Отже, прецедентів дарування і підтвердження елевтерії грецьким містам у цей час було немало. А це дозволяє тлумачити запровадження нової ери в 25/4 р. до н. е. в той спосіб, що і Херсонес не був обійдений увагою Августа.

Проте, все рівно мала місце залежність від боспорської військової допомоги, яка зумовлювалася обмеженістю військових ресурсів Херсонеса та його перебуванням у варварському оточенні, – наполягали дослідники, намагаючись чимось пояснити розбіжності між реконструйованим (сконструйованим?) фактом здобуття херсонеситами свободи і повідомленням Страбона про її відсутність. Саме з урахуванням цього розглядаються такі знайдені в Херсонесі епіграфічні пам'ятки зі згадками боспорських володарів, як декрет на честь посла цариці Динамії (IOSPE, I², 354), послання Полемона I (14/3–10/9 рр. до н. е.) раді і народу Херсонеса (IOSPE, I², 704), почесний напис царя Полемона (IOSPE, I², 419)⁶³, а також база статуї царя Аспурга (14/5–37/8 рр.) (IOSPE, I², 573). Формою залежності Херсонеса від Боспору могла бути обов'язкова симмахія (*συμμαχία*) – така сама, що й за Мітридата VI Євпатора. Марк Віпсаній Агріппа, упорядковуючи справи на Понті, цілком свідомо міг

⁶² В історіографії по різному трактують зміст Августового врегулювання. Так, В. Лешхорн вважає херсонеську еру “ерою елевтерії”, отриманої вперше близько 25 р. до н. е. [444, с. 66]. Більшою обережністю відрізняється позиція В. І. Кадеєва, який писав про підтвердження Августом у 25 р. до н. е. “першої елевтерії” [209, с. 57; 207, с. 17]. Значно обережнішою і одночасно менш конкретною є позиція В. М. Зубаря, який писав про надання таврійському полісу якихось привілеїв, характер яких не піддається визначенню [194, с. 126]. Існує багато версій сучасних фахівців на тему причин запровадження нової херсонеської ери. Одні з них вважають цю еру – “ерою елевтерії”, інші – “ерою царственої Діви”, враховуючи появу приблизно в ту саму епоху на херсонеських монетах та в офіційних декретах імені “царюючої Діви” – богині Херсонесу.

⁶³ Традиційно цей напис пов'язується з Полемоном I, але Ю. Г. Виноградов обґрунтував свої сумніви щодо цього, запропонувавши ідентифікувати героя напису з Полемоном II (38–41 рр. н. е.), онуком Першого [128, с. 137]. Утім, таке трактування не було беззастережно прийнято в історіографії [283, с. 92, прим. 45].

сприяти такому розвитку ситуації, щоб захистити інтереси грецького населення за найменшого витрачання римських сил. “Існування цієї *συνταχία* і дозволило Страбону зарахувати Херсонес до складу Боспорського царства, не дивлячись на формально надану йому Римом свободу” [331, с. 20] ⁶⁴.

Згодом у працях прихильників гіпотези “першої елевтерії” аргументація М. І. Ростовцева уточнювалася, деталізувалася та корегувалася, проте її конструктивне ядро залишалось незмінним. З одного боку, в той чи той спосіб піддавалася сумнівам синхронність змісту повідомлень античних географів часу написання їх творів, що нібито й тягнуло за собою плутанину в хронології їхніх даних про залежність чи звільнення Херсонеса. З другого боку, наголошувалося на короткочасності цезаревої елевтерії та неспроможності Херсонеса втілити в життя даровану свободу. Приміром, В. М. Зубар намагався уникнути суперечності між інформацією античних авторів та гіпотезою “першої елевтерії” шляхом визнання розглянутих нами повідомлень Страбона про херсонеську залежність від Боспору такими, що засновувалися на застарілому джерелі першої половини I ст. до н. е., коли місто, безумовно, підлягало Мітридатові й Фарнакові [194, с. 118–119] ⁶⁵, а Ю. Г. Виноградов наголошував на необхідності розглядати повідомлення стародавніх авторів щодо міжнародно-правового статусу Херсонеса у великому масштабі, адже вони “релевантні лише *en gros*” [128, с. 131].

Отже, ми побачили, що, усвідомлюючи неоднозначність своєї позиції, М. І. Ростовцев на сторінках тієї ж статті, в якій сформулював припущення про цезарів дар свободи Херсонесу, намітив шляхи усунення виявлених суперечностей чи, точніше, уникнення їх. Так, дослідник наголошував на короткочасності цезаревої елевтерії та на її формалізмі [331, с. 19–20]. Ці мотиви, як зазначалося, були підхоплені представниками подальшої історіографічної традиції. Також

⁶⁴ До речі, симптоматичним є твердження І. А. Макарова, що на сьогодні припущення М. І. Ростовцева про те, що в розглянутий період протекторат Боспору над Херсонесом здійснювався у формі військового союзу (*συνταχία*), набуло епіграфічного підтвердження [283, с. 92].

⁶⁵ Утім, на нашу думку, не варто навіть припускати таку можливість, адже Страбон, як виходець з Понту, був чудово поінформований про події на Боспорі другої половини I ст. до н. е.

М. І. Ростовцев намітив шляхи пояснення наступних історичних подій. Зокрема, він припускав, що Боспор, у союзницьку залежність від якого (*συμμαχία*) повернувся Херсонес за Антонія і Асандра або внаслідок урегулювання за доби Августа, проведеного Агріппою, виявився заслабким для місії захисника всієї півночі Понту. Тому Нерон спробував перетворити Боспор у провінцію, а Херсонес – у провінційне формально вільне місто. Смути за Доміціана звели цю спробу нанівець, а посилення Боспору за Траяна могло призвести до нового формального підкорення Херсонеса владі царів, якої місто спромоглося позбутися тільки за Антоніна, коли “увійшло до складу захищеної римськими військами фактично провінційної території, формально отримавши знову свою стару *ελευθερία*” [331, с. 20–21].

Наостанок розглянемо пропозиції щодо виходу з інтерпретаційного тупику, спровокованого розходженням гіпотези цезаревої елевтерії зі свідченнями письмових джерел. Спосіб виходу з цього глухого кута, як ми щойно побачили, вперше був запропонований самим автором гіпотези. Пропозиції М. І. Ростовцева здобули відгук в історіографії та були розписані наступними поколіннями дослідників. Наприклад, В. І. Кадеєв, писав про короткочасність цезаревої елевтерії, формалізм елевтерії августової та контроль боспорських царів над Херсонесом, завуальований під маркою симмахії, наголошував на численності херсонеських елевтерій. Елевтерія Августа не була реальною, хоча “деякі дослідники вважали, що Херсонес був незалежним [374, с. 57], однак насправді кожен новий імператор міг підтвердити чи скасувати елевтерію, що й змушувало херсонеситів неодноразово добиватися її підтвердження римськими властями. Останні ж, виходячи з політичних обставин, то підтверджували “свободу” Херсонеса (особливо коли діяльність боспорських правителів викликала занепокоєння), то скасовували її, воліючи бачити Херсонес залежним від Боспору, тому що не мали достатніх сил для безпосереднього втручання в справи Північного Причорномор’я” [207, с. 18].

І. А. Макаров, розвінчавши гіпотезу першої, цезаревої, елевтерії, щоб урівноважити негативний ефект своєї роботи, мусив запропонувати якусь позитивну програму – нову гіпотезу, відмінну від наявних. Дослідник, відкидаючи запропоновану В. І. Кадеєвим [209, с. 57; 207, с. 17] атрибуцію фрагментованого декрету IOSPE, I², 355 добою Августа, точніше 20-ми рр. I ст. до н. е., виніс його в

широкі межі останньої чверті I ст. до н. е. – першої половини I ст. н. е.: “підстав для більш точного датування я не бачу” [283, с. 92]. Крім того, контекст, у якому в цьому декреті двічі зустрічається поняття “елевтерія” (“батьківська свобода”, *πάτριον Χερσονασίταις ἐλευθερία*[ν], рядок 31), швидше за все має внутрішньополітичний характер і не пов’язується з рядками, де йдеться про “найвеличнішого імператора”, сенат і римський народ. У резолютивній частині декрету, де мають наводитися почесні нагороджуваної особи, не зустрічається спеціальної згадки про елевтерію, а міститься слово “демократія” (*τῶν δαμοκρατίας*), що в цьому контексті виступає її еквівалентом. Отже, немає підстав пов’язувати декрет IOSPE, I², 355 з отриманням Херсонесом звільнення від панування боспорських царів. Поховавши в такий спосіб і гіпотезу августової елевтерії, І. А. Макаров формулює власне припущення. Історик підкреслює, що всі епіграфічні джерела, пов’язані з проблемою “першої елевтерії”, не дозволяють жодне з них упевнено пов’язати з повідомленням Плінія Старшого про те, що римляни дарували свободу Херсонесу (NH, VI, 85), яке є “головним (якщо не єдиним) джерелом на цей рахунок”. Тоді І. А. Макаров звертається до римсько-боспорської війни 45–49 рр. I ст. н. е. Саме участю херсонеських військ у цьому конфлікті може обумовлюватися початок випуску міським монетним двором золотих статерів із зображенням божеств Херсонас і Діви з луком та списом. Трохи пізніше у місті почалося карбування мідних монет із зображенням Ніки з пальмовою гілкою на реверсі, якими, мабуть, і було ознаменовано перемогу над Мітрідатом VIII (II, III) [96, с. 77, 149–150]. В. М. Зубар зазначає, між іншим, що крім права карбування золотої монети Херсонесу були надані “ще якісь пільги” [151, с. 384]. У зв’язку з цим І. А. Макаров пропонує звернутися до однієї достатньо давно висловленої ідеї. Свого часу П. О. Каришковський побачив взаємозв’язок між першими датованими за місцевим літочисленням випусками херсонеського золота та міді (71 р. херсонеської ери) та першими випусками боспорського золота з монограмою Котіса I (342 р. боспорської ери) [220, с. 111–112]. Можна припустити, що в такий спосіб у Херсонесі в 46/7 р. н. е. була відзначена незалежність, отримана в нагороду за підтримку Котіса та римлян. Саме з цією подією і слід узгодити

згадане Плінієм надання свободи Херсонесу. Припущення П. О. Каришковського, на думку І. А. Макарова, дозволяє примирити вказівку Плінія (Plin., NH, VI, 85) з інформацією Страбона (VII, IV, 3) та свідченнями херсонеської епіграфіки. Таким чином, “ще якісь пільги” або “ще якісь привілеї, про зміст яких можна лише здогадуватися”, котрі пов’язуються В. М. Зубарем із римською нагородою Херсонесу за допомогу в боспорській війні 40-х рр. I ст. н. е., як раз і можуть бути визнані “першою елевтерію”⁶⁶. Виходячи з аргументації І. А. Макарова, можна якщо взагалі не засумніватися в реальності “першої елевтерії”, то принаймні дійти висновку про необхідність перенесення її датування з популярної донедавна дати 46 р. I ст. до н. е. на приблизно 46 р. I ст. н. е. [283, с. 93]. Проте, не варто думати, що в історіографії була не помічена позиція П. О. Каришковського і тим більше – ймовірні наслідки для Херсонесу римсько-боспорської війни 45–49 рр. н. е. Приміром, В. І. Кадеєв зазначав, що херсонеські монети цього часу із зображенням Ніки дозволяють погодитися з тим, що Херсонес надав допомогу Риму, прагнучи позбутися боспорської залежності, “це йому вдалося, однак за політичних обставин, що склалися, залишитися автономним він уже не міг і потрапив у залежність від Риму”, “окупація дозволила римським властям більш активно втручатися у внутрішні справи Херсонеса, хоча він, за свідченням Плінія, і зберігав статус “свободи” [207, с. 19, 22].

Інтерпретація І. А. Макарова, заснована на спостереженнях П. О. **Каришковського** 1961 р., цікава сама по собі, але аргументована вона не краще й не гірше, ніж інші версії розвитку подій навколо зовнішньополітичного статусу Херсонеса. Єдиною принциповою відмінністю є дійсно те, що історик аргументовано заперечив гіпотезу “першої елевтерії”, від якої відштовхувалися всі його попередники. Проте, визнання цієї гіпотези дослідниками аж ніяк не впливало на зміст реконструкцій подальших подій, оскільки тривалість першої елевтерії

⁶⁶ В. М. Зубар заздалегідь не сприймає ризикованості таких інтерпретацій, стверджуючи, що “брак у херсонеській нумізматиці цього часу даних про елевтерію не дає змоги припустити, що місту було надано таких широких прав”. На його думку, право золотого карбування, а також інші пільги херсонеська громада отримала у юридичних межах, визначених Августом близько 25/4 р. до н. е. [151, с. 384].

визнавалася не довгою – десь близько чотирьох років, від 46 р. до приблизно 42 р. до н. е. Пропозиція І. А. Макарова визнати першою елевтерією дарування римлянами свободи Херсонесу, що нібито мало місце під час або після римсько-боспорської війни 45–49 рр. н. е., не має прямого відношення до його аргументів проти гіпотези цезаревої елевтерії. Це означає, що гіпотеза І. А. Макарова про омолодження першої елевтерії на сто років має однакову доказову силу з версіями інших сучасних фахівців, їх аргументи знаходяться приблизно в одній “ваговій категорії”. Отже, в умовах дефіциту надійних джерельних даних, при рівній вазі аргументів та подібності інших обставин єдино можливим буде визнання можливості існування всіх цих інтерпретацій за умов надійності і несуперечливості їх доказової бази. Таким чином, можна констатувати, що в історіографії проблеми міжнародно-правового статусу Херсонеса середини I ст. до н. е. – середини II ст. н. е. виникнув справжній позиційний методологічний тупик, вихід з якого можна пов’язати лише зі сподіваннями на розширення інформативної бази за рахунок археологічних знахідок нових історичних джерел або нового прочитання старих, давно відомих джерел.

Ми простежили генезу гіпотези “першої елевтерії”, її кар’єра дійсно карколомна: вона подолала шлях від припущення, заснованого на ймовірнісних логіко-історичних конструкціях, до незаперечного факту, визнаного науковим співтовариством частиною пройдешньої дійсності. Надання Цезарем свободи Херсонесу в 46 р. до н. е., як реальний історичний факт, враховувалося в історичних реконструкціях у різних за жанром і тематикою творах – наукових, науково-популярних, навчальних працях із військово-політичної, економічної, соціальної історії Північного Причорномор’я від 1940-х до 2000-х рр. Які ж чинники вплинули на таку блискучу “біографію” гіпотези М. І. Ростовцева, які умови сприяли такому її злету? Метафорично можна казати, по-перше, про народження в хорошій родині. Авторитет її батька – Михайла Івановича Ростовцева ніколи ні в кого не викликав сумнівів. Навіть коли в нашій країні посилатися на його праці було не бажаним, оскільки автор перебував в еміграції, вплив їх ідей – коли прямий, а коли опосередкований – був дуже сильним. 1997 р. Ю. Г. Виноградов у своєму виступі на конференції “Херсонес в античному світі. Історико-археологічний аспект” зазначив: “Рівно 80 років тому в своєму

витонченому і, як завжди, багатому ідеями і тонкими спостереженнями есе “Цезар і Херсонес” М. І. Ростовцев, усебічно вивчивши один із новознайдених херсонеських декретів IOSPE, I², 691, поклав, по суті, початок дослідженню дуже цікавої історичної проблеми взаємодії Херсонеса, Боспорського царства і Риму в I ст. до Р. Х.” [127, с. 19]. Отже, першою причиною успіху гіпотези була авторитетність у світових наукових колах її творця, яка ніколи не ставилася під сумнів, а також глибина і витонченість праці, в якій ця гіпотеза вперше викладалася.

По-друге, продовжуючи нашу метафору, гіпотезі пощастило з “хресними батьками”: О. В. Орешников, а за ним О. М. Зограф матеріально забезпечили її майбутнє. Саме зусиллями цих фахівців припущення М. І. Ростовцева були доказані, як доказуються теореми. Запропоновані дослідниками речові докази були сприйняті як бездоганні, внаслідок чого сталася трансформація вірогідної теорії в історичний факт. Зіставлення, паралелі, логічні конструкції – весь інструментарій автора гіпотези – все матеріалізувалося, набуло присмак реальності завдяки кільком нечисленним артефактам. Ці артефакти – речі з реального світу – монети з написом “свобода херсонеситів” – одним махом підтвердили справедливість припущень про дарування місту незалежності. Залишалось лише відділити ці монети від інших значно численніших монет II ст. н. е. з такою ж елевторальною легендою, це зробив ще О. Л. Бертъє-Делагард, та співвіднести їх із добою Гая Юлія Цезаря, що О. В. Орешников та О. М. Зограф з успіхом і зробили. Навряд чи перебільшенням буде думка про те, що саме наявність цих матеріальних аргументів (речових доказів) у вигляді двох елевторальних монет забезпечили триумфальний перехід гіпотези цезаревої елевтерії в розряд фактів історичної дійсності. Спочатку було *слово* (припущення), але його перетворення (*втілення*) в дійсність стало можливим завдяки появі фізичних (*тілесних*) предметів із реального світу – конкретних матеріальних доказів на користь правдивості цього припущення (*слова*). Думаю, не треба нагадувати, яке значення надавалося всьому матеріальному в радянські часи, за яких власне і відбувалася трансформація гіпотези в факт (пере-втілення слова в дійсність). Нарешті, серед умов, що сприяли успіхові перетворення в свідомості представників професійного історичного середовища гіпотези цезаревої елевтерії на факт реальної дійсності, можна назвати прагнення спеціалістів зобразити широкі

історичні перспективи Північного Причорномор'я. Йдеться про цілком закономірне бажання істориків вписати минуле своєї країни в загальний контекст подій всесвітньої історії. Пряме відношення, більше того – активна участь у долі причорноморського регіону – цієї північно-східної околиці, цього “ведмедячого кута” середземноморської античної цивілізації – такої масштабної постаті світової історії як Гай Юлій Цезар – чим не спосіб продемонструвати історичне значення регіону, засіб окреслити його всесвітньо-історичний масштаб.

Епіграфом до цієї праці можна було б узяти слова відомого українського археолога й історика сарматів Олександра Симоненка про перетворення внаслідок багаторазового цитування (переписування один у одного без звернення до першоджерел) ідеї на науковий фольклор, котрий перебуває поза критикою ⁶⁷. Але в ході роботи, гадаю, вдалося показати дещо більше: не просто перетворення ідеї на “фольк-аксіому”, а створення нового історичного факту з фактично нічого, із праху минулого – фрагментів-залишків історичних джерел. Тому закінчити це дослідження хочу об'ємною цитатою з Хорхе Л. Борхеса: “Математики Тлена стверджують, що сам процес лічби змінює кількість і перетворює її з невизначеної у визначену. Століття і століття ідеалізму не могли не вплинути на реальність. (...) У найстародавніших провінціях Тлену нерідко бувають випадки подвоєння загублених предметів. (...) Ці другорядні об'єкти називаються хренірі, і хоч вони мають менш вишукану форму, проте завжди бувають дещо більшими, аніж перші. Донедавна хреніри були тільки побічними дітьми неуважності й забуття. Важко повірити в те, що їхнє методичне продукування почалося не давніше, як сотню років тому. (...) Методичне виготовлення хренірів надало неоціненну допомогу археологам. Воно дозволило їм ретельно дослідити і мало не змінити минуле, яке тепер стало не менш піддатливим і не менш слухняним, аніж майбутнє. Тут цікаво відзначити такий факт: хреніри другого й третього ступеня – хреніри, утворені від іншого хрена, хреніри, утворені від хрена, який сам утворений від хрена, – підсилюють відхилення, характерні для початкового хрена; (...) хрени одинадцятого ступеня відзначаються чистотою ліній, що не властива для хренів

⁶⁷ “Иногда интересная идея, кочуя из ссылки в ссылку, постепенно становится научным фольклором, а ргіогі находящимся вне критики” [357, с. 246].

первісних. (...) Дивовижнішим і досконалішим за будь-який хрен буває іноді ур – предмет, утворений самонавіюванням, об’єкт, виведений на поверхню надією. (...) Речі подвоюються у Тлені. Але вони мають також тенденцію блякнути і втрачати деталі, коли люди про них забувають. Тут можна навести класичний приклад порога, що існував, поки його мав звичай переступати один жебрак, і перестав бути видимим, коли той помер. Траплялося, що якісь пташки, кінь рятували руїни стародавнього амфітеатру” [114, с. 171–172].

3.3. Свобода, податі і привілеї:

Херсонес і Тіра в стосунках з Римом (I–III ст. н. е.)

Украй важливими джерелами, що дозволяють вирішити поставлене завдання, є комплекс епіграфічних пам'яток, які містять інформацію про дипломатичні зносини Херсонесу I ст. до н. е. – II ст. н. е. Це почесні декрети херсонеських народних зборів. Так, перш за все варто розглянути три почесні псефісми, де йдеться про дипломатичні місії: декрет на честь посла боспорської цариці Динамії (бл. 21–12 рр. до н. е.), декрет на честь Арістона, сина Аттіни, (бл. 131–154 рр.) та декрет на честь Гераклеї та її послів (бл. 138–161 рр.).

Після проаналізованого в попередньому підрозділі декрету на честь Гая Юлія Сатира (IOSPE, I², 691), що повідомляє про дипломатичну місію в Рим до Гая Юлія Цезаря і сенату, другим важливим для нашої теми документом є херсонеський декрет на честь посла боспорської цариці Динамії Амінія (IOSPE, I², 354). Від цього урочистого акта залишився лише початок резолютивної частини і фрагмент прикінцевого протоколу, що збереглися на двох уламках мармурової плити, час та місце знахідки яких невідомі. Судячи з самого тексту, декрет був установлений на “найвиднішому місці акрополя”. Відповідно до заповнення лакун тексту, яке запропонував на доповнення до прочитання В. В. Латишева І. А. Макаров, отримуємо таку реконструкцію рядків 4–6 резолютивної частини псефісми: “...(посол), наділений повноваженнями (проголосити) (військову допомогу), призначену (нашому місту)... зробив своє перебування достойним (існуючої між нами) дружби...”⁶⁸. Ймовірно, що відновлюване в рядку 6 слово *φιλια* вказує на характер відносин між Херсонесом і Боспором. Формально-юридично мова йшла про договір дружби та, вірогідно, військовий союз (*συμμαχια*) між двома державами.

⁶⁸ “...*τὰν ὀφειλομ[έναν τῆι πόλει α[μω]ν βοήθειαν*] / [*π]επιστευμένος προ[αγορεύειν... ἀξίως / τε τα[ν] ε[πι]δαμι[αν] τα[ς] φιλι[ας] υ[παρ]χου[σας] ε[πι]ποι[η]σατο*]...” [283, с. 92]. У виданні В. В. Латишева подано тільки той текст, який ми показали напівжирним шрифтом. Уся аргументація щодо правомірності саме такого заповнення лакун міститься в зазначеній статті І. А. Макарова.

Епіграфічне підтвердження, як це вже зазначалося, отримало припущення М. І. Ростовцева про те, що боспорський протекторат над Херсонесом здійснювався цього часу у формі військового союзу. Якою була правова база цих відносин за Фарнака (63–47 рр. до н. е.) та Асандра (бл. 47–21/20 рр. до н. е.), сказати важко. Про подальше збереження військового союзу свідчать два херсонеські написи, що згадують Полемона I Понтійського (бл. 14–8 рр. до н. е.) (IOSPE, I², 419, 704). Військово-політична залежність Херсонеса від Боспору в цей час не могла обійтися без сплати форосу, який гарантував функціонування всіх демократичних інститутів поліса. Викладені факти, отже, зовсім не суперечать наведеній вище інтерпретації проблем, пов'язаних з “першою елевтерією” Херсонесу.

Друга третина II ст. н. е. донесла до нас ще кілька цікавих джерел. Так, херсонеський декрет 131–154 рр. н. е. на честь Арістона, сина Аттіни, вибитий на мармуровій базі статуї, був знайдений у 1881 р. в районі головної вулиці міста. Написи містяться в оточених рельєфними лавровими вінками полях. З розміщених у рельєфних вінках десяти написів, що характеризують громадсько-політичну діяльність Арістона, нас цікавить тільки три. У першому вінку йдеться, що нагороджений “...був послом (для клопотання) про свободу до бога Августа шість років та втомився” (IOSPE, I², 423, 1)⁶⁹. Участь у посольствах за своєю вагою прирівнювалася до виконання вищих магістратур. Посли, які фактично ставали екстраординарними магістратами, призначалися еклесією та звітували перед нею. Арістон був відряджений до римського імператора з проханням підтвердити (або ж надати) статус елевтерії: у тексті йдеться про “виконання обов’язків посла для клопотання про свободу” (*πρεσβεύοντα υπέρ τῆς ἐλευθερίας*). Можна припустити ймовірність обговорення можливостей звільнення міста від податків, зокрема й митних зборів, у

⁶⁹ 1. *Πρεσβεύοντα | ὑπερ τὰς ἐλευθερίας ποτι τοῦ θεοῦ Σεβαστοῦ ἐξᾶτιαν και ἀποκαμοῦντα.*

контексті прагнень до елевторального статусу. Місія Арістона, як бачимо, виявилась невдалою.

У п'ятому і восьмому віночках згадуються місії до боспорського монаршого двору: Арістон "...був послом до царя Реміталка з приводу союзу та досягнув успіху", а також "...був послом до царя Реміталка вдруге та досягнув успіху" (IOSPE, I², 423, 5, 8)⁷⁰. Військова допомога Реміталка (131/2–153/4) у боротьбі з кочівниками степового Криму могла обумовлювати певну форму залежності Херсонеса від Боспору. Залежність, можливо, полягала у сплаті форосу та надсиланні в спокійні для міста часи збройних контингентів до складу боспорського війська.

Прагнення добитися від Риму елевтерії пов'язано з обтяжливою для херсонеситів боспорською опікою. Її встановлення В. М. Зубар пов'язує з виводом з Херсонесу на межі 20–30-х рр. II ст. н. е. римської вексилляції та покладанням Адріаном обов'язку захищати місто на царя Боспору. Це припущення базується, між іншим, на повідомленні Флегонта Траллійського про те, що імператор підпорядкував Херсонес Котісу II (Phl. Trall. Ol., XV, fr. 22). Не дивлячись на те, що посольство Арістона двічі досягало успіху при дворі Реміталка, В. М. Зубар зазначає, що дії боспорських царів були малоефективні. Херсонес змушений був звернутися з проханням про безпосередню допомогу римських збройних сил, про що нібито свідчить неодноразово згадане вже посольство Арістона, що клопотало про елевтерію для таврійського поліса [151, с. 386].

Нарешті, в сьомому віночку міститься повідомлення про те, що Арістон "...управляв державною скарбницею та з'ясував грошові достатки міста" (IOSPE, I², 423, 7)⁷¹. Йдеться, вірогідно, про певну ревізію, можливо, пов'язану

⁷⁰ 5. Πρεσβευσαντα | ποτι βασιλεα 'Ροιμηταλκαν περι συμμαχιαs και / επιτετευχοτα. 8. Πρεσβευσαντα | ποτι βασιλεα 'Ροιμηταλκαν το δευτερον και επιτετευχοτα.

⁷¹ Διοικησαντα και φωτισαντα χρηματα ταπολει. Фразу можна перекласти інакше: "Який був дійкетом та впорядкував міську казну". Нагадаємо, що дійкет (ὁ διοικητής – дослівно "той, хто стоїть на чолі управління") здійснював загальний нагляд за

з фінансовою реформою. Наведена фраза дозволяє додатково судити про функціональні обов'язки найвищого фінансового магістрату поліса. Разом із відомостями про інші посади, які займав Арістон (пресбевт, продік, номофілак, дамійург, жрець), та на додачу до даних з інших джерел, цей декрет дає право твердити, що вирішення політичних питань, пов'язаних із митно-податковою діяльністю, перебувало в руках досвідчених представників правлячого олігархічного прошарку Херсонесу. Саме представники цього прошарку остаточно вирішували всі питання тієї частини фінансової та митно-податкової сфер, що, відповідно до статусу Херсонесу як “вільного міста”, залишилися під юрисдикцією громадянської общини і не перейшли під римський контроль, на відміну від, приміром, проституційної податі (IOSPE, I², 404). Про збереження певної фінансової та фіскальної автономії “вільного міста” говорить його широка проксенічна діяльність протягом перших століть нашої ери. Хоча Херсонес не надавав своїм проксенам безмитності (ателії), інші митні привілеї, безперечно, були представлені у проксеніях. Вони в комплексі з дарованою політією, яка поширювала на натуралізованих осіб усі права та привілеї громадян⁷², мали для іноземців доволі спокусливий вигляд.

Групу херсонеських почесних псефісм, інформація яких може бути корисною в реконструкції історії митних відносин, замикає постанова на честь Гераклеї та послів-гераклеотів Геракліда, сина Менесфія, та Прокла, сина Мемнона (IOSPE, I², 362). Ця псефісма може бути гіпотетично зарахована до проксеній. Як вже зазначалося в другому підрозділі третього розділу, протягом

державною скарбницею, тоді як храмовою скарбницею завідували “скарбники священних сум”. Він опікувався різними видами податкових платежів, зокрема надходження від орендованих митних зборів.

⁷² У херсонеських проксеніях римського часу спеціально підкреслювалося, що проксенам разом з громадянством дарується право “участі в державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити” (*μετοχα \square ν τε πα \square ντων τω \square ν ε \square ν τα \square ι πο \square λει, ω \square ν και \square Χερσονασει \square ταις με \square τεστι*). Справжній сенс цієї уточнюючої формули, можливо, краще зрозуміти, якщо прийняти тезу, що Рим разом зі “свободою” надав Херсонесу безмитність, подібно до Тіри, яка разом з автономією отримала митний імунітет. Але Тіра відтоді зобов'язувалася узгоджувати з римською провінційною адміністрацією надання іноземцям свого громадянства, тоді як Херсонес, що посідав набагато вищий елевторальний статус, такого обмеження не зазнав.

I–II ст. н. е. з усіх античних центрів північного Понту саме Херсонес проводив найінтенсивнішу проксенічну діяльність: приблизно два десятки з двадцяти п'яти херсонеських проксеній належать до перших століть нашої ери. Саме Херсонес тривалий час зберігав дієвість цього доволі давнього інституту, пов'язаного з митними, торговельними і консульськими функціями, що надавалися грецькими полісами приватним особам. Серед херсонеських проксеній абсолютна перевага належала актам, що містили стандартний набір почестей і привілеїв та були видані без спеціальних застережень у мотивувальній частині. Логічно припустити, слідом за О. І. Тюменевим [384, с. 11–25], що ці акти видавалися з метою сприяння зовнішньоторговельній діяльності іноземців-проксенів і цілих торгових домів, у співпраці з якими була зацікавлена міська громада Херсонесу.

Декрет, датований роками правління Антоніна Пія (138–161), був вибитий на мармуровій плиті, що знайдена в 1893 р. поблизу Уваровської базилики. Від декрету повністю дійшов початковий протокол, мотивувальна частина та початок резолютивної частини основного протоколу. У даному контексті нас цікавлять такі рядки документа: "...благочестиві отці гераклеоти, ... піклуючись про наш порятунок, ... відрядили до бога нашого і володаря імператора Тіта Елія Адріана Антоніна посольство просити про нас, ... божественні відповіді та прихильно надані благодіяння повідомили...". Заслуги метрополії та "батьків-гераклеотів", на подяку за які видано цей декрет, сьогодні невідомі, оскільки закінчення резолютивної частини не збереглося. Висловлюється припущення, що гераклейське посольство до Риму сприяло відновленню для Херсонеса статусу вільного міста – "елевтерії". Попередні власне херсонеські місії (делегація Арістона, сина Аттіни) успіху не приносили (IOSPE, I², 423, 1).

Коли б не була надана Херсонесові так звана "перша елевтерія" (у 46 р. до н. е. Цезарем, у 25/4 р. до н. е. Августом чи у 49/50 р. н. е. Клавдієм), і чи була вона взагалі, до часів Антоніна Пія Херсонес був не в змозі послідовно реалізовувати даний статус, незалежність тривалий час мала формальний

характер, елевтерію місто відновило (або встановило) лише в середині 140-х рр. завдяки допомозі посольства з метрополії Гераклеї. На відзначення звільнення в Херсонесі видали цей почесний декрет, а також не раніше 145 р. викарбували спеціальну серію монет “елевтерас”. У своїх публікаціях В. М. Зубар і Н. О. Сон зазначають, що правове становище міст Сходу Римської імперії, що перебували на peregrinському праві⁷³, визначалося на підставі таких правових категорій, як “елевтерія” та “автономія”. Їх загальний зміст, визначений ще на межі V–IV ст. до н. е. [437, с. 156–157], істотно модифікувався: “свобода” віднині означала не суверенітет, а самоврядування під римським контролем, існування власного законодавства, збереження громадянства певного міста і дозвіл порядкувати земельним фондом поліса; “автономія” передбачала перебування під пильнішим контролем намісника провінції в питаннях зміни чинного законодавства, земельних справах та при наданні громадянства [181, с. 12–17]. Більше того, “свобода” грецьких міст, і серед них Херсонесу, тепер залежала від милості імператора, який міг відібрати надані привілеї. До категорії вільних міст (*civitas liberae*) належали також міські громади, які підлягали Римові, але розташовувалися за межами римських провінцій [252, с. 417–429]. Правове становище таких міст і податки, які вони мусили сплачувати, визначалися міським законом (*lex civitatis*) у кожному конкретному випадку, залежно від умов і політичної ситуації. У ряді випадків прикордонні міста звільнялися від податків для того, щоб ці кошти використати для зміцнення їх обороноздатності, як зазначали Й. Марквардт, Ф. Еббот та А. Джонсон [447, s. 84; 427, p. 53; 366, с. 25].

З огляду на те, що Херсонес розташовувався поза офіційними кордонами провінції⁷⁴, щодо нього мало бути прийнято спеціальну постанову

⁷³ Міські общини peregrinського статусу (*civitas peregrina*) поділялись на *civitates foederatae*, *civitates liberae* et *civitates stipendiariae*. Правове становище цих міст протягом перших століть нашої ери було різним та регулювалось на основі законодавчих актів, що приймалися сенатом або правлячим імператором [181, с. 12–17].

⁷⁴ Правовий статус міст на власне імперській території регулювався законом про провінцію, який можна було змінити лише спеціальним імператорським рескриптом.

імператорської влади – новий *lex civitatis* – основу регулювання відносин між “вільним” містом і римськими властями [182, с. 220; 151, с. 387], підтвердженням чого може розглядатися згадка про права херсонесців у листуванні з приводу проституційної податі (IOSPE, I², 404).

На наше переконання, немає жодних підстав сумніватися в тому, що зі статусом елевтерії пов’язувалися певні митно-податкові пільги надані Римом Херсонесові. Як відомо, на відміну від внутрішнього мита, яке коливалося від 2 до 2,5 %, митні збори на зовнішніх кордонах (*octavae*) стягувалися в розмірі 12,5 % [156, с. 220]. І це при тому, що головними джерелами поповнення імперської скарбниці слугували внутрішні податки і збори, а не експортно-імпорتنі мита. Існування такої відчутної різниці між внутрішніми й зовнішніми митами могло негативно позначатися на прибутковості закордонної торгівлі порівняно з внутрішньою. У цілому це не суперечило основним тенденціям економічної політики римських урядів, які системно ігнорували інтереси і торговців, і виробників заради гарантування військово-політичної безпеки імперії [378, с. 14–19]. Проте стратегічна роль закордонного Херсонесу в забезпеченні стабільності північно-східних кордонів імперії не йшла в жодне порівняння зі значенням більшості внутрішніх імперських міст. Посідаючи статус вільного міста та перебуваючи за межами офіційних кордонів, Херсонес усе-таки, як і внутрішні міста, не уникнув римського оподаткування (IOSPE, I², 404). Отже, складно уявити, що херсонеські чи гераклеїські послы, коли домагалися елевтерії для Херсонеса, не наполягали б на зрівнянні його митно-торговельного становища зі статусом його ж понтійських торговельних контрагентів – міст, які вже давно перебували в межах Римської імперії. Прагнення здобути для Херсонесу митні пільги логічне і зрозуміле на тлі наявності в автономної Тіри імунітету в торгівлі з Римом окремими групами товарів (IOSPE, I², 4)⁷⁵.

⁷⁵ Як зазначалося, єдності в історіографії стосовно датування цього факту також немає. Так, пропонується пов’язати цю подію з правлінням Нерона – 56/7 р. або 60–67 рр., із владарюванням Веспасіана – 69–79 рр., з імператорством Антоніна Пія – межа 130–140-х рр.

Нагадаємо, що в сучасній історіографії дарування “першої елевтерії” пов’язується або з Цезарем – 46 р. до н. е., або з Августом – 25/4 р. до н. е., або з Клавдієм – середина 40-х рр. н. е. Верхня межа цезаріанської елевтерії позначається 42 р. до н. е., коли Марк Антоній скасував для багатьох грецьких міст на Сході привілеї, роздані Цезарем. Херсонес буцімто теж потрапив до числа цих міст: з офіційним визнанням Асандра боспорським царем боспорському скіпетру були повернуті права на Херсонес, як на спадщину асандрових попередників – Мітридата і Фарнака. Августова елевтерія розглядається як компромісна – обмежена та переважно формальна: дефіцит військових ресурсів у протистоянні з північними варварами зумовлював подальшу залежність Херсонеса від Боспору. Верхньою межею Клавдієвої елевтерії визнаються часи Адріана, коли на межі 120–130-х рр. з міста був виведений римський гарнізон, а його захист доручений боспорському цареві Котісу II.

На нашу думку, якщо відкинути сумніви щодо реальності існування так званої “першої елевтерії”, більше обґрунтована дата, запропонована П. О. Каришковським і І. А. Макаровим, які пов’язали імператорський дар з кінцем римсько-боспорської війни 40-х рр. I ст. н. е. Таким чином, можна твердити, що “посольства для клопотання про свободу” Херсонеса за Антоніна Пія в 140-ві рр. здобували так звану “другу елевтерію”, а “затвердження свободи і дарування безмитності” за Констанція і Константина на початку IV ст. цілком коректно визначати як “третю елевтерію”.

Як б дата запровадження херсонеської елевтерії не пропонувалася в історіографії, ми впевнені, що “свободу” обов’язково мав супроводжувати митно-податковий привілей (ателія). Хоча вся наша аргументація на захист цієї тези побудована переважно на логічних міркуваннях, вона підсилюється ретроспективною аналогією. Відповідно до розповіді Константина Багрянородного, коли Констанцій Хлор (305–306) та Константин I (306–337) надали Херсонесові “права свободи (елевтерію)”, вони супроводили їх даруванням безмитності – ателії (DAI 53, 113–119, 135–158).

У ході визначення можливостей відновлення історії митних відносин у Херсонесі римської доби особливої ваги набуває з'ясування інформативного потенціалу такої епіграфічної пам'ятки, як офіційне листування щодо проституційної податі кінця II ст. (IOSPE, I², 404).

Копії офіційних листів, присвячених розв'язанню суперечки між херсонеською громадою та вексилляцією римських легіонерів навколо податків з публічних домів, були наприкінці II ст. вирізані на плиті проконнеського мармуру та офіційно встановлені в Херсонесі. Напис займав усю поверхню плити, складаючись із шести документів, три з яких написані грецькою, два – латиною, один – двома цими мовами. Фрагменти плити знайдено між 1891 і 1908 рр. в південній частині некрополя, основна плита була повторно використана для перекриття дитячої могили доби середньовіччя [65, с. 20–21]. В офіційному листуванні брали участь намісник Нижньої Мезії, міські влади Херсонесу та начальники дислокованого там римського контингенту (центуріон Валерій Максим – комендант міського гарнізону і трибун *Legio I Italica* Атілій Приміан – командир усієї таврійської вексилляції, який носив спеціальне посадове найменування *praepositus vexillationibus Ponticis apud Scythiam et Tauricam* [215, с. 95–96].

У написі йдеться про *capitulo lenocinii* або *vectigali*, *περὶ τοῦ τέλους τοῦ πορνικοῦ*, тобто про проституційну подать. За повідомленням Светонія, ще Калігула запровадив нові та незвичайні податки, так що жодна людина не залишилася поза оподаткуванням, у тому числі проститутки. Про проституційну подать писали також Юстин, Тертулліан та Зосим. Походження цього документа пов'язане з тим, що всупереч інтересам херсонеситів комендант римського гарнізону свавільно збільшив долю податку з публічних домів, що надходила легіонерам. Це змусило магістратів скаржитися легату Нижньої Мезії, який наглядав за прикордонними районами північно-західного Причорномор'я.

За А. Домашевським, документи датуються 185–186 рр. Е. І. Соломонік, утім, аргументовано сумнівається в можливості такого точного датування, загалом говорячи про кінець II ст., можливо, про час імператора Коммода (Марк Аврелій

Коммод Антонін, 180–192 рр.), коли були встановлені особливо тісні зв'язки Херсонеса з Римом.

Вирішення суперечки на користь херсонеситів не можна не пов'язати із насуванням або ж відгомоном масштабної збройної акції проти варварів Таврики, яку здійснило між 186 і 193 рр. римське військово командування разом з херсонеськими загонами та боспорськими контингентами Савромата II. Унаслідок спільних дій під контроль римської адміністрації та боспорського царя було взято обширі райони в Південно-Західному та Східному Криму [184, с. 154]. З метою стабілізації становища після Маркоманнських війн на дунайському кордоні імперії одночасно з наступальними операціями в Тавриці здійснено низку заходів для зміцнення лімесу. Слід зазначити, що зі скаргою херсонесців на самоуправство римського гарнізону В. М. Зубар пов'язує заміну військовослужбовців I Італійського легіону солдатами XI Клавдієвого легіону, що відбулася між 185 і 212–214 рр., вірогідно протягом 197–202 рр., під час інспекторської поїздки імператора Септимія Севера на Дунай [189, с. 77–78]. У результаті військово-політична ситуація в Північно-Західному Причорномор'ї стабілізувалася до першої половини III ст. н. е.

Наведемо ключові, на нашу думку, фрагменти для правильного розуміння його змісту в межах заявленої теми.

“... [IV. Лист намісника до Атілія Приміана, трибуна легіону, командира херсонеської вексіяції.]

[Копія листа. У чому полягають обов'язки солдатів], які складають Херсонеську вексіяцію, щодо проституційної податі, покаже тобі копія рішення Аррія Алквіада, тодішнього трибуна, який командував тією ж вексіяцією... Алквіад ... своє рішення в судовій формі ... вже раніше виніс, запропонував та в усі роки вносив податі до казначейства у встановленому розмірі. Отже, немає сумнівів, що такого розміру податі необхідно дотримуватися відповідно до дисципліни. ...

[VI. Лист намісника до Атілія Приміана та Валерія Максима, центуріона вексіяції.]

Копія листа. Що я написав у відповідь на декрет херсонесців зі скаргою (?) на солдатів, я наказав додати сюди та знову нагадую – дивіться, щоб вони на шкоду вашому авторитетові під приводом... не збільшили розміру податі, раніше вже встановленого й затвердженого, не турбували [громадян] та не намагалися запроваджувати які-небудь новації...”.

Хоча документ і не стосується безпосередньо до митної справи, текст дозволяє зробити ряд важливих висновків. По-перше, деякі місцеві податки в Херсонесі встановлювалися юрисдикцією намісників провінції та стягувалися (хоч і частково) в інтересах римлян. У межах імперії оподатковувалися всі категорії міст, у тому числі й наділені правами автономії чи елевтерії (свободи). Право самоврядування “не звільняло від сплати податків на користь імперії, обсяг яких визначався та контролювався спеціальними посадовими особами провінційної адміністрації” [182, с. 220]. Загалом накладання податкового тягара на імперські міста було цілком логічною і необхідною практикою, проте в даному випадку йдеться про сплату податків містом, що перебувало поза офіційними кордонами. Херсонес, як бачимо, не уникнув оподаткування, яке, втім, встановлювалось не загальними, а спеціальними правовими актами. Так, свого часу намісник Нижньої Мезії доручив трибуну Аррію Алквіаду, командирові херсонеської вексилії, “встановити судовим рішенням” розмір проституційної податі, яка відтоді регулярно перераховувалася до державної скарбниці (*fiscus*). Рішення, що регламентувало розмір податі та пов’язані з нею питання, було визнано за прецедент. Вірогідно, що частина зібраних сум перераховувалася на утримання дислокованих у місті легіонерів. Офіційне встановлення цього різновиду податку майже синхронне наданню Херсонесу “другої елевтерії” в 140-х рр. та цілком узгоджується з іншими кроками римської адміністрації в напрямку послідовної юридичної регламентації статусу нового “вільного” міста на північно-східній периферії імперії ⁷⁶.

⁷⁶ Запровадження проституційної податі пов’язується з уведенням до міста римського гарнізону за Адріана (117–138) або Антоніна Пія (138–161). Можливо, що саме

По-друге, згадані кошти збиралися саме зусиллями легіонерів. Це очевидно з самого тексту документа, оскільки вексіяції вдалося самовільно, всупереч традиції та існуючому правовому прецеденту, а також на шкоду інтересам міської скарбниці збільшити власну частку податку. Можна припустити, що проституційну податок збирали бенефіціарії – принципали (*principales*, штабні і польові “унтер-офіцери”) – помічники намісника провінції або, в даному випадку, військового трибуна – командира вексіяції. Вони згадуються в так званих написах бенефіціаріїв (НЭПХ, № 59–60; IOSPE, I², 674–676). Бенефіціарії виконували широке коло військових, адміністративних, фіскальних завдань: організовували тактичну розвідку, охороняли пости на таврійському узбережжі та сухопутні шляхи Південного та Південно-Західного Криму⁷⁷, забезпечували внутрішню безпеку, а також здійснювали контроль за збиранням податків. Цю посаду могли займати не тільки легіонери, але й ауксиларії – бійці приданих легіонам допоміжних частин, які отримували римське громадянство лише після виходу у відставку. На момент даного листування до вексіяції I Італійського легіону (*Legio I Italica*) в Тавриці входили також підрозділи II Луцензієвої когорти (*Cohors II Lucensium*) допоміжних військ. Зі зміною складу херсонеської вексіяції наприкінці II ст. допоміжні війська на півострові склалися із солдат I Бракаравгустової (*Cohors I Bracaraugustanorum*)⁷⁸ та I Кілікійської когорт (*Cohors I Cilicum m.*), оперативно підпорядкованих XI Клавдієвому легіону (*Legio XI Claudia*), а також з військових моряків (класіаріїв) та морських піхотинців (*miles classis*) Флавієвого Мезійського флоту (НЭПХ, № 53–62, 188–198; IOSPE, I², 417, 547–

в той час була звільнена від мита Тіра, яка наприкінці II ст. мусила звернутися за додатковим підтвердженням цього привілею [137, с. 183–185].

⁷⁷ Про що, зокрема, свідчить наявність римського табору з легіонерів XI Клавдієвого легіону (знайденого біля сучасного с. Завітне), що був форпостом на віддалених підступах до Херсонесу з боку степу і тримав під контролем важливу дорогу [135, с. 54].

⁷⁸ В. І. Кадеєв називає її I Бракаравгустанською [207, с. 27].

556, 748)⁷⁹. Судячи із розмірів цитаделі, римський гарнізон чисельно не перевершував квінгенарної когорти, тобто 500 бійців [207, с. 27–31; 179, с. 120–122]. Командирові гарнізону у званні воєнного трибуна підпорядковувалися підрозділи за межами міста у південній та південно-західній Тавриці, про що свідчить той факт, що в Херсонесі та інших пунктах дислокувалися підрозділи одних і тих самих легіонів. Між іншим, це підтверджують дані про беніфіціарія Т. Флавія Цельсину з XI Клавдієвого легіону, який служив у Херсонесі і Хараксі [66, с. 123].

Виходячи з факту перебування Херсонесу поза кордонами імперії, можна умовно трактувати проституційну подать херсонеситів, як плату римлянам за військовий захист городян [137, с. 183]. Проте, не слід забувати про поширену на прикордонних теренах фіскальну практику римлян, відповідно до якої місцеві збори, що стягувалися військовослужбовцями, витрачалися на місці для зміцнення обороноздатності прикордонних провінцій. Розширення фінансових прав міських магістратів (так званих *curatores civitatis* “опікунів міста”) коштом військових намісників імперських провінцій сталося на три століття пізніше. Це було прописано законодавчою постановою Зинона 485/6 р., поширеною, відповідно до будівельного напису 488 р. (СГНЮР, № 7), і на Херсонес Таврійський. Так, магістрати здобули право розпоряджатися міськими зборами, третина яких належала державі, витрачаючи їх перш за все на покращання фортифікаційних споруд та оновлення чи ремонт артилерійського парку.

По-третє, особливої цінності цей документ набуває у зіставленні з документами пізньоримської доби – будівельними написами IV–V ст., зокрема з написом 488 р., так званим написом імператора Зинона (IOSPE, I², 449, 450; СГНЮР, № 7). Останній повідомляє про утримання за рахунок місцевих

⁷⁹ Згодом таврійська вексіяція складатиметься з солдат V Македонського легіону, а наприкінці III ст. – II Геркулієвого легіону. Наприкінці II ст. до складу вексіяції належала також кіннота, про що відомо з латинської епітафії, де згадується Юлій Валес із али Атекторігіана [207, с. 27–28].

податків, у першу чергу митних зборів, загону балістаріїв, що з'явився в місті за Константина I або ж Діоклетіана.

По-четверте, напис демонструє порядок легального опротестування магістратами неправомірних дій римських військових властей Херсонесу. Опротестування їх рішень у намісника провінції Нижня Мезія⁸⁰ свідчить про все більшу й більшу підконтрольність міста і, відповідно, його фінансів Римові. Цей порядок зовнішніх зносин міської громади з її римськими суверенами ліг в основу організації діловодства, регіональна схема якого почала, вірогідно, складатися за універсальними зразками не раніше 145 р., коли Херсонес отримав “другу елевтерію” після періоду боспорського сюзеренітету за Котіса II та Реміталка⁸¹. На додачу слід відзначити, що в II–III ст. римляни посилали спеціальних кураторів для контролю за фінансами міст. І хоча Херсонес офіційно в імперію не входив, згадка в одному з документів боспорського царя Реміталка і “його” куратора говорить про те, що якщо Боспорська держава, котра перебувала під значно меншим впливом Риму, не уникнула подібної долі, то Херсонес тим більше мав би втратити фінансову незалежність на користь Риму.

Таким чином, у межах нашої теми розглянута епіграфічна пам'ятка дозволяє зробити певні висновки. По-перше, ми дізнаємося про механізм оскарження херсонеською громадою дій римської гарнізонної адміністрації, завдяки чому (це по-друге) чіткіше можемо уявити справжній статус таврійського “вільного міста” наприкінці II ст. По-третє, переконуємося, що принаймні частину місцевих податків у Херсонесі стягував не муніципалітет, а римська вексиліяція на чолі з трибуном, який мав регулярно вносити податі до імператорської скарбниці (*fiscus*).

⁸⁰ Провінція Мезія у 86 р. була поділена на дві частини – Верхню та Нижню. Остання перебрала всю відповідальність за прикордонні райони Північно-Західного Причорномор'я, в тому числі й Західну Таврику разом із формально незалежним Херсонесом.

⁸¹ Наш документ можна порівняти з фрагментом листа намісника Н. Мезії Юлія Севера 159–160 рр. раді й народові Одеса, який, вірогідно, також складено у відповідь на прохання міста щодо спірного питання [196, с. 22–25].

Отже, не можна в принципі вести мову про спроможність міської громади здійснювати самостійний контроль за власними фінансами. Зрештою, всі міркування про існування якоїсь “митної політики” Херсонесу римської доби виявлятимуться фікцією. Будь-які розмови на тему торговельної політики та її складової політики митної в тогочасному Херсонесі, як і в більшості античних держав, залишатимуться в царині сучасних навколонукових фантазій. Утім, збереження Херсонесом дієвості такого архаїчного інституту, як проксенія, говорить про існування в арсеналі полісних властей певних торговельно-регулятивних важелів. Хоча застосування цих важелів було можливим на вкрай обмеженому полі, як ситуативні, індивідуалізовані кроки, а не систематична політика [233, с. 7–23].

Великого значення для розгляду митних відносин доби римського панування на півночі Понту має офіційне листування з приводу податкового імунітету Тіри часів імператора Септимія Севера. Воно дозволяє простежити зміни політико-правового статусу цього північно-західного причорноморського поліса впродовж I–III ст. У вітчизняній історіографії останніх трьох десятиліть наявні принаймні два основних підходи до вирішення цього питання. Представники першого, що оформився на початку 1980-х рр., наполягають, що Тіра потрапила до складу римської провінції Мезія. Прихильники другого підходу, кристалізація якого припадає на початок 1990-х рр., натомість твердять, що вона залишилася поза офіційними імперськими кордонами, набувши особливого статусу. Аргументами в цій дискусії виступають доволі складні логіко-історичні конструкції та всього лише одне основне епіграфічне першоджерело – офіційне листування тіраської громади з центральною та провінційною імперською адміністрацією рубежу II–III ст. (IOSPE, I², 4).

Близько 201 р. в центрі Тіри була виставлена мармурова плита з вибитими на ній офіційними копіями імператорського рескрипту Септимія Севера (193–211) та листів до легата Нижньої Мезії Овінія Тертулла і голови тіраської ради Геракліта, а також копією листа намісника до тіритів. Документи, писані давньогрецькою та латинською мовами, з'явилися з приводу

суперечки навколо податкового імунітету Тіри⁸². Перш ніж їх розглянути, звернемося до проблеми політичного статусу тіраської громадянської громади так, як вона сформульована в історіографії.

У радянській історіографії до кінця 1980-х рр. панувала думка про інтеграцію Тіри до складу Римської імперії, підсумована в 1-му томі академічної “Історії Європи” (1988). Фахівці сперечалися лише щодо дати цієї події. Наприклад, С. Д. Крижицький та М. М. Славін у першому томі 10-томної “Історії Української РСР” (1981) зазначали, що “остаточно політичну незалежність Тіра втратила за імператора Антоніна Пія, коли Рим включив її до числа своїх провінційних міст” [202, с. 239]. П. О. Каришковський і І. Б. Клейман зазначають, що “юридично *Tyranorum civitas* (IOSPE, I², 2) розглядалась у II–III ст. у складі імперії як *civitas libera et immunis* – вона зберігала свою територію (ΧΩΡΑ), право громадянства (*ius civitatis*), свої закони (*leges*) та постанови (ΨΝΦΙΣΜΑΤΑ)”, “автономія Тіри в складі Римської імперії була фантомом справжньої незалежності, а державний лад міста все більше відходив від традиційних демократичних порядків” [215, с. 114–115]. С. Ю. Саприкін відкидає думку останніх про те, що “нова ера”, розпочата в Тірі 56/7 р., пов’язана з установленням Тіберієм Плавтієм Сільваном римського владарювання в місті. Прийняття містом у 57 р. нової ери хронологічно наближене до початку нової ольвійської міської ери та майже збігається з початком ери царя Фарзоя – володаря сарматського державного утворення Північно-Західного Причорномор’я, що існувало з третьої чверті I ст. до 80-х рр. Це не є випадковістю, оскільки Тіра разом з Ольвією зі згоди римлян входила на правах симмахії до складу цього царства. Включення Тіри до складу провінції Мезії відбулося пізніше, за Веспасіана, коли в місті з’явилися монети з портретом цього імператора. Тіра підкорялася римській провінційній

⁸² Окремі частини тіраського листування можна порівняти з фрагментом листа намісника Нижньої Мезії Юлія Севера 159–160 рр. раді та народу Одесса, що був, ймовірно, також складений у відповідь на прохання міста щодо спірного питання [196, с. 21–32].

адміністрації на тих самих правах, що й еллінські поліси Західного Причорномор'я. Місту, вірогідно, було визначено межі сільськогосподарської території, встановлено фіскальні привілеї [201, с. 623–624]. Нарешті, існує думка про включення поліса до Нижньої Мезії лише за імператора Антоніна Пія (138–161), коли, відповідно до тексту імператорського листа керівникові тіраської громади Геракліту (IOSPE, I², 4, II), легат Нижньої Мезії 137–140/1 рр. М. Антоній Гібер видав тіритам низку привілеїв, що звільняли від мита їх товари і надавали громаді певного статусу (IOSPE, I², 4, 15).

Принципово нову концепцію запропонувала Н. О. Сон. Вона **катего-рично** заперечує тезу про формально-юридичне включення поліса до імперії в I ст. н. е. Так, відповідно до римської правової практики тільки місто, що втратило “свободу” і стало залежним, юридично включалося до складу провінції та підпадало під владу намісника (Див.: Сіс. Accus in Verr., 3, 6, 13) [447, s. 81]. Отже, якщо прийняти позицію, що в I–II ст. Тіру було включено до складу провінції Мезія⁸³, то для II–III ст. важко визначити статус міста як *liber* і тим більше *immunis*, як роблять це П. О. Каришковський і І. Б. Клейман. Згідно з римською правовою практикою, за умов юридичного включення до провінції, Тіра мала втратити статус “вільного” міста та стати залежною громадою, яка зберегла б у кращому випадку лише свою внутрішню автономію [455, р. 189]. Принциповим, на думку Н. О. Сон, має стати питання не про час, коли Тіра підпала під контроль Риму (адже тоді всі прикордонні з імперією утворення перебували в якійсь формі залежності від неї, і тільки Парфія була здатна проводити справді незалежну політику), а про юридичний статус, порівняно з іншими полісами регіону, якого Тіра набула в контактах з провінційною та центральною римською адміністрацією [366, с. 26].

⁸³ Існує декілька основних версій щодо дати включення Тіри до складу провінції. Це могло відбутися або (1) за Нерона близько 56/7 р., коли в місті було запроваджено нове літочислення, або (2) внаслідок військових операцій Т. Плавтія Сильвана Еліана, легата Мезії 60–67 рр., або (3) за Веспасіана, монети з портретом якого карбувалися тіритами відразу ж після монет квазіавтономного типу, або (4) за Антоніна Пія, мезійський намісник якого в 130–140-ві рр. роздавав тірасцям привілеї.

Так, у період правління Нерона (54–68) римська адміністрація включила Тіру в орбіту своєї політики та, вірогідно, ухвалила щодо неї законодавчий акт для визначення її правового статусу і регулювання взаємин громадянської общини з імперією [197, с. 44]. Існує ймовірність, що за Нерона Тірі були пожалувані певні привілеї стосовно сплати торговельних мит, що мало сприяти зміцненню її економічного становища⁸⁴. У період правління Веспасіана (69–79), політика якого була спрямована на обмеження сепаратизму провінцій⁸⁵, Тірі імператорським декретом були, вірогідно, даровані права автономії, що передбачало підкорення громади юрисдикції намісника провінції, який і визначав обсяг прав міста та здійснював нагляд за його самоврядуванням⁸⁶. У II ст. щодо Тіри, як бачимо з

⁸⁴ Непрямим аргументом на користь припущення про звільнення від податків Тіри є повідомлення Тацита про те, що Нерон у 58 р. замислив ліквідацію всіх мит на теренах імперії (Тас. Ann., XII, 50). І тільки через наполягання сенату ідея була полишена, а молодий принцепс обмежився лише боротьбою зі свавіллям відкупників та скасуванням тільки зборів розміром 2 і 2,5 % від суми операції (Тас. Ann., XII, 51). Светоній повідомляє, що на початку принципату Нерона податі були зменшені (Suet. Nero, 10, 1). Відомо, що в 40–50-ті рр. Істрії та, можливо, іншим грецьким містам були пожалувані певні пільги [174, с. 37, 53; 366, с. 29].

⁸⁵ Головним завданням Веспасіана була реставрація економічного і фінансового положення імперії, яке стало катастрофічним після громадянських війн і провінційних повстань. Імператор особисто заявляв, що йому потрібно 40 млрд. сестерціїв, щоб держава змогла відновити своє становище (Suet. Vesp. 16). Веспасіан використовував різноманітні методи. В 73 р. він ліквідував надану Нероном свободу (елевтерію) Греції (Ibid. 9), а також імунітет Лікії, Родосу, Візантія і Самосу (Suet. Ibid.; Eutr. VII, 19). Певні кошти почали сплачувати місця видобутку сировини. Светоній пише про збільшення податкового пресу, стягування недоїмок, що раніше були скасовані, появу нових податків, спекулянтах, розпродажах і скуповуванні, продажі посад (Suet. Vesp. 16). Із коштів, захоплених під час Юдейської війни, виникнув *fiscus Iudaicus* [163, с. 297].

⁸⁶ Утім, на думку Н. О. Сон, близько 57 р. Тірі спеціальним законодавчим актом даровано права автономії внаслідок клопотання самих тіритів, тобто статус поліса прирівнювався до статусу однієї з категорій провінційно-римських міст. Проте, оскільки Тіра перебувала поза межами провінції Мезії, кордон якої в другій половині I ст. проходив по Дунаю (див.: [112, с. 144–159]), на неї не поширювався закон про цю провінцію, що й потребувало прийняття спеціального законодавчого акта (*lex civitatis*) для визначення форми громадянської організації тіритів. Дарування певної громадянської організації та низки привілеїв підштовхнуло вдячних тіритів до увічнення цієї події: вводиться нове літочислення та випускається парадна серія монет з присвятою римському сенатові [366, с. 27–28]. Монети провінційного типу із зображенням Веспасіана на аверсі та орла з написом ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ (Цезаря Августа) на реверсі, що були викарбувані після квазіавтономних монет, можуть свідчити про обмеження прав Тіри в порівнянні з пільгами, наданими за Нерона, що в цілому вкладається в політику скасування привілеїв,

імператорських листів (IOSPE, I², 4, I–II), видавалися певні рескрипти від імені імператорів та легата Антонія Гібера, які, окрім іншого, торкалися порядку звільнення від мита нових громадян. Ці привілеї, судячи з копії листа Геракліту (IOSPE, I², 4, II), від середини II ст. офіційно не підтверджувалися, що й змусило тіритів звернутися до нового імператора [197, с. 119–120].

Листування щодо свободи від мита (*immunitas*) має безпрецедентне значення для історії Тіри римського часу. Його походження пов'язане з бажанням Тіри здобути підтвердження давнього права безмитної торгівлі через римський кордон, що за відсутності попередніх підтвердних документів тривалий час існувало як звичай⁸⁷. Наведені імператорські рескрипти, котрі таки підтвердили *immunitas* Тіри щодо мита без шкоди для *Illirici fructum* – податкового відомства Іллірійського округу, не дозволяють сумніватися в тому, що за Северів місто перебувало під суворим контролем імперії (або ж, на думку деяких авторів, було її частиною). Хоча в залежність від Риму Тіра потрапила значно раніше – десь від середини I ст. н. е., посилення адміністративних впливів провінційних властей відбулося лише за імператора Антоніна Пія (138–161). На основі палеографії напису епіграфічна пам'ятка датується межею II–III ст. Листування не могло розпочатися раніше 197 р., коли Септимій Север розпочав реорганізацію охорони дунайського кордону. Оскільки згадуються “владики наші, непереможні й найбільш благополучні імператори”, то нижньою межею створення тексту буде 198 р., коли Септимій Север оголосив свого сина Бассіана, майбутнього імператора Каракаллу, цезарем; молодший син Гета був оголошений співправителем тільки в 209 р. Спираючись на згадку в тексті Овінія Тертулла – легата Нижньої Мезії в 198–201 рр., можна сміливо стверджувати, що листування завершилося не пізніше 201 р.

дарованих його попередником Греції в цілому та низці грецьких міст Римської імперії зокрема (Suet. Vesp., 8, 4; Dio Cass., LXIII, 14, 1–2).

⁸⁷ Виходячи з самої імператорської постанови (IOSPE, I², 4, 8–16), Н. О. Сон припускає, що звільнення Тіри від мита відбулося не пізніше першої половини II ст. [366, с. 50–51].

У відповідь на прохання тіритів підтвердити давні привілеї Септимій Север пише наміснику Нижньої Мезії: "...хоча ми загалом дозволяємо їй (ателію) не інакше, як після обговорення цього привілею та після розгляду походження свободи від мита, але в цьому випадку ми зі справедливою поблажливістю зберегли те, що здавалося давно увійшло у вжиток на якій би то не було підставі, як для того, щоб не позбавляти їх стародавнього звичаю, так і задля того, щоб надалі постанови про прийняття тих чи тих осіб до числа громадян подавалися б на погодження ясновельможного правителя провінції..." (IOSPE, I², 4, 4–8).

Для античних імперій у принципі характерні спроби встановлення суворого контролю у фінансній сфері та в галузях економічного виробництва, що становили державний інтерес. Наприклад, в елліністичному Єгипті навіть проститутка, яка бажала працювати за своїм фахом у своєму місті хоча б один день, повинна була подати прохання про видачу ліцензії та, вірогідно, сплатити за неї. Втім, прагнення до регламентації на практиці завжди серйозно випробовувалося нездатністю імперських управлінь до накопичення та аналізу великих архівів інформації. У тому ж елліністичному Єгипті – правонаступникові тисячолітнього правління фараонів – Птолемей IV Філопатор (221–204 рр. до н. е.) одного разу з'ясував, що не може визначити, чи дійсно він надав місту Соли певні привілеї (звільнення від розміщення в ньому військ), як стверджували городяни [265, с. 66–67]. Як бачимо, тіраська ситуація із "забуттям" та повторним відновленням правових актів, що гарантували митні пільги, виявляється типовою для прискіпливих та повільних імперських бюрократій.

Аналізуючи зміст тіраського імунітету, цілком логічно припустити, що йдеться про звільнення від митних зборів, надане рескриптами Антоніна Пія, його наступників – імператорів-співправителів Марка Аврелія (161–180) та Луція Вера (161–169), а також грамотами легата Нижньої Мезії М. Антонія Гібера. На думку дослідників, останній був намісником провінції в 137–

140/1 pp., або ж у 133 р. був консулом, а намісницьку посаду займав наприкінці правління Адріана або на початку правління Антоніна Пія ⁸⁸.

З тексту видно, що імунітет, підтверджений даним рескриптом, поширювався лише на певну категорію товарів, він не торкався всіх видів мита і податків ⁸⁹. До 182 р. на теренах Мезії митними зборами відали відкупники [327, с. 82], згодом їх функції передано імператорським чиновникам, які перебували під началом опікуна публічних портових зборів Іллірику (*procurator publici portorii Illyrici*) [366, с. 50]. Збирання всіх податків перебувало під контролем начальника податкового округу Іллірик (*comes largitionum per Illyricum*), куди входила не тільки територія імперських провінцій ⁹⁰, але й Тіра. Як бачимо, імператор визнав давні митні привілеї, надані або від середини I ст. н. е., або в першій половині II ст. н. е. разом з визначенням спеціального статусу Тіри як автономного міста під контролем адміністрації провінції Мезії, та пов'язав їх підтвердження з додатковими обмеженнями тіраського самоврядування. Віднині рішення про надання громадянства можливе лише зі згоди римського легата. Даний захід викликано занепокоєнням імперських властей станом прибутковості митного округу Іллірик (*Illirici fructum*). Доходи останнього могли постраждати через безконтрольне поширення митного імунітету Тіри на третіх осіб, яким тірасці воліли б дарувати громадянство.

Таким чином, можна припустити, що не пізніше намісництва в Нижній Мезії Антонія Гібера (рубіж 130–140-х pp.) ⁹¹ тіраська громада на додачу до свого автономного статусу отримала в рескриптах імператора та легата

⁸⁸ Нагадаємо, що хронологічно це збігається з даруванням Херсонесу “другої елевтерії”.

⁸⁹ У документі йдеться про обов'язок тіритів “заявляти їх [предмети торгівлі] відповідальним властям за колишнім звичаєм для відрізнення товарів, що підлягають оплаті митом” (IOSPE, I², 4).

⁹⁰ Митний округ Іллірик (*Illirici fructum*) об'єднував Рецію, Норик, Далмацію, Паннонію, Дакію, Мезію та Фракію [366, с.50, прим. ***].

⁹¹ Як зазначалося, в історіографії робилися й інші припущення. Так, спочатку привілей імунітету міг бути наданий Тірі значно раніше 130–140-х pp.: у другій половині I ст. за Нерона – напередодні, в ході чи по закінченні походів Т. Плавтія Сільвана, разом з наданням полісу статусу автономії.

провінції низку пільг, що торкалися порядку звільнення громадян від мита. Задля підтвердження цих привілеїв громада тіритів звернулася до Риму між 198 і 201 рр. та отримала позитивну відповідь імператора. Втім, легалізація цієї пільги, як ми вже бачили, супроводжувалася вимогою узгоджувати з легатом прийняття іноземців до громадянства Тіри, що являло собою істотне обмеження і без того формального суверенітету поліса.

Античні поліси надавали громадянство як нагороду за певні заслуги або з розрахунком на майбутні дипломатичні, військові, фінансові або торговельно-економічні зиски від натуралізації певної особи. Іноземні громадяни, як правило, отримували громадянство міста-держави почесною постановою народних зборів – проксенією. Віднині міське самоврядування Тіри в цій сфері обмежувалося контролем легата, і такий важливий законодавчий акт, як надання громадянства, з відання народних зборів переходив у юрисдикцію намісника, який “особливим декретом” мав оголошувати прийнятих до складу міської громади “достойними права громадянства”. Привертає увагу той факт, що досі не знайдено тіраських проксенічних актів перших століть нашої ери. Можливо, це випадковість і незабаром вони будуть відкриті. Але якщо їх відсутність – не археологічна випадковість, а закономірний наслідок зміни правового стану міста, нам годі чекати на відкриття тіраських проксеній римського часу.

Проте слід ще раз підкреслити, що тіраській громаді не заборонялося надавати іноземцям своє громадянство, вона лише повинна була узгоджувати кандидатури нових громадян з намісником Нижньої Мезії. У нашому **розпорядженні** є непрямі дані про факти дарування громадянства Тіри. Так, привертає увагу олтар початку III ст. з Еска з посвятою на честь римського громадянина Тіта Аврелія Флавіна, колишнього приміпіла⁹². У присвяті сказано, що Т. Аврелій

⁹² *Primipilus* командував значно більшою кількістю легіонерів, ніж його колеги (400 проти 80); більш того, він мав певну владу над іншими центуріонами; саме йому доручалася охорона орла, який був збірним пунктом легіону; він давав сигнал до виступу, на марші був у голові армії, під час бою – в першій лінії; саме він розпоряджався

Флавін був членом міських рад Тіри, Діонісополя, Маркіанополя в Нижній Мезії, Аквінкума в Паннонії та міста тунгрів у Германії. Вівтар був поставлений Клавдієм Нікомедом чи Нікомахом, який у написі названий *buleuta civitatis Tyranorum*. Судячи з цієї епіграфічної пам'ятки, наприкінці II – на початку III ст. до складу ради Тіри входило двоє римських громадян, які явно належали до провінційної імперської знаті. На підставі того, що Т. Аврелій Флавін був центуріоном якогось легіону, можна припустити, що він був посланий у Тіру як командир вексиляції римських військ [366, с. 45]. Н. О. Сон припускає, що йому були даровані права тіраського громадянства, а згодом він юридично міг бути обраним до складу ради Тіри. Дослідниця впевнена, що основний контингент членів ради становили громадяни Тіри. Включення до її складу римських посадових осіб являло собою більше почесний привілей типу проксенії, тому вони не обов'язково мусили проживати в місті, яке надало їм цей привілей [366, с. 45]. Аналогічне явище мало місце в Ольвії, де Агафоклу, евокату, відправленому командувачем у місто, була дарована проксенія за те, що він “говорив і радив народу щонайкращим чином” (НО, № 45). Таке саме відбулося й у Херсонесі, де прокуратор Нижньої Мезії Т. Аврелій Кальпурніан Аполлонід отримав разом з проксенією і громадянством право членства в раді та першоприсутності на офіційних заходах – булевтерію й проедрію [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60].

Як зауважував Т. Моммзен, ще за раннього принципату імператорський уряд заборонив використання у східних містах імперії інституту проксенії [296, с. 260]. Тому, припускає Н. О. Сон, відсутність проксеній у Тірі пояснюється більшим ступенем залежності міста від римської провінційної адміністрації, ніж в Ольвії і Херсонесі, де проксенії про дарування громадянських прав відомі аж до III ст. н. е. [384, с. 13–14; 207, с. 39–40; 231, с. 149–153]. У зв'язку з цим не виключено, далі міркує Н. О. Сон, що одним із приводів для звернення тіритів до імператора було ігнорування з боку провінційних адміністраторів права на

поданням звукових сигналів, для всіх когорт. Тому Діонісій Галікарнаський міг сказати, що приміпіл керував 60 центуріями [212].

безмитність нових громадян. Адже в рескрипті 201 р. поблажливо визнано права тірян: "...тих, які прийняті ними в число громадян за їх законами". На основі реконструкції та інтерпретації П. О. Карішковським сильно фрагментованого тіраського напису другої половини II ст. треба визнати, що провінційна адміністрація регулювала не тільки правове становище Тіри, але й якісь її територіальні кордони [218, с. 79–82]. Н. О. Сон припускає, що напис відбиває певні розпорядження провінційних властей; існування цих розпоряджень згадується в копії листа Гераклітові 201 р. [366, с. 52].

Таким чином, у цілому можна прийняти висновок Н. О. Сон, що ще за Нерона Тірі даровано права автономії та якісь обмежені пільги у сфері митного оподаткування. Згодом становище міста і його взаємини з адміністрацією Мезії регулювалися постановами правлячих імператорів та легатів провінції, про зміст яких прямі відомості відсутні. Протягом перших століть нашої ери Тіра користувалася правом автономії та певними обмеженими пільгами щодо сплати мита. Однак ці привілеї міста так само, як і внутрішнє самоврядування Тіри, були під контролем легата провінції Мезія. У II–III ст. Тіра являла собою невелике грецьке містом на віддаленому кордоні імперії, яке втратило будь-яку самостійність та повністю залежало від милостей Риму [366, с. 52].

Завдяки перспективам швидкого збагачення на торгівлі з римськими провінціями, громадянські права Тіри, яка на початок III ст. насолоджувалася митним імунітетом від 50 до 150 років, набули великої цінності для понтійських торговців. Як уже зазначалося, розмір мита за право перевезення товару мостами, дорогами, ріками в районах, що перебували під владою Риму, становив 2,5 % (*quadragesima*) від ціни товару [391, с. 341–342]. Деякі товари були обкладені 8 %-вим митом, утім, такий великий відсоток збирався лише з того, що ввозилося в Римську державу вперше [386, с. 43]. На зовнішніх кордонах імперії мито стягувалося в розмірі 12,5 % (*octavae*) [156, с. 220].

Уряд імперії загалом прагнув обмежувати торгівлю з варварами. По-перше, заборонявся експорт стратегічних матеріалів з імперії ворожим племенам, по-друге, визначалися місця на кордоні, де варварам було дозволено торгувати з

римлянами, в усіх інших місцях торгівля була заборонена. Не пізніше початку III ст. експорт зброї, обладунків, коней, в'ючних тварин, грошей, гострильних каменів, заліза, зерна, солі та всього, що могло являти військову цінність (включаючи заручників), вважався тяжким злочином (Digest. XXXIX. 4. 11 /Paul/; XLVIII. 4. 1–4 /Scaevola/). Безперечно, ці товари контрабандою перевозилися через кордон, як про це було добре відомо Каракаллі, проте навряд чи великими партіями. Пізніше (з 370 до 375 pp.) до цього списку було додано вино, олію та золото. Цікаво, що з цього часу заборона накладається не тільки на експорт “вірогідному супротивнику”, але і всім варварам загалом, незалежно від того, чи перебувають вони в стані війни з імперією, чи ні⁹³.

Торгувати варварським купцям дозволялося в супроводі збройного конвою виключно у фортецях, розташованих уздовж кордонів⁹⁴. У середині I ст. єдиними серед германців, кому дозволялося торгувати на римському березі Дунаю та навіть перетинати його в будь-якому місці, просуватися вглиб провінції Реція без будь-якого контролю та купувати товари де завгодно, були “лояльні” до римського уряду гермундури. Вони мали право за бажанням заходити в Аугсбург (*Augusta Vindelicorum*), торгове місто, що лежало на шляху з Італії від перевалу Бреннер до рейнських армій. Утім, ці привілеї виявилися нетривалими. У кінці II ст. маркоманни з Богемії, ймовірно, отримали право вільної торгівлі, а візиготи на кілька років вирвали це право військовою силою в середині IV ст. Існування всіх цих обмежень тогочасні автори пов'язували виключно зі стратегічними причинами військово-шпигунського ґатунку. У жодного автора не знайдеш свідчень про те, що ці обмеження запроваджувалися з метою захисту вітчизняних товарів. Мало того, інтереси місцевих торговців переважно приносилися в жертву військово-політичним цілям уряду. Хоча скидати з рахунків причини економічного плану не слід:

⁹³ Див.: Cod. Justin. IV. 41. 1; 63.2. Спостереження запозичені у Е. Томпсона [378, с. 14].

⁹⁴ Безперечно, з цього правила були і винятки, які, втім, Е. Томпсон перераховує на пальцях [378, с. 16].

стратегічна сировина та технології могли сприяти прогресу зорієнтованих на війну галузей виробництва у сусідів і конкурентів імперії [378, с. 17–18].

Узагальнюючи свої попередні спостереження [185, с. 55–57; 182, с. 185–186], В. М. Зубар і Н. О. Сон відзначали [188, с. 197–199], що на рубежі II–III ст. Тіра переживала економічне піднесення. Ураховуючи географічне положення Тіри і те, що в Нижньому Подністров'ї, де мешкало гето-дакійське й сарматське населення, завжди було неспокійно, торговельні операції здійснювалися тіритами переважно водними шляхами. Тіра протягом перших століть нашої ери, як і в елліністичний час, залишалася важливим центром транзитної торгівлі. Найвищого розвитку її торгівля досягла у II – першій половині III ст. У торговельних зв'язках міста перших століть нашої ери простежуються три основні напрямки: 1) торгівля з античними центрами Причорномор'я і Малої Азії; 2) торгівля із західними і дунайськими провінціями Римської імперії; 3) обмін і торгівля з варварським оточенням [182, с. 185]. Тому звільнення громадян міста від мита було дуже вигідним. Без перебільшення можна сказати, що така пільга сприяла стабілізації і піднесенню економіки Тіри. Добробут тіритів ґрунтувався на зовнішньоекономічних зв'язках, що простежується із співвіднесення імператорського рескрипту 201 р. про звільнення Тіри від мита та археологічного матеріалу, який демонструє масовий приплив до міста імпорту саме в другій половині II–III ст. Таке становище значною мірою було спричинене стабілізацією воєнно-політичної ситуації в регіоні, чому сприяло зміцнення Дунайського кордону імперії та підтримка римською адміністрацією грецьких міст за межами імперії [151, с. 423–424].

За даними П. О. Каришковського і І. Б. Клеймана, знайдено дуже мало монет на правому березі Дністровського лиману (в основному вони сконцентровані в найближчих околицях поліса) і на тих пам'ятках, що більш-менш системно розкопувалися [215, с. 110–112]. На території Ніконія також віднайдено всього декілька римських провінційних монет і невеликий скарб [171, с. 113–114], який свідчить про виконання вилученими з обігу грошима накопичувальної функції. На цьому тлі збільшення імпорту в самій Тірі та

зростання кількості виробів античного ремесла і керамічної тари на варварських поселеннях [324, с. 198, 215–222] дають підстави припускати, що обмін між античними торговцями, які потрапляли в регіон через Тіру, та варварським населенням Північно-Західного Причорномор'я здійснювався переважно на натуральній основі.

Торговельні операції, в яких на перше місце висувалася споживча, а не мінова вартість, не могли бути рівноцінними і дозволяли одній стороні здобувати максимум вигоди за рахунок іншої. Місцеве населення, яке вступало в економічні контакти з античним купцями, отже, піддавалось торговельній експлуатації, заснованій на різниці споживчої та мінової вартості товарів [161, с. 7; 173, с. 49–50], що надходили до Північно-Західного Понту. Враховуючи близькість римського кордону, існування обладнаної гавані в Тірі, з якої починався зручний шлях рікою Тірас, та надання тірасцям права безмитності, слід погодитися, що торговельні операції через цей центр дозволяли включати в економічні зв'язки не лише населення Подністров'я і Дніпро-Дунайського межиріччя, але й більш віддалених теренів. Таким чином, узагальнюють В. М. Зубар і Н. О. Сон, масштаби цього явища були значні та приносили відчутний прибуток. Заснована на нееквівалентному обміні торгова експлуатація охоплювала не якусь певну категорію, а тією чи іншою мірою все населення варварської периферії Північно-Західного Причорномор'я. Економічне піднесення в Тірі, пік якого припадає на межу II–III ст., було зумовлене не розширенням власної виробничої бази – збільшенням сільськогосподарської хори або розвитком ремісничого виробництва, а значним збільшенням обсягів посередницьких операцій [185, с. 199].

Як неодноразово зазначалося в історіографії, імунітет не був тотальним, а охоплював певні групи товарів. Платою за його підтвердження було реальне обмеження суверенності громади в питанні надання громадянства, а віддачею – економічний розквіт Тіри в II – першій половині III ст., чому сприяла практикована торговельна експлуатація місцевого варварського населення, пряма торгівля якого з Римом обмежувалася чи зовсім заборонялася імперією з

причин військово-стратегічного характеру. Отже, військова присутність Римської імперії в Тірі, обмеження її суверенітету у сфері поширення громадянських прав, надання їй прав і привілеїв на власний розсуд імператорів чи легатів, підконтрольність провінційним властям її фіскальної діяльності – все це змушує казати про неспроможність і небажання міської громади Тіри встановити власну юрисдикцію у фінансовій та митно-податковій сферах. Усі міркування про імовірність існування “митної політики” Тіри римської епохи, таким чином, виявлятимуться відвертим перебільшенням. На наше глибоке переконання, усе сказане, не дає підстав підкреслювати формальну незалежність Тіри, а змушує зробити висновок про вдале знайдення римськими урядовцями модифікованих форм інтеграції цього поліса до провінційних структур, про певний варіант інкорпорації Тіри до складу імперії.

Щодо херсонеського листування з приводу проституційної податі слід зазначити, що ця епіграфічна пам'ятка дозволяє зробити низку важливих висновків. По-перше, ми дізнаємося про механізм оскарження херсонеською громадою дій римської гарнізонної адміністрації, завдяки чому (це, по-друге) чіткіше можемо уявити справжній статус таврійського “вільного міста” наприкінці II ст. По-третє, переконуємося, що принаймні частину місцевих податків у Херсонесі стягував не муніципалітет, а римська вексіяція I Італійського легіону на чолі з трибуном, який мав регулярно вносити податі до імператорського казначейства (*fiscus*). У зв'язку з цим не можна в принципі вести мову про спроможність міської общини здійснювати самостійний контроль за власними фінансами. В кінцевому підсумку, всі міркування про існування якоїсь “митної політики” Херсонеса римської доби виявлятимуться фікцією. Будь-які розмови на тему торговельної політики та її складової політики митної в тогочасному Херсонесі, як і в більшості античних держав, залишатимуться в області сучасних навколо наукових фантазій. Утім, збереження Херсонесом дієвості такого архаїчного інституту, як проксенія, говорить про існування в арсеналі полісних властей певних торговельно-регулятивних важелів. Хоча застосування цих важелів було можливим на вкрай

обмеженому полі як ситуативні, індивідуалізовані кроки, а не систематична політика.

3.4. Боспорське царство Тіберіїв Юліїв: адміністративні структури та митні відносини

Розгляд наукових проблем, що виникали навколо дослідження соціально-економічних структур Боспору перших століть нашої ери у зв'язку з податково-митними відносинами, варто розпочати з короткого огляду складу бюрократичного апарату царства. Аналіз боспорської епіграфіки дозволяє зробити висновок, що на Боспорі в II–III ст. н. е. функціонував розгалужений бюрократичний апарат. До нього належали головний намісник і намісники царства, тисячники (хіліархи), начальники аспургіан, головний секретар (архіграмматей), градоначальники (намісники Феодосії, Горгіппії), начальник звітів, відповідальні за передачу мита на відкуп, стратеги (стратег танаїтів, стратег громадян, еллінарх у Танаїсі), начальники загонів (лохаги, принкіпи), особистий секретар царя (начальник пінакіди), секретарі (грамматей) і т. д. Спираючись на боспорські епіграфічні пам'ятки II–III ст., можна запропонувати таблицю посадових осіб царства. Таблиця демонструє не кількість відповідних чиновників або державних посад, а частоту згадування даних магістратів у зазначених написах.

Таблиця 3.4.1

Частота згадування в боспорській епіграфіці посад, що найчастіше зустрічаються в написах

№	Найменування посади	Частота згадування
1.	Архонт Танаїсу (танаїтів)	5
2.	Архонти Агріппії й Кесарії	1
3.	Відповідальні за передачу мита на відкуп	3
4.	Еллінарх (у Танаїсі)	12
5.	Керуючий царським двором	4
6.	Головний намісник царства	2
7.	Намісник царства	5
8.	Намісник Горгіппії	6

9.	Намісник Феодосії	3
10.	Начальник острова	4
11.	Начальник звітів	2
12.	Начальник пінакіді	3
13.	Начальник аспургіан	3
14.	Епімелет	12
15.	Лохаг	8
16.	Політарх	3
17.	Хранитель дворцової скарбниці	2
18.	Пресбевт (царський посол у Танаїсі)	11
19.	Принкіпс	2
20.	Стратег	7
21.	Хіліарх	4

Табл. 3.4.1, а також таблиця з додатку 6 враховують частоту повторення в написах назв різних посад, що може свідчити про значущість певної магістратури або ж про специфіку керування в тій чи тій області, наприклад про особливості подвійної (елліно-варварської) структури управління Танаїсу. Цікаво, що серед полісних, тобто в минулому виборних міських посад, існування яких обмежується написами I–II ст. н. е., залишаються лише стратег і лохаг (командир лоху – військового підрозділу громадян-ополченців).

Звернемося до аналізу епіграфічної пам'ятки, синхронної херсонеському листуванню щодо проституційної. Цей документ дозволяє пролити додаткове світло на підняту проблему. Йдеться про горгіпійський напис рубежу II–III ст. Текст напису вибитий на плиті з білого мармуру, що в шести уламках дійшла до нашого часу. Вони були придбані в Анапі М. І. Веселовським, нині зберігаються в Ермітажі. Документ фактично є будівельним написом приватної релігійної спілки корабельників (судновласників), який інформує про надання Савроматом II благочинної допомоги цьому об'єднанню з метою покриття витрат на оздоблення храму Посейдона. До фіасу навклерів (*θεάσορ ναύκληρος*), судячи з напису, крім приватних осіб (судновласників та великих торговців) входили вищі сановники царства. У написі йдеться про те, що “у царювання царя Тіберія Юлія Савромата, друга цезаря та друга римлян... Богу Посейдону за царя Савромата, сина великого

царя Реметалка⁹⁵, фіас навклерів установив статуї та відновив від основи храм, за що цар вшанував бога та фіас, подарувавши звільнення від мита для тисячі артаб. Фіасити на чолі з жерцем Афенодором, сином Селевка, намісником царської резиденції, та синагогом Мойродором, сином Неокла, намісником Горгіппії, та фронтистами Коссусом, сином Атта, сином Коссуса, та Фарнаком, сином Нуменія, скарбником священних сум. Фіасити: Панталеонт, син Фарнака, стратег; Мойродор, син Фарнака, стратег; Мойродор, син Атамаза, стратег; Хрестіон, син Папа; Макарій, син Афенодора ... той, хто відає віддачею мита на відкуп; Гаган ... той, хто відає віддачею мита на відкуп; Аспург ... той, хто відає віддачею мита на відкуп..." (КБН, № 1134). Перш ніж проаналізувати текст, звернемося до політичного та соціально-економічного тла, на якому відбувалися повідомлені написом події.

Тривалий період правління Тіберія Юлія Савромата II (173/4–210/11) був відзначений активною зовнішньою політикою та зміцненням зв'язків із Римом. Судячи із зображень інсигній та курульного крісла на його монетах [93, с. 116, 164, № 587–588, 591], він був затверджений на престолі імператором Марком Аврелієм, названим у написі на постаменті власної статуї благодійником боспорського царя та всього царства (КБН, № 52). За правління наступників Марка Аврелія, десь між 186 і 193 рр., відбулася велика військова кампанія проти варварів, які загрожували античним поселенням у Тавриці. Наступальні дії боспорських, херсонеських та римських військ сприяли стабілізації військово-політичної ситуації на півострові в кінці II – на початку III ст. Під контроль римської адміністрації та боспорського царя було взято обширі райони Південно-Західного та Східного Криму. І. Т. Кругликова на підставі багатьох джерел, зокрема написів із Судака і Старого Криму (КБН, № 953, 954), припускає, що за Савромата II та його наступників західний кордон Боспору проходив районом Старого Криму [267, с. 10–11]. В. М. Зубар і В. М. Зінько на підставі знайденого в 1907 р. у Партеніті вотивного напису часів Савромата II (КБН, № 955), слідів поселення перших століть нашої ери та трьох юдейських надгробків II–III ст., характерних саме для боспорських теренів, стверджують, що в цей час боспорський уряд контролював берегову смугу Південної Таврики, а на території сучасного с. Фрунзенське вихідцями з Боспору було

⁹⁵ Тіберій Юлій Реміталк перебував при владі в 131/2–153/4 рр. н. е.

засновано поселення [184, с. 155]. Не виключено, що цей район узяла під контроль боспорська адміністрація у зв'язку з комплексом заходів, спрямованих на боротьбу з піратством у Чорному морі. Адже з танаїського напису 193 р. (КБН, № 1237) можна припустити, що боспорський флот діяв проти піратів біля південних берегів Чорного моря, забезпечуючи зачистку вод уздовж узбережжя Віфінії і Понту [397, с. 18]. Савромат II зробив море вільним від піратів, про це, серед іншого, повідомляє знайдена в Танаїсі присвята (КБН, № 1237). Приєднання частини Південного узбережжя та Східної Таврики, що забезпечувало протекторат над тавроскіфами, дозволило синові Савромата II Тіберію Юлію Рескупориду (211/2–228/9) назвати себе “царем усього Боспору і тавроскіфів” (КБН, № 1008).

Усі ці вражаючі успіхи стали можливими, безперечно, завдяки римській підтримці. Тому вкрай важливим видається питання грошових субсидій, які могутній Рим, володар Середземномор'я, надавав Боспору – своєму найвпливовішому сателітові з Північного Понту. У сучасній історіографії припущення про виплату Римом грошей на зміцнення обороноздатності Боспорської держави сприймається переважно як хрестоматійне. Воно дуже важливе для визначення міжнародно-правового статусу царства в контексті митно-фіскальних відносин. Ще М. І. Ростовцев відзначав, що на адміністрації провінції Віфінія від часів Траяна і Савромата I (93/4–123/4) лежав обов'язок виплачувати боспорським царям субсидії. З посиланням на Лукіана він писав про приїзд у Віфінію спеціальних уповноважених боспорського царя для отримання римських виплат, практика яких тривала від часів Траяна [184, с. 201]. Згодом цей висновок став повторюватися багатьма сучасними дослідниками, завдяки чому міцно увійшов до традиції сприйняття історії римсько-боспорських відносин [202, с. 230; 138, с. 333; 267, с. 23; 397, с. 16–18, 50; 407, с. 60–62; 162, с. 89; 351, с. 232]. В. А. Анохін, приміром, вважав, що наявність на боспорському золоті Савромата I додаткового знака у вигляді “крапки” свідчить про випуск монет за рахунок римських субсидій [93, с. 105–109]. Золоті монети перших Тіберіїв Юліїв за вагою прирівнювалися до римських ауреусів, паралельно на ринок було викинуто дуже багато мідних

монет, у тому числі викарбуваних у найбільших боспорських полісах – Пантікапеї і Фанагорії під римськими назвами Кесарія й Агріппія [93, с. 90; 175, с. 192; 389, с. 88]. На думку С. Ю. Саприкіна, їх повновагове карбування стало можливим завдяки щорічним субсидіям, які боспорці отримували зі східних римських провінцій, переважно з Понту і Віфінії (Luc. Alex. vel. Pseudopr., 57), або дарів римських імператорів (Zosim. I, 31, 1). Це одна з причин, чому боспорські золоті статери прирівнювалися за вагою і стандартами до римського золота [351, с. 231–232]⁹⁶. Причиною надання римських “субсидій” у II ст. та “дарів” у III ст. Саприкін називає бажання римських властей “бачити Боспорське царство сильним і васально залежним від них державним утворенням, яке змогло б стати надійним щитом для римських кордонів на Північному Сході і Сході, буфером між імперськими володіннями та варварами номадами” [351, с. 232].

Однак, виходячи з подвійності трактування в тексті Лукіана того місця, де йдеться про згадані виплати [267, с. 14–15, прим. 32], В. М. Зубар і В. М. Зінько запропонували визнати слушність тих небагатьох авторів, які стверджували, що боспорські послы їхали до Віфінії з протилежною метою. Вони мали доставити (*ἐπι κομιδῆ*) щорічний внесок (*τῆς ἐπετείου συντάξεως*) [184, с. 202]. Сам Лукіан не пише, звідки йшов цей внесок: з Боспору у Віфінію чи навпаки. Оскільки найбільш поширене значення використаного Лукіаном слова для позначення цих внесків – *σύνταξις* – “податок”, “подать”, то, як припустила М. В. Скржинська, послы везли подать царя Євпатора (153/4–173) з Боспору [178, с. 119–122]. Схожого розуміння тексту фрагмента дотримувався і Д. Сергієвський, перекладаючи Лукіана: “Здесь (в Егіалах – містечко в Пафлагонії. – К. К.) встретил я боспорских послов, плывших от царя Евпатора в Вифинию для доставки ежегодной дани” [40, с. 335]. Таке саме розуміння тексту зустрічаємо й у В. В. Латишева: “я встретил проезжавших боспорских послов, отправлявшихся от царя Евпатора в Вифинию с

⁹⁶ Утім, у сучасному світі прив’язування національних валют до американського долара чи найменування їх словом “долар” не означає надання цим країнам фінансової допомоги Сполучених Штатів.

установленной ежегодной данью” – εἰργαῖ παραπλέοντας εὐρὸν Βοσποριανούς τινας πρέσβεις παρ’ Εὐπατορος τοῦ βασιλέως ἐς τὴν Βιθυνίαν ἀπιόντας ἐπὶ κομῆι τῆς ἐπετείου συντάξεως (Luc. Alex. vel. Pseudogr., 57, 31–34) [87, т. I, вып. 3, с. 544].

Протилежне трактування цього фрагменту, запропоноване М. І. Ростовцевим, В. Ф. Гайдукевичем, І. Т. Кругликовою⁹⁷ та іншими, було пов’язане з бажанням витлумачити наведену фразу Лукіана крізь призму значно пізнішого повідомлення Зосими. Так, у “Новій історії” Зосима зі слів Дексиппа щодо періоду готських війн пише: “Доки у них [боспорян] були царі, які отримували владу за правом спадку від батька до сина, то внаслідок дружби з римлянами, правильно зорганізованих торговельних зносин та щорічно сплачуваним їм імператорами дарів вони постійно стримували скіфів, які бажали переправитися в Азію” (Zosim. I, 31, 2). На думку В. М. Зубаря і В. М. Зінька, контекст самого цього місця у Зосими не дозволяє бачити у фінансовій підтримці підірваного варварською навалою Боспору усталену практику і переносити становище, що склалося не раніше першої половини III ст., на більш ранній час. До того ж Зосима пише про щорічні дари (δῶρα), а Лукіан повідомляє про σύνταξις (“плата”, “пеня”). Слово σύνταξις використовується в сенсі “податок” у промовах Демосфена, Есхіна (III, 96), Ісократа (VII, 2), тоді як у значенні “жалування” і “субсидія” – головним чином для визначення плати окремим особам, іноді як засобів на утримання членів родини (Plut. Alex., 21), але не в значенні субсидій цілим державам [178, с. 119 – 122; 184, с. 200–202].

Отже, можна, погодитися, що статус союзного царства накладав на боспорських царів певні обов’язки, між іншим, і виплату трибуту, який доставлявся наміснику Віфінії. Так само у другій половині II ст. “вільне” місто Херсонес віддавало частину проституційної податі на утримання римського гарнізону (IOSPE, I², 404), а в одному ольвійському написі прямо говорилося про відстрочення платежів у провінцію (IOSPE, I², 54). Немає підстав

⁹⁷ І. Т. Кругликова зазначає, що з точки зору граматики це місце можна перекласти і так і так: “отправлявшихся за привозом ежегодной платы”. Але сама воліє дивитися на цей фрагмент у контексті повідомлення Зосими про римські субсидії (дари) боспорським царям у III ст. [267, с. 14–15, прим. 32]

стверджувати, що в II ст. Боспорська держава, економічно незрівнянно сильніша за Ольвію і Херсонес, не сплачувала Римові податі, а навпаки чомусь отримувала фінансові субсидії від заморського патрона.

Скорочення зі 165 р. випуску боспорського золота і міді, які Н. А. Фролова слідом за М. І. Ростовцевим [332, с. 164] пов'язала з тимчасовим припиненням надання римських субсидій, можна спробувати пояснити виснаженням імперських фінансів, поповнення яких після Маркоманнських війн на Заході та протистояння з Парфією на Сході римська адміністрація розпочала, в тому числі, за рахунок збільшення сум, які надходили від союзників⁹⁸. Боспорське царство мало поповнити фінансові резерви імперії, вірогідно, збільшивши розміри сум, які виплачувалися ним як трибут [184, с. 203–204]. Цим, швидше за все, пояснюється зменшення кількості і погіршення якості монет наприкінці правління Євпатора, скорочення золотого запасу Боспору та припинення карбування статерів між 170/1–173/4 рр. [93, с. 112–113]. Як бачимо, немає надійних підстав стверджувати, що напередодні приходу до влади Савромата II у 174/5 р. Боспор отримував від Риму фінансові інвестиції у свою військову та господарську інфраструктуру, швидше сам Боспор платив імперії трибут. У цьому відношенні показовий вигляд має більш пізнє свідчення Амміана Марцелліна, який пише, що 362 р. боспорити направили посольство до імператора Юліана з проханням, щоб за внесок щорічної данини він дозволив їм жити спокійно у межах рідної землі (Amm. Marc., XXII, 7, 10). Це прохання, запевняють В. М. Зубар і В. М. Зінько, відбивало спробу після імовірного припинення династії Тіберіїв Юліїв відновити традиційні відносини з імперією, коли Боспор, як союзник і сателіт Риму, сплачував імперії щорічний трибут [184, с. 203].

Повертаючись до аналізу процитованого на початку розділу тексту, зазначимо, що в горгіппійському написі КБН, № 1134, адресатом царської доброчинності виступає союз (фіас) судновласників. Фіас – одна з

⁹⁸ Юлій Капітолін пише, що на війну з германцями Марк Аврелій спорожнив усю свою скарбницю, хоча навіть не подумав вимагати від провінціалів яких-небудь надзвичайних поборів, улаштувавши розпродаж імператорських розкошів та шедеврів мистецтва (SHA, M. Aug., XVII, 4; XXI, 9).

найпоширеніших в еллінському світі форм громадських об'єднань. Природа приватних боспорських громад, зафіксованих написами в Пантікапеї, Танаїсі та Горгіппії, досі дискусійна: якими були ці об'єднання – переважно релігійними чи професійними союзами? Фіаси об'єднували тільки чоловіків, кількість членів у середньому доходила до 30 осіб. Проте горгіппійський фіас навклерів включав до свого складу не менше 45 чоловік, у Танаїсі були й менші, і вдвічі більші фіаси. Один з танаїських написів інформує про фіас, що об'єднував осіб, які святкували день Танаїсу, деякі інші написи фіасів присвячені тільки безіменному богу. Також у Танаїсі синхронно існувало декілька колегій, об'єднаних культом Бога Найвищого. Чи було це пов'язано з територіальним поділом громади танаїтів, чи з різними видами діяльності фіаситів, достеменно невідомо. Крім напису горгіппійського фіасу навклерів, що гуртувався навколо культу Посейдона, інші написи повідомляють про поширення у Горгіппії культу Бога Найвищого (КБН, № 1123, 1125, 1126) та Бога Слухаючого [10, с. 32; 90, с. 76]. У початкових формулах багатьох написів спеціально підкреслювався професійний характер об'єднань [167, с. 215]. Зокрема, відомі об'єднання землеробів, мисливців, рибалок, ремісничі колегії теслярів, шкіряників, сукновалів, фарбувальників, гончарів, мідників, сріблярів, пекарів, корабельників, човнярів [90, с. 79]. Купецькі об'єднання та союзи корабельників були поширені в інших частинах античного світу: відомі спілки афінських і римських купців, союз навклерів, що вшановував Посейдона, існував у II ст. до н. е. на Делосі, союз пальмірських торговців – у Копті [258, с. 38–42, 78–80; 167, с. 214, прим. 1].

Проте, горгіппійський союз навклерів – явище унікальне. У Римській імперії фіаси перетворилися з добровільних союзів односторонців на примусові об'єднання. Крім того, ставлення римських властей до професійних колегій було вкрай обережним, заснування їх не віталось через занепокоєння, що ці громади можуть стати центрами опозиційних ідей [353, с. 67–70]. Тому на загальному тлі горгіппійський союз виступає як виняток: йому протегує сам цар. Є. М. Алексеева пропонує бачити в цьому пережитки елліністичних традицій. Утім, горгіппійський фіас не був єдиним приватним союзом, якому

протекцію складав сам цар. У цьому зв'язку інтерес викликає декрет молодих нікейців на честь Савромата II. Т. Н. Кніпович і коментатори тексту в “Корпусі боспорських написів” А. І. Доватур та Д. П. Каллістов [34, с. 53] зазначали, що утворений нікейцями синод був заснований на Боспорі за участю або під покровительством царя. У вдячність за верховну протекцію в була встановлена статуя царя. Л. Г. Шепко пов'язує ці факти з увагою царя до процесу переселення та облаштування переселенців на Боспор із Південного Понту [410, с. 61–66].

На жаль, не дивлячись на наявність значної кількості документів різноманітних горгіппійських товариств, немає жодних даних для з'ясування широти повноважень союзів, тривалості існування, обов'язків їх членів, принципів об'єднання громадян. Висувалася думка про воєнно-релігійний характер фіасів, однак щодо горгіппійських корабельників це навряд чи звучить переконливо. С. Ю. Саприкін припускає, що боспорські об'єднання, визначені в написах (наприклад, КБН, № 1135) терміном *σύνδοξ* (синоди), є суто культовими, тоді як фіаси (*θέασις*) можна визначити як професійні угруповання, що перебувають під заступництвом божества [342, с. 67–70].

Ще одним актуальним питанням, що постає під час аналізу напису горгіппійських навклерів, є характер царських благодіянь фіасу, яке активно дискутувалося в історіографії першої половини ХХ ст. Що це – право безмитної торгівлі (ателія), дароване з доброчинною метою, або членський внесок натурою? В. В. Латишев намагався відновити пошкоджений часом текст, використавши рідкісне слово, що зустрічається в написі з о. Кос початку III ст. до н. е., де воно означає плату натурою за вступ у релігійне товариство: *[εἰσ]αυώμιον*. Але в написі з Горгіппії слово *εἰσαυώμιον* мало б означати мито за право ввезення вантажів у гавань, тобто імпортне мито. Дар царя, таким чином, полягав у тому, що він звільнив від цього мита тисячу артаб, завезених членами фіасу. Вантажем, що вимірювався цими артабами, був хліб. М. І. Ростовцев зазначав, уточнюючи реконструкцію В. В. Латишева, що Савромат II сплатив вступний внесок на відновлення храму як член горгіппійського релігійного

союзу, подібно до всіх інших членів фіасу. Боспорський цар, отже, “вшанував бога і фіас” сплатою членського внеску натурою. Жебельов твердив, що перші літери цього слова мають бути відновлені інакше: [εξ]αγώγιον, з чого випливає, що в тексті мова йде про мито за право вивезення, тобто експортне мито. Паралеллю тут є фрагмент з “Юдейських старожитностей” Йосифа Флавія (XIV, 10, 6, 205–206) та римське цивільне законодавство (Corpus juris civilis. 13, 15). Отже, Савромат II ушанував божество і фіас по жертвуванням мита з однієї тисячі артаб хліба [167, с. 204]. Інакше кажучи, фіасити (*θεασεῖται*) під час вивезення з горгіппійської гавані зазначеної кількості хліба звільнялися від сплати вивізного мита з тим, щоб відповідну йому суму грошей витратити на храмові будівельні роботи. Сам басилевс не був фіаситом, а всього лише благодійником союзу судновласників, надавши дозвіл на разове безмитне вивезення доволі крупної партії збіжжя заради справи відтворення храму Посейдона – покровителя мореплавців.

На думку багатьох дослідників, добробут Боспору римського часу ґрунтувався на експортній торгівлі [167, с. 21; 397, с. 85]. Однак, зараз ця теза піддається певним сумнівам, поступаючись у працях низки авторів думці про переважання натуральної складової в античній економіці [186; 184, с. 203]. Так, крім занять торгівлею і ремеслом, які рано відособилися і замкнулися в корпорації, населення боспорських міст римської доби жило в основному натуральним господарством. Основним заняттям навіть мешканців столиці були землеробство на прилеглих до міста орних ділянках та рибна ловля у водах Боспора Кіммерійського. Частина мешканців міста, вірогідно, постійно займалася заготівлею палива. У той час Боспор майже не відчував дефіциту лісу і тому цілком міг бути забезпечений дровами в холодні й вологі зими [107, с. 72]. І все ж, стабільність експортних операцій на Боспорі незаперечна. Найприбутковішою статтею експорту залишався хліб, який завозився в грецькі міста з боспорської хори та земель навколишніх хліборобських племен, зсипався у великі зернові ями і згодом вивозився. Судновласники-навклери були переважно і значними експортерами, так званими емпорами. Великі транспорти хліба з північного

узбережжя йшли до Південного Понту, де перебували римські легіони, і куди, до речі, спрямовувався вивіз другого за значенням боспорського експортного товару – риби. За словами Тацита, північнопричорноморським хлібом постачалися римські армії, дислоковані у Вірменії та Передній Азії (Тас., *Ann.*, XIII, 39). Також далеко не всім малоазійським полісам вистачало власного хліба, як, приміром, Синопі та Амісу, головними галузями господарства яких було ремесло і торгівля [397, с. 85].

Факт існування розвинутих експортно-імпорتنих операцій на Боспорі стимулює нас до постановки питання, чи були ремесло і торгівля у II–III ст. повністю в руках приватних корпорацій на кшталт горгіппійського фіасу навклерів, або ж частина з них працювала під контролем держави? До появи нових даних це питання залишатиметься відкритим. Утім, навіть зараз можна стверджувати, що двір, цілком ймовірно, утримував за собою контроль над найважливішими галузями. В історіографії існує думка, висловлена М. М. **Болговим**, що, виходячи з далеко неоднозначного свідчення константинопольського ритора IV ст. Фемістія, у заморській торгівлі з імперією провідна роль належала зовсім не боспорянам, а константинопольським торговцям [109, с. 65]. Ми переконані, що таке твердження занадто ризиковане. Так, Фемістій у промові “Про те, що слід звертати увагу не на місця, а на людей” зазначав: “...Якщо ти вважаєш, що одне тільки те місто має значення в справі освіти, де вперше з’явилася словесність, але ж не там тільки родиться пшениця і виноград, звідки вперше з’явилися хліб і вино, але ти бачиш, що хлібні торговці плавають у Єгипет, Фракію, Боспор і Херсонес...” (XXVII, р. 336 *d*). Наведені міркування Фемістія переконують лише в тому, що для константинопольця кінця IV ст. прибуття регулярних хлібних транспортів з Боспору і Херсонесу було нормою. Ця фраза аж ніяк не свідчить про підконтрольність столичним хліботорговцям усього боспорського хлібного експорту.

Ще один важливий аспект горгіппійського напису навклерів – розмір звільненого від мита вантажу. С. О. Жебельов наголошував, що в постанові, вірогідніше, використовується поширена в римський час єгипетська артаба

(ἀρταβῶν) у 3,5 римських модія, що становить близько 29 літрів. Тоді 1000 артаб – це близько 29 т зерна. Якщо ж на Боспорі вживалася мідійська артаба, що відповідала аттичному медимну пізньої системи, то 1000 артаб – це 58 т [167, с. 208, прим. 1]. Якщо прийняти припущення В. М. Таскаєва, зроблене для доби класики та еллінізму, що середньою для північнопонтійських суден була тоннажність у 45 т [375, с. 17], то царем від мита було звільнено лише одне судно. За різними оцінками обсягів боспорського хлібного експорту, що робилися на підставі цифр, наведених Демосфеном (Dem., XX, 31–32) і Страбоном (Strabo., VII, 4, 6), приблизна кількість суден, яка була необхідна в IV ст. до н. е. для вивезення хліба з Боспору до Афін, коливалася від 80–100 до 140–160 кораблів [375, с. 16; 286, с. 20; 287, с. 237]. Для римської доби ми не маємо вихідних цифр для подібних підрахунків. Утім, можна припустити приблизну відповідність розмірів боспорського хлібного експорту IV ст. до н. е. експортній потужності Боспору II–III ст. н. е. З огляду на розширення територіальних меж царства в Тавриці за Савромата II і Рескупорида, таке припущення виглядає цілком логічним. Таким чином, безмитний пропуск через горгіпійську гавань лише одного корабля видається вагомим хіба що в масштабах приватного союзу судновласників, а в межах держави це – мізер. Зображення торговельних боспорських суден, зроблені на фанагорійському грузилі, в розписі пантікапейського склепу 1894 р. і склепу 1901 р., дали підстави І. Д. Марченку зробити висновок, що боспорське звичайне торгове судно мало той самий конструктивний устрій, ту саму систему управління вітрилами, що й судна торгового флоту Римської імперії [291, с. 233].

Важливою є проблема персонального складу фіасу та посадової належності його членів. Судячи з наведеної на початку розділу цитати, на чолі союзу стояли два вищих сановники царства – οὐκ πρότος ἐπιτήρς βασιλείας (“головний намісник царства”), він також і жрець фіасу, та οὐκ ἐπιτήρς Горυπλείας (“намісник Горгіпії”), він також і голова фіасу. Посада οὐκ πρότος ἐπιτήρς βασιλείας відома ще з одного напису, знайденого в 1947 р. Н. В. Анфімовим у кладці фундаменту готелю “Анапа” та виданого

А. І. Болтуновою [9, с. 110–116]. Напис датується першою половиною III ст. і свідчить про встановлення статуї царя особою, яка і займала цю посаду (КБН, № 1120). В. В. Латишев ототожнював цю посаду з іншою, відомою за написами з Пантікапею, Танаїсу і, можливо, Горгіппії – $\omicron\pi\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (“намісник царства”, “намісник царських володінь / резиденції”). Він вважав урядовця, який носив титул “намісника царства” ($\omicron\pi\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$), правителем європейської частини Боспору, намісником царської області [267; 90, с. 73].

С. О. Жебельов називав носія цього титулу правителем царської резиденції, тобто Пантікапею, а в слові *πρωτος* (“головний”) пропонував бачити вказівку на те, що в головного пантікапейського “городничого” ($\omicron\pi\ \pi\rho\omega\tau\omicron\varsigma\ \epsilon\pi\iota\ \tau\eta\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$) були помічники ($\omicron\pi\ \epsilon\pi\iota\ \tau\eta\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$) [167, с. 210]. Є. М. Алексєєва відкидає запропоноване С. О. Жебельовим ототожнення “головного намісника царства” з намісником Пантікапею, виходячи з тих міркувань, що посадовець $\omicron\pi\ \pi\rho\omega\tau\omicron\varsigma\ \epsilon\pi\iota\ \tau\eta\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ виконував важливі обов’язки жерця в горгіппійському фіасі, поділяючи керівництво ним з іншими міськими магістратами, через це мав постійно мешкати в Горгіппії, що виключено для “градоначальника” Пантікапея. М. М. Болгов запропонував не прив’язувати посаду “намісника царства” до конкретної території, а розглядати його як вищу державну посаду на кшталт першого міністра або візира [109, с. 77].

У нашому розпорядженні є свідчення, що “намісник царської резиденції” жрець Афендор, син Селевка, очолював фіас у Горгіппії (КБН, № 1134), інший “намісник” ставив статуї цареві в різних містах царства (КБН, № 1120), колишній “намісник царства” М. Аврелій Андронік ушановувався архонтами Кесарії та Агріппії (Пантікапея та Фанагорії) встановленням стели на його честь (КБН, № 1051), “намісник” і хліарх Аврелій Родон був “відомий Августам” і навіть зарахований до другої в імперії верстви вершників особисто імператором (КБН, № 58). З наведених фактів можна зробити висновок, що діяльність “головного намісника” поширювалася на всю Боспорську державу і намагання її пов’язати з

будь-якою конкретною територією не є продуктивним. Як ми бачимо з римських *tria nomina*, де *praenomen* і *nomen* – імператорські, а *cognomen* – грецькі імена, деякі носії цього титулу мали римське громадянство. М. І. Ростовцев припускав, що посадовець *ο επι της βασιλείας* “висувається як агент римської влади поряд із царем” [330, с. 178]. Інакше кажучи, “намісник царства” міг бути нав’язаний Боспору імперією. Призначалися вони, швидше за все, з боспорян за погодженням із царями та залишалися на посаді відносно недовго, можливо визначений заздалегідь термін. Якщо виходити з подібної інтерпретації, стає зрозумілим, чому їх функції не були визначені та могли суміщатися з іншими високими посадами як у приватних об’єднаннях, так і в державних установах.

В. Ф. Гайдукевич, виходячи з множинності осіб, які носили звання *ο επι της βασιλείας*, вважав їх чиновниками, найбільш наближеними до царя і наділеними його особливою довірою. Вони не мали конкретних функцій, а відряджались країною з різноманітними особливо важливими дорученнями [34, с. 65–66, 654]. А. І. Болтунова також акцентувала на тому, що діяльність чиновників *ο επι της βασιλείας* проходила в різних місцях Боспорської держави: вона документально зафіксована в Пантікапеї, Танаїсі, Горгіппії, в останній, як уже зазначалося, за Савромата II перебував *ο πρωτος επι της βασιλείας* – голова цієї колегії, на її думку. Як підсумувала дослідниця, носії цього титулу управляли в різних частинах царства землями, прибутки з яких становили особисту власність царя [9, с. 115 наст.; 34, комент. до № 58], що, на думку Д. Б. Шелова, не більше ніж здогадка, хоча й продуктивна [409, с. 263 наст.].

Є. М. Алексєєва, частково поділяючи думку А. І. Болтунової, зазначає, що *ο πρωτος επι της βασιλείας* очолював не загальнобоспорську колегію магістратів *ο επι της βασιλείας*, адже це виключається припущенням щодо місця його постійної “прописки” – Горгіппії, а горгіппійське “відділення” колегії цих магістратів. Такі колегії зі своїми управителями могли існувати в різних місцях царства. Вірогідно, вони об’єднували царських чиновників, які опікувалися різними галузями господарства та фінансовими операціями, так чи

інакше пов'язаними з царським двором і скарбницею. Подібне тлумачення, за словами Є. М. Алексєєвої, пояснює існування в Горгіппії паралельно з цією посадою посади царського намісника, під контролем якого перебувало життя поліса – *ο πρεπι της Γορυππείας* [90, с. 72–74].

З плином часу наступницею посади “намісника царства”, на думку М. М. Болгова, певною мірою стала посада епарха, згадана на початку V ст. разом із посадою комеса в написі царя Діуптуна (КБН, № 67). Згадка поряд з іменем царя лише двох вищих посадовців – епарха і комеса (*επάρχος, κόμης*) – може свідчити про безперечне скорочення та деградацію державного апарату. Функціональне навантаження двох посад можна відновити тільки на підставі візантійських паралелей [109, с. 78]. Так, епарх – головний суддя в Константинополі, який відав також питаннями постачання міста, його безпеки, благоустрою, організації внутрішньоміської та зовнішньої торгівлі, проведенням святкувань, церемоній тощо [278, с. 124–125, 135, 138, 140, 147]. На Боспорі в умовах скорочення населення, охопленого сферою дії державних інститутів, багато функцій управління могли об'єднуватися в одних руках, тому службові обов'язки епарха, вірогідно, стали свого роду продовженням значно ширшого кола адміністративних і військових завдань, якими опікувався “намісник царства” [109, с. 78]. У ранній Візантії посади власне комеса (або коміта) не існувало. Якщо спростити, то були комеси-воєначальники, комеси-скарбники, комеси, які відали імператорськими стайнями, комеси, які завідували збиранням прибутків з державних і приватних маєтностей та їх експлуатацією тощо. Можна припустити, що на Боспорі комесам належав великий комплекс військових і фіскальних функцій. Фігура візантійського комеса досить значна, щоб такого урядовця відряджати у віддалений Боспор для вирішення місцевих питань, тим більше, що візантійську присутність у регіоні протягом V ст. в якій-небудь формі джерелами досі підтвердити важко. Тому цей посадовець царя Діуптуна з варварським ім'ям Опадин, вірогідніше за все, був місцевим боспорським магістратом [109, с. 79].

Серед фронтистів (*φροντιστάς*), посадових осіб релігійного союзу, був скарбник священних сум (*ἱερῶν οἰκονόμος*), який керував фінансовими справами фіасу. На думку С. Ю. Саприкіна, *ἱερῶν οἰκονόμος* – розпорядник фінансів фіасів та інших релігійних і культових союзів “міг також відповідати за кошти на культові церемонії, які відпускала царська адміністрація” [351, с. 236]. А серед фіаситів, рядових членів релігійного союзу, були державні посадові особи: три стратеги і три урядовці, які відали віддачею мита на відкуп (*ἐνκυκλίων οἰκονόμος*). Назва останньої посади зустрічається тільки в цьому написі. Завдяки зіставленню з даними єгипетських папірусів і делоським звітом 279 р. до н. е. стало відомо, що особа, яка займала посаду *ἐνκυκλίων οἰκονόμος* в Горгіппії, відповідала за податі, що передавалися на відкуп.

В Єгипті й на Делосі в III ст. до н. е. термін *ἐγκύκλια τέλη* означав податі, які щорічно здавалися на відкуп. Від IV ст. до н. е. до імператорської епохи економом (*οἰκονόμος*) називалася посадова особа в різноманітних приватних об’єднаннях, яка виконувала функції скарбника громадської каси. У римській час термін “економ” поширився також на сферу публічної господарсько-фіскальної діяльності. Наприклад, у римській провінції Азія зустрічалися “економи в гаванях” (*οἰκονόμος λιμενῶν*), які, між іншим, були рабами або вільновідпущениками. Їх завдання не виходили за межі виконання простих казначейських обов’язків у портових митницях (пор.: [327, с. 76]. Як зазначалося, функції боспорських економів (*οἰκονόμοι ἐνκυκλίων* – “відповідальних за віддачу мита на відкуп”) були ширші, подекуди нагадуючи те, що в Римі імператорської доби визначалося терміном *vectigalium publicorum conductor*. Останні – це збирачі державних податків, які орендували, тобто викупляли у держави право їх стягувати. Боспорські ж *ἐνκυκλίων οἰκονόμος*, напевно, належали до верхівки чиновницької ієрархії царства [167, с. 211–212]. Боспорська відкупна система, на відміну від поширеної в Римській імперії, вірогідніше за все, наближалася до типу дрібного державного відкупу, що ґрунтувався на територіальному поділі держави. Подібно до того, як центральна влада відряджала в Горгіппію намісника для управління містом, чиновник ο□

επιτι τὴν λόγον (КБН, № 36), який, за словами Гайдукевича, виконував функції міністра фінансів [138, с. 344], та спеціальна колегія οἱ ἐπιτι τοῦ προσοδικου ἐπιστολογραφίου – “службовці прибуткової канцелярії” (КБН, № 519, 1247), яка розташовувалася в Пантікапеї та відала прибутками держави, податками, даниною і поборами, що надходили в царську скарбницю [351, с. 236], встановлювали норми відкупу для різних територій царства і направляли на місця своїх представників. Напис горгіппійських навклерів називає відразу трьох ἐνκκλίον οἰκονόμοι (“ті, хто відає віддачею мита на відкуп”) – державних чиновників, які стежили за податками й могли відповідати за декілька одночасно існуючих колегій відкупщиків [90, с. 71–72].

Боспорські фіаси відігравали значну соціальну роль, включаючи до свого складу видатних громадян та впливових урядовців: перші сановники царства та перші магістрати міст займали й перші посади в союзах. Фіаси, подібні до горгіппійського, захищали інтереси найбагатшої і найвпливовішої частини суспільства, сприяючи, вірогідно, розвитку різноманітних сфер діяльності, що приносили найбільші прибутки. Так, Є. М. Алексеева виходить з того, що в II–III ст. на Боспорі великі землевласники були одночасно купцями, які тримали основну торгівлю хлібом, займали вищі магістратури, як це й фіксує напис горгіппійських навклерів, та, можливо, утримували прибуткові ергастерії. Однак, далі міркує авторка, знатні особи, посідаючи ключові посади в горгіппійських і танаїських фіасах, становили в них невеликий відсоток, розчиняючись у масі рядових членів. А це значить, що фіаси Горгіппії і Танаїсу не були замкненими аристократичними клубами, вони гуртували громадян, вільних власників різних рангів, об’єднаних інтересами однієї справи. Кожне товариство мало релігійного заступника, в ім’я якого робилися грошові внески, зводилися громадські будівлі і храми, скликалися збори, влаштовувалися трапези. Як пережиток справжньої полісної єдності громади фіаситів несли в собі ідею рівності. Втім насправді ця рівність була фіктивною, подібно до того, як самоврядний статус боспорських міст-полісів давно вже став номінальним,

розчавлений жорсткою організацією держави з сильною централізованою владою [90, с. 80].

Наведена Є. М. Алексеєвою думка про нестановий, “демократичний” характер фіасів видається цілком логічним припущенням, проте навряд чи це стосується союзу корабельників із Горгіппії. Адже, якщо фіасит на момент установлення напису горгіппійського фіасу не займав жодних посад ані у фіасі, ані в державі, це не означає, що цей рядовий член приватного об’єднання був рядовим членом суспільства. Загалом важко дивитися на судновласника як на просту людину – звичайного громадянина, пересічного й незаможного боспорита. Як свого роду паралель можна навести синхронні херсонеські декрети, до котрих обов’язково прикладалися печатки найвпливовіших громадян поліса, які, вірогідно, входили до ради міста. Більшість з них, маючи статус булевта, не займали магістратських посад, через що в декретах зазначалися лише їх імена та патроніми. Вони являли собою типовий приклад міської олігархії. Горгіппійський фіас навклерів, отже, був замкненим бюрократично-олігархічним союзом багатіїв, що спирався на підтримку царя Савромата II і розраховував на заступництво бога морів Посейдона у заморських високоприбуткових експедиціях своїх членів.

Ще одне цікаве епіграфічне джерело – текст присвяти на постаменті пам’ятника Зевсу і Гері з Пантікапею, встановленого на честь перемог Тіберія Юлія Тейрана (275/6–278/9) над варварами. Напис виконано на лицьовій стороні, а також на правому і лівому боках постаменту з білого мармуру, знайденого в 1843 р. в Керчі на Біржовій площі, в 60 кроках від моря, ліворуч стародавнього молу. Присвячення містить перелік так званих аристоплітів – впливових осіб, які встановили пам’ятник. Частина з них перебувала на відповідальних посадах у царській адміністрації. Отже, читаємо: “...аристопліти своїм богам та благодійникам за жерця Юлія Хофарна, сина Афродісія, колишнього лохага, та інші аристопліти: Менестрат, син Госемфлія, намісник царської резиденції та намісник Феодосії; Фанн, син Сакла, хіліарх та начальник аспургіан; Фанн, син Агафуса, головний секретар; Харитон, син Нікефора, лохаг; Фідан, син Феангела,

колишній політарх; Лиман, син Фіда, політарх; Евій, син Менестрата; Ерот, син Радамасія, колишній начальник звітної частини; Психаріон, син Сога, начальник звітної частини...” (КБН, № 36).

Перш ніж проаналізувати напис, звернемося до міжнародного та соціально-політичного фону, на якому відбулися зафіксовані написом події. Кінець третьої чверті III ст. для Боспору, як і для Римської імперії став фінальною фазою “готських”, або “скіфських”, війн. Нове загострення ситуації, на думку М. М. Болгова, припало на 266/7 р., коли з’являються перші монети з іменем царя Тейрана. Можна припустити, що після 268 р., коли протягом 7 років не випускалися монети, він, належачи до старої правлячої династії Тіберіїв Юліїв, був співправителем літнього Рескупорида V (242–276) [109, с. 32]. У 275 р. на троні з’являються відразу три царі (від Савромата IV відомі монети тільки 275/6 р.). На думку Н. А. Фролової, старий Рескупорид V запровадив співправління, колись традиційне для Боспору, задля порятунку своєї держави у критичний момент [388, с. 74]. Вірогідно, до першої половини III ст. або дещо більш пізнього часу слід відносити повідомлення Зосима про римські субсидії – дари (*δῶρα*) (Zosim., I, 32, 2), які видавалися римською адміністрацією Віфінії боспорським правителям для зміцнення економічного і військового становища держави. Адже до середини III ст. царі іменувалися “друзями цезаря і друзями римлян” та розміщали зображення правлячих імператорів на своїх монетах – практика, яку буде відновлено в останній чверті III ст. за Тейрана. Не виключено, що “дари” боспорським царям стали регулярно виплачуватися після розгрому Горгіппії та осідання на південно-східних кордонах Боспору військових дружин варварів [184, с. 206]. Ймовірно, що такі субсидії йшли на виплату подарунків чи пенсій ватажкам цих дружин, які в третій чверті III ст., уже не задовольняючись ними, піді́ють під свій контроль боспорський державний апарат і розпочнуть військово-морські напади на римські володіння.

Початок останньої чверті III ст. став переламним для Боспору. У 275 р. розпочався останній відомий похід варварів із території Боспорського царства та

Надчорномор'я загалом у Малу Азію. Після загибелі в квітні імператора Авреліана, який планував похід проти персів, та піврічного періоду безладу новий імператор Тацит розпочав військові дії проти варварів. Зрештою, останні були вимушені повернутися на Боспор, де, можливо, і зазнали остаточної поразки від Тейрана [321, с. 135; 418, с. 151]. Значна частина науковців пов'язує з цими подіями встановлення на Боспорі згаданого монумента на честь Тіберія Юлія Тейрана, на постаменті якого якісь невідомі нам дії цього царя прирівнюються до врятування вітчизни, і який датований 277–278 рр. [138, с. 456–457; 321, с. 135; 390, с. 103; 274, с. 335; 418, с. 151; 184, с. 219]. Стверджувати щось напевно зараз неможливо: з одного боку, на монументі не названо конкретних ворогів держави, над якими здобув перемогу Тейран, з іншого, судячи з розвитку боротьби в Малій Азії, у Понт, Віфінію, Каппадокію та Кілікію проникли значні сили варварів, війна з якими точилася не менше року. Війська римлян у регіоні по черзі очолювали три римських імператори (Тацит, Флоріан, Проб) [321, с. 131–135; 123, с. 128; 393, с. 450; 390, с. 103; 274, с. 335; 418, с. 151; 184, с. 219]. Зрештою, варвари були повністю розбиті римськими військами як на суходолі, так і на морі, що відбилося на римському монетному карбуванні [321, с. 132; 88, с. 183]. Тому, можливо, повертатися на Боспор уже майже не було кому, тому доленосна перемога Тейрана саме над варварами, які нібито поверталися з Малої Азії, в цьому випадку здається маловірогідною або не настільки важливою, як зазначається на монументі. Якщо якісь розрізнені загони варварів і змогли добратися додому, перемога над ними навряд чи могла кваліфікуватися як порятунок вітчизни. Р. Рейда припускає, що якась частина варварів могла просто не брати участі в експедиції, і саме їх переміг боспорський цар. Можливо, перемога Тейрана пов'язана зі встановленням його одноосібної влади, адже в цей час на Боспорі залишився, судячи з монетного карбування, лише один цар: відомості про Рескупорида IV і Савромата IV вже відсутні, що дає підстави припускати завершення в країні якоїсь політичної боротьби [319, с. 26]. Тому питання щодо конкретних заслуг Тейрана перед Боспорським царством, відзначених монументом, залишається поки що не вирішеним

остаточно. Відповідно до наведеного напису (КБН, № 36) та монетного карбування, восени 276 р. він стає одноосібним правителем царства. На фіналі “готських” війн Боспорська держава, безсумнівно, зберегла свою незалежність. Це підтверджується даними нумізматики та епіграфіки. Збереглося основне ядро боспорської території. Не дивлячись на певні руйнування, збереглися основні міста, культурний шар у них безперервний [109, с. 32].

Перемозі басилевса Тейрана у 276 р. був наданий сакральний характер: у пантікапейському написі наводяться імена і посади багатьох теперішніх і колишніх царедворців, організованих в особливу сакральну колегію аристоплітів, присвячену Зевсу і Гері Рятівникам [329, с. 29, прим. 2]. Серед перерахованих у написі 77 представників боспорського істеблішменту (аристоплітів), котрі спорудили згаданий пам’ятник, у перших рядках стоять імена 11 вищих посадових осіб царства, які відповідали за військову і цивільну сфери функціонування держави. Увагу привертає соціальний феномен “аристоплітів”. Так, В. В. Латишев у коментарі до напису зазначав, що Стефані правильно зрозумів походження слова *ἀριστοπλεῖται* від *πύλη* (пор. *προπυλεῖται* – SIG, 3028), але помилявся, вважаючи, що цим словом позначена придворна гвардія, оскільки серед аристоплітів перераховано багато цивільних чинів, наприклад *ἀρχιγραμματεὺς* (начальник канцелярії), *ὁ ἐπι τῶν λόγων* (начальник звітної частини) тощо. Вірогідно, поняття аристопліти (*ἀριστοπλεῖται*) походить від слова *πύλη* або *πύλαι*, що означало на Боспорі царський палац. Приміром, палац перського царя називався також *αι θύραι*. ‘*Αριστοπλεῖται*, або кращі придворні, це – *οἱ ἀριστοὶ οἱ ἐπι ταῖς πύλαις*, серед яких перше місце займають вищі магістрати – найвищі військові та цивільні посадовці (IOSPE, II, р. 29–30). Проте В. В. Латишев не заперечує тлумачення, що йде від А. Бьока, *ἀριστοπλεῖται* як знатних городян міста Пантікапея [267, с. 31]. Так само і С. О. Жебелюв, прийнявши позицію А. Бьока, наполягав, що *ἀριστοπλεῖται* – місцева транскрипція слова *ἀριστοπολεῖται*. Воно пояснюється як *οἱ ἀριστοὶ πολῖται*, тобто кращі громадяни (КБН, с. 43). В. А. Сидоренко висунув припущення, що термін *ἀριστοπλεῖται* утворений від

ἀριστος (найшляхетніші) та *πυλαία* (зібрання амфіктіонів), в яких слід бачити не всіх амфіктіонів, а їх керуючу частину. У зв'язку з цим він вважав, що Боспорське царство було в цей час релігійно-політичним союзом грецьких міст-держав, представники яких – амфіктіони становили зібрання *πυλαία* (Сидоренко В. А. Высшие воинские должности на Боспоре во II – начале IV вв. н. э. // Боспорские исследования. – Вып. 1. – Симферополь, 1991. – С. 141). Таким чином, вищі боспорські управління узагальнено іменуються словом, похідним від поняття “царський палац”, або від поняття “поліс”, “громадянська община”, що, безперечно, по різному характеризує сутність монархічної влади на пізньоантичному Боспорі.

Чи можна на підставі цього терміна стверджувати, що боспорська монархія III ст. визнавала основи полісного самоврядування, якщо не в демократичній, то хоч би в олігархічній формі? Відповісти на це питання неможливо, не розглянувши посадову належність боспорських аристократів. *Ὁ ἐπί τῆς βασιλείας καὶ ἐπί τῆς Θεοδοσίας* (намісник царської резиденції та намісник Феодосії) – одна з вищих посад Боспорської держави в пізньоантичний час. Під царською резиденцією традиційно розуміють або столичний Пантікапей, і тоді питання про реальність його полісного самоврядування просто знімається, або особисті володіння монарха, так би мовити, його домен. Хіліарх (*χειλιάρχης*) – тисячник (від *χίλιοι* тисяча та *ἀρχων* начальник) – посада, що пов'язується за походженням з керівництвом полісним ополченням. Начальник аспургіан (*ὁ ἐπι τῶν Ἀσπουργιανῶν*) – це намісник певної групи родоплеменних громад або території їх розселення. Аспургіани – одна із груп варварського населення, відома на азіатському Боспорі ще з I ст. н. е. Між іншим, з 10/1 до 37/8 р. н. е. на престолі перебував цар на ім'я Аспург, пов'язаний з колами місцевої знаті. Лохаг (*λοχαγός*) – командир лоха, підрозділу грецьких армій, чисельність якого варіювалася в різних державах протягом століть. Традиційно лох пов'язується з основною тактичною одиницею фаланги та уподібнюється сучасній роті чи батальйонові. Політарх (*πολιτάρχης*) – термін, що означає керівника поліса, градоначальника і командира полісного ополчення. Як уже зазначалося, посада

чиновника *ὁ ἐπὶ τῶν λόγων*, який акумулював різні прибутки, в тому числі надходження від митних зборів, Е. Міннзом [449, р. 612] та В. Ф. Гайдукевичем уподібнюється сучасному міністру фінансів. Найближчу аналогію посаді “начальника звітної частини” вони вбачають у римському *a rationibus* [138, с. 344]. Вірогідно, він установлював норми відкупу для різних територій царства або колегій відкупників. Мало існувати фінансове відомство зі штатом чиновників, головною функцією якого було забезпечення регулярного надходження доходів. З інших горгіппійських написів II ст. на Боспорі відома посада начальника фіску (*οἱ ἐπι τῶν φείσκων*) [35, с. 193–196, № 9]. Боспорський “фіск” являв собою сховище коштів, що перебували в особистому розпорядженні верховного правителя. Ця скарбниця, якою відала царська адміністрація, а не магістрати міських громад, відповідальні за кошти храмових чи міських скарбниць, поповнювалася митами на врожай, експортними зборами, грошима та майном від конфіскацій спадщин⁹⁹. Загальнодержавна скарбниця часів Спартоکیدів, відома з фанагорійського напису, носила назву *βασίλειον ταμειόν* (ЗОО, XXVIII, 24, 2). До неї могли поступати митні збори з кораблів, вірогідно, від двох до п’яти відсотків вартості вантажу [168, с. 155]. Існувала посада *οἱ περὶ ἀνὰ λην γαζοφύλαξ* (КБН, № 45, 49) – хранителя царської скарбниці, вірогідно, відповідального за надходження грошей у скарбницю, що йшли на утримання царського двору [351, с. 236].

Постає питання про характер фіскальної системи пізньоантичного Боспору та місце фінансових урядовців у державному механізмі. Так, С. О. Жебельов не наважується зробити висновок, що відкупна система була поширена на всі доходні статті Боспорського царства. Втім, немає сумнівів, що податі, пов’язані з увезенням і вивезенням, експортно-імпортні мита, віддавалися на відкуп. У значній своїй частині фінансова система Боспору ґрунтувалася на експортній торгівлі, і управління фіскальною та митною

⁹⁹ Видавець напису І. Т. Кругликова пише про Гая, сина Фарнакіона, начальника фіску – “царської або міської казни”, що згадується на Боспорі вперше [35, с. 196].

справами було зручнішим, коли податки й мита здавалися на відкуп. Це особливо правильно, якщо взяти до уваги кількість гаваней на Боспорі, звідки вирушали і куди прибували торгові кораблі, причому горгіпійська гавань була крайньою південною гаванню в межах держави [167, с. 211–212].

Серед восьми найвищих посад сановників держави, які згадані в КБН № 36, три назви мають виразно полісний, “республіканський” за своїм походженням характер – лохаг, хіліарх та політарх. Також поряд з чинними посадовцями названі імена колишніх керівників, що, на думку І. Є. Смирнової, свідчить про живучість полісних традицій за умов монархічної форми правління на Боспорі II–III ст. [365, с. 57, 61]. Утім, на нашу думку, всі полісні за походженням магістратури на Боспорі давним-давно були наповнені монархічним змістом, починаючи з посади архонта, як завуальовано титулувався ще в V ст. до н. е. боспорський тиран. Посади повністю залежали від монарха, зберігаючи тільки формальні полісні ознаки: стару канцелярську термінологію та давню (“полісну”) традицію згадувати поряд з теперішнім також ім’я відставного урядовця.

М. М. Болгов, до речі, зовсім не розглядає припущення, що згадка в офіційному написі колишніх урядовців поряд з нинішніми – це данина полісним звичаям. Він припускає, що подібна практика стала наслідком відсторонення від влади цілої низки осіб під час “готської смуги”, тому що кількість “відставників” видається більшою, ніж мала бути в разі регулярної ротації [109, с. 77]. Таке припущення цілком узгоджується з гіпотезою, що Тейран розбив 276 р. не викинутих за межі імперії варварів, а здобув якусь важливу внутрішню перемогу. Вшанування та сакралізація в 277–278 рр. цієї перемоги аристократами, серед яких були теперішні й колишні **високопосадовці**, могло б подаватися як акт примирення в середовищі боспорського істеблішменту після завершення боротьби за владу на Боспорі та символ єднання колишніх супротивників під скіпетром переможця – нового **загальнобоспорського** володаря.

Полісний лад, отже, реально зберігався лише на нижчому рівні управління як місцеве самоврядування, обмежене царськими намісниками, такими, як $\sigma\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma$ *Горгіппеїας* або $\sigma\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma$ *Φεοδοσίας*. Усупереч тому, що на Боспорі на рубежі ер помітне певне відродження полісної автономії (дарування римлянами самоврядування Фанагорії, що першою підняла повстання проти антиримськи налаштованого царя, або прагнення Херсонеса до елевтерії), навряд чи є підстави сумніватися в підлеглості начальника звітної частини, $\acute{\omicron}\ \acute{\epsilon}\pi\iota\ \tau\acute{\omega}\nu\ \lambda\acute{o}\gamma\omicron\nu$, як головного фінансового урядовця країни саме монарху. Навряд чи влада цього урядовця могла походити від якихось новостворених або атавістичних полісних структур.

С. Ю. Саприкін стверджує, що Тіберії Юлії ініціювали створення **спеціальних** округів з власними управителями: в особливі округи були виділені Феодосія і Горгіппія зі своїми земельними володіннями (КБН, № 1115, 1119, 1129, 1132, 1214 – Горгіппія; 36, 64, 1130 – Феодосія), інші міста увійшли до складу округів із царських володінь, хоча й зберегли частину своєї хори (так звана близька хора, тоді як далека – відійшла до царських володінь) до кінця античності. Намісниками цих округів були названі вже чиновники – $\sigma\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma$ *Горгіппеїας* *καὶ* $\sigma\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma$ *Φεοδοσίας* *καὶ* $\sigma\epsilon\pi\iota\tau\eta\varsigma$ *βασιλείας*. У I–III ст. Пантікапей-Кесарія й Фанагорія-Агріппія мали власні органи управління – раду і народні збори з обмеженими повноваженнями. За римської доби жителі Пантікапея відчували себе спільнотою громадян (КБН, № 132, 138, 140), **використо-увались** такі етнікони, як “пантікапеєць” (КБН, № 1048), “гермонасець” (КБН, № 495), “фанагорієць” (App. Mithr. 7), а полісні магістрати, архонти, продовжували виконувати свої обов’язки, як і раніше (КБН, № 1051). Але вони втратили свої загальнобоспорські функції “архонтів Боспора і Феодосії”, як за Спартоکیدів, полісних тиранів, зберігши тільки локальне значення в кожному з полісів, адже влада нині здійснювалася царями “всього Боспору”, а не тиранами-архонтами [351, с. 235–236].

У 234 р. навіть таке маленьке місто, як Кітей, іменувало себе “громадою (отчизною) кітейців” ($\eta\ \acute{\pi}\alpha\tau\eta\rho\iota\varsigma\ \text{Κοιτειτῶν}$), від імені і за рахунок якої було

збудовано храм (КБН, № 942). Кітей витрачав свої кошти на будівництво, отже, він мав власні фінансові структури та виступав більш-менш самостійно як мінімум у сфері грошово-фіскальних відносин. Адже Боспорська держава мала царську скарбницю (КБН, № 1096), але вона не виділила грошей на будівництво храму в Кітеї, переклавши всі витрати на міську громаду [351, с. 235–236]. Громадянська спільнота (*πολιτῶν*) засвідчена в другій половині II ст. в Горгіппії (КБН, № 1150). Вона являла собою адміністративну одиницю – поліс зі своїми органами управління, радою (буле) і народними зборами (демосом) (КБН, № 1118). Як зазначалося, є свідчення про народні збори в Пантікапеї і Фанагорії. Танаїс, що традиційно посідав серед інших боспорських міст особливий статус¹⁰⁰, також зберіг низку рис громадянської полісної спільноти і своїх міських магістратів: стратега громадян (КБН, № 1237), еллінарха, архонта танаїтів (КБН, № 1242, 1243, 1245). Навіть призначення туди царських посланців-пресбевтів свідчить про пережитки полісного самоврядування (КБН, № 1242, 1245). Первинні торгові функції Танаїсу викликали поділ його на власне “місто” (*ἡ πόλις*) та “емпорій” (*το ἐμπόριον*), а також “торговців” (*οἱ ἐμπόροι*), які мешкали в емпорії (КБН, № 1243, 1244, 1252, 1257). Фахівці припускають, що в місті був особливий квартал, який могли займати торговці, в тому числі іноземні. Тому влади Боспору мали надсилати туди своїх представників – послів-пресбевтів для проведення переговорів з ватажками номадів, іноземними купцями, вони мусили стежити за торговими операціями, щоб частина доходу потрапляла в царську скарбницю, захищати його мешканців від численних ворогів. Танаїс став ледь не головним торговим пунктом, через який здійснювалися комерційні операції з населенням Нижнього Дону і Меотиди, та головними воротами для дружніх Боспору меотів і сарматів, через які останні могли потрапити в межі царства і далі в греко-римський світ

¹⁰⁰ Танаїс заснований вихідцями з Пантікапею (Plin. NH. VI. 21) як “емпорій варварів”, тобто як грецький центр у країні, населеній варварськими племенами, і тому не був повністю інтегрований у Боспорське царство. Страбон називає його загальним торговим центром азійських і європейських кочівників, а також греків, які прибули кораблями з Боспору (Strabo. VII, 4, 5; XI, 2, 3).

Східного Середземномор'я. Ось чому за своїм офіційним становищем пресбевт – це чиновник, “відряджений царем в емпорій”, вірогідно, представник вищої боспорської аристократії, наближений до двору в Пантікапеї (КБН, № 1237). Танаїс, спочатку простий емпорій, де уклалися угоди, підписувалися торговельні договори, велися посередницькі справи з навколишніми варварськими племенами, міг не мати власної хори, адже в ньому мешкали лише громади торговців і громадян еллінського походження, підлеглі еллінархам і стратегам громадян, що становили громадянське ополчення (КБН, № 1237, 1256). С. Ю. Саприкін зазначає, що Танаїс після свого відродження в I ст. н. е. перетворився з напіваграрного спочатку поселення на центр району на царській хорі, через що голова міської влади, царський магістрат вищого розряду – “посланець царя” – автоматично перетворився в “намісника над царськими землями” або був “намісником аспургіан”, тобто провідником воєнно-господарських поселенців на царських землях у Синдиці (КБН, № 1246, 1248). Надання останньому функцій царського пресбевта в Танаїсі обумовлено переселенням в околиці Танаїсу втягнутих у військову структуру Боспору воєнних поселенців – сармат і меотів зі Східної Меотиди і Прикубання. Саме тому правитель царських земель і начальник аспургіан перейняв спостереження за організацією і функціонуванням укріплених поселень цих нових мешканців Нижнього Дону, які були покликані виконувати ті самі завдання, що й аспургіани – населення воєнно-господарських поселень на азійському Боспорі [351, с. 239]. Ієрархічна структура танаїських міських і царських магістратур, так само як адміністрація в Горгіппії та Феодосії, демонструють, що політичні, адміністративні та аграрні відносини в містах Боспору та на їх сільській периферії перебували під прямим контролем царів, тобто верховних власників землі в державі, як і в епоху еллінізму.

Висновки до третього розділу

У першому підрозділі цього розділу було доведено, що поняття давньогрецького політико-правового лексикону “елевтерія” й “автономія” не

набули в античності чіткого визначення і розмежування в сфері публічного і міжнародного права. На відміну від латинської політико-правової термінології римського публічного права і права народів, ці поняття були в підсумку наповнені нашими сучасними дослідниками переважно своїм власним розумінням еллінської міжнародно-правової лексики. В результаті представники вітчизняної історіографії, активно використовуючи поняття “елевтерія” й “автономія”, конструюючи зміст цих узагальнюючих термінів, спиралися не на відсутні давньогрецькі етимологічні студії, а вимушені були застосовувати ризиковані методологічні прийоми. З одного боку, дефініція поняття “автономія”, яке апріорі вважалося таким, що окреслювало нижчий рівень самостійності, ніж поняття “свобода”, та прикладалося до Ольвії й Тіри, виводилася з цілком конкретного епіграфічного джерела межі II–III ст. н. е. – офіційного тіраського листування з імперськими властями щодо імунітету (IOSPE, I², 4). Дефініція поняття “елевтерія” ґрунтувалася на особливостях міжнародного статусу Херсонеса в II ст. н. е., яким він убачався з херсонеського листування з імперськими властями з приводу проституційної податі (IOSPE, I², 404) та з низки проксенічних декретів міста. Інакше кажучи, загальне родове поняття “автономія” виводилося з часткового значення, що містилося в одній конкретній епіграфічній пам’ятці. Загальне родове поняття “елевтерія” конструювалося як таке, що описувало вищий за рівнем самоврядування статус, і виводилося з уявлюваного образу – моделі херсонеського **зовнішньо-політичного** статусу середини II – початку III ст. н. е. З другого боку, вітчизняні дослідники, намагаючись розрізнити згадані тут поняття, опинилися в полоні сучасного понятійного ряду східнослов’янського мовного середовища. Цей ряд сформувався в позаминулому і минулому століттях та передбачав послідовне розрізнення *свободи – незалежності – повного суверенітету та автономії – самоврядування – обмеженого суверенітету*.

У вітчизняній історіографії вже близько століття фігурує гіпотеза так званої першої елевтерії Херсонеса, вдало сконструйована розрізненими зусиллями М. І. Ростовцева та О. М. Зографа й О. В. Орешникова. Відповідно

до неї свобода (елевтерія) Херсонеса від докучливого контролю Боспору була надана місту розпорядженням Г. Юлія Цезаря в 46 р. до н. е. Переконлива логіко-історіографічна аргументація та демонстрація артефактів – речових доказів вірогідності (монет із написом “елевтерас”, несхожих за розміром і вагою на подібні монети II ст. н. е.) сприяли перетворенню гіпотези на нібито беззаперечний факт історичної дійсності. Наступні покоління фахівців настільки некритично сприймали гіпотезу “першої елевтерії”, що наважувалися на її підґрунті критикувати стародавню наративну традицію та інколи навіть виправляти свідчення античних першоджерел. Показовим є те, що впродовж трансформації гіпотези (як дискурсивної конструкції) на “матеріальний” факт історичної минувшини найважливішу роль відігравали не стільки запропоновані аргументи й наявні артефакти (як було показано в другому підрозділі, їх можна інтерпретувати двояко і навіть трояко), скільки соціальні фактори, позанаукові обставини. Це – авторитетність авторів гіпотези, апріорне сприйняття в радянській науці матеріальних речей як надійних самодостатніх доказів, суб’єктивне бажання долучити свою вітчизну (через посередництво античного Херсонесу та Цезаря – фігури вселенського масштабу) до складних перипетій всесвітньої історії тощо. Не менш показовим є те, що в еволюції гіпотези “першої елевтерії” простежуються цикли змін поколінь дослідників. Народження і зростання (збагачення доказовим потенціалом) гіпотези припадає на 1917–1930-ті рр.; 1940–1980-ті рр. – гіпотеза використовується в подальших історичних реконструкціях як аксіоматичний факт, що не потребує доведення; 1990-ті рр. – інерція попередньої доби, але й поява перших заперечень слушності поки що окремих деталей; 2000-ні рр. – аргументована епіграфічна, нумізматична та загальноісторична критика. Критик гіпотези “першої елевтерії” І. А. Макаров повинен був запропонувати власну позитивну програму розв’язання тої історіографічної ситуації, що склалася навколо неї. Так, факт дарування римлянами свободи Херсонесу, зафіксований Плінієм у “Природній історії” близько 70-х рр. н. е. (NH, IV, 85), історик пов’язує з “першою елевтерією”. Причиною римських щедрот дослідник називає роль Херсонеса в

римсько-боспорській війні 40-х рр. н. е. Стаття І. А. Макарова складається не менш, ніж на 9/10 з критики аргументації гіпотези “першої елевтерії”, в своїй позитивній частині вона вимушено спирається на ту саму доказову базу, що й уся попередня історіографічна традиція. Тому, на нашу думку, прирощення нового знання в цьому питанні можливо очікувати за рахунок відкриття нових артефактів й епіграфічних джерел у ході археологічних розкопок. На сьогодні можна поки твердити, що коли б не була надана Херсонесові так звана перша елевтерія (у 46 р. до н. е. Цезарем, у 25/4 р. до н. е. Августом, у 49/50 р. н. е. Клавдієм), і чи була вона взагалі, до часів Антоніна Пія Херсонес був неспроможний послідовно реалізовувати даний статус, незалежність тривалий час мала формальний характер, елевтерію місто відновило (або встановило) лише в середині 140-х рр. н. е. завдяки допомозі посольства зі своєї метрополії Гераклеї Понтійської. На відзначення звільнення в Херсонесі видали почесний декрет “материнському місту і батькам-гераклеотам”, а також не раніше 145 р. н. е. викарбували спеціальну серію монет “елевтерас”.

Історіографічна ситуація навколо проблеми статусу Тіри де в чому схожа на трансформації гіпотези “першої елевтерії” Херсонеса. Йдеться про наявність майже діаметрально протилежних коливань в окремих оцінках, що співпали зі зміною поколінь істориків. Відмінністю тут була лише відсутність у витоків цієї проблеми фігур авторитетних творців. Вітчизняна історіографія загалом не переймалася нюансами зовнішньополітичного і міжнародно-правового **положення** цього античного міста: визнавалася досить тісна *de facto* залежність від Риму, під питання ставився лише час дарування останнім статусу *immunitas* (часткового звільнення від мита) та формального включення Тіри до складу провінції Нижня Мезія. Розрив із цією традицією стався в 1990-ті рр., коли в низці своїх праць Н. О. Сон і В. М. Зубар проголосили тезу про формально незалежний статус тірійської громади впродовж усієї римської доби. Їхні аргументи виходили з того, що констатація фактичної залежності від Риму нічого не дає в розумінні політичних і соціально-економічних процесів у Північно-Західному Причорномор’ї, оскільки в перші століття нашої ери за

виключенням Парфії всі держави, народи, міста і громади римської периферії були не спроможні проводити хоча якусь послідовну незалежну від “Вічного міста” політику. У I ст. н. е. за Нерона або Веспасіана Тіра здобула автономний статус та часткове звільнення від мита. Наприкінці II ст. тірити добивалися в листуванні з намісником Нижньої Мезії та імператором підтвердження свого статусу і своїх привілеїв, які на той час вони були вже не спроможні підтвердити документально. Актом 201 р. Септимій Север підтвердив усі домагання тірійців, за що ті поступилися часткою свого суверенітету. Плідна наукова творчість В. М. Зубаря і Н. О. Сон сприяли тому, що в більшості українських авторитетних антикознавчих видань концепція автономного статусу Тіри і пов’язаного з нею митного імунітету набула щонайширшого розповсюдження. На нашу думку, констатація факту формальної незалежності Тіри не дає багато в розумінні положення цього міста, оскільки як в межах імперії, так і поза ними існували формально автономні і формально незалежні громади, наділені митно-податковими привілеями. Саме поняття кордону (включаючи лімеси – складні фортифікаційні системи вздовж найнебезпечніших рубежів у Британії, на Рейні та Дунаї) істотно відрізнялося від сучасного розуміння, пов’язаного з обов’язковим визнанням світовим співтовариством та конче потрібною делімітацією та демаркацією лінії державного кордону. Імперія ніколи в принципі не могла погодитися з рівноправністю та визнати суверенітет закордонних племен і держав, вона ніколи не відмовлялася від панування над ними, від своєї універсалістської природи та пов’язаного з нею світового домінування (за виключенням хіба що кількох східних царств, перш за все Парфії, яку зламати попросту не вдавалося). Таким чином, ми мусимо зробити висновок про вдале знайдення римськими урядовцями модифікованих форм інтеграції тірійського поліса до провінційно-римських структур, про локальний варіант інкорпорації Тіри до складу імперії.

Говорячи про протиституційну подать і митну справу в Херсонесі на зламі II–III ст., слід зазначити, що з офіційного листування IOSPE, I², 404 ми бачимо механізм оскарження херсонеською громадою дій римської гарнізонної

адміністрації, який ідентичний процедурі звернення тіритів до імперських **очільників** – через намісника Нижньої Мезії до імператора. Ми бачимо, що принаймні частина місцевих податків у Херсонесі стягувалася не муніципалітетом, а римською вексилляцією на чолі з трибуном, який мав регулярно вносити податок до казначейства. Через це не можна в принципі вести мову про спроможність міської громади здійснювати самостійний контроль за власними фінансами. В кінцевому підсумку, всі міркування про існування “митної політики” Херсонеса римської доби виявлятимуться фікцією. Стягування податків римськими військовими в місцях дислокації легіонів уздовж прикордонної смуги було поширеною практикою в імперії, з якою в Херсонесі ми ще зустрінемося в пізньоантичну добу.

Підсумовуючи проблему безмитності та взаємин на пізньоантичному Боспорі басилевса, як глави держави, державних чиновників, як кураторів митно-податкової сфери, та заможних навклерів й емпорів, як суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, зазначимо наступне. По-перше, на рубежі II–III ст. Тіберії Юлії, як свого часу і Спартокіди, вільно розпоряджалися правом дарування привілею безмитності. Судячи зі змісту проаналізованого документа, приватне релігійне об'єднання корабелів отримало від царя Савромата II разову ателію з благодійницькою метою. По-друге, в містах Боспору існували товариства, що об'єднували людей одного фаху, в даному випадку навклерів – судновласників-корабелів. Як відомо, давньогрецькі фіаси завжди задовольняли не тільки духовні потреби своїх членів, але й стояли на сторожі їх суто матеріальних інтересів. Украв важливо, що в горгіппійське об'єднання входили поряд із заможними приватними особами також і вищі сановники царства, чії не лише релігійні, але й господарські інтереси збігалися з інтересами представників “бізнес-еліти”. Цар не тільки не чинив перепон такому спілкуванню в рамках релігійного союзу, але всіляко сприяв його процвітанню, оскільки, як ми бачимо, надав фіасові разове цільове звільнення від експортного мита на 1000 артаб хліба. Таким чином, можна твердити про злиття на Боспорі римської доби панівного політичного класу – істеблїшменту, серед якого

посадовці, які контролювали відкупну систему, та економічної верхівки суспільства, в даному випадку – судновласників (навклерів) та великих зовнішніх торговців (емпорів). Також можна бути впевненим, що інтереси боспорських царів Тіберіїв Юліїв у II–III ст. були невід’ємні від інтересів політико-економічної еліти царства, подібно до того, як це мало місце в часи Спартоکیدів – найбільших експортерів понтійського хлібу в IV–III ст. до н. е.

За наявності на Боспорі системи ієрархічної підлеглості різних рівнів посад в організації фінансової та митно-податкової діяльності, начальник звітної частини (*ὁ ἐπὶ τῶν λόγων*) в межах своєї компетенції відстежував роботу урядовців, які відповідали за передачу мита на відкуп (*ἐγκυκλίων οἰκονόμος*), або аналогічних їм посадовців. Ми ризикуємо зробити таке припущення, не дивлячись на те, що епіграфічні пам’ятки, в яких згадуються ці урядовці (КБН, № 1134 і № 36), відокремлені одна від одної майже століттям. Відповідальні за передачу мита на відкуп та особливо начальник звітної частини (“міністр фінансів”) належали до вищих кіл боспорської сановної аристократії. Перші були членами приватного союзу судновласників, якому протегував сам цар, а другий належав до “найкращих придворних” – вищого шару боспорського істеблїшменту – так званих аристократів. Діяльність цих чиновників, вірогідніше за все, забезпечувалася спеціальною столичною колегією *οἱ ἐπι τοῦ προσοδικου ἐπιστολογραφίου* – “службовців прибуткової канцелярії” (КБН, № 519, 1247). На Боспорі функціонував фіск, очолюваний начальником фіску (*οἱ ἐπι τῶν φείσκων*), – сховища коштів, що перебували в особистому розпорядженні монарха; ця скарбниця поповнювалася з різноманітних джерел, зокрема з експортних зборів. Царський двір утримувався за рахунок окремого фінансового відомства, очоленого *οἱ περι ἀνλην γαζοφύλαξ* – “хранителем царської скарбниці” (КБН, № 45, 49). Характер взаємодії фіску (*φείσκος*) та державної (царської) скарбниці

(*βασιλικὸν ταμειὸν, γάζα, γαζοφυλάκια*)¹⁰¹ за наявними епіграфічними джерелами простежити неможливо.

Наявність обмеженого самоврядування на полісному рівні та існування власних фінансів у міських громад, за рахунок яких здійснюється, приміром, будівництво (КБН, № 942) [138, с. 376–377], дозволяє припустити також наявність незалежних від царського апарату фіскальних структур у боспорських містах. Ці магістрати могли, скажімо, стягувати місцеве торговельне мито. Зі спрощенням адміністративної системи Боспору та зменшенням кількості населення, яке безпосередньо перебувало під її контролем, у IV ст. комплекс фінансових і митно-податкових питань опинився під опікою царського комеса (*κόμης*), відомого за написом царя Діуптуна (КБН, № 67).

Як відомо, в II–III ст. римляни відряджали спеціальних кураторів для контролю за фінансами міст. Не уникнув подібної долі й Боспор: в одному з документів боспорського царя Реміталка (131/2–153/4) згадується “його” куратор. На нашу думку, функції останнього полягали не стільки в обмеженні фінансової незалежності царства, скільки в контролі за точністю нарахувань і термінами сплати боспорськими царями данини імперії. Про доставку до Віфінії плати (*σύνταξις*) послами царя Євпатора (153/4–173/4) свідчив Лукіан Самосатський (Luc. Alex. vel. Pseudopr., 57, 31–34), а про прохання боспоритів 362 р. поновити з імператором Юліаном традиційні відносини на підґрунті внесення щорічної данини, повідомляв Амміан Марцеллін (Amm. Marc., XXII, 7, 10).

Однак, з усіх держав Понту тільки Боспор, перебуваючи щодо Риму в статусі союзного сателітного царства, виявився спроможним зберегти власний суверенітет у митно-податковій сфері. Тоді як з усіх потужних причорноморських полісів тільки Херсонес, посідаючи статус елевтерії (свободи) та використовуючи такий архаїчний інститут, як проксенія, затримав

¹⁰¹ Слово *γάζα* – скарбниця, царська казна, вірогідно, перського походження; могло вперше з’явитися на Боспорі за Мітридата Євпатора, який в одній лише Малій Азії збудував 75 *γαζοφυλάκια* – мурованих замків для зберігання своїх скарбів (Strabo. XII, 3, 28). Утім, *γαζοφυλάκιον* може означати просто “казна” [34, с. 54].

в арсеналі міських магістратів певні торговельно-регулятивні важелі. А такі полісні держави, як Тіра та Ольвія, у II–III ст. втратили на користь імперії будь-які залишки власного суверенітету у сфері митних відносин.

РОЗДІЛ 4

РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ, МІСЬКИЙ ГАРНІЗОН ТА МИТНА СПРАВА В ПІЗНЬОАНТИЧНОМУ ХЕРСОНЕСІ: ДИСКУСІЇ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ

4.1. Римська військова організація та херсонеський гарнізон III–V ст. в сучасних історіографічних концепціях

Розділена двокрапкою назва п'ятого підрозділу може здатися з першого погляду штучно складеною з двох, а то й трьох окремих механічно пов'язаних проблем. Охоплює ця назва, по-перше, організацію військових сил Римської імперії та одного з периферійних міст, по-друге, зовнішнє, міжнародне становище цього міста, по-третє, митні відносини навколо нього. Утім, основні історичні джерела з теми – епіграфічна пам'ятка кінця V ст., агіографічні джерела, укладені близько VII ст. та наратив середини X ст. – не залишають сумнівів в органічній єдності всіх зазначених аспектів історії пізньоантичного Херсонеса.

Дослідження політико-правового статусу, адміністративних структур та військової організації пізньоантичного Херсонеса не втрачає своєї актуальності вже друге століття поспіль, адже йдеться про перехідну добу між античною і середньовічною цивілізаціями та перехідним становищем самого міста, яке проходило складні трансформації між досить відмінними статусами формально незалежного суб'єкта зовнішніх зносин та периферійного імперського міста, нехай і наділеного специфічними правами. Херсонес Таврійський, відомий з IV ст. як Херсон, не просто пережив увесь буремний перехід від давнини до середньовіччя, а згодом перетворився на центр нової візантійської провінції. Не можна не враховувати, що дослідницький інтерес до процесів трансформації політико-правових інститутів “вільного міста” в провінційні владні структури імперії нині набуває специфічної актуальності, що пояснюється осучасненим прочитанням сторінок стародавньої історії. Пов'язано це з блискавичною і для багатьох неочікуваною зміною міжнародно-правового становища таких адміністративних одиниць і територій, як Еритрея, Косово, Абхазія, Південна

Осетія, Південний Судан, хоча зрозуміло, що паралель із ранньосередньовічним Херсоном не зовсім доречна. Так чи інакше, узагальнення фрагментарних даних щодо організації військової справи, митної служби та митної діяльності дозволяє чіткіше уявити ґрунтовні, хоч і повільні, політико-правові зрушення в сфері публічних відносин пізньоантичного Херсона.

Найінформативнішою епіграфічною пам'яткою до історії цієї теми є так званий напис Зинона 488 р. На плиті з білого мармуру, зрізаній на кутах і прикрашеній простими хрестами, написано, що *“благочестивий переможець, трофеєносний, найвеличніший і вічно шанований”* імператор Флавій Зинон Ісавр (474–475, 476–491 рр.) дарував, подібно до всіх міст, *“і в цьому його місті видачу грошей, саме тих, що збираються з митниці місцевого вікаріату відданих балістаріїв”*, на відновлення фортифікаційних споруд *“заради порятунку самого міста і благоденства”*. Цей напис, що нині класифікується як будівельний, поставлено було *“на вічну згадку їх царювання”* під час відновлення башти *“найяснішим комітом Діогеном”* (СГНЮР, № 7). Останньою третиною IV ст. датується ще одна епіграфічна пам'ятка, яку можна залучити для перевірки попередньої. У тексті напису 370–375 рр. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3) збереглися непошкодженими дві літери *SE* і три літери *BAL*, які, вірогідніше за все, початкові букви слів *se[niorum] bal[listariorum]* – начальник балістаріїв (IOSPE, I², 449, 13–14). Це підтверджує факт перебування в Херсонесі 370-х рр. загону, озброєного балістами або укомплектованого арбалетниками чи метальниками снарядів.

Безпрецедентним за значенням нарративним джерелом, значно пізнішим за описувані події, є знаменитий трактат візантійського імператора Константина VII Порфірогенета (911–959) *“Про управління імперією”* (948–952). У його 53-й главі *“Історія про фортецю Херсон”* розповідається про події межі III–IV ст.: війни херсонітів з Боспором та бойові дії проти повстанців на Дунаї, під час яких херсонеський гарнізон використовував *“хіроволістри”*. Також повідомляється про наділення римськими імператорами Констанцієм Хлором (305–306) та Константином I Великим (306–337) Херсонеса елевтерією та ателією (*ἐλευθερία* та *ἀτελεία*).

τε καὶ ἀτελίας), а також щорічні субсидії на прожиття в тисячу аннон¹⁰² та жили з коноплями, залізом та оливковою олією для виготовлення баліст на подяку за допомогу в боротьбі проти ворогів імперії (DAI, 53, 113–119). “Херсоніти, отримуючи ці аннони та розподіливши їх поміж собою і своїми синами, спорядили відповідний загін, так що аж донині їхні сини зараховуються до цієї військової частини, за місцем батьківської служби”¹⁰³ (DAI 53, 135–158).

Напис Зинона було віднайдено наприкінці XVIII ст., проте кваліфіковано опубліковано й уведено до наукового обігу лише наприкінці XIX ст. завдяки зусиллям В. Юргевича та О. Л. Бертъе-Делагарда. Перший з них заперечував, а другий натомість спромігся остаточно довести херсонеське походження даного напису [421, с. 779–781; 103, с. 45–88; 38, с. 7–15]. Дослідження твору Константина Багрянородного “Про управління імперією” (далі – “De adm. imp.” або DAI) розпочалися в модерну добу, більш ніж через півтисячі років після його написання. Повне вітчизняне видання пам’ятки здійснено Г. Ласкіним наприкінці позаминулого століття (Ласкин Г. Сочинения Константина Багрянородного “О фемах” (De thematibus) и “О народах” (De administrando imperio) // Чтения ОИДР. – 1899. – Ч. 1). Після того з’явилося ще декілька перекладів з коментарями й без них (Латышев В. В., Малицкий Н. В. Сочинение Константина Багрянородного “Об управлении государством” // Известия ГАИМК. – 1934. – Вып. 91; Литаврин Г. Г. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – Прилож.). 1949 р. побачило світ критичне видання пам’ятки, підготовлене угорським візантиністом Д. Моравчиком; англійський переклад Р. Дж. Дженкінза

¹⁰² З часів Діоклетіана, аннона – поземельний податок, що регулярно стягувався з населення Римської імперії. В основному, податок мав натуральний характер (зерно, м’ясо, шерсть тощо). Утім, існує думка, що аннона все ж таки сплачувалась грошима, лише вираховувалася відповідно до натуральних продуктів. У даному контексті йдеться про тисячу солдатських пайків.

¹⁰³ У російському перекладі 1989 р. цей фрагмент викладається таким чином: “Херсониты, получая эти анноны и разделив их между собою и своими сыновьями, снарядили должное число воинов. Таким образом, вплоть донныне их сыновья зачисляются в это число сообразно с состоянием стратии родителей” [33, с. 255]. Натомість К. Цукерман у своїй статті цитує останні рядки наведеного фрагменту, виходячи з англійського перекладу: “Херсоніти, отримуючи ці аннони та розподіливши їх між собою і своїми синами, за прикладом виконання військової служби їх батьками, стають до лав цієї військової частини” [80, р. 267; 79; 399, с. 550].

(Constantine Porphyrogenitus. De administranto imperio. – Вр., 1949). 1962 р. до нього вийшов лондонський коментар відомих візантиністів, орієнталістів і славістів, а 1967 р. перевидано оригінал з уточненим перекладом [79; 80]. 1989 р. за редакцією Г. Г. Литавріна та А. П. Новосельцева на основі вашингтонського видання 1967 р. було надруковано грецький оригінал твору з новим російським перекладом та оригінальним коментарем [33].

Ще одним важливим історичним джерелом є “Життя святих єпископів Херсонських” (далі – “Життя...”), складені між третьою чвертю – кінцем VI ст. **Минулого року у 1-му томі нового журналу “Нартекс. Byzantina Ucrainensis” надруковано тексти з перекладами та фундаментальну монографію, присвячену цьому джерелу [27].** З повідомлень “Житій...” можна припустити, що херсонський гарнізон IV ст. було сформовано на основі 500 солдат регулярної армійської частини, яку імператор передислокував у місто для силової підтримки офіційного запровадження християнства. З приводу цих основних історичних джерел в історіографії 1990–2000-х рр. тривала жвава дискусія, закономірно пов’язана з черговою хвилею переоцінки усталених поглядів на природу управлінських структур пізньоантичного Херсонеса, а також із відкриттям нових або новим прочитанням уже відомих епіграфічних пам’яток – фрагментів античних написів.

Дискусію розпочато В. М. Зубарем, котрий у кількох своїх працях середини 1990-х – початку 2000-х рр. спробував визначити статус Херсонеса IV–VI ст. як вільного міста – союзника Римської імперії, захист якого після виведення римської вексіяції за Галлієна (253–268) здійснювався міською міліцією – загonom балістаріїв, укомплектованим за зразком так званого післядіоклетіанівського малого легіону. Викладена В. М. Зубарем точка зору була піддана гострій критиці К. Цукерманом, який наполягав, що херсонські балістарії являли собою регулярну військову частину римської армії, та підкреслював легендарність низки повідомлень “Житій...” і праці Константина “De adm. imp.” Необхідно буде, отже, осмислити та піддати історіографічній концептуалізації проблему політико-правового статусу, **адміністративних** структур та військової організації пізньоантичного Херсонеса, розглянути хід і зміст дискусії навколо окреслених питань, сформулювати уявлення про характер і послідовність концептуальних

змін в історіографії та спосіб мислення й аргументації історика. Слід зазначити, що в контексті нашого дослідження всі матеріали дискусії є історіографічними джерелами. Важливим моментом під час досягнення однієї з цілей дослідження має бути усвідомлення того факту, що вірогідність повідомлень трьох основних історичних першоджерел з нашої теми – напису Зинона, твору Константина та “Житій...” – тривалий час викликала, а подекуди викликає й досі, серйозні сумніви.

В. М. Зубар виклав власне бачення природи пізньоантичного херсонеського гарнізону та міжнародно-правового статусу Херсонеса в кількох своїх працях [191; 197; 151; 182; 368; 189]. Висновки, яких дійшов дослідник, можна проілюструвати кількома цитатами. *Про комплектування, організацію, підпорядкування та фінансування херсонеського військового контингенту*: “Херсонеська залога, яка комплектувалася тепер з місцевих жителів, офіційно не належала до римської армії. Її було організовано на зразок легіону балістаріїв, вона, по суті справи, була міською міліцією, що утримувалася на кошти римської адміністрації і розглядалася Римським військовим командуванням як своєрідний допоміжний військовий контингент, а в разі потреби така міліція могла бути залучена до участі у бойових діях, як це трапилося, наприклад, за часів боротьби з Савроматом, на Дунаї. Утримання херсонеської залози за рахунок римських субсидій стало причиною того, що за нею здійснювався контроль з боку пізньоримського військового командування. (...) На відміну від попереднього часу, Херсонесу надавалася не пряма військова допомога, а політична й матеріальна підтримка, причому остання, вірогідно, здійснювалася в основному за рахунок коштів, які йшли від збору мита у місті” [151, с. 462–463]. *Про міжнародний політико-правовий статус міста*: “Юридично в цей час (до кінця V ст.) Херсонес не входив до складу імперії і його відносини з її адміністрацією будувалися, як і раніше, на союзницькій основі (за Діоклетіана Херсонес не втратив статусу “вільного” міста). До того ж повідомлення Константина Багрянородного про те, що за допомогу імперії на Дунаї імператор підтвердив місту надану раніше “свободу”, не дає підстав розглядати Херсонес як звичайне провінційне місто імперії” [182, с. 287].

У 1980-ті рр. у вітчизняній історіографії, як уже зазначалося, переважав погляд на пізньоантичну історію Херсонеса, концептуально викладений, перш за все, в академічних узагальнювальних працях. Так, академік М. М. Славін у V гл. I тому “Історії Української РСР” зазначав, що на момент системної кризи римського світу в III ст. Херсонес, утримавши формальну незалежність, “фактично став римським провінційним містом, керованим правителем Нижньої Мезії”. Це виявлялося в “перебуванні ескадри мезійського флоту, а також командуючого римськими військами в Таврії”, хоча місто й “зберігало видимість місцевого самоврядування”. Наприкінці III ст. римські війська було виведено з Херсонеса в Подунав’я для захисту кордонів Римської імперії від готів і повернуто тільки на початку IV ст. Не зважаючи на руйнацію землеробських поселень Північно-Західного і Південно-Західного Криму, Херсонес у IV ст. – все ще достатньо значне, добре укріплене місто з сильним гарнізоном, основну частину якого становили балістарії – прислуга металевих приладів-баліст. У V ст. Херсонес опинився під владою Візантійської імперії. Підсиленню його стратегічного значення “сприяло продовження будівництва укріплень. Зокрема, великі роботи з удосконалення оборонних споруд було проведено наприкінці V ст., за імператора Зенона” [202, с. 234–235]. Як бачимо, остаточної визначеності в питанні статусу міста та природи його залоги у 1980-ті рр. було годі й чекати: давалася ознака обережності у тлумаченні нечисленних свідчень історичних джерел. Зі ще меншою визначеністю стикаємося в 3-му підрозділі 15-ї глави I тому “Історії Європи”, що належить перу С. Ю. Саприкіна: “Протягом I–III ст. Херсонес по чергово мав статус союзного й вільного міста з правом карбування золотої монети, просто “вільного”, що відбилося тільки у випуску мідної монети, звичайного римського провінційного міста та міста – складової частини Боспорського царства. У двох останніх випадках Херсонес або не випускав монети зовсім, або карбував її в істотно обмеженій кількості. Але протягом усього цього часу в місті та на найближчих підступах розміщувався римський гарнізон, який було виведено тільки в кінці III ст. (...) Наприкінці III ст. разом із римлянами місто здійснило низку успішних військових акцій проти боспорського царя

Фофорса”. “Херсонес майже без серйозних руйнувань та соціальних катаклізмів увійшов до складу Візантійської імперії” [201, с. 626–627].

Позиція В. М. Зубаря була вперше відверто заявлена в 1994 р. у праці “Херсонес Таврійський та Римська імперія. Нариси військово-політичної історії”. Ризикну припустити, що змістовне ядро викладених у ній поглядів на військово-політичні реалії рубежу III–IV ст. (Херсонес – вільне або автономне місто, його збройні сили – міська міліція) сформувалося в автора під впливом виходу в світ повного російськомовного коментованого видання DAI у 1989 р. Справа в тому, що повідомлення Константина Багрянородного про звернення вищих римських властей до херсонеських магістратів як до представників незалежного суб’єкта міжнародних відносин набуло більшої переконливості після аргументів видавців, що зміст гл. 53-ї DAI – це оригінальні невідредаговані виписки з аутентичних херсонеських хронік. Протягом другої половини 1990-х рр. позиція В. М. Зубаря залишалася без принципів змін, уточнюючись і деталізуючись від монографії до монографії, проте й не втрачаючи деяких ознак внутрішньої суперечливості. Корективи до своєї концепції автор вніс після виходу в 1994 р. статті Костянтина Цукермана [399, с. 545–561]. Еволюція поглядів В. М. Зубаря помітна на сторінках колективної монографії 2004 р. [392].

Цікаво, вже у праці 1994 р. В. М. Зубар володів усіма епіграфічними матеріалами, що стануть основою спрямованої проти нього аргументації К. Цукермана. Йдеться про критичні зауваження Г. Альфельді на реконструкцію Е. І. Соломонік фрагментованого латинського напису, вперше опублікованого ще М. І. Ростовцевим у 1906 р. [57, с. 19, № 4] та перевиданого у 1973 р. [67, с. 232–234] (ИИАК, 23, 4 = IOSPE, I², 572 = НЭПХ², 190). Так, у виданні 1983 р. “Латинські написи Херсонеса Таврійського” [65, с. 41–42] дослідниця відновлювала останні чотири-п’ять рядків напису так: “- - - Val / [e]ria[nus] / - - - le[g(ionis)] / I Ital(icae) et / Cl Herc(uli?) / posuit” (ЛНХТ, № 12)¹⁰⁴. На думку дослідниці особливості написання букв дозволяють датувати напис II–III ст. Г. Альфельді не погодився з такою

¹⁰⁴ “... Валеріан, ... I Італійського легіону і (флоту?) Геркулесу поставив”. Дослідниця припускає, що перед нами вівтар грубої роботи з посвятою. На початку четвертого рядка вона пропонує читання cl(assis) – “флот” [65, с. 233–234].

реконструкцією та прописав напис так: “*vex(illation) ? L[eg(ionum)] / I Ital(icae) et / II Herc(uliae) / posuit*”¹⁰⁵. З цієї реконструкції виходить, що в Херсонесі десь не раніше кінця III ст. дислокувалася вексіяція I Італійського і II Геркулієвого легіонів, оскільки останній було сформовано Діоклетіаном (Ювієм-Юпітером) та його співправителем Максиміаном (Геркулієм-Геркулесом) не раніше початку їх спільного правління 286 р. і не пізніше першої тетрархії (293–305)¹⁰⁶.

Існують ще два написи, якими Г. Альфельді підтверджує свій висновок, підтриманий у 1988 р. в праці Т. Сарновського “Римське військо в Нижній Мезії та на Північному узбережжі Чорного моря” [452, с. 152–153]. Йдеться, по-перше, про розрізнені фрагменти одного напису, вперше опубліковані в 1938 р. М. А. Шангіним. Він склав вісім шматків у три фрагменти та запропонував власну реконструкцію напису [76, с. 79–80, № 9], майже повністю повторену Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 53 а, б, с). Г. Альфельді повністю її відкидає, як неможливу, через те що поєднує елементи присвячення імператорам та епітафії. У наявних фрагментах він побачив згадку вексіяції (*vixillatio* замість *vexillatio*) та назву легіонів, з підрозділів яких вона складалася – *legiones I Italica et II Herculia*¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Детальніше це питання розглядатиметься в підрозділі 4. 2.

¹⁰⁶ Р. Канья зазначає, що *Legio II Herculia* було створено Діоклетіаном, який дав йому ім'я свого молодшого колеги – Августа Максиміана Геркулія. Обидва співправителі імперії свідомо взяли собі імена богів римського пантеону: “старший” Август Діоклетіан – верховного бога Юпітера, “молодший” Август Максиміан – сина Юпітера, напівлюдини-напівбога Геркулеса. З огляду на це два нових елітних легіони було й названо ювіанами та геркуліанами відповідно. *Legio II Herculia* було, як і *Jovia*, поставлено на Дунаї для підсилення його гарнізонів, у Новіодуні. Згодом він помінявся місцями з *I Jovia* та зайняв його табір у Трезмісі, де його сліди фіксуються в IV ст. Дві когорти легіону перебували в Мавританії, у Сетифі: вони встановили пам'ятник Митрі, але коли саме – визначити важко. Список почесних посад (*Notitia Dignitatum*) знайомить нас із багатьма підрозділами цього легіону, один в Аксиуполі (*Axiupolis*), інший в Інплатейпегіях (*Inplateypegii*). *Herculani Seniores*, розташовані в Італії, та *Herculani Juniores*, дислоковані на Сході, – це теж війська, що вийшли з цього легіону [212, ч. VI]. Даних про перебування підрозділів цього легіону в Криму *Notitia Dignitatum* не містить. До появи наведеної тут інтерпретації написів IOSPE, I², 572 та ЛНХТ, № 53 не було ніяких епіграфічних відомостей про перебування в Криму підрозділів II Геркулієвого легіону.

¹⁰⁷ Фрагментований напис ЛНХТ, № 53 а, б, с дає в транскрипції таке:

a.	1. SALV	b.	1. ONIE	c.	1. S _ P.
	2. AUGG '.		2. PATER		2. NIS _ LE
	3. MAX		3. . EM		3. .TAL _ ET
	4. VIXI .				4. RCUPIA

По-друге, Г. Альфельді посилається на фрагмент латинського напису, знайденого в Херсонесі в 1899 р. та надрукованого В. В. Латишевим у 1900 і 1916 рр. (IOSPE, IV, 189; IOSPE, I², 662), а потім перевиданого Е. І. Соломонік у 1983 р. (ЛНХТ, № 60). На підставі наявності в написі літер *ERCV* Г. Альфельді пропонує в них побачити назву легіону *II Herculiae*.

В. М. Зубар заперечує висновки Г. Альфельді та наведену ним аргументацію, оскільки прийняти її означало б поставити хрест на власній концепції. Так, у разі доведення факту перебування римських регулярних військ у Херсонесі на межі III–IV ст., а саме тоді діяв описаний у DAI загін херсонітських балістаріїв, під сумнівом опинилися б висновки В. М. Зубаря, що гарнізон Херсонеса – це не римський контингент, а міська міліція – фактично іррегулярна військова частина. Відповідно, проблематичним стало б твердження, що саме місто зберігало незалежний статус, з яким рахувалися імператори, звертаючись до херсонітів з *проханням* про допомогу, як на тому наголошує автор 53-ї гл. “De adm. imp.” Спробуємо простежити аргументи дослідника, починаючи з менш надійних реконструкцій назви II Геркулієвого легіону в епіграфічних джерелах.

Щодо фрагменту напису IOSPE I², 662 з літерами *ERCV* В. М. Зубар не наводить спеціальних контраргументів, цілком задовольняючись тим, що сам Г. Альфельді не наполягає на відновленні назви *Legio II Herculiae* [191, с. 136].

Для заперечення висновків Г. Альфельді щодо трьох фрагментів ЛНХТ № 53 а, б, с В. М. Зубар ретельно підшукує контраргументи. Спочатку він відкидає датування напису часом спільного правління Валентиніана і Валента (364–375), що базується на змісті першого фрагмента з привітаннями двом Августам – *SALV / AUGG*¹⁰⁸. Своє бажання зупинитися на традиційному датуванні напису добою правління інших двох Августів – Діоклетіана і Максиміана (286–305)¹⁰⁹, що запропоновано М. А. Шангіним та Е. І. Соломонік [76, с. 79; 65, с. 74–75], дослідник обґрунтовує аргументами Т. Сарновського.

¹⁰⁸ Оскільки привітання звернено до двох Августів, зрозуміло, що йдеться про імператорів-співправителів з відповідними титулами.

¹⁰⁹ Літери *MAX* четвертого рядку фрагмента *b* у такому разі стосуються імені останнього, а не слова *MAX[IMIS]*, як припускав Г. Альфельді (Alföldy G. Op. cit. – S. 785).

Останній відкидає варіант з Валентиніаном і Валентом, оскільки – цитую В. М. Зубаря – “цьому висновку суперечать данні керамічної епіграфіки пізньоримського часу з Дунайських провінцій імперії” [452, s. 164, przym. 17; 191, s. 131]. Т. Сарновський, скажімо, виходить з того, що в написі згадано II Геркуліів легіон, якого в Подунав’ї в середині 360–370-х рр. дійсно не було ¹¹⁰, через що в місцях його попередньої дислокації (в різні часи – Новіодунум і Трезміс) й не могло залишитися черепиці з клеймами легіонів.

Далі В. М. Зубар намагається заперечити правомірність відновлення в написі *VIXI* від *VEHILLATIO* ¹¹¹, оскільки “вексиляціями в пізньоримській армії стали називатися спеціальні кавалерійські підрозділи, припускати присутність яких у Херсонесі немає жодних підстав” [161, с. 131–132]. Проте, слід підкреслити, що до складу таврійського контингенту римських військ входили підрозділи кінноти. Першою згадкою про них був знайдений 1980 р. поблизу Балаклави надгробок II ст. з латинською епітафією 40-річному вершнику Юлію Валесу з али Атекторигіана, що сформована була не раніше 70 р. в Лугдунській Галлії, а згодом передислокована в Нижню Мезію [207, с. 27–28]. Таким чином, якщо в написі ЛНХТ № 53 у фрагменті *a* йдеться про кавалерійську вексиляцію як окремий військовий підрозділ, то у фрагменті *c* ніщо не заважає бачити вказівку на піхотинців-легіонерів. Таким чином, римський контингент Херсонеса (нехай він узагальнено й не називатиметься вексиляцією ¹¹²),

¹¹⁰ Згідно з Амміаном Марцелліном, у середині IV ст. Геркуліани разом з Іовіанами перебували в одній з малоазійських провінцій (Amm., XXII, 3, 2; XXV, 5, 4, 8; 6, 2–3). Разом з Юліаном II у 363 р. вони рушили в персидський похід. Валентиніан I перевів їх у Галлію для постійного несення служби (Amm., XXVII, 10, 10) [100, с. 235–241]. *Notitia Dignitatum*, відомості якої віддзеркалюють ситуацію в Галлії та Італії на самому початку V ст., розташовує в Італії під командуванням мужа світлішого магістра піхоти (*intra Italiam cum viri illustris magistri peditum*) палацові легіони Іовіан і Геркуліан старших – *legio palatine Ioviani seniores et legio palatine Herculiani seniores* (ND, Occ., VII, 3, 4). На Сході теж розміщувалися палацові легіони Іовіан і Геркуліан молодших, що перебували під командуванням світлішого мужа дійсного військового магістра – *viri illustris magistri militum praesentalis: Herculiani iuniores, legio palatina praesentalis* (ND, Or., V, 4 = 44), *Ioviani iuniores, legio palatina praesentalis* (ND, Or., V, 3 = 43) [84, р. 31–32, 110; 73–74, 121].

¹¹¹ Г. Альфельді обґрунтовує свою реконструкцію, посилаючись на СІЛ, III, 14704.

¹¹² З цього приводу Дж. Хелдон зауважує: “...були одиниці, звані *вексиляціями*, спочатку це загони з різних підрозділів, що формувалися для виконання певних завдань у період 150–250 рр., які перетворювалися на постійні бойові одиниці з власним статусом.

згаданий у цьому написі, складався б із солдат, виділених зі складу двох легіонів (*I Italicae et II Herculiae*) та якоїсь кавалерійської вексиліяції. З іншого боку, якщо окремі військові контингенти римської армії називалися вексиліяціями приблизно в середині II – середині III ст. [438, р. 47], а наш напис датується кінцем III – самим початком IV ст., коли старі й нові значення одного й того ж терміну могли співіснувати в свідомості людей, особливо на віддаленій периферії імперії за межами її офіційних кордонів, не буде нічого дивного в тому, що різьбяр цієї латинської присвяти використав термін *вексиліяція* в його старому значенні – обмежений контингент, утворений зі складу різних частин і підрозділів римської армії.

У третьому рядку фрагмента с Г. Альфельді в літерах ...*LE* / ...*TAL* _ *ET* / ...*RCUIIA* побачив фразу *LEGIONES I ITALICA ET II HERCULIA*. В. М. Зубар піддає сумніву відновлення перед *TAL* літери *I*, “оскільки добре видно тільки верхню частину апексу букви, в якій не обов’язково бачити *I*”. Якщо відновлення *ITAL* небезспірне, то питання про наявність у написі найменування I Італійського легіону залишається відкритим [191, с. 131]. Таким саме сумнівним вважає дослідник відновлення назви II Геркулієвого легіону з літер *RCVLIA*, що й без того погано і ненадійно збереглися. Більше того, присутність солдат названих легіонів разом у Херсонесі на межі III–IV ст. В. М. Зубарем визнається в принципі не можливою. Посилаючись на “Нотицію Дігнітатум” (ND, Or., XXXIX, 2–10), він зазначає, що хоча ці легіони й були розквартировані на Дунаї, вони перебували в різному підпорядкуванні: I Італійський – дукса Мезії II, II Геркулієвий – дукса Скіфії (ND, Or., XXXIX–XL), “що само по собі робить малоімовірним об’єднання солдат таких підрозділів для несення служби в Херсонесі” [191, с. 129].

Наведений дослідником аргумент цілком логічний, але слід зважити на дві обставини. По-перше, відповідно до “Нотиції Дігнітатум”, і дукс Скіфії, і дукс Мезії II підпорядковувалися спільному командуванню, яке могло мати власне бачення того, зі складу яких військових частин утворювати херсонеську

Цей термін, *вексиліяції*, в IV ст. застосовувався для більшості нових кавалерійських загонів, створених у цей час” [438, р. 47].

групу військ, тим більше, що в попередні часи легіонерами І Італійського вже укомплектовувалася херсонеська залога, а легіонерами II Геркулієвого – ні. По-друге, “Нотиція Дігнітатум” віддзеркалює інфраструктуру військових об’єктів та систему військових і цивільних чинів Імперії на межі IV–V або на початку V ст., тоді як В. М. Зубар і Г. Альфельді сперечаються про межу III–IV ст., різницю становить одне століття – час, за який багато чого може змінитися.

У період першої тетрархії II Геркулієвий разом із I Ювієвим – щойно сформовані елітні легіони, названі імператорами на власну честь. Постійні передислокації цих частин (Подунав’я, Галлія, Італія, Мала Азія, Месопотамія тощо) не залишають підстав вважати, що вони були виключно підпорядковані дуксам¹¹³ – військовим командувачам прикордонних провінцій. Століття, що минуло після Діоклетіана і Максиміана, не пройшло безслідно для легіону Геркуліан: у “Нотиції” ми натрапляємо вже на три легіони двох різних типів з такою назвою. Йдеться про (1) Геркуліан старших (*Herculiani seniores*) – один з дванадцяти палацових легіонів (*Legiones palatinae XII*), що перебували у підпорядкуванні світлішого мужа дійсного магістра піхоти (*vir illustris magister peditum praesentalis*) Західної імперії, (2) Геркуліан молодших (*Herculiani iuniores*) – один із шести палацових легіонів (*Legiones palatinae sex*), що **підпорядковувалися** світлішому мужу дійсному військовому магістру (*vir illustris magister militum praesentalis*) Східної імперії, (3) II Геркуліїв легіон – один з “річкових” легіонів (*legiones riparienses*), які поряд із кавалерійськими клинами (*cuneus*) та допоміжними піхотними підрозділами (*auxiliares*) підпорядковувалися дуксу Скіфії (ND, Or., XXXIX). У документі вказується на перебування префекта II Геркулієвого легіону в Трезмісі (*Trosmis*), а п’ятої когорти нижчих (молодших) піхотинців (*cohortis quintae pedaturae inferioris*) в Аксіуполі та Іпрозмісі (*Axiupoli et Iprosmis*). Як бачимо, на Заході та Сході імперії в підпорядкуванні найвищих армійських офіцерів перебували два палатинські легіони Геркуліан. Також на Сході в підпорядкуванні прикордонного намісника в місцях традиційної дислокації на Дунаї залишалися

¹¹³ Цю посаду знову ж таки було запроваджено майже синхронно зі створенням цих легіонів унаслідок реформ Діоклетіана [464, р. 367].

підрозділи II Геркулієвого легіону, наділені статусом ріпенсів (*ripenses*), котрий, згідно з традиційною історіографічною інтерпретацією, був багато в чому схожим зі статусом лімітанів (*limitanei*)¹¹⁴.

Отже, вважаємо, що заперечувати можливість виділення з I Італійського та II Геркулієвого легіонів солдат до складу окремої вексиліції виключно на підставі повідомлення “Нотиції”, що ці два легіони було підпорядковано дуксам різних провінцій, зовсім неправильно.

Звернемося нарешті до напису IOSPE, I², 572 (ИИАК, 23, 4 = НЭПХ², 190 = ЛНХТ, № 12), в якому В. М. Зубар теж відмовляється бачити запропоновану Г. Альфельді згадку II Геркулієвого легіону. Відкидаючи реконструкцію останнього, він не приймає і варіанта, наведеного Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 12), за яким на стелі вирізано присвяту Геркулесу від бійців I Італійського легіону та флоту [65, с. 233–234]. Натомість дослідник висуває власну епіграфічну реконструкцію, ставлячи під питання присвятний характер напису: якщо цей напис – присвята, ім’я божества мало б стояти на його початку, а не в кінці безпосередньо перед *POSUIT* (“поставив”). Таким чином, це або не присвята, або присвята не Геркулесу. Автор стверджує, що Е. І. Соломонік та Г. Альфельді не звернули увагу, що в передостанньому рядку літери *T* і *E* дані в лігатурі – *TE*¹¹⁵. На початку цього рядка читається вузенька буква *C*, чого також не врахував Г. Альфельді, але побачила Е. І. Соломонік, а далі після лакуни стоїть буква *H*. Виходячи “з того безспірного факту, що в передостанньому рядку читаються літери *C*, лакуна, *H*, *T* і *E* в лігатурі, а потім *R*, можна припустити й інше відновлення рядка: *C[O]H(ors) TER(tia)*” [191,

¹¹⁴ Як і раніше, основна маса військ – *limitanei et ripenses* – розташовувалася в прикордонних районах. Статус прикордонних військ, значно нижчий за статус військ палацових (*palatinae, scholae*) і польових, світських (*comitatenses, pseudocomitatenses*), передбачав, на думку цілої низки фахівців, поряд із виконанням військових функцій заняття сільськогосподарською працею. Вперше “прикордонники”-лімітани згадуються як “солдати-землероби” в юридичних документах Кодексу Феодосія в 443 р. (Nov. Th., XXIV, 4). У Кодексі Юстиніана чітко зазначаються обов’язки солдат-лімітанів, яких передбачалося розмістити на старих римських кордонах у відвойованій Африці: вони повинні захищати табори і прикордонні міста, а також обробляти свої земельні ділянки (СІ, I, 27, 2, 8). Проте, знову ж таки, переносити реалії V–VI ст. на кінець III – початок IV ст. некоректно [100, с. 24–42].

¹¹⁵ В. М. Зубар посилається на вигляд самого каменя та на фото, опубліковане Е. І. Соломонік, на що його увагу звернув Ю. Г. Виноградов.

с. 33] ¹¹⁶. У такому разі ця стела є присвятою якомусь божеству, згаданому в перших не збережених рядках напису, від когось з командувачів (оскільки слово *posuit* стоїть в однині) херсонеської вексиліації, що складалася з солдат І Італійського легіону та якоїсь Третьої когорти римських допоміжних військ. В. М. Зубар ідентифікує останню з *Cohors III Gallorum*, яка в 74/5 р. з Рейну була переведена в Мезію, після поділу якої навпіл у 86 р. увійшла до складу армії Нижньої Мезії, залишалася там до реорганізації охорони кордонів Адріаном у 118–120 рр., після чого була переведена в Нижню Дакію, де вперше зафіксована воєнним дипломом 22.03.129 р. Отже, назва військової частини в передостанньому рядку напису IOSPE, I², 572 (ИИАК, 23, 4 = НЭПХ², 190) може бути відновлена як *C[on]h[or]s Ter[tia] G[allorum]*, а датування самого напису, встановлене за часом перебування III Галльської когорти в Мезії, визначити від 74/5 р. до межі 120–130-х рр. [191, с. 33–35].

Як бачимо, всі вірогідні епіграфічні згадки перебування в Херсонесі солдат II Геркулієвого легіону В. М. Зубар оспорує, що дозволяє йому “звільнити” Херсонес кінця III – початку IV ст. від римської військової присутності та пов’язати всі згадки в наративних джерелах і в епіграфіці херсонеських військ – імперських солдат у “Житіях...” чи балістаріїв у “De adm. imp.”, IOSPE, I², 449 та СГНЮР, № 7 – з міською міліцією, яка, на його думку, чомусь перебувала під командою римських офіцерів.

Перш ніж звернутися до контраргументації К. Цукермана, хотів би зі свого боку зауважити, що за відсутності в читачів проаналізованих вище наукових праць, безпосереднього доступу до самих написів або їх фотографій, немаловажним аргументом авторів у відстоюванні власних інтерпретацій були опубліковані ними прорисовки тексту цих написів. Якщо Е. І. Соломонік у

¹¹⁶ Говорячи про безспірність відновлення цих літер, дослідник приймає сумнівну лігатуру й погано прописану вузьку *C*, проте чітку *C* після *R* наприкінці цього ж рядка пояснює як *G*. Більше того, щоб пояснити, чому номер когорти прописано буквами, а не цифрою, він посилається на низку латинських написів I–III ст. зі згадками допоміжних військ та пояснює цей факт “бажанням різьбляра, який не в усіх випадках був професійним майстром, повністю заповнити відповідний рядок напису” [191, с. 34]. Пояснення це було б цілком прийнятним, тільки не зрозуміло, навіщо виписувати *TER*, замість *III*, коли замість *Gallorum* наприкінці рядка залишається місце тільки для сумнівної *G*, а літери *T* і *E* давати в лігатурі *TE*?

передостанньому рядку напису на вапняковій стелі, що зберігається в Херсонському музеї за інв. № 5/36596 (ИИАК, 23, 4 = IOSPE, I², 572 = НЭПХ², 190), побачила *Cl[assis]* – флот, то й дві нечіткі риски на камені вона прописує в прорисовці як *CL*. Якщо В. М. Зубар у тому ж рядку того самого напису у верхній подовженій гасі¹¹⁷ літери *E* побачив літери *TE* в лігатурі – *E*, то в своїй прорисовці він подовжив цю верхню гасу настільки, наскільки цього не можна побачити на жодному з інших зображень цього напису [67, с. 233, № 190; 191, с. 33, рис. 3]. Ось такі візуальні засоби переконання й демонстрації результатів було використано дослідниками в своїх працях. Привертає увагу, що перший видавець цього напису М. І. Ростовцев, який, до речі, відмовився від власної інтерпретації її змісту, ні в першому (1906/7), ні в наступному виданні (1916) напису не акцентував у прорисовках на жодній із наведених вище особливостей написання тексту [57, с. 19, № 4; 82, v. I, ed. II, p. 476, № 572].

У статті 1994 р. “Єпископи і гарнізон Херсона в IV ст.” К. Цукерман на основі синтезу епіграфічних і критики нарративних джерел запропонував прийом “історичної експлуатації стародавніх легенд” шляхом “вибирання з них даних” за умов перехресної перевірки. Головною метою дослідника була демонстрація можливостей історичної реконструкції всупереч гнучкості історичної традиції. Суперечливі картини реалій херсонського життя часів імператора Константина I, що малюються в “*De adm. imp.*” та в “Життях...”, обумовлені були різними смислами, котрі вкладалися в минувшину авторами цих текстів. Так, інформатори Константина Багрянородного акцентували на імперській лояльності та **неза-лежності** Херсонесу від Риму, що було визнано самим Константином Великим. Укладачі “Житій...” мали за мету показати, що ініціатива в насадженні в місті християнства виходила від центрального уряду і особисто від першого християнського імператора св. Константина [399, с. 561]. Зовсім не оригінальні сумніви К. Цукермана в історичній достовірності DAI зіткнулися з концепцією В. М. Зубаря, якраз ґрунтованою на низці положень гл. 53-ї DAI та додатково зміцненою авторською інтерпретацією епіграфічних

¹¹⁷ Така манера написання літер (разом із використанням фігурних завершень літер *C*, *L*, розімкнутою літерою *R* тощо) була загалом характерною ознакою пізньоантичної латинської палеографії.

свідчень. Зрозуміло, що французький дослідник з колишніх наших співвітчизників не міг пройти повз висновків В. М. Зубаря.

По-перше, К. Цукерман іронізує над тезою дослідника про херсонеський гарнізон як міську міліцію (*militia armata*), “яка в пізньоримський та **ранньо-**візантійський час очолювалася префектами або препозитами”¹¹⁸: “Тут автора явно підводить співзвучність з російською, адже латинський термін *militia armata* означає зовсім не міліцію, а регулярну військову службу; саме регулярними імперськими частинами і командували препозити” [339, с. 557].

По-друге, К. Цукерман звертається до напису IOSPE, I², 572 (ИИАК, 23, 4 = НЭПХ², 190 = ЛНХТ, № 12), п’ятий рядок якого В. М. Зубар читає і доповнює *C[o]h(ors) Ter(tia) G(allorum)*, що піддається гострій критиці. Так, типові для пізньоримської графіки видовження верхньої горизонтальної гаси *E*, що знаходить свою паралель у написанні цієї букви в слові *ET* у четвертому рядку фрагмента с ЛНХТ, № 53, перетворюється у В. М. Зубаря в лігатуру *TE*, а остання літера рядка, абсолютно чітке *C*, виправляється на *G*, не кажучи вже про спірність прочитання *C* на початку рядка. Але всі ці зусилля, зазначає К. Цукерман, втрачають сенс, оскільки “результат, *Cohors Tertia Gallorum*, з погляду латинської конвенції написання назв частин, заздалегідь неприйнятний” [339, с. 557].

По-третє, дослідник відкидає тлумачення В. М. Зубаря посади й функцій римського офіцера-протектора, присутність якого в Херсонесі виявляє напис IOSPE, I², 656 = ЛНХТ, № 2¹¹⁹. У його останньому, п’ятому, рядку, що зберігся, припускається прочитання *V<E>PROTECTO – v(iro) e(gregio)*

¹¹⁸ В. М. Зубар приймає прочитання Т. Сарновським першого рядка фрагмента с ЛНХТ, № 53 *SP[P]* як *s(ub) p(rae)p(osito)*, відкидаючи його реконструкцію напису в цілому [191, с. 139; 452, с. 164, *przyp.* 179].

¹¹⁹ 1	AA·VV·GG	1 [-----] Aug(ustis) (duodus)
	N·BB·CC	[-----] n(obilissimis) b(eatissimis) C(aesaribus) (duobus)
	Λ A · vac.	[-----]Λ a _ vac.
	ERA MILITARE	[---op]era militar<i>
5	VI·PROTECTO	5 [-----]vi protecto
	vac.	

Переклад: “...за Августів, найшляхетніших, найщасливіших Цезарів ... військові споруди ... муж високошанований протектор” [82, v. I, ed. II, p. 499–500; 65, с. 27–28; 399, с. 553].

protecto[ro]. Титул *vir egregius* (муж високородний, високошановний) відповідав офіцерському чину протектора [153, с. 277]. Як зазначав М. І. Ростовцев, скорочена титулатура в перших двох рядках є присвятою двом Августам і двом Цезарям, що обмежує дату напису першою або другою тетрархіяма – 293–305 або 305–306 рр.¹²⁰ Отже, на межі III–IV ст. в Херсонесі перебував та проводив роботи (*[op?]era militare*, “військові споруди”) римський офіцер досить високого рангу, протектор. Протектори нерідко стояли на чолі окремо діючих легіонних підрозділів, вексиліцій. Цей напис міг би довести присутність у Херсонесі римських військ за Діоклетіана або Константина. Утім, у В. М. Зубаря зазначений у написі протектор виявляється римським командиром місцевої міліції, в якій також могло ще служити кілька римських офіцерів та солдат регулярної армії, “які, наприклад, навчали херсонеситів використанню баліст” [191, с. 135, 139–140]. К. Цукерман у принципі відкидає реальність чогось подібного: гібридне утворення, що поєднує риси регулярної римської частини і союзницького ополчення, ніде в імперії не засвідчено [339, с. 557]. Кінець кінцем, французький історик знову іронізує: уявити собі, що загін міського ополчення (за В. М. Зубарем, міліції, утвореної за зразком післядіоклетіанівського малого легіону) здатен використовувати таку високотехнологічну зброю, як балісти, – це така саме нісенітниця, як припустити існування “в наш час народного ополчення ракетників” [339, с. 553].

Критика “повних натяжок і неточностей міркувань В. М. Зубаря” потрібна була К. Цукерману не сама по собі, а для заперечення описань трактату “*De adm. imp.*”: визнання зафіксованого в написах факту перебування в Херсонесі між 293 і 324 рр. регулярної римської вексиліції з підрозділів двох дунайських легіонів, *I Italica et II Herculia*, ставить під сумнів історичну точність повідомлень трактату, тому що “переінакшувати написи труд досить невдячний”. Так само в першій частині своєї статті К. Цукерман ставить під

¹²⁰ Датуванню напису кінцем III – початком IV ст. відповідають і форми літер, деякі особливості яких, не передані В. В. Латишевим в IOSPE, I², 656, можна виявити за малюнком Палласа. Форми *A* з ламаною середньою гастою, *L* із вигином унизу (рядок 4) та видовжене *O* близькі ЛНХТ, № 53 кінця III ст. На багатьох літерах вигнуті лінії часто з’єднуються з сусідніми буквами, нагадуючи курсивне письмо [65, с. 27].

сумнів один із фундаментальних принципів, на якому базується вся композиція “Житій святих єпископів Херсонських”, – достовірність хронологічного пов’язування дати офіційного запровадження християнства в Херсонесі з часом правління імператора Флавія Константина I – св. царя Константина. Головною метою історика було, отже, порівняння різноспрямованих ідеологічних векторів описання подій у двох різних джерелах – “Житіях ...” і “De adm. imp.” Ці вектори призвели до фіксації в двох наративних текстах двох зовсім різних версій херсонеських подій IV ст., по-різному виклавши історію створення херсонеського гарнізону, по-різному інтерпретувавши саму його природу. Дослідник ураховує специфіку агіографічної літератури як історичного джерела, через що погоджується з певною **достовірністю** повідомлень “Житій ...”, що могли тільки частково модифікувати минулі події. Але він чомусь відкидає більшість повідомлень “De adm. imp.”, які називає херсонеськими легендами, зовсім не переймаючись тезою, що гл. 53-я DAI ґрунтувалася на записах місцевих херсонеських анналів. Зміст 53-ї гл. визнається історичним памфлетом X ст., адресованим його авторами імператору Константину VII Багрянородному та призначеному зобразити, як минувшина Херсона закономірно призвела до його тодішнього особливого статусу, митних пільг та автономістських поривань.

У статті “З приводу інтерпретації і датування одного латинського напису з Херсонеса” В. М. Зубар, поза контекстом критики К. Цукермана, припускає ймовірність перебування в Херсонесі не раніше рубежу III–IV ст. римського офіцера в званні трибуна з титулом “муж славетний” (*vir clarissimus*) (Зубарь В. М. По поводу интерпретации и датировки одной латинской надписи из Херсонеса // <http://ancientrome.ru/publik/zubar/zubar06.htm#10>). У статті “З приводу присудності римських військ у Херсонесі в другій половині III – на межі IV–V ст.”, що в 2000 р. опублікована в журналі “STRATUM plus” і невдовзі була розміщена на електронному ресурсі цього видання, В. М. Зубар відповідає на “конструктивну за змістом, але не за формою” критику К. Цукермана, прискіпливо розбираючи його висновки (STRATUM plus. Время великих миграций. – 2000. – № 4. – С. 5 // <http://stratum.ant.md/> (14.08.2006). Перш за все, В. М. Зубар готовий визнати

факт дислокації в місті наприкінці III або на межі III–IV ст. вексильці римських військ зі складу польової армії імперії, проте наполягає на короткочасності її перебування. Після виконання певних оперативних завдань вони були виведені в містя своєї постійної дислокації на Дунаї, чим пояснюється, як вважає К. Цукерман, той факт, що після розгрому повстання 365–366 рр. його керівник Прокопій утік саме в Херсонес [191, с. 144; 399, с. 558]. Це повстання мало яскраве антихристиянське забарвлення, і Прокопій, вірогідно, розраховував тут на підтримку в цілому язичницького населення міста (Курбатов Г. Л. К вопросу о территориальном распространении восстания Прокопия // Византийские очерки. – М., 1961. – С. 72). В. М. Зубар пояснює вибір Херсонеса також відсутністю там римських властей: “Тут, подалі від імперських військ і чиновників, він міг сховатися від переслідувачів і через певний час відновити боротьбу” (Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск ... – С. 4). Утім невдовзі Прокопій разом із родиною відплив на кораблі з Херсонеса (Zosim., II, 5, 2). Особиста мотивація Прокопія переховуватися в Херсонесі не може бути для нас надійним доказом відсутності в місті римських військових: хіба сучасні втікачі від переслідувань властей (викрадачі літаків, приміром) ніколи не помилялися з країнами, де шукали притулку? А Прокопій, як бачимо, помилювався. Тоді, чому Херсонес? Якщо виходити з того, що в Херсонесі міг розташовуватися римський гарнізон, можна припустити присутність у його складі легіонерів-геркуліан, відомих за більш ранніми написами. Дослідники відзначали негативне ставлення геркуліан та іовіан до синів Константина I через політику переслідування язичницьких вірувань¹²¹. У звеличених за часів Діоклетіана легіонах, що пізніше долучилися до заколоту Магненція, вірогідно, досить сильно були розвинуті культу Юпітера і Геркулеса [100, с. 236]. Подібна оцінка ситуації й могла змусити Прокопія обрати за місце притулку Херсонес. Як бачимо, ймовірна відсутність тут римських військ – зовсім не єдине

¹²¹ Константин I не наважився відкрито заборонити язичницькі вірування. В 341 р. Констанцій і Констант підтверджують закон Константина про заборону гадань і жертвоприношень (CTh, XVI, 10, 2). У 356 р. виходить закон Констанція про закриття всіх язичницьких храмів (CTh, XVI, 10, 4). Згідно з іншим законом, здійснення жертвоприношень і поклоніння ідолам підлягали покаранню смертю (CTh, XVI, 10, 6).

можливе пояснення особистого вибору повстанського ватажка сховатися в Херсонесі.

У подальших міркуваннях В. М. Зубар відштовхується від висновку К. Цукермана, що історичні події, відображені в агіографічних джерелах, перекручено та хронологічно зсунуто. Однак, дослідник не визнає методологічно правомірним підхід К. Цукермана, який, критикуючи і “Життя...”, і “De adm. imp.”, визнає обмежену історичну достовірність лише за першим джерелом, але відмовляє в цьому другому. Заперечуючи ототожнення херсонеських балістаріїв з “центральною” військовими групами (*comitatenses*), В. М. Зубар спирається на низку вкрай суперечливих аргументів та формулює декілька не до кінця зрозумілих положень, а потім береться за їх заперечення. По-перше, він виходить з того, що балістарії перебували в Херсонесі більше ста років (це “надійно засвідчено епіграфічними пам’ятками”). Отже, і візантійський гарнізон, якщо балістарії – це *comitatenses*, “тут дислокувався протягом усього цього часу, з чим важко погодитися”. В цих тезах з аргументацією дослідника відбувається дивна методологічна аберація: коли в написах рубежу III–IV ст. трапляються назви I Італійського, II Геркулієвого, IX Клавдієвого легіонів, В. М. Зубар шукає аргументи, щоб довести короткочасність їх перебування в місті, коли ж двічі – вперше у написі 370-х рр. і вдруге в написі 480-х рр. – згадуються саме балістарії, він безапеляційно приймає факт їх квартирування в Херсонесі як мінімум упродовж століття. І це при тому, що протягом цілого сторіччя між появою цих написів ніяких інших згадок про балістаріїв нам не залишилося.

По-друге, під запитанням дослідник залишає тип підрозділу, його підпорядкування та належність. Логіка історика така. Спочатку він визначає балістаріїв як “частини спеціального призначення”, хоча такого роду військ римська військова організація не знала. Потім, чомусь посилаючись на Нотицію Дігнітатум, дослідник пояснює, що “спеціальні підрозділи належали до розряду *pseudocomitatenses*, тобто до тих частин прикордонної армії, які періодично включалися до складу польової армії (*comitatenses*), але не мали її статусу; до

цієї ж категорії збройних сил належали і балістарії, які були зазвичай пов'язані зі стратегічними шляхами і фортецями, що знайшло відображення в їх назвах” (Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск... – С. 6). Важко сказати, з чого було зроблено висновок, що балістарії “пов'язані зі шляхами і фортецями”¹²²: Нотиція не називає місць їх дислокації, а вказує лише на підпорядкування відповідним магістрам (ND Or. VI, 18; VII, 21–22; IX, 29–30). Ще менш зрозуміло, яким саме чином назви балістаріїв – *balistarii seniores* (старші), *iuniores* (молодші), *Theodosiaci* (Феодосієві) et *Dafnenses* (Дафнієві) можуть відображати зв'язок зі стратегічними дорогами і фортецями? У пізньоримській армії “молодшими” називалися нові армійські формування (легіони, ауксилії, когорти тощо), створені шляхом організаційного виділення зі складу первинної бойової одиниці, якій надавався епітет “старшої”. Найменування легіону балістаріїв “Феодосієвим”, за давньою військовою традицією, на честь імператора, який його створив, дозволяє датувати його виникнення часами правління Феодосія I Великого – від проголошення його Августом у 379 р. до смерті в 395 р. Найменування легіону “Дафнієвим”, вірогідно, пов'язано з ім'ям давньогрецької німфи Дафни (*Dáphnae*), доньки Геї та річкового бога Пеня, яка, переслідувана закоханим у неї Аполлоном, перетворилася у лавр. Який зв'язок цих назв зі шляхами і фортецями, сказати важко. Щодо розряду, до якого належали балістарії – *pseudocomitatenses*, то це черговий результат непорозуміння: з п'яти “артилерійських” легіонів Східної імперії лише один – *balistarii Theodosiaci iuniores* (балістарії Феодосієві молодші) зараховувалися Нотицією до псевдокомітатенсів (ND Or. IX, 29–30). Відповідно до Нотиції, ми не знаємо місць дислокації жодного з цих легіонів, хоча В. М. Зубар стверджує протилежне.

Проголошена вище власна теза дозволяє дослідникові знову поставити питання: “якщо з кінця IV і до кінця V ст. в Херсонесі постійно дислокувалися

¹²² Захист стратегічно важливих комунікацій і фортець у певному районі було названо основним завданням *pseudocomitatenses* у праці Л. Вараді [470, р. 365].

балістарії зі складу польових сил імперії, тоді чому ані балістарії, ані сам Херсонес у *Notitia Dignitatum* не згадані, хоча в цьому документі зазначено й менш значні пункти, в яких розташовувалися в той час війська” (Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск... – С. 6)¹²³. Відповідь на це питання буде дуже простою, якщо відкинути первинне необґрунтоване припущення, на якому воно побудовано: ми не можемо бути впевненими у факті постійного, а не тимчасового перебування балістаріїв, спираючись лише на дані напису *IOSPE I*², 449. Якщо літери *SE... BAL...* дійсно є фрагментами словосполучення *seniorum ballistariorum* – начальник балістаріїв, то це доводить лише те, що останні були в Херсонесі, але не значить, що були вони там безперервно до наступної згадки про балістаріїв у написі імператора Зинона 488 р. (СГНЮР, № 7). Цей військовий загін міг бути виведений з міста, а потім (невідомо коли) повернутий назад. Але з таким саме успіхом він міг тимчасово перебувати в Херсонесі навіть на момент укладання Нотиції, яка ніколи не позначала місця дислокації польових частин (комітатенсів), оскільки припускалося, що для мобільних формувань ці місця – тимчасові за визначенням. Безсумнівно, що на момент установа напису Зинона 488 р. балістарії являли собою постійну залогу міста, отже, немає нічого неможливого в тому, що сформована вона була на основі підрозділу, виведеного зі складу польових легіонів, котрий згодом поповнювався відповідно до загальноімперської практики місцевими мешканцями, як це видно з 53-ї гл. *DAI* та “Житій ...”.

Таким чином, В. М. Зубар для пояснення реальних та уявних суперечностей, пов’язаних зі статусом загону балістаріїв, звертається до вже відпрацьованої в попередніх своїх працях схеми. На його думку, “відсутність згадки про місто та його гарнізон в *Notitia Dignitatum*, про надгробки і приватні латинські написи військовослужбовців пізньоримської армії IV–V ст., а також

¹²³ Знову ж таки, назви населених пунктів – місць дислокації військ – наведено виключно для армійських частин прикордонних армій – лімітанів і ріпенсів, які, власне, тільки й мали постійні місця розквартирування вздовж імперських кордонів, де колись розташовувалися старі легіони ранньої імперії.

різке кількісне скорочення написів латинською мовою, крім офіційних, та згадувані зміни в забудові колишньої римської цитаделі”, зрозумілою стане тільки, якщо визнати, що “за своєю суттю це був не гарнізон регулярних імперських військ, а міська міліція, що набиралася за рахунок субсидій центральної адміністрації з місцевих мешканців” (Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск... – С. 6–7). Цей висновок не виглядає переконливим, хоча б через те, що відсутність приватної латиномовної епіграфіки може пояснюватися відразу двома причинами. По-перше, залученням до лав імперської збройної частини місцевих вихідців, що давно стало звичайною для Риму практикою. Місцеві, залишаючись служити на батьківщині, не поспішали в побуті переходити на латину. По-друге, мала кількість приватних латиномовних написів пізньоантичного часу може **пояснюватися** істотною перебудовою міста в ранньому середньовіччі, внаслідок якої було зруйновано пізньоантичні культурні шари. У випадку з перебудовою цитаделі взагалі не слід забувати про те, що нічого не стоїть на місці: змінюється і організація класичного легіону, і облаштування місць його дислокації.

У суперечці щодо природи і походження херсонеських балістаріїв між В. М. Зубарем, який вважав балістаріїв написів IV–V ст. ополченням городян – “міською міліцією”, і К. Цукерманом, який стверджував їх приналежність до імперських регулярних польових частин комітатенсів (балістаріїв Феодосієвих чи балістаріїв Дафнієвих), особливу позицію зайняв М. І. Храпунов. Він упевнено твердив, що балістарії складали херсонеський гарнізон у 488 р., вони “були складовою частиною... римської установи”, функції якої включали в тому числі стягування податків і митних зборів. Як збройний підрозділ херсонеські балістарії були “псевдопольовою” імперською прикордонною

частиною ¹²⁴, що, можливо, формувалася з місцевих мешканців, але підлеглих Римській імперії” [392, с. 530].

У подальших своїх працях В. М. Зубар уже не відходив від сформульованої версії про херсонських балістаріїв – міську міліцію, погодившись тільки з кількома висловленими К. Цукерманом положеннями: про імовірність **перебування** в Херсонесі на межі III–IV ст. вексіяції римських регулярних військ і можливість часткового спотворення дійсності в текстах “De adm. imp.” та “Житій...”. Одним із таких спотворень може бути визнане розходження між оповіданнями 53-ї гл. DAI про балістаріїв Херсона, що діяли на зламі III–IV ст., та даними місцевої епіграфіки, яка в цей час фіксує в Херсонесі вексіяції I Італійського і II Геркулієвого легіонів та I Італійського, XI Клавдієвого легіонів і кавалеристів Далматів, тоді як балістарії згадуються в написах близько 370–375 рр. та/або 488 р. Це реальна хронологічна неув’язка, що потребує пояснень.

Пояснити таке розходження можна простим перенесенням на часи першої і другої тетрархій пізніших назв і подій. Причини й мотиви такого перенесення розглянемо нижче, а зараз зупинимося на деяких обставинах, що могли йому посприяти. Виходитимемо з того, що Я. Харматта датує першу римсько-боспорську війну, згадану у Константина Багрянородного, 291–293 рр., коли на боспорському престолі сидів Фофорс [402, с. 205, 207–208], а легіони Іовіан і Геркуліан було створено не раніше 286 р. з класичною для ранньої імперії чисельністю – по 6 тис. бійців (Veg. I, 17). Таким чином, можна не сумніватися,

¹²⁴ Слід зауважити, що М. І. Храпунов виходить із поширених поглядів на польові або “псевдопольові” частини. Так, вони дислокувалися вглибині римської території – у важливих стратегічних містах або ключових вузлах транспортної мережі імперії – з метою оперативного реагування як на внутрішні, так і на зовнішні загрози. Тому “псевдопольова” військова частина в принципі не могла бути прикордонною, перед якою стояли зовсім інші завдання. “Прикордонність” херсонських балістаріїв – це вияв тільки однієї з функцій цієї частини: захист стратегічно важливого об’єкта – свого роду північного передмур’я імперії, що дозволяло ефективно контролювати не лише Таврику, але й Істр і Кавказ. Розуміння цього симптоматично впливає з розповіді про звитяги херсонітських балістаріїв у Константина Багрянородного. Псевдокомітатенси Херсону – це обмежений збройний контингент за рубезем імперських кордонів з усіма класичними функціями польової мобільної армійської групи.

що на межі III–IV ст. ще не відбувся загальний перехід на властиву для пізнішого періоду чисельність легіонів у 1 тис. бійців, не було остаточно проведено й виділення з їх складу в окремі спеціалізовані частини легіонної артилерії. Скорочення штатної чисельності легіонів та створення легіонів балістаріїв зазвичай пов'язують з реформами Діоклетіана-Константина, але насправді то був поетапний процес, що розтягнувся на кілька десятиліть [431, с. 12–15]. Наведені міркування дають нам право припускати, що в складі римських вексіяцій у Херсонесі наприкінці III – на початку IV ст. ніщо не заважало перебуванню систем торсіонної артилерії типу хіроволістр або каробаліст. Слід зазначити, що можливі й інші пояснення підстав хронологічної плутанини. Так, за Веґецієм, легіони Іовіан і Геркуліан було утворено внаслідок поділу легіону Маттіобарбулів, озброєних, крім класичної зброї ближнього бою, “маттіобарбулами”, або “плюмбатами” (Veg. I, 17), – спеціальними ручними металевими снарядами, схожими за розмірами на болти, наприклад, манубаліст або хіроволістр [100, с. 235; 458, р. 93]. Таким чином, перенесення в тексті 53-ї гл. DAI на добу Константина Великого свідчень про балістаріїв, зафіксованих херсонеською епіграфікою десь через 80 або 200 років, не виглядає цілковито відвертим відступом від історичної правди, оскільки на озброєнні бійців римської вексіяції на межі III–IV ст. могли перебувати зразки торсіонної зброї та / або ручні металеві снаряди.

Щоб остаточно переконатися в тому, ким були херсонеські балістарії, саме час звернутися до двох питань: по-перше, йдеться про тактику і зброю балістаріїв, як вони описані в 53-й гл. “De adm. imp.”, по-друге, – про відмінності, які існували між польовими і прикордонними арміями пізньої імперії. В дискусії щодо статусу херсонеського гарнізону питання щодо його тактичних заходів та озброєння було порушено К. Цукерманом, який розгорнув критику автентичності низки невідповідностей трактату “De adm. imp.” Одним із вихідних положень для критики стало питання складу і тактичного призначення херсонеського загону. Це питання, тим важливіше для нас, що ставить під сумнів вірогідність важливих повідомлень Константина

Багрянородного [399, с. 561]. Чи відповідає тип загону, зафіксований епіграфічними пам'ятками (*балістарії*), його озброєнню (*хіроволістри*), тактичним прийомам, які він використовував (*оперативно-тактична самостійність і застосування агресивних наступальних дій у ході досягнення поставлених цілей*), а також стратегічним завданням, які він виконував (*охорона стаціонарних об'єктів – міста й округи*), відповідно до тексту “De adm. imp.”?

Відправною точкою нашого аналізу будуть поняття “балістарії” і “баліста”¹²⁵, використані автором “De adm. imp.” та укладачами принаймні двох неодноразово тут згадуваних епіграфічних пам'яток – написів 370–375 рр. (IOSPE, I², 449) та 488 р. (СГНЮР, № 7).

К. Цукерман наполягає на тому, що балістарії – це обслуга важких великогабаритних металевих машин¹²⁶, і одночасно ставить знак рівності між хіроволістрами (ручними балістами) та арбалетами. Тому застосування балістаріями трактату Константина Багрянородного як основної своєї зброї хіроволістр – нонсенс. На його думку, автор 53-ї гл. “De adm. imp.” свідомо озброїв балістаріїв одним із різновидів ручної металеві зброї для демонстрації їх підвищеної мобільності, оперативної самодостатності на полі бою і здатності самостійно вирішувати долю битв. Цим підвищувалася роль самого міста у відносинах з Римом. Історик запевняв: свідоме перекручування в питанні про тип зброї *балістаріїв* помітно з того, що середньовічний автор не звернув увагу й тому залишив без змін свідчення про наявність у цих балістаріїв возів для транспортування їхньої зброї, “у той час, як хіроволістри-арбалети могли, природно, переноситися і без візків”. “Необхідна за сценарієм рухливість і полівалентність, якою балістарії не володіли, – продовжує К. Цукерман, –

¹²⁵ У тексті трактату натрапляємо на фразу εφ ω τε ει vai υμας βαλλισταρίους (“щоб ви були балістаріями” DAI 53, 152), передану в російському перекладі “чтобы вы были стрелками из хироволистр”, а в англійському – “so that you may be bowmen” (“щоб ви могли бути лучниками”). Утім, про це згодом.

¹²⁶ Тут К. Цукерман посилається на Іоанна Лідійця та Маврикія (Ioannes Lydus, I, 46 ; Mauric. Strateg. XII B, 6).

безсумнівно, й змусила автора розповіді озброїти херсонітів хіроволістрами-арбалетами” [399, с. 551–553].

Хотілося б підкреслити, що, за визнанням сучасних фахівців, з назвами металевих машин у науковій літературі панує жахливе безладдя, прикладом якого і є міркування К. Цукермана. Викликано воно плутаниною між грецькими, римськими та пізнішими класифікаціями; змішуванням назв металевих машин узагалі (катапульта) з назвами окремих різновидів (скорпіон, онагр); туманним викладом технічних і тактико-організаційних питань у працях античних авторів та подекуди недбалістю сучасних дослідників [177]. Невідповідність, “технічна неузгодженість”, що існує, на думку К. Цукермана, між назвою основного озброєння херсонеських балістаріїв, способом його транспортування до місця бойового зіткнення, тактичними прийомами застосування цієї зброї на полі бою та, нарешті, самою назвою загону, показує, що записи, включені до гл. 53-ї DAI, “не велися по свіжих слідах подій; питання ж про те, чи відбивають ці описи взагалі які б то не було реальні події епохи тетрархії, виходить за рамки даної статті” [399, с. 560]. Спробуємо розібратися послідовно за всіма пунктами.

Константин Багрянородний називав основну зброю херсонітських балістаріїв словом “хіроволістра” (*χειροβολίστρας*), дослівно – ручна баліста. К. Цукерман виходить з того, що цей термін – калька латинського *manuballista* і позначає предка середньовічного арбалета¹²⁷. Флавій Вегецій Ренат, автор “Короткого викладу військової справи” (“*Epitoma rei militaris*”, межа IV–V ст.), зазначає, що у вишикуваному для битви війську за першою лінією (*acies*) важкоозброєних вершників зі списами і щитоносців розташовуються, крім інших, так звані трагулярії (*tragularii*), “які спрямовували свої стріли за допомогою ручних баліст (*manuballistae*) або луків-баліст (*arcuballistae*)”¹²⁸ (Veget., II, 15), “у п’ятій шерензі іноді розташовуються каробалісти

¹²⁷ В англійському перекладі трактату слово “хіроволістра” передається як *arbalest*, у російському виданні термін не перекладається і спеціально не коментується.

¹²⁸ У російському перекладі використовується термін “арбалет” [12, с. 301, 364–336].

(*carroballistae*) – ті, хто має ручні балісти (манубалістарії), ті, хто кидає каміння за допомогою пращних палиць (фустибулатори), та пращники” (Veget., III, 14). Далі, описуючи військові облоги, Вегетій ще більше, ніж для польового бою, наголошує на важливості бійців, озброєних дистанційною зброєю: “Коли башти підсунуті, то пращники своїм камінням, стрільці – дротиками, інші з ручних баліст і луків-баліст, бійці зі списами – свинцевими кулями і металевими дротиками (*massilia*) проганяють людей зі стіни. (...) Проти цього, звичайно, обложені захищаються за допомогою баліст, онагрів, скорпіонів, луків-баліст, фустибулів, пращ. (...) Жодна метальна установка не є сильнішою, ніж ці перші два різновиди. (...) Тим дуже важким камінням, яке кидається онаграми, можуть бути вбиті не лише коні й люди, але можуть бути розбиті й машини ворогів. (...) Скорпіонами називалося те, що зараз ми називаємо ручними балістами; названі вони були так тому, що маленькими й тонкими стрілками вони приносять смерть ¹²⁹. Описувати фустибули, луки-балісти і пращі я вважаю зайвим, адже вони використовуються і зараз” (Veget., IV, 21–22).

Універсальне використання *manuballistae* і *arcuballistae* в польовому бойовому зіткненні та в ході облоги фортець свідчить, що це бойове устаткування мало бути досить компактним та мобільним. Нині більшість фахівців слідом за Е. Марсденом (E. W. Marsden) вважають, що *arcuballistae* (саме від цього слова походить французький термін *arbalest*) була предком середньовічного арбалета [448, р. 185–205]. Що собою являла ручна баліста (манубаліста, *manuballistae*, вона ж – хіроволістра, *χειροβολίστρας*), досі викликає суперечки серед дослідників. Ніхто не сумнівається, що йдеться про ручну торсіонну зброю, непорозуміння викликають лише її розміри, ступінь компактності, наявність лафету чи прикладу. Тобто ставиться питання, наскільки “ручною” була ручна баліста. Е. Марсден зробив висновок, що ця

¹²⁹ Слід зазначити, що в період античності значення термінів змінювалося. Так, спочатку “скорпіоном” називали важкий камнемет – катапульта, згодом відому як “онагр” (дикий віслюк). Первинна назва була пов’язана з подібністю форми його єдиного металевого важеля з небезпечним хвостом скорпіона. Пізніша назва або натякала на схожість звуку працюючої машини з криком віслюка, або походила від спостереження, що “онагр” кидає каміння, як дикий віслюк, утікаючи, вибиває камені задніми копитами в бік переслідувача [273, с. 205; 431, р. 32].

машина була стаціонарною і ставилася на лафет [324, с. 156, рис. 10]. Д. Баатц (D. Baatz) вважав, що машина, відома з трактату “Устрій та розміри хіробалістри” псевдо-Герона як хіробалістра, повністю ручна [324, с. 156, рис. 11]. Проте А. Вілкінс (A. Wilkins) та Д. Стівенсон (D. Stevenson) після реконструкції цієї машини з’ясували, що її торсіони, зроблені з кінського волосу (а тим більше із сухожилля), виявилися настільки міцними, що звести зброю було можливо тільки за допомогою коловорота. До того ж з’ясувалося, що хіробалістра Д. Стівенсона в ручному варіанті важила 13 кг. Користуватися такою важкою машиною, як використовували арбалет, було неможливо. Тому зроблено висновок, що хейробалістра все ж таки заряджалася коловоротом і мала стояти на лафеті, оперувала нею одна людина, а переносили дві. Проте, суперечка між Д. Баатцем та А. Вілкінсом триває й досі, остаточного висновку вони досягти не можуть [177; 100, с. 118–119].

Ми показали, по-перше, що Веґецій чітко розрізняє манубалісти (ручні балісти, або грецькою – хіроволістри) та аркубалісти (луки-балісти, або арбалети) – різні зразки ручної дистанційної зброї римської піхоти. По-друге, сучасні реконструктори, на відміну від К. Цукермана, як і Веґецій, не ставлять знака рівності між хіроволістрами та арбалетами. Якщо прийняти позицію А. Вілкінса та Д. Стівенсона про необхідність в умовах бою використовувати лафет під хіробалістру, що видається більш ніж переконливим, теза К. Цукермана про недоречність багаторазових згадок у гл. 53-й “De adm. imp.” нібито зовсім не потрібних спеціальних візків для транспортування металевих машин [399, с. 552] виявиться цілком помилковою. Тобто хіроволістра – зброя хоч і мобільна, “ручна”, втім не настільки, щоб бігати з нею напереваги полями і горами, як з автоматом Калашникова. Застосування гужового транспорту для доставки хіроволістр до місця бойового зіткнення так само, як і стрільбу хіроволістрами безпосередньо зі спеціальних возів (“воєнних колесниць” у російському перекладі), не можна вважати недоречним. Паралель зі “Стратегіконом” Маврикія, де описується переміщення [важких] баліст, зовсім не суперечить фрагменту гл. 53-ї Константина, оскільки обидва тексти припускають можливість ведення балістами “вогню” із самих возів: “Вози, що перевозять балісти, мають бути розподілені по всьому фронту, але найбільше

кращих баліст треба розташувати на флангах, а візничі мають бути аконтистами [озброєними дротиками], їм слід використовувати праці, марсобарбули [метальні стрілки зі свинцевими обтяженнями] і стріли” (Mauric. Strateg. XII В, 18). Порівняйте: “Ведучи битву біля стін [Боспору-Пантікапею] зі світанку до третьої години дня, вони [херсоніти] імітували втечу, не виказуючи хіроволістр, що були у приготованих візках” (DAI 53, 30–34). Твердження К. Цукермана, що візками переміщуються саме важкі балісти, “у той час, як хіроволістри-арбалети могли, природно, переноситися і без візків” [399, с. 552], не таке вже й однозначне. Інакше кажучи, ця частина інформації Константина Багрянородного витримує перевірку на вірогідність за результатами сучасних воєнно-історичних **реконструкцій** та зіставленнями зі стародавніми текстами.

Тепер звернемося до наявної військової термінології й тактики застосування загонів балістаріїв згідно з “De adm. imp.” Константин Багрянородний не дозволяє нам сумніватися щодо оперативно-тактичної самостійності херсонеських балістаріїв та проведення ними блискавичних бойових операцій, подібно до ударних військових частин – регулярних мобільних формувань польових армій імперії (*comitatenses*). Автор “De adm. imp.” повідомляє, що в ході нападу на Боспор була влаштована засідка з візків із хіроволістрами, на яку загін херсонітів з-під стін Боспору-Пантікапею обманною втечею вивів основні сили боспоритів, у результаті знищених “вогнем” хіроволістр (DAI, 53). Оточені залишки боспорського війська потрапили в полон, а місто було захоплено, як вважає К. Цукерман, за логікою розповіді, завдяки саме зусиллям стрільців із хіроволістр, які вийшли із засідки. У короткому описі військової операції проти Скіфії на Істрі херсоніти разом із “бойовими колісницями” та хіроволістрами переправилися через річку, дали бій і перемогли повстанців (DAI, 53).

К. Цукерман наголошує, що обслуга “великогабаритної стаціонарної балісти” іменувалася балістаріями, “як про те найбільш явно свідчать Іоанн Лід та Маврикій” (Ioannes Lydus, I, 46; Mauric. Strateg. XII В, 6), а манубалістою (= хіроволістрою) оперують, згідно з Веґецієм, трагулярії або манубалістарії. Херсонеські бійці, таким чином, нібито мають бути визнані саме як балістарії. По-перше, це виходить з факту транспортування їхньої зброї – основного бойового

устаткування, неначебто помилково названого в трактаті хіроволістрами, – виключно візками (*πολεμικὰ ἀσπίσματα*, “військовими колісницями”) (DAI, 53, 30–34, 132–133). Неправомірність цього аргументу К. Цукермана була вже продемонстрована ¹³⁰.

По-друге, своєрідною помилкою в тексті 53-ї гл. є фраза, вкладена в уста Константина Великого: “щоб ви були балістаріями” (*εἴθε ὦσπερ τε εἰσὶν αἱ ὑμῶν βαλλιστᾶριον*) (DAI, 53, 152), – дійсно неадекватно перекладена і в російському, і в англійському виданнях трактату – “щоб ви були стрільцями з хіроволістр” і “таким чином, щоб ви могли бути лучниками” (*чтобы вы были стрелками из хироволистр* та *so that you may be bowmen*) [399, с. 552]. На цих двох підставах К. Цукерман ґрунтує своє твердження про невідповідну “термінологічну неув’язку”: “Херсонські стрільці виступають у трактаті в невласивій балістаріям ролі – з допоміжної бойової сили вони перетворюються в основну ударну” [399, с. 552–553]. Саме тому автор трактату, як уже зазначалося, свідомо-помилково озброює їх хіроволістрами – зброєю рухливих і багатофункціональних бійців, у той час, як у трактаті Константин Великий називає їх машини балістами, а самих солдат балістаріями. Балісти були технічно найскладнішою зброєю римської армії, виготовляли їх військові інженери (*mechanici*). Проте, автор 53-ї гл. упевнений, що мешканці Херсона володіли цим різновидом зброї з давніх-давен, задовго до того, як Константин дав їм матеріали для побудови машин і перетворив їх ополчення в регулярну військову частину. Саме над цим твердженням глумиться К. Цукерман: “Виглядає це так само невідповідно, як, скажімо, в наш час народне ополчення ракетників. Усі ці спостереження наводять на думку, що описи трактату далеко не сучасні подіям: збережені традицією реалії переломлюються і переосмислюються в них заново” [399, с. 553].

Як можна було побачити з наведених вище фрагментів праці Веґеція, легкоозброєні стрільці (манубалістарії і фустибулатори), так само як і обслуга

¹³⁰ Можна додати, що словосполучення *πολεμικὰ ἀσπίσματα* походить від слів *ἀσπίσμα*, *ἀσπίσματος* – колісниця (бойова, з двома колесами, також така, що використовується на скачках і в урочистих випадках) та *πολεμικός* – той, що стосується війни, військовий [126, с. 196–197, 1020–1021]. У цьому технічному терміні – “бойова колісниця” – спеціально підкреслюється бойовий, а не транспортний характер цього двоколісного візка-колісниці.

великогабаритних баліст (балістарії), ніколи не були основною ударною силою, адже це суперечило всій логіці побудови імперської воєнної машини. Отже, твердження К. Цукермана, що автор 53-ї гл. DAІ припустився свідомої підміни, не виправдано приписавши “балістаріям” невластиву їм ручну стрілецьку зброю, щоб показати їх універсальними солдатами ударних загонів, не витримує критики. У нашому розпорядженні є декілька письмових свідчень про факти бойового застосування римлянами металевих машин в умовах динамічного польового бою, а також приклади теоретичних розробок цього питання в трактатах з військового мистецтва. Не зважаючи на те, що К. Цукерман знає лише “єдиний у своєму роді конкретний приклад застосування баліст (автор має на увазі важку легіонну артилерію – К. К.) у похідних умовах”, таких прикладів більше. По-перше, ще Цезар писав про застосування палубної торсіонної артилерії в ході першої висадки його легіонів у Британії: зіткнувшись із викликаними шаленим опором варварів ускладненнями під час десантування з транспортних суден, “Цезар наказав відвести у бік від вантажних суден військові ..., дати їм швидкий хід на веслах, поставити навпроти незахищеного флангу ворогів, і на цій позиції відбивати та відтискати їх пращами, стрілами та металевими снарядами. Це розпорядження виявилось для наших украй корисним: самий вигляд кораблів, рух весел та незвичайна дія металевих машин – усе це сильно вразило варварів; вони зупинилися і трохи подалися назад” (Cis. Bel. Gal., IV, 25). По-друге, Арріан описує вправи кавалеристів у трактаті “Тактика” (близько 137 р.), відповідно до якого вершники повинні стріляти з якихось стрілометів (машин – *mechaneae*): “...робляться багатотипні кидання або легкими дротиками, або ще й стрілами (адже вони не з лука запускаються, але з машини), або камінням, що кидається з руки або із праці у мішень...” (Arr. Tac., XLIII). По-третє, у “Диспозиції проти аланів” Арріан пропонує виставляти в польовому бойовому зіткненні металеві машини на візках проти аланської кінноти, перші ряди якої утворювали важкоозброєні вершники [8; 7, с. 173–188]. По-четверте, йдеться про опис галльської кампанії цезаря Юліана 356 р., залишений Амміаном Марцелліном: “Щоб не трапилося якої-небудь затримки, Юліан узяв із собою тільки катафрактаріїв [важко озброєних вершників] та балістаріїв, що мало підходили

для охорони особи командувача, та, пройшовши цим шляхом, прибув в Аутосіодор [Оксерр]. Давши тут нетривалий, за своєю звичкою, відпочинок військам, він попрямував до Трикасинів [Труа]. Оскільки цілими натовпами загрожували йому варвари, він, виявляючи занепокоєння через їх чисельну перевагу, надійно охороняв свій фланг; а інших, зайнявши заздалегідь зручну позицію, легко розігнав, сам напавши на них; деяких, котрі здавалися через страх, він полонив; іншим, які розраховували на швидкий відступ, він дозволив піти безкарно, тому що не міг переслідувати їх зі своїм важкоозброєним загоном” (Amm. Marc., XVI, 2, 5–6). По-п’яте, до цього переліку різночасових прикладів застосування польової і палубної артилерії та ручних різновидів металльної зброї можна додати поради “Стратегікона” Маврикія (Mauric. Strateg. XII B, 18) щодо розташування у вишикуваних військових лавах бойових візків із балістами. Вони перегукуються з пропозиціями Арріана, висловленими в “Диспозиції проти аланів”, що спиралися на його власний досвід відсічі аланського набігу на Каппадокію в 135 р. [8; 7, с. 173–188].

Усі ці приклади дуже нагадують операції херсонеських балістаріїв, крім одного “але”: в розповіді про звитягу й перемоги херсонеських вояків ми не знаходимо згадок про інші роди військ, з якими ті мали б взаємодіяти для забезпечення ударної сили всієї військової групи. Втім, навіть на тлі відсутності прямих свідчень¹³¹ важко не помітити неоднорідність війська херсонітів у боспорських кампаніях. По-перше, участь херсонітів-балістаріїв фіксується автором 53-ї гл. DAI для всіх кампаній, які провадив Херсон проти боспоритів чи варварів. По-друге, в історії одного з херсонсько-боспорських конфліктів, що відбувся, коли “вінценосцем і протевонем херсонітів був Фарнак, син Фарнака”, згадується про існування важкоозброєних вершників. Так, розповідається про двобій головнокомандувача херсонітів Фарнака та вождя боспоритів Савромата: двобій відбувся між вершниками, причому точно один з них, Савромат, був захищений повним важким обладунком. Савромат був

¹³¹ Тут, дійсно, можна погодитися з думкою К. Цукермана про свідоме замовчування автором 53-ї гл. “De adm. imp.” ролі інших родів військ в операціях херсонітських балістаріїв, також погодитися з причинами і мотивами такого замовчування.

“упевнений у своїй силі та обладунках, якими користувався, будучи захищений [ними]”, але “коли Савромат повернув обличчя назад, трохи відтулилася пластина його шолому, і Фарнак, відразу підскакавши, вдарив списом Савромата і вбив його. Коли Савромат упав, Фарнак, зійшовши з коня, відрубав йому голову” (DAI, 53). За бажанням, можна стверджувати, що вершниками були винятково представниками командного складу війська херсонітів, проте саме в цьому оповіданні, де зброя балістаріїв не відіграла жодної ролі, цей рід військ узагалі не згадується. Тож нескладно припустити, що у війську Херсона була кіннота (без якої, до речі, взагалі не було чого робити проти таких традиційних супротивників Херсона, як степові кочівники та боспорити). Функцію ударної сили херсонського війська могла взяти на себе важка кавалерія. Саме в цю епоху вона здобула велику популярність у Римській імперії, а для Боспору, який перебував у постійних контактах із кочовими сарматами, давно вже стала традиційною. Як згадувалося, вдалу взаємодію між катафрактаріями і балістаріями дещо раніше з успіхом продемонстрував Юліан у кампанії проти аламанів 356 р.

Ким же були херсонські балістарії: обслугою важких баліст та онагрів, чи легкими піхотинцями, озброєними ручними балістами та арбалетами? К. Цукерман схиляється до першої версії, хоча для нього це питання не головне, адже принциповим є бажання продемонструвати невідповідність окремих інформаційних повідомлень гл. 53-ї “De adm. imp.” збройним і тактико-оперативним реаліям доби тетрархії. На думку сучасних військових істориків, *ballistarii*, які становили частину мобільного загону, зорганізованого цезарем Юліаном для завдання швидкого удару по аламанах у 356 р., у суперечтлумаченню К. Цукермана, мабуть, не були обслугою важких баліст чи онагрів (інакше втрачається сенс такого мобільного загону), а мали на озброєнні ручні металеві машини. Але з цього фрагменту “Римської історії” Амміана незрозуміло, були вони піхотинцями чи вершниками. Чеведден вважає їх піхотинцями на конях, тому що *ballistarii* не змогли б перезаряджати свою зброю верхи, адже римляни не знали стремен. Вірогідніше за все, у них на озброєнні були *arcuballistae*, схожі на ті, що зображені на гало-римських рельєфах [324, с. 162, рис. 17], а не важчі *manuballistae*. Таким чином, термін

ballistarii використовується тут для позначення арбалетників, а не артилерійської обслуги великої балісти – зміст терміна змінився порівняно з його більш раннім класичним значенням. Нове значення терміна поширилося в середньовіччі та означало саме арбалетників на багатьох мовах Європи [177; 314, с. 247].

Щоб там не було, але як одні балістарії – обслуга важких металевих машин, так і інші – стрільці з манубаліст, хіроволістр чи аркубаліст, усі вони, відповідно до прямого тактичного призначення і природи їхньої зброї залишалися винятково силами “вогневої” дистанційної підтримки дій піхоти й кінноти (важкої або легкої). З огляду на характер їхньої зброї, вони в принципі не могли використовуватися як ударна сила. Тому спекуляції К. Цукермана на тему свідомої, потрібної за “сценарієм”, фальсифікації автором 53-ї гл. DAI типу зброї херсонських балістаріїв – заміни в тексті важких баліст, що повинні були, на його думку, реально перебувати на озброєнні херсонського гарнізону, на ручні балісти – хіроволістри, вигадані для зручності оповідання, – не можна визнати справедливими. Тепер виникає питання, навіщо сучасному дослідникові “ловити на слові” стародавнього автора? На думку К. Цукермана, намагання автора 53-ї гл. довести, що херсоніти самі володіли секретами експлуатації далекобійної торсіонної артилерії, не відповідає дійсності [399, с. 552]. Історик упевнений, що провінційні невігласи були неспроможні експлуатувати складні балісти й онагри, а тому загін балістаріїв, що дислокувався в Херсоні, належав до частин регулярної римської армії. Ми не будемо відкидати цей висновок автора, хоча його аргументація, зіперта на хитких логічних міркуваннях на тему “бойового уставу” та суперечливих конструкціях щодо артилерійського парку римської армії, довіри не викликає.

Нині, щоб остаточно з’ясувати статус херсонських балістаріїв, спробуємо розібрати різницю між прикордонними і польовими військами імперії. Це буде ключем у пошуку відповіді на поставлене питання, адже, на думку фахівців, завдання херсонських балістаріїв нібито відповідали функціям римських “прикордонників”, а тактика – римським оперативним польовим частинам.

На момент формування основних поглядів В. М. Зубаря і К. Цукермана на проблему херсонеського гарнізону в історіографії домінувала (і домінує нині) концепція Т. Момзена, відповідно до якої тривалий процес еволюції римської військової системи призвів до створення особливої *мобільної*, або *польової*, *армії*, що перебувала під безпосереднім керівництвом самого імператора. Завданням цієї армії, що стала називатися *comitatus* (свита), а її солдати – *comitatenses* (свитські, супутники), було знищення супротивника, який прорвався вглиб римських володінь, та здійснення походів безпосередньо на територію ворога. Військові з'єднання, що не увійшли в комітат, дислокувалися вздовж кордонів та мали першими відбивати будь-які спроби супротивника нападати на римські провінції. Захисники сухопутних рубежів отримали назву *limitanei* (лімітани, “**прикордонники**”), оскільки підпорядковувалися наміснику лімесу (*duces limitis*), а оборонці берегів Рейну і Дунаю – *ripenses*, або *riparienses* (ріпенси, “річкові”). В сучасній історіографії склалося негативне ставлення до їх бойових якостей, оскільки вони вважаються напівселянською міліцією – прикріпленими до своїх ділянок спадковими солдатами-землеробами. Такий їхній стан пов'язується з аграризацією римської армії внаслідок запровадження помісного набору [471, s. 69–82]. Третьою категорією військ, згідно з джерелами, були *pseudocomitatenses*, походження, природа та призначення яких по-різному інтерпретувалися в історіографії, проте кожна з інтерпретацій у якихось дрібницях завжди суперечила існуючим першоджерелам. В. М. Зубар і К. Цукерман у своїх міркуваннях виходять з того, що псевдокомітатенси належали до тих частин прикордонної армії, які періодично включалися до складу польової армії (*comitatus*), але не мали її статусу.

Наведена вище концепція була останнім часом піддана ґрунтовній критиці в монографічному дослідженні А. В. Баннікова, який відкинув жорстке **протиставлення** тактичних навичок і боєздатності солдат мобільних і прикордонних армій та аргументовано заперечив зв'язок останніх із сільськогосподарською працею [100, с. 24–42]. Історик виходить з того, що *comitatenses*, уперше юридично зафіксовані як особливий клас солдат в указі Константина від 325 р. (CTh, VII, 20, 4 pr.), були найпривілейованішими з

посеред інших груп, названих у цьому ж документі – *ripenses* та *alares et cohortales*. На підґрунті багатьох прикладів та розгорнутої системи доказів він твердить, що *comitatenses* – це імператорські гвардійці, а поняття *comitatus* в добу пізньої імперії визначало, як і завжди, свиту імператора в широкому значенні цього слова, а в суто військовому – імператорську гвардію [100, с. 27, 29].

В бойових діях у складі імператорських армій могли брати участь різні частини, як дислоковані у внутрішніх районах імперії, так і відкликані зі складу прикордонних когорт, ал і легіонів, проте, вищий статус комітатенсів було закріплено тільки за деякими військовими частинами, що належали до центральних або регіональних мобільних армій. Основна частина легіонів зі статусом *comitatenses* походила від старих легіонів принципату і першої тетрархії. Припускається, що *legiones comitatenses* виникнули шляхом виділення відбірних загонів із прикордонних легіонів. Цей процес добре простежується, оскільки зазвичай наново сформовані легіони комітатенсів зберігали назву легіонів, з яких були виділені [100, с. 31–32, прим. 144].

Ще одним різновидом гвардійських частин були *milites palatini* – палацові війська. Перша згадка про них як про певну категорію солдат у Кодексі Феодосія датується 365 р. (CTh, VIII, 1, 10). Згідно з Нотицією, в Східній імперії “гвардійські” частини перебували під командуванням двох світліших мужів дійсних військових магістрів (*vir illustres magister militum praesentalis*¹³²) та світліших мужів військових магістрів Сходу, Фракії та Іллірику (*vir illustres magister militum per Orientem, vir illustres magister militum per Thracias, vir illustres magister militum per Illyricum*)¹³³.

¹³² *Magister militum praesentalis* інколи перекладають як “військовий магістр у присутності [імператора]” (див. : Макдауелл С. Адрианонополь 378 г. н. е. Разгром римских легионов / пер. с англ. Л. Сеницыной. – М.: Эксмо, 2011. – С. 16–17).

¹³³ На початку V ст. в Західній імперії зареєстровано сім польових армій, в Східній – п’ять. На сході імператорську армію, розділену на дві частини під командуванням двох *magister militum praesentalis*, було зосереджено в Константинополі. Кожна складалася з 12 кінних і 24 піхотних загонів, у першій з них – 5 вексіяцій палатинів, 7 вексіяцій комітатенсів, 6 легіонів палатинів, 18 ауксилій палатинів; у другій – 6 вексіяцій палатинів, 6 вексіяцій комітатенсів, 6 легіонів палатинів, 17 ауксилій палатинів, 1 ауксилія псевдокомітатенсів (ND, Or. V–IV). Три регіональні армії: одна у Фракії (7 кінних і 20 піхотних загонів, з них – 3 вексіяції палатинів, 4 вексіяції комітатенсів, 20 легіонів комітатенсів), одна в Іллірії (2 кінні і 24 піхотні частини, з них – 2 вексіяції

Палатинські підрозділи – це первинно палацові схоли (*scholae palatinae*), на які була покладена місія охорони особи імператора. Їх поява пов’язується з розпуском Константином преторіанських когорт та *equites singulares Augusti* після перемоги в битві у Мульвієвого мосту, хоча, можливо, формуватися вони почали вже за Діоклетіана. Перша згадка про схоли в Кодексі Феодосія відноситься до 346 р. (CTh, XII, 1, 38) [443, р. 612]. Схоли не підпорядковувалися загальноармійському командуванню, а перебували у віданні магістра оффіцій (*magister officiorum*) (ND, Or., XI; Occ., IX). Судячи з назв схоли у Нотиції, це були загони важкоозброєної кавалерії.

Спираючись на думку Я. Ле Боека [472, р. 76, 143–144], А. В. Банніков підсумовує свої міркування: “Після того як імператори перестали особисто командувати військами, комітат повинен був повністю втратити своє військове значення. Це сприяло тому, що визначення *comitatenses* стало почесним званням (подібно званню “преторіанський”, що використовувалося раніше), яке стали надавати відбірним підрозділам армії, розміщеним у провінціях. Дана обставина пояснює появу підрозділів комітатенсів, дислокованих у прикордонних районах. *Palatini* також перетворилося на почесний титул, що надавався підрозділам, які відзначилися, і вже ніяк не були пов’язані зі службою при палаці” [100, с. 33].

Наступну групу військовослужбовців, яку фахівці пов’язують із херсонеськими балістаріями, складали *pseudocomitatenses*. Сам термін уперше офіційно засвідчено в уже згаданому указі 365 р. (CTh, VIII, 1, 10), з якого бачимо, що псевдокомітатенси підпорядковувалися загальноармійському командуванню. В історіографії існує декілька пояснень їх походження, призначення і статусу. По-перше, псевдокомітатенсів виводять від прикордонних військ, евакуйованих із месопотамських провінцій, переданих персам після невдалого походу Юліана (А. Х. М. Джонс) [443, р. 609]. Утім, ще в 359 р. персами було знищено Другий Вірменський легіон (*II Armeniaca*) зі складу

комітатенсів, 1 легіон палатинів, 6 ауксилій палатинів, 8 легіонів комітатенсів, 9 легіонів псевдокомітатенсів), одна на Сході (10 кінних і 21 піхотна частина, з них – 10 вексиліцій комітатенсів, 2 ауксилії палатинів, 9 легіонів комітатенсів, 10 легіонів псевдокомітатенсів) (ND, Or. VII–IX).

гарнізону Безабди, що мав статус *pseudocomitatensis* (ND, OR., VII, 50). По-друге, псевдокомітатенсами вважають прикордонників-лімінатів, якими під час бойових дій періодично поповнювалися регіональні польові армії (Т. Моммзен, О. Зеєк, С. Мак-Дауел) [446, р. 4]. Утім, викликає запитання, чому майже єдиним типом військової частини **псевдокомітатенсів** був легіон¹³⁴, чому не можна було зміцнювати діючу армію, скажімо, допоміжною піхотою або вершниками? По-третє, завданням **псевдокомітатенсів** проголошувався захист стратегічно важливих комунікацій і фортець у певному районі (Л. Вараді). Цю точку зору без особливої адаптації до умов Таврики було перенесено В. М. Зубарем на херсонеський ґрунт. Псевдокомітатенси розміщувалися в містах, що відрізняло їх від лімінатів, які знаходилися в прикордонній смузі, і робило схожими на комітатенсів; проте, на відміну від останніх, ті не брали участі в бойових діях поза зонами їх відповідальності поблизу місць дислокації [470, р. 365]. А. В. Банніков відкидає цю точку зору, спираючись на свідчення Амміана і Нотиції, відповідно до яких псевдокомітатський легіон Трікенсиманів (ND, Ос., VII, 108) залишив місця постійної дислокації та прибув у числі інших частин на допомогу Аміді (Амм., XVIII, 9, 3). Тобто псевдокомітатенси, разом із іншими військовими частинами, могли брати активну участь у військових діях. “Залишається припустити, – продовжує А. В. Банніков, – що визначення *pseudocomitatenses* також було почесним званням. Можливо, це були відбірні армійські підрозділи, що не входили до складу гвардії, але мали ті самі привілеї, що й комітатенси” [100, с. 34–35].

Існування в пізньоантичній час якоїсь специфічної імператорської армії, укомплектованої солдатами з якимось винятковим статусом, викликає **обґрунтовані** сумніви. В доадріанопольський період *comitatenses et palatine*, що несли службу при імператорській особі, складали лише незначну частину римських збройних сил. Основна маса військ (*limitanei et ripenses*) була, як і в період принципату, розміщена вздовж кордонів. Слід зазначити, що імператор *de iure* був головнокомандувачем усіх римських військ, тому будь-яка військова частина могла увійти до складу армії, якою він *de facto* командував у цей час.

¹³⁴ А. В. Банніков указує на єдиний виняток – *auxilarii sagittarii* (ND, Or, VI, 69).

Немає жодних підстав припускати, що при цьому змінювався статус військової частини [100, с. 34–35].

Нарешті розглянемо частини лімітанів-прикордонників. Термін *militia limitanea* вперше офіційно з'явився в указі 363 р. (CTh, XII, 1, 56), у літературних джерелах термін *limitanei* – вперше згадується в біографії Песценція Нігера (SHA, Pescen. Nig., 7, 7) [100, с. 35]. Існує гіпотеза, заснована на одному небезспірному пасажі біографії Александра Севера (SHA, Alex. Sev., 58, 4), відповідно до якої лімітами як солдати-землероби з'явилися вже в першій половині III ст. Більшість дослідників сумніваються в реальності перетворення солдат на землеробів. А. Х. М. Джонс, приміром, стверджує, що в біографії була лише наведена завуальована рекомендація імператору, як скоротити військові витрати [443, р. 650]. А Є. П. Глушанін зазначає, що перетворенню солдат на землеробів завдав би опору в першу чергу “корпоративний дух легіонерів, згідно з яким зайняття трудомісткими мирними промислами було гідним рабів, але не військових і вільних людей” (Глушанін Е. П. Генезис и позднеантичные особенности ранневизантийской армии : дис. ... к. и. н. – Л., 1984. – С. 68). Варто відзначити, що в Амміана, який жодного разу не згадує солдат-землеробів, уся римська армія поділяється на підрозділи, що перебувають при імператорі, й такі, що не входять до складу комітату, яких він називає просто *milites stationarii* (Amm., XVIII, 5, 3; XXI, 3, 5). Втім, у нього відсутні як прямі вказівки, так і непрямі натяки на існування в середині IV ст. на кордонах імперії солдат-землеробів. А. Барберо твердить, що не існує джерел, які дозволили б вважати, що в IV ст. лімітами, розміщені в європейських та азійських провінціях імперії, наділялися землями для обробітку, на яких вони проживали разом зі своїми родинами. Більше того, вони, як і солдати інших частин, отримували від держави щомісячне продовольче жалування – *limitaneorum annona* [473, р. 169, п. 10]. Наводячи ці думки, А. В. Банніков додає, що за відсутності системи військово-державного землеволодіння законодавство пізньої Римської імперії не забороняло солдатам володіти землею, щоправда на правах оренди (*conductio*) у цивільних осіб [100, с. 37].

Уперше “прикордонники”-лімітани згадуються як “солдати-землероби” в юридичних документах Кодексу Феодосія в 443 р. (Nov. Th. XXIV, 4). У Кодексі

Юстиніана чітко вказуються обов'язки солдат-лімітанів, яких передбачалося розмістити на старих римських кордонах у відвойованій Африці: вони повинні захищати табори і прикордонні міста, а також обробляти свої земельні ділянки (CІ I, 27, 2, 8). Такі солдати посідали нижчий статус, мали гірше утримання та значно нижчі бойові якості, ніж міліти “світських” військ (комітатенси). За спостереженнями фахівців, Африка вже в IV ст. стала регіоном, для якого засвідчено наділення лімітанів громадськими землями, а також часткова заміна регулярних військ поселенцями-варварами, зобов'язаними не лише обробляти віддані їм прикордонні землі, але й стежити за справністю фортифікаційних споруд та охороняти кордон. Перша літературна згадка цієї практики належить Синезію, який у листі 405 р. пише про наділення солдат землею (Synes., Ep., 78). Едикт Гонорія від 409 р. говорить про гентилів, зобов'язаних нести військову службу за право користування землею прикордонної смуги (CTh, VII, 15, 1). На підставі аналізу повідомлень Синезія та Амміана А. В. Банніков приходить до висновку, що в Африці та почасти на східному кордоні в широких масштабах склалася система притягнення туземних племен для охорони лімесу. *Indigenae* отримували за свою службу від уряду не стільки жалювання і продовольче утримання, скільки звільнені від оподаткування земельні наділи. Саме “індігени і були тими солдатами-землеробами, про яких повідомляють кодекси” [100, с. 39–40]. Видані після відвоювання Північної Африки укази Юстиніана протиставляють солдат (*militēs*) лімітанам (CІ, I, 27, 2, 13). Згідно з іншою постановою Кодексу, військову службу несуть (*sub armis militant*) ті, хто перебуває в підрозділах, підпорядкованих військовим магістрам, у одинадцяти палацових схолах, а також федерати (CІ, IV, 65, 35, 1). За твердженням Прокопія Кесарійського, Юстиніан позбавив лімітанів “і самої назви війська” (Procop., HA, XXIV, 14). Указ Юстиніана про організацію оборонної системи в Африці прямо свідчить, що лімітани рекрутувалися виключно з числа місцевих мешканців (CІ, I, 27, 2, 8).

Солдат так званих річкових частин, яких часто розглядають у парі з військовими “прикордонних” частин, так само уподібнюють спадковим **землеробам**–“міліціонерам”. Тим не менш, служба солдат, які охороняли річкові кордони (*ripenses*), за своїм характером була не більш спадковою, ніж служба

солдат комітату. Відповідно до закону 372 р., сини ветеранів могли служити як у підрозділах *comitatenses*, так і в підрозділах *ripenses*, що залежало винятково від фізичних якостей новобранців (СTh, VII, 22, 8). Джерела свідчать, що протягом IV ст. і на початку V ст. римські війська, що охороняли рейнський і дунайський лімес, неодноразово залишали місця своєї постійної дислокації. Немає також жодних підстав припускати, що *ripenses* були прикріплені до землі і повинні були займатися землеробством. Вони перебували на повному державному забезпеченні. Приміром, після 365 р. *ripenses* почали отримувати протягом дев'яти місяців аннону продуктами, а протягом трьох – грошима (СTh, VII, 4, 14). Про постачання військам, що захищали дунайський кордон, не лише обмундирування і зброї, але і провіанту повідомляє Амміан (Amm., XXII, 7, 7). Якщо ці солдати за сумісництвом були зроблені державою ще й землеробами, то який сенс уряду було б постачати їм продовольство? А. В. Банніков, підсилюючи свою аргументацію, наводить думки Є. П. Глушаніна та А. Альфельді. Перший робить висновок, що немає жодних підстав вважати, що римські прибережні війська в доадріанопольський період практикували на Дунаї військово-державне землеволодіння; другий припускає, що частини берегових військ повинні були являти собою загони “похідної армії” (Глушанин Е. П. Пограничная армия Византии IV в. // ВВ. – М., 1986. – Т. XLVI. – С. 201–203).

Для сучасної науки, як уже зазначалося, традиційним є вкрай негативне уявлення про якість військ, що захищали річкові та сухопутні кордони імперії. Вони вважаються другосортними військовими частинами, що практично втратили боєздатність. Однак, А. В. Банніков наполегливо доводить, що з цією думкою не варто погоджуватися, приміром, Амміан ніде не каже про слабкість прикордонних військ; навпаки він стверджує, що солдати, які охороняють берег Дунаю, несуть свою службу “пильно і хоробро” (Amm., XXII, 7, 7). Сама напружена ситуація на кордонах не сприяла перетворенню *limitanei* і *ripenses* в селянську міліцію і змушувала уряд підтримувати їх боєздатність на досить високому рівні [100, с. 41–42].

Запропонований вашій увазі аналіз характерних ознак основних категорій пізньоантичного римського війська надає можливість порівняти їх організацію,

спосіб комплектування, тактичні завдання і прийоми з відповідними **характеристиками** херсонеського гарнізону. Таке порівняння дозволить сформулювати власне ставлення до домінуючого в історіографії уявлення про невідповідність функціонального призначення гарнізону міста із застосованими ним (згідно з “De adm. imp.”) тактичними прийомами. Як для В. М. Зубаря, так і для К. Цукермана функція стаціонарної гарнізонної охоронної служби херсонеських балістаріїв не може бути поєднана в рамках пізньоримської військової доктрини і бойової практики з їх агресивними наступальними діями в кількох кампаніях на межі III–IV ст. проти Боспору та в Подунав’ї. Як зазначалося, перший вирішує цю уявну (як ми побачимо далі) невідповідність, проголошуючи балістаріїв Херсону незалежною від римської армії міською міліцією, другий – відмовляє авторові повідомлень 53-ї гл. “De adm. imp.” в історичній достовірності, стверджуючи, що той в угоду херсонським ранньосередньовічним автономістським пориванням видає регулярні римські вексилляції, дислоковані в Тавриці, за місцевих вояків-балістаріїв. Відповідно до традиційного з часів Т. Моммзена уявлення, що післядіоклетіанівська римська армія поділялася на польову мобільну та прикордонну стаціонарну з різними бойовими якостями й таким невід’ємним атрибутом останньої, як додаткова сільськогосподарська землеробська праця, функції і принцип спадкового поповнення херсонеської залоги нібито відповідають завданням та методам комплектування “прикордонників” лімітанів / ріпенсів, а наступальна тактика – польовим “супутнім” військам комітатенсів / псевдокомітатенсів. Утім, як ми мали можливість побачити вище, існування протягом усього IV і значної частини V ст. принципової якісної різниці між лімітанами / ріпенсами та комітатенсами / псевдокомітатенсами є швидше плодом історіографічної концептуалізації XIX–XX ст., ніж наслідком реальних відмінностей у способі комплектування, забезпечення, у тактичних прийомах і навичках та інколи в стратегічному призначенні. Римське законодавство поширює принцип спадкової служби синів ветеранів на легіони, ауксилії, когорти, али і т. п. як “прикордонні”, так і “польові”. І ті, й інші категорії військ централізовано забезпечуються зброєю, спорядженням, продовольством, подекуди й одягом з урядових джерел. Тактика є однотипною для пізньоримської армії загалом, що дозволяє імператорам неодноразово залучати “прикордонні” частини до складу

діючих армійських угруповань – “польових” армій нерідко з самим імператором на чолі. Якість і досить висока боєздатність “прикордонних” підрозділів неодноразово підкреслюється в наративних джерелах. Деяко остронь тут стоять підрозділи лімітанів, які, згідно з Кодексом Феодосія (Nov. Th. XXIV, 4) і Кодексом Юстиніана (CІ I, 27, 2, 8), дійсно були пов’язані із землеробською працею, зосереджувалися переважно в східних та африканських провінціях, мали, відповідно до описових джерел, невисоку бойову якість, а також поступово позбавлялися державного утримання, про що дуже промовисто писав Прокопій Кесарійський (Procop., HA, XXIV, 13–14). А. В. Банніков, посилаючись на низку нормативних і наративних пам’яток, намагається довести, що лімітани як солдати-землероби рекрутувалися не раніше другої половини IV ст. та в V–VI ст. винятково з числа місцевих мешканців варварського походження (*indigenae et gentiles* – індігени і гентіли офіційних джерел), а уявлення про наявність системного зв’язку військової служби із землеробством, поширені в низці пізньоантичних джерел, тлумачить як міф, свідомо культивованій центральною владою для виправдання регулярної практики наділення варварів-гентилів землею у прикордонних смугах за виконання ними військової служби.

У своїх протилежних висновках і В. М. Зубар, і К. Цукерман виходять з однієї й тієї ж посилки: згідно з DAI, херсонеські балістарії поповнюють свій склад завдяки спадковій службі синів ветеранів у загонах їх батьків та виконують завдання по захисту міста і кордону, що було характерним для римських “прикордонних” військ, але застосовують тактику, що була властива для римських “польових” мобільних частин. Наявність цієї невідповідності автори пояснюють по-різному. Перший наполягає, що херсонеські балістарії зовсім не були римською військовою частиною, а були міською міліцією вільного Херсонесу, через що суміщення в них рис різних типів римських військ цілком природне. Другий твердить, що вони представляли собою обмежений мобільний контингент регулярних імперських військ, але автор 53-ї гл. DAI вдався до фальсифікації і свідомо перекрутив історичну дійсність. Утім, наведені вище факти не дозволяють визнати автентичними відмінності як між різними типами регулярних військ, так і між ними й балістаріями. Інакше кажучи, більшість відмінностей між “прикордонними” і “польовими” арміями на IV ст. і значну частину V ст. є

штучними – не реальними, а уявними ознаками – результатом історіографічної концептуалізації XIX–XX ст. Це означає, що наявність у херсонських балістаріїв ознак різних за типом армійських частин є нормою, а не винятком, на основі якого можна будувати історичні реконструкції.

4.2. Наративна традиція та епіграфічні пам'ятки в інтерпретаціях особливостей митної організації Херсонеса (III–V ст.)

Моделювання історії митних відносин на півночі римського Понту неможливе без таких у край важливих епіграфічних джерел, як херсонеські будівельні написи кінця IV – кінця V ст. Це офіційні тексти зі згадками балістаріїв, які, вірогідніше за все, брали участь у стягуванні мита (IOSPE, I², 449, 450; СГНЮР, № 7). Ці епіграфічні пам'ятки вже більше ніж століття розглядаються у зв'язку з питанням трансформації пізньоримських структур і методів контролю за понтійським узбережжям у ранньовізантійській моделі, а також у контексті проблеми зміни офіційного статусу пізньоантичного Херсонесу¹³⁵ – переходу міста від формальної незалежності “вільного міста” до становища центру імперських володінь у Тавриці. Нашою метою в контексті сформованої історіографічної традиції, отже, буде не лише зосередження уваги на організації міського управління чи імперського контролю над ним, але також і з'ясування особливостей митно-податкової організації Херсонесу цього часу.

Перш ніж узятися за аналіз згаданих будівельних написів необхідно звернутися до праці василевса ромеїв Константина VII Порфірогенета “Про управління імперією” (948–952). У її 53-й главі “Історія про фортецю Херсон” містяться свідчення, зібрані з утрачених на сьогодні херсонеських хронік¹³⁶ (DAI

¹³⁵ На той час поширюється назва “Херсон”. Ми будемо використовувати обидві назви.

¹³⁶ Остання глава книги Зубаря “Херсонес Таврический и Римская империя” (К., 1994) значною мірою присвячена доведенню історичної вірогідності 53-ї глави трактату Константина Багрянородного, яка “протягом тривалого часу недооцінювалася як закордонною, так і вітчизняною історіографією” [191, с. 133] (див. там і бібліографію питання). Англійський коментатор трактату “Про управління імперією” Р. Дженкінз запевняє, що остання глава цього твору ґрунтується на якійсь херсонеській хроніці або такою переробленою хронікою власне і є, “доказом чого слугує та турбота, з якою рік кожної події датується іменем протевона в Херсонесі” [79, р. 205]. Утім, Р. Дженкінз визнає, за словами К. Цукермана, що на історичне ядро оповідання було накладено стільки шарів легенди, що виявити його нині неможливо [399, с. 560]. Інша позиція, що представлена в новітній історіографії працею Костянтина Цукермана “Єпископи і гарнізон Херсона в IV ст.”, визнає 53 гл. DAI текстом “на злобу дня”, що писався як історичний памфлет у напучення Константину Багрянородному: “Херсон подається як лояльний, але самостійний союзник імперії, котрий звільнений від мита, отримує визначені звичаєм

53, 28, 106–119, 124–161). Автор згадує про використання херсонітами “хіроволістр”¹³⁷ у війнах з Боспором та в боротьбі з повстанцями на Дунаї наприкінці III – на початку IV ст., про надання римлянами Херсонові елевтерії та ателії на подяку за допомогу проти Боспору. Так, на пропозицію чимось віддячити їм за допомогу в боротьбі проти ворогів імперії, херсоніти відповіли імператору Констанцію Хлору: «“Ми не хочемо, володарю, нічого, крім одного прохання – щоб від влади вашої були надані нам відповідна свобода та звільнення від податків”». Василевс з готовністю виконав їх прохання, щедро надав їм права і свободи та повне звільнення від податків (*ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας*)¹³⁸, відіславши їх з великими дарами в країну херсонітів, тому що вони виявилися справжніми підданими імператора ромеїв» (DAI 53, 113–119). Згодом, продовжує оповідач, імператор Константин I Великий, коли дізнався про поразку дунайських повстанців унаслідок дій херсонеських балістаріїв, сказав: «“Оскільки і нині ви сумлінно трудитесь заради нас, як і за благочестивих предків нашої божественності, то і ми, *затверджуючи права свободи і звільнення від мита, уже надані вам у Романії нашою царственою дланню, даруємо* вам також золоту статую з царською мантією і застібкою та золотий вінець для прикрашення вашого міста *разом з нашим документом про свободу і звільнення від мита для вас і ваших суден*. Крім того, на подяку за вашу прихильність ми даємо вам також золоті каблучки з вибитими [на них] нашими благочестивими зображеннями, за допомогою яких ви, коли за потребою будете запечатувати

субсидії та утримує на них своє власне ополчення. Ця схема, що переноситься у початок IV ст., відповідає в ідеалі ситуації X ст.” [399, с. 561].

¹³⁷ Тут і далі (DAI 53, 30–40, 133, 145–152) згадуються металні машини, що перебували на озброєнні херсонеського гарнізону. Хіроволістри (*χειροβολίστρας*) являли собою пізньоантичні різновиди торсіонної артилерії. Кількаразові згадки в 53-й главі випадків успішного бойового застосування баліст мали підкреслювати значущість міського гарнізону балістаріїв у долі Херсонесу та всієї імперії, що знаходить додаткові паралелі в документальних джерелах IV–V ст. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3; АЭПХ, с. 716). Окремо це питання розглядатиметься в другому підрозділі цього розділу.

¹³⁸ Як більш ранні, так і більш пізні джерела замовчують питання конкретного наповнення поняття дарування “свободи та звільнення від податків” (*τῆς ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας δεξιάς*). У зіставленні з документами I ст. до н. е. – II ст. н. е. (IOSPE, I², 691, 423, 362) можна твердити, що мова йде про підтвердження все ще традиційних для відносин Херсонесу з імперією кінця III–IV ст. “елевтерії та ателії” – свободи і безмитності, тобто напівнезалежного статусу та звільнення міста від ряду непрямих податків, серед яких – митні збори в торгівлі з Римом.

донесення і прохання, що посилаються нам, зможете довести, що посланці є насправді вашими. ... До цього ще ми надаємо вам щорічно жили та коноплі, залізо та оливкову олію для виготовлення ваших баліст і даємо вам на ваше прожиття тисячу аннон, щоб ви були балістаріями, визначив, що ці харчі та все, що звичайно посилається, ми повинні щорічно відсилати вам звідси в країну херсонітів”. Херсоніти, отримуючи ці аннони та розподіливши їх поміж собою і своїми синами, спорядили *відповідний* загін, так що аж донині їх сини зараховуються до цієї *військової* частини, відповідно до батьківської служби» (DAI 53, 135–158). Залишаючи всі основні тлумачення наведеного фрагменту на потім, звернемося до будівельних написів.

Останньою третиною IV ст. датується епіграфічна пам’ятка, яка підтверджує перебування в Херсоні того часу балістаріїв, насичену бойову активність яких Константин VII засвідчує для межі III–IV ст. У тексті напису 370–375 pp. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3) збереглися непошкодженими три літери BAL, які, вірогідніше за все, є початком слова *ballistariorum*. Це підтверджує факт перебування в Херсонесі 370-х pp. загону, озброєного балістами або укомплектованого арбалетниками чи металічними снарядами. Е. І. Соломонік зазначає, що загін балістаріїв було введено до Херсонеса за Константина I [65, с. 28–29], а якщо довіряти главі 53 DAI, це могло статися й раніше. Відповідно до цього трактату, наприкінці III ст. херсонеські балісти активно застосовувалися в бойових діях на Дунаї, в Південному і Східному Криму та, вірогідно, на Кавказі (DAI 53, 30–40, 133, 145–150). Склад і тактичне призначення херсонеського загону викликали справжню дискусію, тим важливішу для нас, що ставить під питання вірогідність низки повідомлень Константина Багрянородного [399, с. 561]. Отже, чи відповідає тип загону, зафіксований епіграфічними пам’ятками (*балістарії*), його озброєнню (*хірволістри*) і тактико-стратегічним завданням, які він виконував, а також тактичним прийомам, які використовував (*оперативно-тактична самостійність і застосування агресивних наступальних дій у ході досягнення поставлених цілей*), відповідно до тексту “De adm. imp.”? Відповідь на ці питання та розгорнуту аргументацію буде доцільно запропонувати в наступному підрозділі, а поки що зосередимося на епіграфіці.

Розглядаючи якісний склад римського контингенту, що дислокувався в Херсонесі, К. Цукерман спирається на нове прочитання кількох написів із корпусу латинських написів Херсонесу, надрукованих Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 53, 12). Уперше це прочитання було запропоноване Г. Альфельді в його рецензії на “Латинські написи Херсонесу Таврійського” (Alföldy G. Рец.: Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. – М.: Наука, 1983. – 94 с. // *Gnomon*. – 1984. – № 56. – S. 784–786) та розвинуте Т. Сарновським [452, s. 164]. Але спочатку слід звернути увагу на фрагмент іншого напису, виданий В. В. Латишевим з коментарями М. І. Ростовцева (IOSPE, I², 656) і перевиданий Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 2). У його останньому, п’ятому, рядку, що зберігся, припускається прочитання *v(iro) e(gregio) protecto[ro]*. Титул *vir egregius* (муж високородний, високошановний) [153, с. 277] відповідав офіцерському чину протектора. Як зазначалося в попередньому підрозділі, скорочена титулатура в перших двох рядках – присвята двом Августам і двом Цезарям, що пов’язує напис з першою або другою тетрархіяма Діоклетіана чи Констанція I (293–305 чи 305–306 pp.) [82, V. I, p. 499–500; 65, с. 27–28; 399, с. 554]. У цей час, отже, в Херсонесі перебував та проводив роботи (*opera militare*, “військові споруди”) хтось з вищих римських офіцерів, протектор. Цей напис фактично доводить присутність у Херсонесі римських військ близько 300 р. [399, с. 554].

У цьому зв’язку особливого значення набуває новий латинський напис, віднайдений у ході розкопок 1995 р., що провадилися під керівництвом І. А. Антонової на території цитаделі Херсонесу. Відповідно до особливостей палеографії напис, що належить до присвят, може бути датований межею III–IV ст. Ось його приблизний переклад: “...Аврелій Канди... командир, протектор ... військової вексилляції легіонів XI Клавдієвого та I Італійського і кавалеристів (?) ... Далматів ... за обітницею поставив ...”¹³⁹. Виходячи зі згадки в тексті протектора і вексилляції, В. М. Зубар припускає, що напис міг бути створений між 260-ми pp. та межею III–IV ст. Так, поняття “протектор” використовується

¹³⁹ *Aurel(ius) Candy(—) / [prae]p(ositus?) prot[ector] / vix(illationis) mil(itum) [legg(ionum) XI] / [C]l(audiae) et I Ital(icae) [et eqq(uitum)?] / [D]almat(arum — - -) / ex voto [— -] / [po]suit[— -] / de[— - —] [392, с. 502].*

після 260 р. у цілій низці епіграфічних пам'яток, словом “вексиліяція” почали називати після реформ Діоклетіана і Константина не обмежений збройний контингент, виведений зі складу легіону для вирішення певного завдання, а кавалерійські підрозділи польової армії, в які була об'єднана кавалерія легіонів [392, с. 503–504]. Вексиліяція нашого напису такою точно не була, оскільки серед її складових, поряд із бійцями I Італійського і XI Клавдієвого легіонів, згадуються далматські вершники.

Наступний напис теж фрагментарний. Вісім його шматків було складено в три суцільні фрагменти М. А. Шангіним [76, с. 79–80, № 9]¹⁴⁰. Г. Альфельді побачив у 4-му рядку фрагменту *a* згадку вексиліяції (*vixillatio* замість *vexillatio*), а у фрагменті *c* – назви легіонів, з підрозділів яких вона складалася: *le / [giones - - I] Ital(ica) et / {--- II He}rculia*. А оскільки легіон *II Herculia* був створений за першої тетрархії, він не міг потрапити в Херсонес раніше останніх років III ст. К. Цукерман відкидає всі нині існуючі відновлення початку напису на тій підставі, що в них звання Августів (*AUGG*) передують їх іменам, у той час як у стандартних формулах воно стоїть після них. Проблема вирішується, якщо на початку тексту відновлюється “анонімна присвята”, доволі типова для епохи тетрархії. К. Цукерман визнає можливість доповнення анонімною присвятою, виходячи не лише з раніше запропонованої формули – два Августі і два Цезарі, що, як зазначалося, властиво для першої і другої тетрархій (293–306), але й з іншої формули. Таке доповнення відповідає стану останніх років спільного правління Константина і Ліцинія, коли Августів було двоє, а Цезарів – троє: Крісп, Ліциній молодший і Константин молодший (317–324). Відсилаємо всіх зацікавлених у реконструкції та аргументації К. Цукермана до його вже неодноразово цитованої статті [399, с.555] та акцентуємо на головному в цьому написі – назвах легіонів, *I Italica* і *II Herculia*, та елементах датування, які вказують на останні роки III або першу чверть IV ст.

Ті самі легіонні підрозділи фігурують у ще в одному написі, який також заново був витлумачений Г. Альфельді. Цей напис-присвята, викарбуваний на

¹⁴⁰ Г. Альфельді повністю відкидає реконструкцію напису М. А. Шангіним, майже повністю повторену Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 53 а, б, с), як неможливу, що поєднує елементи присвячення імператорам та епітафії.

вапняковому стовпі – базі римського олтаря, був знайдений у 1905 р. на ділянці некрополя біля Карантинної бухти. Вперше пам'ятник видано М. І. Ростовцевем (ИАК, № 23, с. 19, № 4), перевидано В. В. Латишевим (IOSPE, I², 572) і Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 12). У його новому прочитанні, так само, як і в первинній копії цього документа, залишеній видавцями без спеціальних коментарів, проглядають початкові літери назви II Геркулієвого легіону – *II HERC*. К. Цукерман, уточнюючи реконструкції Е. І. Соломонік і Г. Альфельді, пропонує таку загальну форму цієї присвяти: “[ім'я божества], ---- Валеріан (ім'я дається *exempli gratia*), командир vexillarii легіонів I Італійського і II Геркулієвого, встановив” [399, с. 556].

Він, відкидаючи всі заперечення та альтернативні тлумачення наведених вище написів, висловлені В. М. Зубарем у 1994 р. [191, с. 33–35, 130–140], наполягає на тому, що “між 293 і 324 рр. у Херсонесі перебувала протягом якогось періоду регулярна римська vexillaria, що складалася з підрозділів двох дунайських легіонів, *I Italica* і *II Herculia*. Однак цей висновок знову ставить під сумнів історичну точність повідомлень 53-ї глави трактату Константина Багрянородного, згідно з якими ополчення херсонських балістаріїв було реорганізоване Константином I у регулярну військову частину (DAI, 53). Наскільки можливою була така трансформація? Нагадаємо, що за Діоклетіана намітилася тенденція виведення металевих машин із тактичної структури окремих легіонів та зведення їх у спеціальні частини, оснащені хіроволістрами, балістами, онаграми. Хоча питання існування в римській армії окремих артилерійських з'єднань досі залишається відкритим, а вояків п'ятьох легіонів пізньої доби, що мають у назві слово *balistarii*, пропонується вважати “метальниками снарядів, або арбалетниками” [314, с. 247]. У добу пізньої імперії помічається прагнення до відмови від складних з технічного боку механізмів і технологічно вимогливого військового устаткування, досконало розробленого в попередній період еллінізму. Приміром, відбувається масовий перехід від використання важких облогових двоплечових баліст до широкої експлуатації значно простіше влаштованих, але не менш ефективних одноплечових катапульти-онагрів [273, с. 205; 431, р. 42–43].

Відповідно до *Notitia Dignitatum* – імперського “табеля про ранги” кінця IV – початку V ст., де наведено перелік армійських з’єднань імперії, Р. Канья перелічує три комітатські легіони під назвою балістаріїв: *Balistarii Dafnenses* і *Balistarii iuniores* у Фракії та *Balistarii seniores* і *Balistarii Theodosiaci* на Сході, а також один псевдокомітатський легіон – *Balistarii Theodosiani iuniores* в Іллірії [212; 84, р. 74, 77, 78–79]¹⁴¹. Ці частини використовувалися в складі мобільних польових армій – комітатенсів (*comitatenses*, “супутників” [імператора]) та більш пізніх за походженням “псевдокомітатенсів” (*pseudocomitatenses*). Як можна було побачити з розповіді Константина Багрянородного, військові операції херсонеських балістаріїв на Дунаї та проти боспорських правителів цілком відповідали тактичним завданням, що ставилися перед польовими мобільними арміями.

З’ясовуючи характер і статус херсонеських балістаріїв, В. М. Зубар, спираючись на текст Константина Багрянородного (DAI 53, 149–155), наполягає, що гарнізон балістаріїв був організований за типом артилерійських частин псевдокомітатенсів і, вірогідно, “набирався з місцевих мешканців і, по суті, був міською міліцією, добре відомою в цілій низці центрів того і дещо пізнішого часу”. Така організація захисту міста, фінансована за римський рахунок із коштів місцевих зборів та очолена кадровими римськими офіцерами, проіснувала з другої половини III ст. як мінімум до кінця V ст., а можливо і до першої половини VI ст. [189, с. 198; 368, с. 138].

Організація периферійними державами власних збройних сил за римським взірцем не була чимось унікальним. Так, ще тетрарх Галатії Дейотар створив армію за легіонною моделлю. Коли Галатія стала римською провінцією в 25 р. до н. е., ці війська не були розпущені та продовжували існувати як допоміжні частини. Після поразки Вара та загибелі XVII, XVIII і XIX легіонів колишнє Дейотарове військо було вписане з номером XXII у список імперських

¹⁴¹ Між іншим, *Балістарії Феодосієві* в префектурі Сходу, вірогідніше за все, за давньою військовою традицією отримали свою назву від імператора, який створив цю частину. Це міг бути Феодосій I (Август з 379 по 395 рр.), правління якого хронологічно близьке до часу створення нашого напису, але розпочинається після загибелі під Адріанополем східного імператора Валента, на наступний рік після завершення каденції префекта преторію Сходу Доміція Модеста, які згадуються в написі 370–375 рр.

легіонів. Спочатку легіон не мав власного прізвиська; потреба в ньому не відчувалася до його розподілу надвоє за Клавдія, внаслідок чого утворився легіон XXII Первородний (*Primigenia*). Назву *Dejotariana*, Дейотарів – на честь колишнього творця, було йому офіційно надано значно пізніше – вже за правління Траяна.

Аргументами на користь того, що херсонські балістарії, зорганізовані за моделлю пізньоримського малого легіону чисельністю близько 1000 осіб зі 55 балістами і 10 онаграми, були фактично міським ополченням – “міліцією” на утриманні імперської адміністрації [368, с. 131], на думку В. М. Зубаря, слугують перш за все дані Константина Багрянородного. По-перше, він прямо пише про місцеве походження бійців. По-друге, для їх використання на різних театрах бойових дій він визнає необхідність проведення переговорів між імператорами та делегаціями Херсону (DAI 53, 18–24, 127–130). По-третє, повідомляє про вимогу херсонітів звільнити їх від мита в нагороду за допомогу балістаріїв у римсько-боспорській війні (DAI 53, 110–119). До цього слід додати, що херсонський загін не згадувався у *Notitia Dignitatum*, де перелічені імперські військові частини кінця IV – початку V ст., що важко пояснити, якщо його вважати вексіяцією регулярних військ у Херсоні. Нарешті, слід пам’ятати, що археологи простежують перебудови у другій половині III–IV ст. на території цитаделі, а це має засвідчувати зміни функціонального призначення цього району [151, с. 462]. Зараз доведено, що стаціонарний римський гарнізон, дислокований у цитаделі, було виведено з Херсонеса внаслідок загострення ситуації на Дунайських кордонах якраз у другій половині III ст. за імператора Галлієна (253–268). Між 250 р. і періодом тетрархії в Херсонесі поки що не знайдено жодної латинської епіграфічної пам’ятки. Цей факт може непрямо свідчити про відсутність у Херсонесі другої половини III ст. римського гарнізону [191, с. 132–134; 399, с. 558].

Саме час зазначити, що можлива інша версія генези пізньоантичного херсонського гарнізону, альтернативна 53-й главі DAI. Вона представлена іншим середньовічним нарративним джерелом – “Життями святих єпископів Херсонських”. Тексти “Житій...” як агіографічні пам’ятки мають низку редакційних деталей, обумовлених відмітними подробицями різних міней та

нюансами перекладів грецького оригіналу старослов'янською і грузинською. “Житія...” складені між третьою чвертю – кінцем VI ст. У первинному варіанті, що слугував основою для грузинського і старослов'янського перекладів, твір міг являти собою повчальне слово на похвалу святим мученикам, у яке вставлено подробиці їх діяльності. Повчання швидше за все адресовано клірикам і монахам. Переклад російською виконано В. В. Латишевим на підставі версії з мінеї василевса Михаїла IV Пафлагона (1034–1041) [26, с. 75–88; 24, с. 1274–1281; 25, с. 1255–1274]. Минулого року як перший том журналу “Нартекс. Byzantina Ucrainensis” вийшло друком кваліфіковане археографічне видання “Житій...” з оригіналами текстів, перекладами й коментарями [27]. Уникаючи подробиць, наведемо тільки ті фрагменти тексту, що інакше, ніж 53-тя глава DA1, описують походження гарнізону Херсона. “Минуло небагато часу, і буря ідоломанії скінчилась, коли Бог установив нам рік порятунку – благочестивого і христолюбивого царя Константина Великого. Вірні з мешканців Херсона, відрядивши до нього посланців, просять єпископа і дійсно отримують дивовижного Капітона. Він разом з п'ятистами воїнами і начальником їх Феоною, які були послані від царя, прибув у Херсон у середині дня, був зустрінутий вірними за межами міста цілком люб'язно і з великою радістю. ... Усе, що відбулося, і подробиці чуда він доповів благочестивому царю Константину, який перебував у Нікеї і соборно нищив Аріанську ересь. І цей щиро подякував Богові з собором та відіслав згаданого вище Феону з усім родом до єпископа, тому що про це клопотав Капітон, щоб постійно жив при ньому в Херсоні. Йому була відведена жителями для поселення прибулих з ним і єпископом східна частина міста, саме від регіону так званого Малого торгу до місця, названого Парфеноном. Тому відтоді й досі [місця, квартали], наближені до храму апостола Петра зветься “Феониною стороною” [25, с. 1255–1274]. Це ж саме “Житіє...” у грузинській мінеї повідомляє по суті ту саму версію офіційного прийняття херсонеситів у лоно Церкви за допомогою військової сили, примусово щодо значної частини мешканців, й ініціатива цього походила з Константинополя, оскільки попередні місії, нібито ініційовані єрусалимською церквою провалювалися через протидію “юдеїв та еллінів” [24, с. 1277, 1280–1281].

Уже давно фахівці встановили існування “хронологічного зсуву” [399, с. 549], що викривив картину проникнення християнства в Херсон: бажання пізніших агіографів пов’язати навернення міста з ім’ям Константина Великого призвело до штучного стискання подій. Один із основних героїв “Житій...” єпископ Еферій зійшов на херсонську кафедру до 381 р., вірогідніше за все ще за імператора Валента. У грузинській мінеї Еферій отримує від імператора “всесильне воїнство”, яке К. Цукерман пропонує ототожнити із загоном балістаріїв, відомих з напису 370–375 рр. Цей “благочестивий цар” не міг аж ніяк бути Константином I, був це або Валент II (364–378), або Валентиніан II (375–392), імена яких, безумовно, тьмяніли у світлі святого василевса [24, с. 1276, прим. 190]. Призначення Капітона варто датувати серединою 380-х – початком 390-х рр., до смерті Феодосія I (395). Відповідно до більшості редакцій “Житій...”, населення Херсона залишалось до прибуття Капітона в основному язичницьким. Найвірогідніше, ствердження в місті християнства не було метою введення військ, як запевняє агіограф. Як ми бачили, “Житія...” описують появу гарнізону в Херсоні як результат укорінення в місті регулярної імперської частини, що відбиває іншу, в порівнянні з Константином Багрянородним, традицію. Йдеться про прибуття разом з Капітоном частини з 500 стратіотів і Феони, який названий “наділений владою (начальствуванням)”. Не виключено, що “нагляд (увага, турбота)” (*επιστάσις*) посланця імператора, підкріплена опорою на солідну професійну озброєну силу, поширювалася і на голову місцевого управління – “вінценосця і протевона”, архонта міста й інших членів ради, протевонів, які опинилися в його підпорядкуванні [25, с. 1270, прим. 162]. Така ситуація, як і насадження християнства за допомогою військ, неможливі в епоху Константина I, добре співвідносяться зі стилем релігійної політики Феодосія I.

Тепер спробуємо розібрати деякі наведені В. М. Зубарем припущення й аргументи. Чисельність пізньоримського легіону в 1000 бійців важко визнати формально визнаним обліковим складом. 1000 легіонерів – це швидше фактичний склад, середня кількість бійців, що залишалася на давніх базах дислокації легіонів, після систематичних вилучень з їх складу різноманітних вексіяцій, які служили десятиліттями за тисячі миль від старих легіонних

центрів. Так, у часи “Списку почесних посад” (*Notitia Dignitatum*, бл. 395 р.) ядро П’ятого Македонського легіону, що зберегло старе ім’я *Legio V Macedonica*, вже більше двох століть займало Еск, що підтверджується епіграфічними написами. Інші частини легіону перебували в Цебрі (*Sebrum*), Варініані, Суцидаві, не рахуючи загону, що перебував у Єгипті, в Мемфісі [212, ч. V]. В. М. Зубаря захоплює збіг кількості бійців “малого пізноримського легіону”, що дорівнювала тисячі вояків, з 1000 аннон, які дарував херсонітам Константин I як пайки, тобто плату, для утримання балістаріїв. Проте в римських частинах чимало легіонерів були не звичайними рядовими солдатами – мілітами (*miles, militis*), які отримували ординарне жалювання, а такими, хто як особливе заохочення мав полуторне (*sesquiplarii*) та подвійне (*duplarii* або *duplicarii*) утримання звичайних солдат. Серед цих “сесквіплікаріїв” і “дуплікаріїв” були технічні спеціалісти, яких мало бути більше саме в підрозділах балістаріїв, ніж у звичайних. Вони, а також молодший командний склад могли отримувати три і більше аннон; жалювання офіцерів було ще вищим, а утримання дукса (*dux*) досягало п’ятдесяти аннон [212, Ч. II; 443, р. 644, cf. р. 590f]. Якщо зважити на все це, виявиться, що тисячу аннон реальніше розподілити між п’ятистами особами – це звичайна (квінгенарна) когорта і, “тим самим, цілком вірогідна чисельність особового складу пізноримського легіонного підрозділу, яким були балістарії” Херсону [399, с. 559].

Теза, що так званий “малий легіон” був озброєний 55 балістами і 10 онаграми, – це досить ризиковане припущення. Адже ці цифри характеризують кількість звичайної легіонної артилерії як до військово-організаційних реформ Діоклетіана – Константина, так, можливо, й пізніше. Вегетій повідомляє, що в його час кожна центурія мала одну карробалісту, що перевозилася мулами та обслуговувалася 11 людьми; він додає, що в кожному легіоні було 55 карробаліст, 10 онагрів, один на когорту, і все майно, потрібне для інженерних робіт (Veget.). Отже, впевнено твердити, чим були озброєні херсонські балістарії, поки що важко.

Нарешті, “міська міліція”¹⁴² на чолі з імперським кадровим офіцером, фінансована за рахунок коштів римської адміністрації, що походять із місцевих митно-податкових зборів, на думку К. Цукермана, набуває химерних ознак “якогось гібридного утворення, що поєднує риси регулярної римської частини і союзницького ополчення, подібних якому ніде в імперії не засвідчено” [399, с. 557].

Сприймавши критику, В. М. Зубар скорегував свої попередні висновки: римський загін на чолі з протектором з’явився в Херсонесі наприкінці III ст. у результаті якоїсь екстраординарної події, наприклад війни з варварами. Приймаючи читання напису ЛНХТ, № 53 за Г. Альфельді, В. М. Зубар наголошує на короткочасному перебуванні цієї римської вексилляції в Херсонесі. Її командир носив титул протектора, який спочатку за Галлієна (259–268) давали вищим військовим посадовим особам, а згодом, за його наступників, – центуріонам, які перебували на службі переважно в складі польових армій (*comitatenses*), а потім розраховували на блискучу кар’єру в імператорському оточенні. Саме під командуванням протектора римський загін Херсонесу, що “отримав статус підрозділу польової армії” (?! – вірогідно, йдеться про *pseudocomitatenses*), міг об’єднати військовослужбовців двох легіонів, що перебували в постійному оперативному підпорядкуванні прикордонного командування (вірогідно, маються на увазі *limitanei*) збройних сил різних провінцій – Мезії II та Скіфії” [392, с. 505–507]. Отже, на чолі вексилляції стояв центуріон з титулом протектора, а не трибун польової армії. Екстраординарною подією, заради якої в Таврику прибули римські війська, було “ведення бойових дій разом з херсонеським загоном проти боспорців, що вдерлися в межі імперії” на Кавказі. З усіх наявних припущень щодо часу херсонесько-боспорського конфлікту В. М. Зубар визнає “найближчою до дійсності позицію Я. Харматти, який відносить римсько-боспорську війну до 291–293 рр. (Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество. – М., 1967), коли на боспорському столі сидів Фофорс”.

¹⁴² З приводу цього терміна Цукерман іронізує, що “тут автора (Зубаря) явно підводить співзвучність з російською, адже латинський термін *militia armata* означає зовсім не міліцію, а регулярну військову службу” [399, с. 557].

Після переможного завершення війни солдати були виведені в місця постійної дислокації в Подунав'ї. Непрямим підтвердженням цього є відсутність у херсонеському лапідарному архіві аж до другої половини IV ст. яких-небудь епіграфічних пам'яток, де згадувалася б присутність імперських військ. Додатковим аргументом у цьому висновку є повідомлення Зосима (Zosim., II, 5, 2) про те, що узурпатор 365–366 рр. Прокопій переховувався від переслідувань Валентиніана і Валента саме в Херсонесі, не побоюючись імперських солдат і чиновників [392, с. 505–507; 191, с. 144; 399, с. 558; 89, с. 53]. Але незабаром ситуація змінюється, і напис 370–375 рр. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3), уже згаданий на початку цього розділу, чітко свідчить про присутність у місті римських чиновників досить високого рангу, серед яких був командир балістаріїв (*seniorum ballistariorum*).

Ми намагалися визначити характер заgonу балістаріїв, що, відповідно до 53-ї глави Константина Багрянородного, діяв від імені Херсонесу на межі III–IV ст. Епіграфічні пам'ятки, хронологічно близькі до цієї епохи, свідчать про перебування в місті вексіяції принаймні трьох дунайських легіонів. Але залишається відкритим питання, чи була ця вексіяція загоном “відданих балістаріїв”, що згадуються в 53-й главі DAI. Пов'язаним із ним, і не менш проблемним, залишається питання щодо природи підрозділів балістаріїв, згаданих у написах 370–375 і 488 рр., та характеру римської військово-адміністративної присутності в Херсоні взагалі. Це римські обмежені контингенти, “вексіяції” чи міські ополчення? Відповісти на них спробуємо тільки після ретельного розгляду даних епіграфічних джерел.

Будівельний напис 370–375 рр. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3) виконано на великому мармуровому стовпі, знайденому в 1905 р. К. К. Косцюшко-Валюжиничем: камінь вийнято із середньовічної стіни в районі Карантинної бухти. У латиномовному погано збереженому тексті був названий “Доміцій Модест, муж славетний, префект преторію”, далі згадувався інший “славетний муж коміт і магістр” (його ім'я не збереглося), та “начальник заgonу балістаріїв”

(теж без імені)¹⁴³. Яку посаду займала передостання особа, сказати важко. Припущення щодо її належності до керівництва імператорським культом, висловлене Е. І. Соломонік на підставі кількох збережених у написі термінів¹⁴⁴, хоча й ризиковане, проте логічне.

Ким був цей “славетний муж” – одним з високопоставлених лідерів херсонеської громади чи представником римських властей у місті? Якщо припустити, що йдеться про імператорського жерця – представника полісного магістрату, то варто оцінити ступінь укоріненості імператорського культу в Північному Причорномор’ї, його потужностей у добу сутінків античного язичництва. Так, відповідно до спостережень В. М. Зубаря, культ римських імператорів на півночі Причорномор’я був поширений виключно як офіційний символ лояльності до імперії та вірнопідданських почуттів суспільної верхівки. Хоча цей культ і не пустив глибокого коріння в релігійному житті широких кіл населення регіону, це не заважає нам вважати названу особу жерцем імператорського культу, посада якого за традицією грецьких міст іменувалася архіереєм [192, с. 64–68]. Нині не можна твердити, як це робилося раніше, що вже з часів Константина I Херсонес став головним вогнищем християнства в регіоні або ж про повне торжество нової релігії навіть за Феодосія I (379–395). В. М. Зубар зазначає, що “остаточному затвердженню християнства тут передував тривалий перехідний період, період поступової, непослідовної відмови від звичних язичницьких культів, “період вмирання” античних богів, протягом якого мало місце співіснування старих, успадкованих від дідів та прадідів, релігійних уявлень та нової християнської ідеології, яка щойно народжувалася, запозичуючи та пристосовуючи до своїх догматів багато чого з досягнень

¹⁴³ “*Dom(itius) [M]odestus viri [clarissimus praef]ectus pr(a)etorio / [et----] vi[r] clar(i)ssimus co/[mes et magister n]umini magistatique/[eorum devoti administ]rante disponente / [-----]m decemprimo / [praeposito ---a]norum se[niorum] bal/[listariorum, curante]m v(iro) p(erfectissimo) patre novi...*” (ЛНХТ, № 3, 7–14).

¹⁴⁴ Йдеться про вираз *num(i)ni magistatique(e)* (ряд. 10), однак це місце залишається не до кінця зрозумілим через зіпсованість каменя. Слово *num(i)ni* походить від лат. *numen, ñnis, n* – знак згоди, воля або могутність (богів), божество, велич (*Augusti*), знак божественної могутності. У написанні слова *magistatique* виявляються особливості, властиві для пізнього часу, адже його точне написання – *majestatique* [65, с. 29]. Воно походить від лат. *mājestās, ātis f* – велич, святість, гідність, авторитет (напр., *lex majestatis* у Цицерона – це закон про образу величі) [153, с. 519, 467].

античної думки” [190, с. 126]. У період перетворення на державну релігію християнство не було найпоширенішою конфесією навіть у великих міських центрах Римської імперії, де християнські громади об’єднували не більше п’ятої частини їх населення.

Утім, зараховувати цього “славетного мужа, коміта і магістра” напису 370–375 рр. до числа херсонеських магістратів доволі важко через наявність у нього високого титулу *clarissimus*, що ми переклали як “славетний”. Так, А. Джонс зазначає, що Валентиніан I, можливо для того, щоб знайти місце в розгалуженій схемі імперських чинів тим, хто нещодавно отримав придворні та військові посади, спробував установити ієрархію в сенаті і консисторії. Список очолювали консули та екс-консули. За ними йшли патриції. Далі – преторіанські та міські префекти або екс-префекти, до яких прирівнювалися *magistri militum*. Далі містилися *comites consistoriani*, що входили до верстви вершників, начальники відомств, *comes sacrarum largitionum* та *comes rei privatae*. Усі ці категорії носили спочатку неофіційно, а потім офіційно титул *illustres* (\approx світліший, ясновельможний). До наступної категорії входили проконсули, далі йшли намісники. До них прирівнювалися *comites rei militares*, *duces* та деякі молодші придворні службовці. Усі вони були об’єднані титулом *spectabiles* (\approx випробуваний, видний, визначний). За ними йшли консули провінцій, які були сенаторами і тому носили титул *clarissimi* (\approx блискучі, славетні, знатні) та, нарешті, *praesides* і *rationales*, які ще не увійшли в ранг сенаторів, називалися *perfectissimi* (\approx досконаліші, відмінніші) [156, с. 95]. Серед трьох перших з перерахованих груп – *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi*, для яких був відкритий доступ у константинопольський сенат, до його активних членів належали тільки представники найвищої і водночас дуже нечисленної групи – *illustres*, куди входили найвищі з-поміж державних чиновників. Від середини VI ст. найвищі чиновники отримали новостворений титул *gloriosi* (\approx славетні, гордовиті). Поступово з новими пожалуваннями титулів, вартість колишніх почесних звань підупадала. Тому як титул *clarissimus*, зазначає Г. Острогорський, надавали дедалі частіше й ширше. Це типовий приклад девальвації титулів [309, с. 39]. Проте в останній третині IV ст. цей титул не міг

би носити міський магістрат, а виключно службовець провінційної адміністрації високого рангу.

Залишається визнати, що мова може йтися виключно про представника імперських властей. У зв'язку з цим виникає питання про ймовірність існування посади жерця імператорського культу в часи, що відстояли більш ніж на півстоліття від одержавлення християнства за Константина I та його наступників.

Констанцій II (337–361) у плані поступок язичникам дозволяє їх святилища поза містом, тобто перш за все за межами Риму. Потім він підтверджує права язичницьких колоній у Римі та Африці і сам зберігає титул великого понтифіка. На думку М. Е. Поснова, це означало, що імператор, “бажаючи уразити язичництво як релігію, зберігає сакральні-юридичні форми, з якими були пов'язані привілеї стародавніх родів, та ігри, до яких відчував таку схильність південний народ” [318, с. 261]. Іовіан (363–364) проголосив свободу язичництва та всіх християнських сект, теж саме намагалися робити Валентиніан I (364–375) з Валентом (364–378). Останній хоч і толерантно ставився до язичництва, але вважав своїм обов'язком викорінювати ересь. Вівтар перемоги, який прибрали з курії сенату 356 р. за наказом Констанція II, був повернутий за Юліана Відступника (361–363) і залишався на тому ж місці за Валентиніана I. Тільки в 381 р. Граціан (367–383) під впливом Амвросія Медіоланського скасував язичницьке звання головного жерця (*Pontifex Maximus*), знову наказав прибрати вівтар перемоги та конфіскував храмові фонди вестальських дів та інших стародавніх служителів Риму. У 381–385 рр. Феодосій I видав суворі закони супроти жертвоприношень, у результаті чого вони були заборонені, хоча молитви та вихваляння збереглись. У 391 р. Феодосій, який мешкав тоді в Медіоланумі, формально наказав закрити всі храми і заборонив усі види язичницького культу [318, с. 260–276; 156, 94, 102].

Отже, навіть на тлі повільної, хоч і неухильної боротьби імператорів з різними формами релігійного самовиявлення язичництва тривалий час зберігалися зовнішні язичницькі атрибути оформлення верховної влади в імперії. Таким чином, у нас існують підстави визнати одного зі згаданих у херсонеському написі 370–375 рр. імперських чиновників – “славетного мужа,

коміта і магістра вищої божественної величі” (?) – жерцем культу імператора. Це тим більше вірогідно, що сам імператор на той час поки що зберігав за собою статус глави язичницького культу імперії та носія двох начал влади – *sacerdotium et imperium*.

Згадка в херсонеському написі 370–375 рр. Доміція Модеста, одного з найвищих цивільних чиновників імперії – префекта преторія Сходу в 370–378 рр., свідчить, що цивільні справи, пов’язані з регламентацією відносин між Херсонесом та імперією, перебували у віданні префектури Сходу, а не адміністрації дунайських провінцій, як це було значно раніше. Військові справи – після розподілу цивільної і військової влади за Константина I – курирував головнокомандувач Фракії, територія якої входила до префектури Сходу [156, с. 71, 192–193, 299].

Епіграфічна згадка командира загону балістаріїв (*seniorum ballistariorum*), як уже зазначалося, документально підтверджує повідомлення 53-ї глави “Про управління імперією” щодо існування в Херсоні загону балістаріїв, що може бути співвіднесено з розповіддю “Житій святих єпископів Херсонських” про присилання до міста військової частини з 500 стратіотів з командиром Феоною. Однак це епіграфічне підтвердження “запізнилося” на три чверті століття від описаних у DAI подій. Воно майже синхронне повідомленням “Житій...”, враховуючи таку їх особливість, як хронологічний зсув в історії про навернення херсонеситів. Нагадаю, що йдеться про спресованість у тексті цих агіографічних пам’яток подій хрещення Херсону, що відбувалися за наступників Константина Великого і апогей яких припав на часи Валента, Валентиніана II і Феодосія I, та перенесення цих подій на епоху того ж Константина I.

Спробуємо ж остаточно з’ясувати природу суперечностей між, по-перше, повідомленнями “Житій...”, якими К. Цукерман прагне обґрунтувати тезу про балістаріїв Херсона як вексиліацію регулярних імперських військ, по-друге, даними DAI, на яких В. М. Зубар базує свою версію про цей загін як місцеве ополчення, міліцію, та, по-третє, епіграфічними джерелами, які залучають обидва автори для підтвердження своїх висновків.

У нашому розпорядженні є дві середньовічні нарративні традиції, що по-різному подають походження пізньоантичного херсонського загону балістаріїв: “Житіє...” описує виникнення гарнізону як результат укорінення в місті імперської військової частини, ДАІ натомість повідомляє про переведення автохтонного збройного загону на повне імперське забезпечення. Причому обидва джерела не уточнюють, у кого в підпорядкуванні опиняються херсонські вояки після зміни їх частиною свого статусу. Епіграфічні пам’ятки, наближені до описаних у цих творах подій, надають інформацію щодо нетривалого перебування в Херсонесі наприкінці III – у першій чверті IV ст. вексилляції I Італійського та II Геркулієвого імперських легіонів (ЛНХТ, № 2, 12, 53, 57)¹⁴⁵. Потім повідомлення зникають на півстоліття і з’являються знову лише у 370–380-ті рр. в написах, пов’язаних з присутністю балістаріїв, римського трибуна і коміта (?) (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3; IOSPE, I², 450). Наступна згадка про херсонських балістаріїв з’являється через століття в 488 р. за царювання Зинона (АЭПХ, с. 716). К. Цукерман витлумачує цю інформацію таким чином: імперська частина, що перетворилася згодом на постійний гарнізон Херсона, вірогідно, дійсно прибула до міста в єпископство Еферія; тільки відбулося це не за Константина, а за Валента, і метою присилання солдатів не було насильницьке запровадження християнства. Останнє взагалі не властиво для релігійної політики цього імператора. Метою відправлення військ було забезпечення безпеки міста під час війни Валента з готами або ж зміцнення обороноздатності Херсона в перспективі небезпеки, що виходила від гунів, які з’являються в Криму в середині 370-х рр. Не менш вірогідно, що ці війська відіграли свою роль,

¹⁴⁵ Нагадаємо, що Херсонес потрапив в орбіту Риму вже в I ст. до н. е., війська і флот якого регулярно навідувалися в місто до другої половини II ст. н. е., коли нарешті в Херсонесі розташовується постійний римський гарнізон із кораблів Мезійського флоту і підрозділів дунайських легіонів, *vexillatio Chersonessitana*. Під час кризи III ст. гарнізон, вірогідніше за все, було виведено з міста. Так, сліди римської присутності в Херсонесі не простежуються від появи грецької присяги імператорам Требоніану Галлу і його синові Вельдунніану (251–253 рр.) і до епохи тетрархії, коли в місті з’являється протектор. Нові археологічні дані свідчать про зміну функціонального призначення району міста, де дислокувалися римські легіонери. Так, за даними розкопок під керівництвом І. А. Антонової, частина казармених будівель опинилася під обпалювальними пічками, табірний басейн було перебудовано у терми, реконструйовано так званий будинок командира та ще одні терми. Археологічні джерела, отже, непрямо підтверджують відсутність у Херсонесі римської залози в другій половині III ст.

коли пізніше, за Феодосія I, наступник Еферія Капітон розпочав реалізацію політики імператора щодо викорінення язичництва. Анонімна військова частина, що фігурує в “Житіях...”, була, отже, загоном балістаріїв, про командира якого повідомляє вже неодноразово згадуваний напис (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3). Її “автохтонність”, на якій наполегливо наголошує 53-тя глава “De adm. imp.”, була не первинною властивістю цього збройного формування, а набутою, як про це свідчить грецька мінея Михаїла IV та грузинська версія “Житій...”. Дислоковані в Херсоні балістарії, на думку К. Цукермана, мали б належати до одного з двох легіонів балістаріїв – *Balistarii Dafnenses* і *Balistarii iuniores*, що входили до складу групи *comitatenses* Фракії (Not. Dig., Or., VIII, 46–47). Однак, з огляду на те, що дислокація окремих частин *comitatenses Notitia Dignitatum* не згадує, остаточна ідентифікація неможлива [399, с. 558–559]. Як зазначалося, К. Цукерман упевнений, що балісти були занадто складними бойовими машинами, щоб їх без сторонньої допомоги могли обслуговувати херсоніти. Херсонські балістарії, отже, є комітатськими частинами, дислокація яких не зазначена в Нотиції Дігнітатум.

На відміну від висновків К. Цукермана, В. М. Зубар запевняє, що балістарії формувалися за рахунок субсидій центральної влади із середовища місцевого населення, але перебували під контролем римського військового командування. Свою позицію В. М. Зубар додатково підсилює двома логічними аргументами. По-перше, малоімовірним видається вибір для захисту Херсонеса саме того збройного формування, яке належало до складу мобільних частин польової армії. Особливо, якщо припустити, що балістарії херсонських написів могли дислокуватися в місті мінімум 100 років, які відділяють один від одного написи 370–375 рр. і 488 р. По-друге, ані балістарії нібито з польових сил імперії, ані сам Херсонес у Нотиції Дігнітатум не згадані, хоча в цьому документі перелічені й менш значні пункти, в яких розташовувалися на той час війська [392, с. 514–515]. В. М. Зубар наполягає, що організаційно херсонеський гарнізон був близький до післядіоклетіанівського легіону балістаріїв, але до складу регулярної армії не входив. Тоді зрозуміла відсутність згадки міста і його гарнізону в Нотиції, надгробків і приватних написів військовослужбовців пізньоримської армії IV–V ст., а також різке скорочення написів на латині, за

винятком офіційних, та вже відзначені зміни в забудівлі колишньої римської цитаделі, що свідчать про зміну функціонального призначення цього району. Відсутність згадок не тільки херсонеського гарнізону, але й самого міста в Нотиції не дозволяє розглядати в цей час Херсонес як один із міських центрів, що юридично входили до складу Східно-Римської імперії [392, с. 517].

Визначаючи статус херсонеських балістаріїв, слід усвідомлювати, що базове твердження про безперервне базування їх загону в місті від межі III–IV ст. (повідомлення Константина Багрянородного) або від останньої третини IV (напис 370–375 pp.) і до кінця V ст. (напис 488 p.) є гіпотетичним припущенням, оскільки поки що відсутні хоча б якісь документальні підтвердження перебування загону в Херсоні між цими датами. Тобто встановлюючи, ким були балістарії для Херсону – регулярною римською частиною чи міською “міліцією”, треба усвідомлювати, що цей загін є постійним гарнізоном міста тільки в нашій уяві, як один із вірогідних варіантів реальності. Натомість можна припустити, що, скажімо, після виконання своєї місії, коли завдяки зусиллям Феодосія I готи на Балканах були заспокоєні, балістарії виводяться з Херсону. Адже відповідно до грузинської мінеї “Житій...” на постійне проживання в місті залишаються не всі 500 солдат із загону Феони, а лише він сам і його близькі: “на прохання всесвятого єпископа Капітона, ватажок тих п’ятисот воїнів, Феона, отримав дозвіл поселитися в місті Херсоні. Мешканці міста, зібравшись разом, прийняли його і відвели йому місце в східній частині міста, від регіону, що зветься малим торжищем, до так званого Парфенону; на всьому цьому просторі поселені були супутники преподобного єпископа Капітона і Феони. Рід Феони перемішався з херсонянами і зробився співгромадянином їх. Околиці храму апостола Петра жителі міста досі називають місцями Феони” [24, с. 1281]. Солдати ж імперського загону, можливо, залишили Херсон після виконання Капітоном дорученої йому місії. На думку С. Б. Сорочана, всі версії “Житій...” не суперечать такому висновку [24, с. 1281, прим. 203].

Таким чином, можна, припустити, що під час укладання Нотиції в Херсоні дійсно могло не бути імперських солдат. Стосовно датування *Notitia Dignitatum* відомо, що в історіографії немає загальноновизнаної думки. Існує два підходи. Один базується на теорії єдиної редакції, представники якого

Дж. Б'юрі, Е. Полячек, А. Х. М. Джонс датують публікацію єдиної редакції Нотиції в межах 427/8 або 438 рр. В основі іншого підходу лежить теорія “страт”, родоначальником якої був О. Зеєк. Її прихильники вважають, що Нотиція є копією “робочого” документа, що відбиває різні періоди історії, передає динаміку подій. Тому можна вказати тільки верхню і нижню межі: як правило, називають 378 і 427/9 рр. Нескладно помітити, що дати наших написів лежать за межами створення Нотиції, точніше вона була укладена між двома херсонськими написами зі згадками про балістаріїв. Відповідно до такого пояснення ми не маємо достатніх підстав твердити, що обмежений контингент балістаріїв Херсона перебував у місті на постійних засадах від Феодосія I до Зинона, з кінця IV ст. до кінця V ст. Також певних сумнівів у тривалому характері римської військової присутності в тогочасному Херсонесі додає нетиповість самої ситуації розміщення на постійних засадах контингенту польової армії далеко від римських кордонів. Легіонери зі статусом комітатенсів – солдат мобільних польових армій дислокувалися подалі від імперських кордонів для своєчасного висунення в район загрози і локалізації варварського прориву.

Проте можна запропонувати й інше пояснення відсутності в Нотиції Дігнітатум Херсона і його гарнізону, якщо дійсно той складався із солдат регулярної армії. А. Ткаченко, доводячи автентичність цієї пам'ятки, писав: “Зображення географічних об'єктів нанесені тільки на римській території (наприклад, Євфрат зображений у Месопотамії, але не в Сирії (Or., 36), Дунай – тільки в Малій Скіфії (Or., 39), а Рейн зовсім відсутній (Oss., 41); Альпи – тільки у коміта Італії (Oss., 24), а Тавр – у коміта Ісаврії (Or., 29), на що навряд чи стали б звертати увагу в епоху Відродження”, коли вперше пам'ятка була надрукована (Ткаченко А. А. “Notitia Dignitatum” как источник по позднеантичной эмблематике // www.historia.ru). Таким чином, Херсон з його військовим контингентом міг бути проігнорований укладачами документа на тій підставі, що формально до складу імперії не входив. Тим більше, що, як зазначав В. М. Зубар, Нотиція не була бездоганним за точністю і повнотою документом і, безперечно, знала пропуски. Скажімо, у ній відсутній перелік військових частин, що

захищали такий важливий район, як Кіренаїка. Проте з листів Синезія відомо, які війська там розташовувалися на початку V ст. [392, с. 519, прим. 90].

Так ким же були херсонеські балістарії? Відповідь на це питання тим важливіша, що, відповідно до наступних написів V ст., ми дізнаємося, що саме балістарії опікувались у Херсоні стягуванням митних зборів. Нагадаємо, що херсонеський збройний контингент може ототожнюватися з балістаріями тільки за написами 370–375 і 487/8 рр. Ми переконані в тому, що достатніх підстав сумніватися в його належності до частин регулярної римської армії немає, хоча ідентифікувати їх з конкретним військовим з'єднанням пізньої імперії поки що неможливо. У IV–V ст. цей контингент являв собою вексиліацію¹⁴⁶ римських військ, укомплектовану, як і раніше, особовим складом дунайських легіонів. У той же час немає підстав повністю ігнорувати повідомлення DAI та “Житій...”. Відповідно до трактату “Про управління імперією” пізньоантичний Херсон розпоряджався власним гарнізоном, поставленим римлянами на центральне забезпечення (DAI, 53). Грецька версія “Житій святих єпископів Херсонських” (мінея Михаїла IV) натякає на утворення нової збройної частини на основі 500 стратіотів, які залишилися на постійне проживання в місті. Тут ми бачимо своєрідне відображення в різних пам'ятках поширеної практики набору до складу військових частин місцевих мешканців.

Обидві наративні традиції, які по-різному розповідають про виникнення херсонеського загону [балістаріїв], сходяться в двох моментах. По-перше, херсонеський гарнізон IV ст. складався з місцевих вихідців: це або його первинна характерна риса (DAI), або ознака, набута внаслідок подальшого перетворення солдат на співгромадян херсонітів (мінея Михаїла IV “Житій...”). По-друге, херсонеський гарнізон IV ст. мав пряме відношення до регулярного римського війська: був безпосередньо відряджений імператором для виконання певної місії (“Житія...”) або отримав повне забезпечення з імперської скарбниці завдяки тому, що залучався імператорами до виконання значно глобальніших, ніж власне оборона міста, стратегічних завдань (DAI). Автор 53-ї книги “De

¹⁴⁶ У сенсі “обмежений контингент”, “гарнізон” термін “вексиліація” використовувався у II–III ст., пізніше він нерідко означав загін кінноти.

adm. imp.”, говорячи про спорядження бійців за рахунок надання Константином I тисячі пайків (аннон) на утримання гарнізону, використовує слово “аріфмос” – “число”, “загін” ($\sigma\kappa\alpha\tau\alpha\ \acute{\alpha}\rho\iota\theta\mu\acute{o}\varsigma$), кальку латинського терміна “номер, нумера” (*numerus, numeri*). Джон Хелдон писав, що хоч деякі технічні відмінності [між легіонами (*legio*), допоміжними військами (*auxilia*), кавалерійськими алами (*ala*), піхотними когортами (*cohors*) та збірними вексилляціями (*vexillationes*). – К. К.] дожили до VI ст., загальним терміном для більшості загонів служило слово *numerus* або його грецький еквівалент “аріфмос” ($\sigma\kappa\alpha\tau\alpha\ \acute{\alpha}\rho\iota\theta\mu\acute{o}\varsigma$), інакше “тагма” (*τάγμα*), що означало просто “певну кількість” (солдат) або “частину” [438, р. 47; 303, 53]. Згідно з Дж. Веррі термін означав різновид пізньоімперських допоміжних військ іноземного, переважно варварського, походження, дислокованих головним чином у прикордонних областях [136, с. 207]. Усім цим військам надавалося державне утримання, і вони зараховувалися до складу регулярної армії імперії.

Наведені міркування дозволяють висловити такі припущення. Як зазначалося в попередньому підрозділі, армія, відома з 53-ї глави DAI як херсонітські балістарії, що на межі III–IV ст. діяла на Дунаї і в Криму, складалася з римської вексилляції I Італійського і II Геркулієвого легіонів, згаданої в епіграфічних пам’ятках часів першої чи другої тетрархії (ЛНХТ, № 2, 12, 53, 57), та, безумовно, херсонеських допоміжних загонів. Навіть якщо повністю визнати слушність думок К. Цукермана, який заперечував, що херсоніти в принципі могли бути балістаріями, залишається визнати, що вони не могли не брати участі в описаних у 53-й главі DAI херсонесько-боспорських конфліктах. У складі війська, що виступає на боці римлян від імені херсонітів, поряд із балістаріями перебували вершники, до того ж, вірогідно, важкоозброєні. Так, до нас дійшла легенда про подвиг їх провідника – протевона херсонітів Фарнака, сина Фарнака, який убив у двобої боспорського царя Савромата (DAI, 53, 190–227). Після цих успішних операцій міські ополченці дійсно могли розраховувати на отримання спорядження і пайків з імперських фабрик і складів.

Командира балістаріїв, відомого з будівельного (?) напису 370–375 рр. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3), який напевно з’явився в Херсоні не без

підлеглих бійців, можна співвіднести з Феоною – ватажком загону стратіотів, відповідно до “Житій...”, відправленого до міста за єпископства Еферія та використаного для силової підтримки офіційного запровадження християнства за єпископата Капітона. Причому, враховуючи так званий хронологічний зсув “Житій...”, це відбувалося не за святого імператора Константина, а за Валента, Валентиніана і Феодосія, що цілком укладається в хронологію нашого напису.

На підставі того, що наступна епіграфічна згадка про балістаріїв у будівельному написі 487/8 р. (АЭПХ, 716) віддалена від попередньої проміжком часу у більш ніж 100 років, можна будувати низку припущень. Перше: після виконання своїх завдань (скажімо, гарантування безпеки Херсона під час війни з готами Валента і Феодосія) балістарії були виведені з міста. Так, грузинська мінея “Житій...” свідчить, що в місті разом з єпископом Капітоном постійно мешкати залишився лише начальник стратіотів Феона з рідними. Тоді балістарії напису Зинова – це інша військова частина, введена в місто. Припущення друге: балістарії залишилися і не просто змішалися з херсонянами, ставши їх співгромадянами (грецька мінея Михаїла IV), а утворили разом з міським ополченням єдину військову одиницю. Перебуваючи на імперському забезпеченні, вона не могла не бути частиною регулярного війська. Її функції як охоронця херсонських рубежів диктували її статус в армії імперії – прикордонна частина лімітанів (*limitanei*)¹⁴⁷. Проте навряд чи на практиці вона дійсно посідала цей статус. По-перше, Херсон принаймні до другої третини VI ст. офіційно до складу імперії не входив; по-друге, тактика і завдання херсонських балістаріїв, принаймні в минулому, на межі III–IV ст., цілком відповідали вимогам, що висувалися перед мобільними польовими військовими формуваннями **комітатенсів** (*comitatenses*). Отже, статус цієї частини, вірогідніше за все, відповідав псевдокомітатенсам (*pseudocomitatenses*) –

¹⁴⁷ На думку деяких військових істориків, прикордонні частини і гарнізони вирішували ті завдання, які в наш час покладаються на прикордонну охорону та митницю. Про життя таких частин можна дізнатися з розрізнених джерел, головним чином з Єгипту. Приміром, обов’язки *Ala Quinta Praelectorum*, гарнізонного загону з Єгипту середини IV ст., включали в себе охорону правопорядку, патрулювання, збирання податків і навіть плетіння сітей для ловлі газелей. З часом гарнізонні частини вироджувалися в ополчення [325, с. 13–14].

військам, колись виділеним зі складу прикордонних з'єднань для тимчасового, а згодом і постійного виконання функцій мобільних армій, однак позбавленим їх більш привілейованого статусу. Внаслідок посилення нестабільності на північних кордонах імперії наприкінці IV – в V ст. через готську і гунську загрози, поповнення херсонеської групи військ свіжими підкріпленнями, ротація військ і матеріально-фінансове їх забезпечення могли припинитися. Перейшовши на самозабезпечення, херсонеські балістарії могли і не втрачати організаційні зв'язки підлеглості з імперським керівництвом, або ж останнє швидко їх відновило після тимчасового “приручення” готів і ліквідації гунської загрози. На підтвердження цього можна навести декілька фрагментів офіційних написів V ст. (ЛНХТ, № 4, 5) і сильно фрагментований офіційний (?) напис, виданий від імені західного імператора Гонорія (395–423) і східного імператора Аркадія (395–408) або Феодосія II (408–450) [76, с. 81–83, № 11; 395, с. 268–271]. Ця епіграфічна пам'ятка могла містити постанову, що регламентувала права зовнішньоторговельної діяльності Херсона, підтверджені двома римськими імператорами. У написі Зинона в 487/8 р. управління балістаріїв уже фігурує як структура, що поповнює прибутки скарбниці з митно-податкових зборів. Таким чином, балістарії напису 487/8 р. наділені не лише військовими, але й адміністративно-фіскальними повноваженнями.

Імовірність наведеної реконструкції базується на витлумаченні пам'яток епіграфіки III–V ст. на підставі власної інтерпретації середньовічних наративних джерел. За влучною характеристикою К. Цукермана, останні напівсвідомо переносили запровадження звичайних для них устоїв на сакральні часи святого царя Константина. Так, 53-тя глава DAI є свого роду історичним памфлетом, призначеним показати константинопольським володарям історико-правову легітимність претензій херсонської еліти на особливий статус міста в імперії ромеїв. Ця легітимність сакралізується шляхом пов'язування історії походження міських митно-податкових та адміністративно-політичних пільг з їх даруванням особисто Константином Великим. Виклад подій у 53-й главі трактату за роками правління протевонів херсонітів, які були епонімами міста, лише ззовні надавав наративу псевдохронікальної форми. Схожу тенденційність виявляють і “Життя...”, які, з одного боку, прагнули пов'язати

запровадження в Херсоні християнства з овіяними пієтетом часами святого рівноапостольного імператора Константина, а з другого – продемонструвати особливу історію херсонської церкви, створеної завдяки первинним пастирським зусиллям єрусалимського патріарха та офіційному владному втручанню самого Константина I. Але ж з такого розуміння природи “Житій...” не випливають сумніви щодо самого факту прийняття християнства. Так само не варто сумніватися і у факті наявності пільг у Херсона, відповідно до 53-ї глави трактату “Про управління імперією” дарованих тим самим Константином. Автори цих наративів намагалися зістарити та сакралізувати важливі для них реалії з метою легітимації шляхом їх перенесення в легендарні часи першого християнського імператора.

Увагу привертає ще один будівельний напис кінця IV ст. Вапнякова плита, знайдена в 1899 р. у стіні середньовічного будинку, містить текст часів правління Флавія Феодосія I Великого – будівельний напис 383–395 рр.¹⁴⁸ Цей коротенький текст, позбавлений закінчення, породив цілу дискусію: “За володарів наших вічних Августів, непереможних Флавіїв Феодосія й Аркадія та Флавія Віта, трибуна, який багато працював над справою, та будівників (*μηχανικός*) збудована стіна Херсона за Євфірія [найяснішого коміта?]...” (IOSPE, I², 450).

Як відомо, в II–III ст. херсонську вексіяцію очолював римський офіцер у чині трибуна, а безпосереднє керівництво здійснював центуріон (IOSPE, I², 404, IV, V). Якщо подібна ситуація зберігалася і в пізньоримський час, можна припустити, що Флавій Віт – римський офіцер, який очолював місцевий гарнізон, контролював стягування частини місцевих податків, серед яких були і митні збори. Римське військове начальство, таким чином, могло б тримати під контролем митну справу Херсона, адже на той час у місті, відповідно до напису 370–375 рр., дислокувалися балістарії, які, згідно з написом 488 р., збирали гроші “з практиону [митниці]” свого управління.

¹⁴⁸ Деякі сучасні дослідники (приміром, М. І. Храпунов) приймають більш вузьке датування напису: 392–393 рр.

Даний напис, поряд з написами часів Валентиніана, Валента і Граціана 370–375 рр. (IOSPE, I², 449) та Зинона 487/8 р. (СГНЮР, № 7), фактично підтверджує розповідь Константина Багрянородного (DAI, 53) про наявність у Херсонесі військової частини, вірогідно, загону балістаріїв. Відтак наприкінці IV ст. взаємини між херсонеською громадою, римською адміністрацією та міським гарнізоном могли бути побудовані за моделлю II–III ст., відомою нам із листування з приводу проституційної податі (IOSPE, I², 404). Утім, можливе й більш ризиковане припущення: організація гарнізону, ядро якого наприкінці V ст. безсумнівно становили “віддані балістарії”, могла проіснувати без особливих змін принаймні з кінця III – першої чверті IV ст. (повідомлення Константина Багрянородного про херсонських балістаріїв у 53-й главі DAI) до кінця V ст. (напис імператора Зинона 488 р.). Хоча безапеляційно прийняти таку тезу дуже важко.

Припущення, що згаданий у будівельному написі 383–395 рр. трибун Флавій Віт як кадровий римський офіцер стояв на чолі гарнізону, заперечує В. М. Зубар. Він упевнений, що у Флавії Віті навряд чи можна бачити командира міського гарнізону, оскільки римські регулярні підрозділи були виведені з Херсонеса ще в III ст. за Галлієна. Підстав думати, нібито Рим або повернув їх назад, або надсилав гарнізонних командирів без власних військ, немає. Трибун Флавій Віт швидше за все був військовим радником – експертом з бойових машин і начальником загону “механіків” (будівельників), направленим у союзне імперії місто, якому на той час загрожували гуни [189, с. 198]. Він не обов’язково був командиром херсонеського гарнізону, а швидше за все – лише одним із кількох римських офіцерів, на яких було покладено керівництво солдатами, котрі використовувалися для відновлення або будівництва оборонних споруд [191, с. 139–140]. Якщо визнати слушність цих міркувань, то на основі наявних джерельних даних висновок про підконтрольність Римові місцевого митно-податкового “відомства” трохи передчасний. Утім, як було доведено раніше, в Херсонесі на межі III–IV ст. перебував військовий контингент з I Італійського та II Геркулієвого легіонів, що ставить під сумнів аргументи В. М. Зубаря.

Поряд із суперечкою навколо функцій трибуна Флавія Віта не менш дискусійне питання про посаду Євфірія ([E]υθηρίος): в оригіналі напису останній рядок сильно пошкоджено, відновлюється він виходячи з приблизної кількості літер, що розмістилися б у прикінцевих рядках тексту. Так, В. В. Латишев (IOSPE, I², 450) і С. П. Шестаков пропонують читання втраченого рядка, як і подано в перекладі, – “[μ]εγαλο[πρεπέστατου κόμητος]”. Титул *μεγαλοπρεπέστατος* В. В. Латишев перекладає російською як “превосходительный”¹⁴⁹, тоді як назва посади (коміт), що не збереглася, відновлюється гіпотетично, враховуючи, що в написі Зинона 487/8 р. такий саме титул має коміт Діоген. Євфірій визнається, отже, римським урядовцем, який опікується певними питаннями місцевого життя, наприклад обороноздатністю міста [412, с. 7, прим. 3]. Натомість М. А. Шангін певний час стверджував, що Євфірій був імперським урядовцем, який міг здійснювати контроль за деякими галузями міського управління. З усіх імперських комітів він був комітом комерціарієм [76, с. 82–83, прим. 1]. *Comites commerciorum* збирали державне торгове мито, податки на обіг і продаж товарів, а також контролювали торгівлю з іноземцями [443, v. I, р. 429]. *Notitia Dignitatum* згадує трьох таких комітів, причому тільки один з них міг бути причетним до Північного Причорномор’я (Not. Dig. Or., XIII). Він стягував мито на території трьох діоцезів – Мезії, Скіфії і Понту. Малоімовірно, щоб резиденція цієї посадової особи містилася в такому незначному та віддаленому центрі, як Херсон. Крім того, будівництво, у зв’язку з яким у даному написі згадується “Євфірій найвищий (коміт?)”, не входило в обов’язки коміта комерціарія. Як зазначає М. І. Храпунов, ототожнити згаданого в написі Євфірія з одним із найвищих ранньовізантійських митних урядовців – комітом комерціарієм – однозначно неможливо [394, с. 58].

З іншого боку до цього підійшов В. М. Зубар, загалом відмовившись від обговорення наведених питань. Так, назва посади Євфірія реконструюється ним як *άρχωντος* (архонт) *πρωτεύοντος* (протевон), і пов’язується з міським самоврядуванням Херсона [191, с. 142–144]. А тому жодного відношення до

¹⁴⁹ У публікації іншого напису той самий титул він перекладає як “светлейший” [38, с. 11].

імперської митно-податкової системи в Херсонесі цей герой нашого напису не мав. Але В. М. Зубар спочатку лише констатував, що почесний титул *μεγαλοπρεπέστατος*, якому відповідав латинський *magnificentissimus* (\approx **найпишніший**), засвідчений в епіграфічних пам'ятках з кінця IV ст. і до 30-х рр. VI ст., носили не лише коміти, але й інші сановники – консули, проконсули, консуляри й архонти [191, с. 142], В. М. Зубар згодом на пояснення причин наявності у херсонеського міського магістрату цього високого титулу, мусив докласти багато зусиль [368, с. 131]. Отже, за В. М. Зубарем, у Євфії треба бачити не коміта, а першого архонта, який одночасно був також епонімом. Це нібито знайшло відображення в херсонеських хроніках, про які можна судити виключно за сумнівними переказами Константина Багрянородного в 53-й главі DAI, у формулі *στεφανηφοροῦντος και πρωτεύοντος* (стефанофори і протевони¹⁵⁰). Таке припущення дозволило В. М. Зубарю стверджувати, що епонімні функції, які стали прерогативою перших архонтів Херсонеса з середини II ст., збереглися за ними аж до кінця IV ст. [191, с. 143]. Також В. М. Зубар припускає можливість ідентифікації херсонського єпископа Еферія – учасника II Вселенського собору 381 р. з цим самим відомим нам за написом 383–395 рр. Євфірієм, якого автор вважає першим магістратом Херсона, а не імперським сановником [191, с. 143–144]. Проте ця гіпотеза визнається К. Цукерманом у край натягнутою, оскільки про тотожність імен *Αιθέριος* та *Ευθέριος* не може бути й мови [399, с. 548]. До того ж, не дивлячись, що “в період поширення християнства єпископ виступав як представник громадянської общини”, в край важко уявити, щоб християнський єпископ часів Феодосія очолив міський магістрат Херсона.

М. І. Храпунов виходить з того, що в написі часів Феодосія й Аркадія (IOSPE, I², 450) ім'я “Євфірія найпишнішого (..?)” стоїть нижче згадки римського офіцера – трибуна Флавія Віта, що позбавлене логіки, оскільки Євфірій наділений у написі значно вищим титулом, ніж міг би належати трибунові. Справа ще більше ускладнюється, якщо прийняти реконструкцію

¹⁵⁰ У російському перекладі – “венценосцы” і “первенствующие” [33, с. 173, 247, 253, 255, 257, 259, 271, 402].

В. М. Зубаря, який визнає Євфірія за керівника херсонського муніципалітету – архонта чи протевона. Останні, не належачи до розгалуженої чиновної бюрократії Східної імперії, не могли розраховувати на титул другого рангу (*magnificentissimi*, пишніші) класу іллюстріїв (*illustres*), що йшов після першого рангу (*glorissimi*, славетніших), поширюваного на військових магістрів. М. І. Храпунов, переконаний, що Євфірій займав нижчу посаду, ніж Флавій Віт, наводить два можливі пояснення на користь позиції В. М. Зубаря. По-перше, херсоніти в своєму написі могли наділити титулом *μεγαλοπρεπέστατος* особу, яка не мала на це права. По-друге, Євфірій спочатку міг бути римським громадянином, який займав високу посаду в імперії, вийшов у відставку зі ще вищим титулом, а потім оселився в Херсоні та був обраний у міський муніципалітет [392, с. 525]. Витончена, але занадто складна аргументація М. І. Храпунова на підтвердження статусу Євфірія як керівника міського магістрату Херсона видається не зовсім переконливою. Дуже простий контраргумент: якщо різьбяр будівельного напису незаслужено наділив міського магістрата одним із вищих імперських титулів, він з тим саме успіхом міг би вибити ім'я більш високого чиновника, коміта, після згадки нижчого – трибуна. Грецький майстер, необізнаний у тонкощах ромейської ієрархії, міг так помилитися заради, приміром, композиційної стрункості тексту, на тій хоча б підставі, що трибун безпосередньо здійснював будівництво, а коміт від імені імперії забезпечував загальне кураторство над справою.

Як додатковий аргумент на користь незалежності херсонської міської адміністрації від імперських властей фахівці нерідко наводять такий цікавий факт. Після розгрому повстання 365–366 рр. проти імператорів Валентиніана і Валента його керівник Прокопій нетривалий час переховувався в місті (Zosim., 4, 5, 2). М. І. Храпунов пише, що в середині IV ст. вплив Риму в Херсонесі послаблюється: “Так, з погляду римлян, на 364 р. у місті можна було не перейматися з приводу імперських чиновників і солдат” [392, с. 520]. На нашу думку, цей факт не може слугувати беззаперечним аргументом на користь наведеної тези, оскільки згадане повстання, так би мовити, супроводжувало воцаріння згаданих імператорів після смерті Іовіана. А в такі перехідні періоди під сумнів нерідко ставилася лояльність як така, і в Римі у претендентів на

імператорську діадему з'являлися конкуренти і опоненти. Той самий М. І. Храпунов продовжує: “Після придушення повстання один із його керівників, Фронемій, був засланий у Херсонес (Amm. Marc., 26, 10, 10), що став на той час, вірогідно, лояльним союзником імперії” [392, с. 520]. Наприкінці IV ст. позиції Риму в Херсонесі, безперечно, міцні, про що і свідчать проаналізовані вище будівельні написи.

Таким чином, наведений напис та запропоновані його інтерпретації дозволяють нам твердити, що будівництво стіни Херсона було здійснено за сприянням імперського сановника високого рангу – найяснішого (**мегалопрепестатора**) коміта Євфірія, який, вірогідніше за все, був відряджений до Таврики для виконання якогось конкретного завдання, пов'язаного зі зміцненням обороноздатності міста. Це будівництво провадилося за активної участі трибуна Флавія Віта – римського офіцера, який здійснював керівні функції на чолі гарнізону Херсона. Він забезпечував фінансові кошти для будівництва з місцевих зборів (у тому числі – митних), які, подібно до ситуації на рубежі II–III та наприкінці V ст., стягувалися солдатами гарнізону. Не можна виключати і безпосередньої участі підлеглих Флавію Віту військових [та] “механіків” у самому будівництві. Аналогією для подібної інтерпретації є наступний напис 487/8 р.

Найінформативніша для нашого дослідження епіграфічна пам'ятка – будівельний напис часів імператора Зинона (474–491), датований 487/8 р. (СГНЮР, № 7). Текст не настільки великий, щоб не навести його повністю: “Самодержець кесар Зион, благочестивий, переможець, трофеєносний, найвеличніший, вічно вшанований. Їх благочестя, подібно всім містам, так і в цьому його місті, дарував видачу грошей, саме тих, що збираються з практиону [митниці] тутешнього вікаріату відданих балістаріїв. На ці [суми] відновлюючи стіни заради порятунку самого міста та благоденства, поставили ми цей напис у вічну згадку їх царювання. Відновлена ж вежа ця трудом найяснішого коміта Діогена, літа 512, індікту 11-го”.

Украй важливою видається проблема загальної спрямованості наведеного тексту. У IV ст. у візантійських містах поряд з муніципальною функціонує каса, в яку надходило до третини податків – *sacrae largitionum* (“міністерство

фінансів”, за А. Х. М. Джонсом). Гроші з неї витрачали не органи міського самоврядування, а представники центральної адміністрації. З таких кас імперський уряд виділяв кошти на спеціальні потреби, приміром на міське будівництво, фортифікацію, утримання військових загонів. Законодавчою постановою імператора Зинона 485/6 р. військові намісники були звільнені від обов’язку управління коштами, які йшли і на їх утримання. Цей обов’язок було покладено на “опікунів міст” (*curatores civitatis*) – виборних керуючих муніципальними фінансами [443, v. I, p. 759; v. II, p. 1312, note 106]. Зионовою постановою, отже, муніципальна влада набувала значно ширших прав у розпорядженні місцевими прибутками, третина яких належала державі: віднині місцеві представники контролювали збирання і витрачання цих коштів задля загальнодержавних потреб. Напис 487/8 р. свідчить про поширення подібної інноваційної практики на Херсон.

М. І. Храпунов пропонує ототожнити східноримських “опікунів міста” з херсонеськими “батьками міста”, оскільки посаду *curator civitatis* у Херсонесі поки що не зафіксовано, а в містах імперії провести чітку межу між *curator* і *pater civitatis* дуже складно, тим більше, що вони нерідко об’єднувалися в одних руках [394, с. 60]. У містах на Сході імперії в II–VII ст. досить поширена посада *pater civitatis* або *πατήρ τῆς πόλεως* – почесна муніципальна магістратура. Херсонеські джерела, зокрема латинський напис 370–375 pp. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3), теж натякають на існування посади *pater*. “Батьки міста” під контролем імперської адміністрації займалися виконанням громадських робіт, судочинством у дрібних кримінальних справах тощо. У Херсонесі “батьки міста” згадуються в написах як найвищі міські урядовці до середини X ст. [396, с. 162–163]. На думку М. І. Ростовцева, *pater* був почесним титулом магістрату, який зосереджував у своїх руках усю повноту влади в місті. Для нас важливо, що, поряд з іншим, він розпоряджався міськими фінансами. Таким чином, херсонські “батьки міста” могли бути саме тією колегією магістратів, на яку постановою імператора Зинона покладался обов’язок управління коштами, що “збираються з практиї місцевого вікаріату відданих балістаріїв”.

З інтерпретацією напису 487/8 р. пов’язано ще кілька актуальних питань. Перш за все, проблема існування та призначення “практиї” (*πρακτεῖον*). Як

називалися чиновники практия, невідомо. В. В. Латишев зазначає, що міська митна установа і балістарії об'єднувалися в рамках однієї організаційної структури – вікаріату. Тобто в Херсоні імперська військова і цивільна влади вже наприкінці V ст. були об'єднані [38, с. 11, 13–14]. Можливо, на нижчих посадах у практиї служили херсоніти. Використання муніципальних службовців під час збирання податків – характерна риса візантійської податкової політики [355, с. 41–46]. Акумуляовані державною скарбницею кошти, як зазначалося, витрачалися на утримання балістаріїв і ремонт укріплень. Подібна схема використання надходжень від місцевих податків існувала в місті з другої половини II ст., про що свідчить листування з приводу проституційної податі [57, с. 10], і не була чимось унікальним для імперії. Оскільки В. В. Латишев переклав термін “практион” як “митниця”, деякі фахівці запевняють, що фіскальні функції практия тільки й обмежувалися сферою митної діяльності. Тобто практий – місцева установа, що збирала мито на ввіз та вивіз товарів. Міський гарнізон балістаріїв утримувався за рахунок частини митних зборів, яка відходила центральній владі імперії, і з цих коштів за Зинона були відновлені міські стіни, а пізніше урядовець Діоген відбудував одну з херсонських башт [208, с. 94; 89, с. 88]. К. Цукерман твердить, що практий стягав з населення і податки, і митні збори. Грецьке слово “практий” (*πρακτεῖον*) у даному контексті утворено від дієслова *πραΐσσω*, *πραΐττω* і перекладається як “стягувати”, “збирати”. Виходить, що кошти на утримання гарнізону та фортифікаційне будівництво виділялися з будь-яких місцевих податків, що перебували під наглядом вікаріату балістаріїв, а не обов'язково тільки з митних зборів [399, с. 559, прим. 42].

Утримання римських військових частин за рахунок місцевих податків і зборів давно вже було нормою. Нагадаємо, що за розпорядженням імператора з другої половини II ст. стягування податей з херсонських публічних домів доручалося дислокованій у місті римській вексіяції. Частина податку йшла місту, частина – легіонерам та допоміжним військам. Наприкінці століття виникнув конфлікт через спробу гарнізону свавільно збільшити свою частку прибутку (IOSPE, I², 404). Істотне втручання у фінансові справи міста може розглядатися як важливий крок на шляху повного підкорення Риму. Хоча

намісник Нижньої Мезії, як відомо, розв'язав конфлікт на користь херсонеситів, фактом залишається посилення римського контролю наприкінці II ст. над справами інших північнопонтійських центрів – Ольвії та Тіри.

Термін *πρακτεῖον*, невідомий за межами Херсона, є похідним від дієслова “збирати”, “стягувати” і пов'язаний з назвою адміністративної посади – *πράκτωρ*. У класичних Афінах та в ранньоелліністичному Боспорі “практори” були виконавцями судових рішень (див.: КБН, 731) [138, с. 345]. У римському Єгипті так називали чиновників, які спочатку стягували з населення недоїмки і поступово перетворювалися на “податкових інспекторів” [394, с. 61]. У деяких джерелах X–XI ст. “практор” – синонім слова “комерціарій” [412, с. 141; 411, с. 106]. У X–XIII ст. *πράκτωρ* означав не конкретну посаду, а функції чиновника, скажімо “особа, відповідальна за збирання податків в окрузі”, або “інспектор, що стягує мито з кораблів і моряків в імперському порту” [278, с. 37, 59, 83–84, 168, 190–191, 208, 212, 216, 219, 221, 229; 394, с. 61; 392, с. 529].

Таким чином, практий напису 487/8 р. – це фіскальне управління, що стягувало податки з городян і мита з суден у порту Херсона. Унікальна для пізньоантичного Східного Середземномор'я назва цього закладу не повинна вводити в оману. Відомо, що, незважаючи на зовнішню різноманітність адміністративних установ у східній частині імперії, в дійсності ці установи виконували єдиний набір функцій в інтересах центрального уряду [156, с. 339; 443, v. I, р. 721]. Так само різним був і шлях окремих міських центрів до однотипного або дуже схожого статусу в складі Східної імперії. Херсонес, приміром, долав цей шлях, з одного боку, розвиваючи власні інститути місцевого самоврядування, спираючись на набутий від Риму статус “вільного міста” (елевтерію), а з другого боку, зберігаючи від часу появи в середині II ст. стаціонарного римського гарнізону традиційних механізмів взаємин із Римом шляхом забезпечення підконтрольності провінційно-римській адміністрації.

Наступною проблемою, яку породив “Зинонів” напис, стало питання існування та функцій вікаріату балістаріїв (*βικαράτος τῶν βαλλισταρίων*). Вища військова влада, судячи з вищесказаного, здійснювала в Херсоні певні функції цивільного управління, в тому числі збирання мита з привізних товарів та податків з населення. Однак слово *βικαράτος* може означати як посаду вікарія,

так і просто “управління”. Для нас це тим більш важливо, що в пізній імперії митні збори були віддані на відкуп під наглядом вікаріїв та правителів провінцій – цивільних, а не військових чиновників [156, с. 224]. Отже, чи перебував у складі підрозділу херсонських балістаріїв вікарій і до якого відомства він тоді належав?

У візантійських написах з різних частин імперії згадуються посади вікаріїв, наділених різними функціями. Інтерес викликає едикт з Беєршеби (перша половина V ст., часи Феодосія II), присвячений сплаті солдатами та громадами військових поселенців підношення своєму командуючому та його штабу ¹⁵¹. На думку Д. Ван Берхема, під терміном *vicarius* (“вікарій”) ховаються дві посади: коли вікарій виступає як сторона, що отримує підношення (*τω βικαριω* або *υπερ του βικαριου*), то це – підлеглий дукса, його заступник або помічник (SHA, Aurel., 10); якщо ж він виступає як сторона, що сплачує (*ο βικαριος δευτερας Παλεστινης*), то це – заступник намісника (пор.: Cod. Theod., VIII, 4, 4: *vicarius Mesopotamiae* вікарій Месопотамії) [104, с. 71].

Виходячи з наведених паралелей, вікарій напису 488 р. (якщо, безперечно, там ідеться саме про посаду урядовця, а не офіційний орган – управління-вікаріат) міг бути представником військових або цивільних властей імперії в херсонській громаді. Відповідно до нашого напису, він виконував функції цивільного чиновника – “митно-податкового інспектора” і, таким чином, міг бути заступником або помічником намісника провінції, до сфери контролю якої входив у V ст. Херсон. Але ж навряд чи він міг бути вікарієм – главою діоцезу, оскільки в даному випадку найменування його посади, поза сумнівом, супроводжував би який-небудь почесний епітет. Утім, суміщення цих функцій з діяльністю військового гарнізону міста, а точніше природа грошових джерел, з якими пов’язаний херсонський вікарій, – кошти, що збираються з митниці, котра перебуває під контролем (точніше – з якої “кормляться”) балістаріїв, – змушує

¹⁵¹ У перші століття імперії принцепси та вищі командні чини намагалися безуспішно боротися з подібними проявами корупції. Згодом такі підношення узаконюються та нормуються ранньовізантійським законодавством, приміром, Кодексом Феодосія.

сумніватися в однозначності попереднього висновку. Тим більше, що практика використання місцевих джерел для утримання військового гарнізону зафіксована в Херсонесі ще в другій половині – наприкінці II ст. (йдеться про конфлікт навколо збирання легіонерами проституційного податку за часів Коммода: IOSPE, I², 404).

А. Л. Якобсон твердить, що вікарій нашого напису був підлеглим коміту цивільним правителем міста та розпорядником фінансів, зібраних практиєм [426, с. 22]. К. Цукерман зазначає, що херсонеський вікарій – це чиновник для особливих доручень при військовому магістрі Фракії [399, с. 559–560]. Херсонеські балістарії та митниця були об'єднані в єдину структуру, яку, на думку цього дослідника, очолював офіцер у ранзі заступника воєначальника Фракії, або вікарія військового магістра Фракії (*vicarius magister militum per Thracias*). Виходячи з Нотиції Дігнітатум, він перебував на тій самій ієрархічній сходинці, що й дука (дука, *dux, δοῦξ*), відомий з інших джерел¹⁵². Повноваження такого вікарія не поширювалися на цивільну сферу [368, с. 140–141].

Яке конкретне місце займав херсонеський вікарій (якщо така посада дійсно існувала) у візантійському апараті? Він не міг бути цивільним вікарієм, правителем діоцезу, – статус Херсона цього не допускав. Але він не міг бути і військовим вікарієм, котрий, як заступник військового магістра (*magister militum*), мав би бути поряд зі своїм начальником, однак із Херсона допомагати своєму шефові у Фракії важко. До того ж збирання податків – функція цивільного, а не військового вікарія, а в Херсонесі, якщо вірити запропонованій інтерпретації напису 487/8 р., вікаріат був об'єднаний з практиєм. Отже, на думку М. І. Храпунова, варто відмовитися від пошуків вікаріїв у Херсоні: *βικαράτος τῶν βαλλισταρίων* у дослівному перекладі – “управління балістаріїв”, яке міг очолювати не вікарій, а якийсь інший службовець. Наприклад, це міг бути

¹⁵² У написах часів правління Юстина II (565–578) та Маврикія (582–602) згадується дука Херсона, який управляв містом. Дука був підлеглим військовому магістру, головою розташованого в провінції армійського корпусу, тобто дука виконував функції військового намісника регіону [443, v. I, р. 44, 373, 376, 656]. Поява в Херсоні дуки означала підвищення статусу міста і перетворення його на центр провінції, територія якої збігалася з кордонами візантійських володінь у Криму [394, с. 62]. На думку К. Цукермана, перебування в Херсоні 487/8 р. вікарія військового магістра Фракії підготувало ґрунт для надіслання в місто у наступному столітті дуки.

трибун – офіцер, який у II–III ст. і, можливо, в IV ст. командував міським гарнізоном [394, с. 61–62], або протектор (*protector*) чи пропозит (*praepositus*), котрі кількаразово згадуються в херсонеській епіграфіці на межі III–IV ст. як імовірні командири обмеженого римського контингенту – вексіяції Херсонесу [399, с. 553–556].

Не менш гострою проблемою тлумачення напису 487/8 р. є з'ясування того, яку посаду займав у Херсонесі найясніший коміт Діоген. С. П. Шестаков і М. А. Шангін запевняли, що він поряд із військовим командуванням виконував функції коміта комерціарія – збирача митних і торгових зборів та керівника місцевого фінансового управління [412, с. 105–106; 76, с. 72–87]. Однак будівництво не входило в обов'язки коміта комерціарія, а Херсонес не міг бути резиденцією такої високопоставленої особи, з чим пізніше погодилися ці вчені. А. Л. Якобсон у цьому питанні пішов слідом за М. І. Ростовцевим, називаючи Діогена комітом міста, який командував гарнізоном або представляв у Херсонесі верховну владу імперії, як найвищий військовий, цивільний і фіскальний начальник міста [57, с. 10; 426, с. 22]. Такий набір функцій має відповідати посаді військового коміта – *comes rei militaris*. В. М. Зубар та М. І. Храпунов довели, що посада *comites rei militaris* – командира польової армії в прикордонній провінції та інколи її цивільного керівника була занадто високою для віддаленого провінційного Херсонесу. Тому ці автори і не прагнули пов'язати цю особу з будь-якою стаціонарною посадою в імперській адміністрації чи муніципалітеті Херсонесу.

За спостереженнями В. В. Латишева, коміт Діоген неодноразово згадується в документах кінця V – початку VI ст., і дуже вірогідно, що йдеться про одну й ту саму особу. Активна й різнопланова військово-адміністративна діяльність Діогена в різних регіонах Візантійської імперії сама по собі привертає увагу. Свого часу найясніший коміт Діоген, син Архелая (*μεγαλοπρεπέστατος κόμης Διογένης, παῖς Ἀρχελάου*), дарував мегарцям кошти на будівництво веж та матеріали на відновлення терм (250 золотих та 2200 футів мармуру відповідно). Мегарський напис повідомляє: Діоген Архелаїв, “виявляючи турботу щодо еллінських міст, як щодо власного дому, нічого не вважав більш почесним, ніж благоденствувати еллінам та відновлювати міста” (SIGr. IV, № 8622). Дещо пізніше, в 494 р., вже за імператора Анастасія (491–

518) він став одним із полководців, які очолили придушення повстання ісаврійців. А наступного року вже взяв місто Клавдіополь, але був у ньому обложений повстанцями та врятувався від загибелі тільки завдяки допомозі свого товариша Іоанна Горбатого [38, с. 15]. З приводу необхідності відновлення стін і башт Херсонеса О. Л. Бертъє-Делагард писав, що у вересні 480 р. великий землетрус, що тривав 40 днів, зруйнував будівлі не лише в Константинополі, а можливо і в інших містах. Таким чином, відрядження коміта Діогена могло бути загальним заходом, який стосувався багатьох міст, тому і в нашому написі, вірогідно, даремно сказано, що імператорська милість надається Херсону “нарівні з іншими містами” (СГНЮР, № 7, 4–5). Ніщо, отже, не заважає погодитися з В. В. Латишевим, що Діоген не займав постійної посади в Херсонесі, а був провідником у життя політики імператора Зинона і лише тимчасово опікувався херсонеськими справами. Сюди він міг прибути з якимось конкретним дорученням, наприклад для допомоги в організації фортифікаційних робіт або для контролю за витрачанням коштів, відпущених на них [38, с. 15]. До цього висновку також приєдналися Ю. Г. Виноградов та М. І. Храпунов: Діоген належав до офіцерів імператорської гвардії, які виконували особливі доручення, нерідко організовували фортифікаційне будівництво [394, с. 60–61; 368, с. 139–140].

Римська вексиліяція балістаріїв, що була вперше зафіксована в Херсонесі наративними джерелами (DAI, 53) на межі III–IV ст., а епіграфічними – в першій половині 70-х рр. IV ст. (IOSPE, I², 449), вірогідніше за все, належала до імперських регулярних частин. Проте вона почала дуже швидко поповнюватися місцевими вихідцями, що також не було дивиною в імперській практиці. Щодо такого її статусу в кінці V ст. М. І. Храпунов упевнено твердив, що херсонеський гарнізон у 488 р. складали балістарії, які “були складовою частиною управління, яке також стягувало імперські податки, тобто римської установи”. Як імперська прикордонна частина, вони “можливо, формувалися з місцевих мешканців, але підлеглих Римській імперії” [392, с. 530].

Узагальнюючи низку дискусійних аспектів напису 487/8 р., спробуємо зробити деякі висновки щодо характеру відносин Херсона з імперією та, відповідно, митно-податкових зв'язків із нею. Ймовірно, що у взаєминах цього

таврійського поліса зі Східно-Римською імперією наприкінці V ст. зберігався той самий порядок, що й наприкінці III–IV ст.: якихось кардинальних змін у державному устрої міста на цей час не сталося. Крім того, різноманітні джерела не згадують Херсон серед тогочасних імперських міст. Але ж статус “вільного міста”, набутий не пізніше другої третини II ст. та підтверджений на початку IV ст., не означав свободи від сплати податків у загальнодержавну скарбницю: Східна імперія збирала в Херсоні низку податків, зокрема портове і торгове мито, за рахунок частки яких утримувався місцевий гарнізон та велося фортифікаційне будівництво під керівництвом імперських офіцерів.

Висновки до четвертого розділу

Підводячи підсумки, можна зазначити, що, по-перше, підстав для сумнівів у римській військовій присутності в Херсонесі на межі III–IV ст. вже не залишається: у написах IOSPE I², 572, 662, ЛНХТ, № 53 більш менш надійно відновлюються згадки про вексіяцію I Італійського та II Геркулієвого легіонів, у написі 1995 р. – вексіяцію XI Клавдієвого, I Італійського і кавалеристів Далматів, очолену “препозитом протектором Аврелієм Канди...”.

По-друге, розходження між наративними та епіграфічними джерелами щодо часу перебування в Херсонесі балістаріїв (“De adm. imp.” поміщає діяльність балістаріїв на межу III–IV ст., IOSPE I², 449 – на 370–375 рр., СГНЮР, № 7 – на 488 р.) може бути пояснене хронологічним зсувом, свідомо застосованим автором повідомлень 53-ї глави. Укладач цієї глави міг пересунути на добу, коли в Херсонесі діяли легіонери інших частин, відомі йому більш пізні факти про дислокацію в місті балістаріїв. Якщо застосування такого анахронізму було свідомим кроком, то його метою було бажання зміцнити херсонеські свободи і привілеї, пов’язані з балістаріями, авторитетом благодіянь, заслужених у Св. Царя Константина – ідеального монарха візантійсько-християнської традиції.

По-третє, відповідь на питання, ким були балістарії пізньоантичного Херсонеса – міською іррегулярною міліцією або римською регулярною частиною, не може бути однозначною. Хоча ми схилиємося до другого варіанту, тому що все, що ми знаємо про балістаріїв Херсонесу занадто схоже на римську практику,

справедливими можуть виявитися обидва варіанти. З одного боку, важко припустити, щоб у Херсонеса, який існував в умовах перманентної варварської або боспорської загрози, не було власного війська¹⁵³; так само важко уявити, щоб це військо не допомогло римській вексилляції у війні проти Боспору – традиційного херсонеського конкурента у Криму. З другого боку, стверджувати, що в той час у Тавриці не було римських військ ніяких підстав немає. Наявні епіграфічні пам'ятки, що згадують балістаріїв, не наводять назву частини, з якої міг бути виведеним їх обмежений контингент (К. Цукерман припускає, що це були *balistarii Dafnenses* або *balistarii iuniores*, які перебували в оперативному підпорядкуванні військового магістра Фракії). Балістарії та їх начальство згадуються в текстах написів серед римських чиновників та офіцерів. У написі Зинона 488 р. чітко зазначено, що імператор дарує “цьому своєму місту” на зміцнення його фортифікації кошти, які збираються “митницею місцевого управління відданих балістаріїв”. Тобто йдеться, що вирішення міських проблем відтоді здійснюватиметься за рахунок податків, котрі раніше йшли до імперської скарбниці. Практика стягування місцевих податків римськими військами була поширеною в імперії, вона застосовувалася і в Херсонесі II–III ст. (IOSPE I², 404). Нічого дивного в поєднанні цивільних (фіск) і військових (управління балістаріями) повноважень в умовах пізньої імперії також не було: всупереч послідовному прагненню до розподілу військових і цивільних функцій на рівні діоцезів і префектур, намісники прикордонних провінцій, дукси, послідовно наділялися і тими, і другими. Також слід нагадати, що спосіб комплектування загону (аріфмос) херсонітських балістаріїв, як він описаний у Константина Багрянородного, повністю відповідає існуючій у пізній імперії практиці. Отже, у міста могло бути власне ополчення, а в місті міг розташовуватися римський регулярний загін.

По-четверте, слід нагадати, що дискусія навколо статусів херсонеського гарнізону та самого міста в IV–V ст., ініційована В. М. Зубарем та активно підтримана К. Цукерманом, виникла не на порожньому місці, а на міцному

¹⁵³ Зображення паноплії чи просто озброєних вояків на могильних каменях багатьох його громадян як знатних, так і простих – матеріальне тому підтвердження.

історіографічному підґрунті та стала наслідком спроби досить радикальної переоцінки попередніх концептуальних напрацювань. Позиція В. М. Зубаря претендувала на переоцінку шляхом майже повного заперечення висновків попередньої традиції, К. Цукерман як представник молодшого покоління дослідників навпаки відкинув більшість висновків В. М. Зубаря, сперши свої аргументи на новому прочитанні давно відомих джерел, чим, за великим рахунком, підтвердив справедливість вихідних посилок попередньої традиції. У висновках К. Цукермана на іншому рівні відновилося “дозубарівська” концепція, відповідно до якої залежність Херсонеса від ранньої Візантії була встановлена досить рано. В. І. Кадеєв не сумнівається, що Римська імперія з III ст. повністю підпорядкувала місто, А. Л. Якобсон зовсім не вірить у дієвість міської елевтерії в пізньоантичний час, автори радянських академічних видань навіть не розглядають якісь варіанти реальної херсонеської автономії в добу пізнього Риму і ранньої Візантії. Тим не менш, урахувавши аргументи опонента і зміцнивши власну доказову базу, В. М. Зубар залишився в цілому вірним своїй раніше сформульованій концепції. Завдяки працьовитості й авторитету в українській історіографії 2000-х рр. його погляди на цю проблему, що були віддзеркалені і в академічних, і в навчальних виданнях, можна визнати пануючими. Нині з’явилося декілька праць, в яких спостерігається певний відхід від цієї концепції, свідченням чого є, почасти, і наша праця. Таким чином, зміна історіографічних оцінок окресленої проблеми статусу пізньоантичного Херсонеса і його гарнізону, має синусоїдний хвилеподібний характер. Крім того видається, що кожне нове покоління дослідників виступає не тільки як продовжувачі попередньої традиції, але й як її послідовні критики, в чому виявляється феномен “батьків та дітей” у науці.

По-п’яте, з кінця IV до кінця V ст. Херсон перебував у залежності від Візантії, хоча формально і не входив до складу імперії. Тут зберігалися деякі органи місцевого самоврядування, очолювані, мабуть, “батьком міста” (*πατήρ τῆς πόλεως*). Імператори здійснювали владу як за допомогою прямих рескриптів, так і через цивільну адміністрацію префектури Сходу й офіцерів, які, відповідно до різних інтерпретацій, командували підрозділами міського гарнізону або ж відряджалися для виконання спеціальних доручень як військові радники-експерти.

Проявом залежності від ранньої Візантії були податки і митні збори, для стягування яких створили спеціальну установу – практиї (*πρακτεῖον*). Останній, вірогідніше за все, був об'єднаний у єдине управління (*βικαράτος*) з міським військовим контингентом балістаріїв. Здійснення адміністративно-фіскальних функцій (зокрема, виконання митно-податкових завдань) було, отже, прерогативою військових начальників. Тобто цивільна та військова влади перебували в одних руках, що загалом характерно для повноважень римського командного складу прикордонних районів. Третина акумульованих практиєм коштів надходила до державної скарбниці (*sacrae largitionum*), решта – спрямовувалася на потреби міської громади. Можна припустити, що утримання балістаріїв та ремонт укріплень здійснювалися за кошти, призначені для державного скарбу. Внаслідок реформи імператора Зиона урядовці міського самоврядування Херсона дістали право (швидше – були зобов'язані) самостійно витратити частину (з державної третини) митних зборів і податків на міську фортифікацію. Імперські військові намісники, якщо такі існували в Херсоні, втрачали право розпоряджатися місцевими коштами, котрі серед іншого йшли і на їх утримання. Зібрані кошти були, отже, спрямовані на відновлення оборонних мурів та конкретно так званої вежі Зиона. Для технічної та організаційної допомоги під час відновлення стін використовувалася традиційна практика залучення кадрових візантійських офіцерів.

Поширення імператором Зином на Херсон – місто, що офіційно не входило у кордони імперії, – фінансової постанови 485/6 р., сутність якої полягала в перекладанні доволі клопіткої фінансово-господарської праці з плечей представників центральної адміністрації на керівництво провінційних магістратів, дозволяє зробити декілька важливих висновків. З одного боку, ця постанова слугує додатковим непрямим аргументом на користь того, що херсонські балістарії посідали офіційний статус регулярної імперської військової частини, оскільки саме їх вікаріат стягував у місті збори, що належали загальнодержавній скарбниці. Інакше в чому ж тоді полягав “дар Зиона”? З другого боку, Зинова постанова знаменує собою не послаблення, а посилення імперського контролю над Херсоном, як і над іншими муніципальними центрами в межах офіційних кордонів Східної імперії, оскільки вплітала керівників

місцевого самоврядування в структуру імперського бюрократичного апарату, покладаючи на них функції, раніше закріплені за представниками центральних органів влади. Останні в такий спосіб дещо розвантажувалися, а централізація поглиблювалася. Міжнародно-правовий статус Херсонеса в IV–V ст. необхідно визначити як своєрідну модель поєднання міської елевтерії (яку імператори не скасовували, а, якщо вірити DAI, навпаки підтверджували) та досить щільної залежності міста в військовій та фінансовій сферах від імперських властей. Статусом “свободи” нерідко наділялися міста у внутрішніх районах імперії, проте географічна відособленість Херсонеса надає його випадку певної пікантності, присмаку незалежності. Як бачимо, своєрідність статусу Херсона наприкінці V ст. впливає з вивчення напису Зинона: Херсонес, що мав усі ознаки візантійського провінційного центру, називав себе “одним із його [Зинона] міст”, підкорявся рішенням імператора, місто, на теренах якого збиралися візантійські торгові мита й податки, а гарнізон підкорявся імперським офіцерам, формально залишався незалежним від Римської імперії, як і інші її “самоврядні” поліси” [392, с. 530].

ВИСНОВКИ

На початку нашої роботи ми поставили мету з'ясувати ймовірність відтворення історії митних відносин у Північному Причорномор'ї доби античності. Нині по завершенні дослідження можемо з впевненістю твердити, що цю мету досягнуто: здійснено в цілому прийнятну реконструкцію митної історії античних поселень Північного Понту з урахуванням істотної своєрідності джерельної бази та специфіки розгортання вітчизняної історіографічної традиції. Розв'язано комплекс наукових завдань у джерелознавчій, історіографічній та конкретно-історичній сферах.

1. Доведено, що проксенічні акти давньогрецьких полісів і Боспору, що надавали нагороджуваним іноземцям не лише право безмитності, але також і низку інших вагомих привілеїв, зокрема громадянство, право придбання землі і дому, залишали своє значення важелів регулювання зовнішньоторговельної діяльності держав не тільки в класичний і ранньоелліністичний періоди, але й пізніше. Цілі надання проксеній були відмінні – економічні, політичні, соціальні, гуманітарні, дипломатичні тощо, але така їхня митна складова, як недоторканість особи і майна та звільнення від оплати портових процедур, залишалася незмінною впродовж століть.

2. Аналіз комплексу пільг і привілеїв та їх хронологічного розташування за псефісами різних епох, дозволив з'ясувати особливості “проксенічного набору” кожної північнопонтійської держави та простежити еволюцію призначення проксенічних актів від доби класики до епохи римського домінування.

3. Аналіз географічного походження адресатів проксеній (первинного громадянства проксенів) повністю співвідноситься з відомостями про географію економічних контактів причорноморських громад, отриманими з інших джерел – наративів, епітафій, маркування амфорних клейм тощо.

4. Порівнюючи між собою проксенічну діяльність держав Північного Понту, варто відзначити, що на Боспорі вже в IV ст. до н. е. право видання проксеній – традиційна прерогатива народних зборів полісів – було узурповане монархами. Останні надавали безмитність, громадянство, право володіння **не-**

рухомістю в межах “усього Боспору”, що говорить про досить раннє перетворення пантікапейської тиранії на територіальну загальнобоспорську державу. В добу пізньої класики та раннього еллінізму дарування іноземним громадянам **безмитності** на Боспорі та в Ольвії відіграло переважно економічну, **зовнішньоторговельну** роль. Одночасно з використанням проксеній Боспор одним з перших з-посеред причорноморських держав почне використовувати більш прогресивну форму врегулювання зовнішньоекономічних відносин – міжнародні договори та зовнішньополітичні публічні акти, існування яких з Афінами і Мітіленою підтверджується з інших джерел. Найдовше з усіх причорноморських держав дієвість проксенії, як інституту міжнародних відносин, зберігав до III ст. н. е. Херсонес Таврійський. Особливістю його проксенічного протоколу було, по-перше, відсутність дару безмитності, по-друге, послідовне надання проксенам херсонеського громадянства. Причому в усіх проксеніях завжди підкреслюється рівність природних та натуралізованих громадян міста, що може пояснюватися різними причинами: від пишності урочистої формули нагородження громадянством до усунення певних відмінностей між окремими групами громадян, що могла існувати в минулому.

5. Проведення формулярно-дипломатичного аналізу проксенічних псефісм дозволило укласти загальний абстрактний протокол такого роду публічних актів, а на його основі – схарактеризувати особливості конкретних протоколів проксеній різних міст у різні часи. В результаті було доведено, що відсутність у мотивувальній частині проксеній прямих указівок на митно-торговельну мету під час дарування пільг і привілеїв далеко не обов'язково є вказівкою на те, що ці акти не мали зовнішньоекономічного призначення.

6. Ретельне дослідження офіційного листування Херсонеса і Тіри з адміністрацією римської провінції Нижня Мезія та імператорським урядом з приводу митно-податкових взаємин (кінець II – початок III ст.) дозволило з'ясувати ступінь фінансової залежності цих полісів від імперії, механізм розв'язання спірних фінансово-фіскальних ситуацій, підтвердити актуальність для Херсонеса загальноімперської фіскальної практики, відповідно до якої стягування місцевих податків і митних зборів у прикордонних провінціях, зонах відповідальності римських легіонів, було покладено на армійське керівництво.

7. Дослідження інформативного потенціалу боспорських та херсонеських посвячувальних і будівельних написів, а також окремих фрагментів нарративних джерел пізньоантичної доби дозволило в основних рисах реконструювати структуру і функції низки офіційних інституцій, відповідальних за розв'язання митно-податкових завдань, а також характер зв'язків із Римською імперією.

8. З'ясовано, що система дрібного фіскального відкупу на Боспорі перших століть нашої ери контролювалася колегією економів (відповідальними за передачу мита на відкуп), чиновники якої належали до вищих ланок **бюро-кратичного** апарату царства. Вони разом з іншими державними сановниками та приватними судновласниками входили до складу горгіпійського релігійного союзу, що перебував під верховним покровительством Посейдона й височайшим патронатом царя. Савромат II не тільки не переймався з приводу особистого спілкування збирачів мита і платників мита, але й щедро посприяв союзу: дарував разове звільнення вантажу хліба від експортного мита. Всі фінансові надходження боспорського “бюджету” мав контролювати, а той акумулювати спеціальний урядовець – начальник звітів, якого сучасні фахівці уподібнювали міністру фінансів держав новітнього часу. Для пізньоантичної доби епіграфічні джерела не дають нам такої розгорнутої картини фіскально-адміністративного устрою царства, як для II–III ст., тим не менш наявні пам'ятки змушують припускати існування тенденції на спрощення державного апарату, зовнішнім виразом чого стало об'єднання в руках обмеженого кола урядовців великої кількості функцій. Зокрема, можна припустити, що митно-податкові питання на їх різних рівнях вирішувалися стратегами та комесом (комітом).

9. Доведено, що в пізньоантичному Херсонесі поряд із існуванням власного міського гарнізону, більш менш тривалий час дислокувалися регулярні війська імперії: вексиларії I Італійського та II Геркулієвого легіонів, XI Клавдієвого легіону та вершників далматів. Від останньої чверті IV ст. дійшла згадка про начальника балістаріїв, а від кінця V ст. – про гарнізон “відданих балістаріїв”, управління (вікаріат) яких було об'єднано в одну структуру з практионом (митницею). Відповідно до традиційної практики

імперії саме балістарії стягували митні збори і, можливо, інші різновиди непрямих місцевих податків.

10. Детально простежено хід та результати історіографічної дискусії з приводу походження і природи загону херсонеських балістаріїв. Спосіб його комплектування, тактика, участь у стягуванні мита, присутність у херсонеських написах поряд зі згадками балістаріїв імен, посад і титулів вищих імперських офіцерів і урядовців – нічим не суперечить практиці, пов'язаній з римськими регулярними частинами, дислокованими в межах імперії. В зв'язку з цим стверджено, що політико-правовий статус Херсонеса наприкінці V ст. і, вірогідно, пізніше суміщав у собі збереження вже традиційної для міста елевтерії з досить сильною фіскально-фінансовою залежністю від імперії та беззастережним визнанням вищого суверенітету імператорів.

11. Усебічне вивчення найважливіших наративних джерел, що дотичні до проблем історії торговельної діяльності та митно-податкових відносин у Північному Понті – “Корпусу промов” Демосфена, “Трапедзитської промови” Ісократ, “Борисфенітської промови” Діона Хризостома, трактату “Про управління імперією” Константина VII Багрянородного, “Житій святих єпископів Херсонських”, окремих фрагментів Геродота, Фукідида, Страбона, Плінія, Аппіана, Арріана, Амміана Марцелліна тощо, на предмет вірогідності їхніх повідомлень у співвідношенні з інформацією інших видів історичних джерел дозволило запропонувати комплексну реконструкцію митно-податкової діяльності в щільному зв'язку з зовнішньополітичним міжнародно-правовим статусом Тіри, Ольвії, Херсонесу і Боспору та їх взаємодією з Римом.

12. У результаті детального дослідження розгортання історіографічної ситуації, створеної внаслідок появи гіпотези Ростовцева – Орешникова про “першу елевтерію”, надану Херсонесу Юлієм Цезарем, зроблено декілька нових принципових висновків. По-перше, доказова база гіпотези ґрунтується переважно на умоглядних судженнях, досить не надійно підкріплених матеріальними доказами. По-друге, перетворенню гіпотези на нібито факт історичної дійсності, який прийняли всі наступні історичні публікації, сталося внаслідок низки **позанаукових** обставин. По-третє, в еволюції гіпотези “першої елевтерії” **простежуються** цикли зміни поколінь дослідників, щось на кшталт

бінарної опозиції “батьків і дітей” в науці. По-четверте, встановлено, що коли б не була надана Херсонесові так звана перша елевтерія (у 46 р. до н. е. Цезарем, у 25/4 р. до н. е. Августом, у 49/50 р. н. е. Клавдієм), і чи була вона взагалі, до часів Антоніна Пія Херсонес був неспроможний послідовно реалізовувати даний статус, незалежність тривалий час мала формальний характер, елевтерію місто відновило (або встановило) лише в середині 140-х рр. н. е. завдяки допомозі посольства зі своєї метрополії Гераклеї Понтійської. А встановивши (відновивши) цю елевтерію, Херсонес виявився в змозі її підтримувати (боронити від зазіхань варварів чи Боспору) тільки за рахунок дислокованої в місті римської вексиліяції.

13. Ґрунтовний розгляд питання політико-правового статусу Тіри та наповнення конкретним змістом її митно-податкового імунітету в літературі останньої чверті минулого століття дозволив помітити, що історіографічна ситуація навколо проблеми *immunitas* Тіри де в чому схожа на трансформації гіпотези “першої елевтерії” Херсонеса. Йдеться про наявність майже діаметрально протилежних коливань в окремих оцінках, що співпали зі зміною поколінь істориків. Вітчизняна історіографія загалом виходила не з юридичних нюансів політико-правового положення Тіри в перші століття нашої ери, а з факту її реальної залежності від імперії. Розрив із цією традицією стався в 1990-х рр., коли в працях Н. О. Сон і В. М. Зубаря було проголошено формально незалежний статус тірійської громади впродовж усієї римської доби. Плідна творча діяльність цих авторів призвела до того, що в багатьох українських академічних та навчальних виданнях концепція автономного статусу Тіри і пов’язаного з нею митного імунітету набула щонайширшого розповсюдження. На нашу думку, констатація факту формальної незалежності (автономії) Тіри нам нічого не дає, оскільки, з одного боку, в джерелах відсутні прямі вказівки, що Тіра була поза межами імперських кордонів (як відсутні й протилежні), з другого боку, в межах імперії існувало чимало формально автономних і формально незалежних громад, наділених митно-податковими привілеями. Нічого унікального, таким чином, у становищі Тіри не спостерігається: попросту римським урядовцям удалося віднайти щодо Тіри якусь локальну

форму інтеграції місцевої громади до провінційно-римських структур, якийсь конкретний варіант інкорпорації полісу тиритів до складу імперії.

14. У розв'язанні проблеми римських субсидій Боспору або боспорських виплат Римові в II–III ст. н. е. ми переконані, що тлумачити мету боспорської делегації царя Євпатора (153/4–173/4) до провінційного римського намісника через призму значно пізніших повідомлень Зосими не буде до кінця коректним. Так, під час згадки цього посольства у Лукіана (Luc. Alex. vel. Pseudopr., 57, 31–34) сказано, що воно прямувало до Віфінії по виплати (*σύνταξις*), тоді як Зосима пише про надання боспоритам дарів (*δῶρα*), за рахунок яких ті втримували варварів подалі від імперських кордонів (Zosim. I, 31, 2). Термін “синтаксис” можна тлумачити двояко: як римські субсидії Боспору, так і боспорську данину Римові. Проте, ситуація на північних понтійських просторах на межі II–III ст. та в другій половині III–IV ст. була кардинально відмінною. І якщо Рим у відсутності серйозної небезпеки на понтійських рубежах імперії не відмовлявся від стягування данини з Тіри і Херсонеса, що були наділені частковими митними пільгами, чому тоді він мав відмовлятися від фінансових надходжень з набагато економічно могутнішого Боспору? Крім того в одному з документів боспорського царя Реміталка (131/2–153/4) згадується “його” куратор. Практика надсилання опікунів над фіскальними ресурсами імперських міст і провінцій широко відома в цей час. Такої долі, як бачимо, не уникнули і “закордонні” **північнопричорноморські** центри. На нашу думку, функції боспорського куратора полягали не стільки в обмеженні фінансової незалежності царства, скільки в контролі за точністю нарахувань і термінами сплати боспорськими царями данини імперії. В цьому зв'язку промовистою є згадка Амміаном Марцелліном (Amm. Marc., XXII, 7, 10) прохання боспорських послів у 362 р. поновити з імператором Юліаном традиційні відносини на підґрунті внесення царством щорічної данини.

15. Особлива увага, приділена історіографічній дискусії навколо **походження**, складу і підпорядкованості херсонеського загону балістаріїв, відомого з епіграфічних пам'яток останньої чверті IV ст. й останніх десятиліть V ст. та з трактату “De administrando imperio” X ст., дозволила не тільки значно чіткіше уявити статус Херсонеса в пізньюантичну добу та організацією його митно-

податкового відомства, про що вже йшлося, але й зробити низку важливих історіографічних висновків. Зокрема, простежено набори аргументів та засоби доказування, застосовувані учасниками дискусії, серед яких подекуди не останнє місце займала демонстрація ілюстративного матеріалу – прорисовок текстів епіграфічних пам'яток. Також дослідники впродовж дискусії активно застосовували інформацію, отриману з агіографічного джерела “Життя святих єпископів Херсонських”, якою намагалися заперечити або підтвердити справедливість положень іншого наративу – трактату Константина **Багрянородного** “Про управління імперією”. Обидва дослідники, В. М. Зубар і К. **Цукер-ман**, навколо сперечань яких фактично оберталася вся дискусія, по різному оцінювали природу 53-ї глави “De adm. imp.”, що відповідним чином відбивалося на їхніх інтерпретаціях епіграфічних пам'яток та призводило до суттєвої різниці в загальних висновках. Перший вважав 53-ю главу виписками з херсонських офіційних хронік, другий – історичним памфлетом, політичною метою якого була легітимація особливого статусу в імперії середньовічного Херсона. Якщо В. М. Зубар в історіографії 1990-х рр. запропонував рішуче відійти від усіх попередніх оцінок статусу пізньоантичного Херсона, проголосивши його формально незалежним від Римської імперії, то висновки К. Цукермана на іншому рівні накопичення знань фактично закликали до відновлення “дозубарівської” концепції, відповідно до якої залежність Херсонеса від імперії була встановлена досить рано (ледь не пізніше III ст.) й перейшла у спадок від Риму ранній Візантії. Таким чином, нами було продемонстровано, що така зміна історіографічних оцінок окресленої проблеми має синусоїдний хвилеподібний характер: кожне нове покоління дослідників виступає не тільки як продовжувачі попередньої традиції, але й як її послідовні критики, в чому знову ж таки проявляється феномен “батьків та дітей” у науці.

Насамкінець, варто зупинитися на головних тенденціях взаємодії торговельно-економічної активності суспільства з митно-податковою діяльністю держави, як вони проявлялися в античності на півночі Причорномор'я – регіону щільно інтегрованого в середземноморські економічні й політичні структури. Цілеспрямований вплив держави на виробництво і розподіл матеріальних благ – це економічна політика. Вона не існує без торговельної політики з її методами

митного регулювання. Сукупність таких методів є митною політикою, яка головним чином обслуговує зовнішньоекономічну та податкову сфери. Серед цілей митної політики – виконання фіскальних завдань, задоволення торговельних і виробничих потреб, вирішення дипломатичних та міжнародних питань, розв'язання військових та зовнішньополітичних проблем, виконання гуманітарних місій тощо.

Досить складним є питання про існування митної політики античних полісів. Багато фахівців узагалі вважають некоректним навіть порушувати таке питання щодо традиційних аграрних суспільств, якими, безсумнівно, були тирійська, ольвійська і херсонеська громади, Боспорське царство та Римська імперія. Тому в більшості сучасних досліджень загальним стало твердження, що грецькі міста-держави, елліністичні монархії та імперія не проводили свідомої економічної політики. З огляду на те, що античні й середньовічні держави, як правило, не втручалися в процес виробництва, майже не прагнули його регулювати і, тим більше, не збиралися ним керувати, вважається, що митна політика зародилася не раніше, ніж у XVIII–XIX ст. Однак залишається фактом, що античні держави методами митного регулювання намагалися вирішувати фіскальні питання та зовнішньополітичні проблеми, а подекуди й сприяти зміцненню власного виробництва. Отже, тезу про відсутність торговельної (у тому числі митної) політики можна вважати односторонньою. Як зазначає Л. П. Маринович, наявні джерела дозволяють, принаймні щодо Афін, стверджувати, що така політика мала місце. Ми впевнені, що не тільки Афіни, а й еллінські держави Північного Причорномор'я проводили власну торгівлю й, відповідно, митну політику, якщо не постійно, то хоча б у періоди своїх економічних злетів. Ці держави використовували такі методи: законодавчу регламентацію фінансової сфери, встановлення монополії на торгівлю певними групами товарів, надання пільг під час сплати мита і проходження портових процедур, дарування права торгівлі без мита конкретним індивідам та державам.

Тіра, Ольвія, Херсонес та поліси Боспору з перших десятиліть свого існування розвивали власні митні системи відповідно до загальноеллінської практики. Тогочасна митна справа не була виділена в окрему галузь, а

утворювала разом з податковою справою єдину сферу державної діяльності. Основною функцією митної діяльності залишалася фіскальна, проте час від часу вона виконувала регулятивно-економічні, статистичні, міжнародні й військово-політичні завдання, гуманітарні місії тощо.

Боспорські володарі заради збільшення обсягів експортованого збіжжя йшли на прогресивне зниження ставок вивізного мита відповідно до збільшення суми угоди. Подібна тарифна політика зафіксована спеціальним декретом середини IV ст. до н. е. з міста Мітілени на о. Лесбосі. Документ засвідчує підтвердження вже традиційної практики. Аналіз міжнародної ситуації останніх десятиліть V – початку IV ст. до н. е. дозволяє припустити, що природа мітіленських пільг не була суто економічною. Виявлено достатньо політичних причин для Боспору не замикатися на торгових контактах виключно з Афінами – своїм найбільшим партнером, але закріплюватися й на інших вигідних ринках збуту, володарі яких подекуди перебували в стані воєнно-політичної конфронтації з Афінами. Даний приклад ілюструє, що митна політика античних держав виходила не з економічних, а скоріш із політичних інтересів.

Надання митних пільг, зокрема права безмитності, далеко не завжди диктувалося економічною доцільністю. Політичні мотиви нерідко були тут визначальними, що підтверджується низкою прикладів. Так, після 437 р. до н. е. ольвійським декретом на честь колишнього тирана Синопи Тимесилея та його брата Теопропа обом політичним вигнанцям, ймовірно колишнім ольвійським союзникам, даровано громадянські права (політію) та безмитність (ателію). Після зруйнування землетрусом 227 р. до н. е. Родосу, внаслідок чого загинула більша частина його верфей та інших об'єктів портової інфраструктури, елліністичні монархи та громади, зацікавлені у відродженні цього важливого посередницького центру Середземномор'я, принесли родосцям великі дари. За повідомленням Полібія, сіракузькі тирані Гієрон і Гелон, між іншим, звільнили від мита 50 подарованих родосцям триліктювих катапулт і родоські судна, що прямували в Сіракузи. Сирійський цар Селевк Каллінік звільнив родосців від мита з суден, що прибували в його царство. 174 р. н. е. херсонесити почесним декретом дарували прокуратору провінції Нижня Мезія Т. Аврелію Кальпурніану Аполлоніду, до компетенції якого належав контроль за

Херсонесом, та його дружині Аврелії Пауліні, яка була причетна до благодійницької діяльності в місті, низку почесних нагород і вагомих привілеїв, серед яких звільнення від митних процедур та портових зборів. У цьому акті не можна не помітити дипломатичного підтексту, який переважає всі інші причини нагородження. Підтримка політичних біженців, допомога в подоланні наслідків стихійного лиха, дарування проксенії впливовому іноземному урядовцю, від якого залежала доля цілого міста, демонструють, що запровадження певних митних пільг диктувалося не лише економічними, але й політичними, дипломатичними, філантропічними та гуманітарними причинами.

Попри те, що еллінські держави Північного Причорномор'я належали до далекої північно-східної периферії античної цивілізації, вони проходили ті самі етапи розвитку й були підвладні тим самим закономірностям, що і внутрішні, центральні регіони Середземномор'я. Подекуди причорноморські центри знаходилися на передньому плані найновіших соціально-економічних і міжнародно-правових тенденцій, у тому числі і в митній діяльності. Завдяки активній ролі Понту в забезпеченні Еллади високоякісним збіжжям у V–IV ст. до н. е. Боспор, найбільший постачальник хліба, наприкінці класичної доби, на самому початку IV ст. до н. е., у відносинах зі своїм головним торговельним контрагентом Афінами відійшов від традиційної для еллінів форми надання митних привілеїв через індивідуальні акти – проксенії, перейшовши до передової форми міждержавного зовнішньоекономічного і політичного договору. Протягом епохи еллінізму, незважаючи на поступове скорочення свого зернового потенціалу, Боспор поряд із Сицилією та Єгиптом продовжував виступати як найпотужніший експортер зерна в грецькому світі. Хоча його ринок збуту поступово обмежувався Причорноморським регіоном, римська блокада Босфору і Дарданелл, яка унеможливила торгівлю Причорномор'я з Егеїдою та Середземномор'ям, поставила крапку в антиримській боротьбі енергійного Мітридата VI Євпатора. У римський час масштаби торговельної діяльності Тіри, Ольвії, Херсонеса і Боспору потрапляють під домінуючий економічний вплив римських провінцій та обмежуються Причорноморським регіоном. Проте, римський протекторат і митні пільги стають запорукою нового економічного розквіту, що найвиразніше помітно було в тирійському випадку.

В античності митна діяльність чорноморських держав виконувала **переважно** фіскальну функцію, будучи зорганізованою офіційними особами через колегії виборних міських магістратів та дрібні асоціації приватних відкупників податків. Зрештою, низка фактів свідчить про елементи захисної, статистичної та регулятивної функцій митних систем. Приміром, у IV ст. до н. е. Ольвія дозволяє безмитне провезення грошей з коштовних металів через свій кордон, але забороняє їх обіг на теренах держави, змушуючи обмінювати їх на ольвійську мідь. Тоді ж, за свідченнями Демосфена, боспорські митники-елліменісти фіксували в спеціальних митних списках проходження через пантікапейський порт усіх вантажів, навіть транзитних і звільнених від митного оподаткування. На межі IV–III ст. до н. е. Херсонес, виявляючи монопольні тенденції, забороняє вивозити хліб будь-куди, крім власне херсонеського ринку, хоча приватна хлібна торгівля і не скасовується. Отже, в умовах функціонування відкупної системи, на тлі успішного виконання свого головного фіскального завдання, митні органи античних держав Північного Причорномор'я активно включаються в реалізацію найсучасніших на той час функцій економічної, зокрема торговельної, політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. *Аммиан Марцеллин*. Римская история (Res Gestae) / Аммиан Марцеллин ; пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. – СПб. : Алетейя, 2000. – 576 с. – (Античная библиотека. Античная история).
2. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / под ред. В. И. Кузищина. – СПб. : Алетейя, 2000. – 608 с.
3. Антология эпиграфических памятников Херсонеса в русских переводах // *Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса* / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Х. : Майдан, 2001. – С. 706–716.
4. *Антонова И. А.* Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманнские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды / И. А. Антонова, В. П. Яйленко // ВДИ. – 1995. – № 4. – С. 58–86.
5. *Аппиан Александрийский*. Римская история / Аппиан Александрийский ; пер. с греч. – М. : АСТ, Ладомир, 2002. – 878 с.
6. *Аристотель*. Политика / Аристотель ; пер. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова. – М. : АСТ, 2002. – 393 с.
7. *Арриан, Флавий*. Диспозиция против аланов / Флавий Арриан ; вступ. ст., пер. и коммент. А. К. Нефёдкин // *Stratum plus*. – 1999. – № 3. – 173–188 [**Электронный** ресурс]. – Режим доступа : <http://xlegio.ru/sources/arrianus/dispositio.htm>
8. *Арриан, Флавий*. Тактическое искусство / пер., коммент., вступ. статьи А. К. Нефёдкина. – СПб. : Фак-т филологии и искусств СПбГУ ; Нестор–История, 2010. – 286 с. – (Fontes scripti antique).
9. *Болтунова А. И.* Надпись под статуей из Горгииппии / А. И. Болтунова // СА. – 1958. – XXVIII. – С. 110–116.
10. *Болтунова А. И.* Новые эпиграфические материалы из Горгииппии / А. И. Болтунова // ВДИ. – 1982. – № 3. – С. 61–66.

11. *Бутягин А. М., Бехтер А. П.* Новые надписи из Мирмекия / А. М. Бутягин , А. П. Бехтер // *ΕΓΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ: Антиковедческо-историографический сборник* памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928–2004). – СПб.: Нестор-История, 2007. – С.72–81.
12. *Вегетий, Флавий Ренат.* Краткое изложение военного дела / Флавий Вегетий Ренат // *Военная мысль античности: сочинения древнегреческих и византийских авторов* / сост. К. Королева ; прилож. Г. Кантора. – М. : АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – С. 264–382. – (Классическая военная мысль).
13. *Виноградов Ю. Г.* Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса / Ю. Г. Виноградов // *ВДИ.* – 1996. – № 1. – С. 48–60.
14. *Виноградов Ю. Г.* Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея / Ю. Г. Виноградов, В. П. Толстиков., Ф. В. Шелов-Коведяев // *ВДИ.* – 2002. – № 4. – С. 58–75.
15. *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана* / пер. С. Н. Кондратьева; под ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – 384 с. – (Античная библиотека. Античная история).
16. *Геродот.* Истории в дев'яти книгах / Геродот ; пер., передмова та прим. А. О. Білецького. – К. : Наук. думка, 1993. – 575 с.
17. *Граков Б. Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии / Б. Н. Граков // *ВДИ.* – 1939. – № 3. – С. 231–316.
18. *Граков Б. Н.* Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее / Б. Н. Граков // *ИГАИМК.* – 1934. – Вып. 104.
19. *Демосфен.* Речи : в 3 т. / Демосфен ; пер. с древнегреч., отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. 1. – 608 с. ; Т. 2. – 544 с. ; Т. 3. / С. И. Радциг. – М., 1996. – 624 с.
20. *Дигесты Юстиниана.* – Т. VI : в 2 полутамах. – Полутом 1 : кн. XXXVII–XL ; Полутом 2 : кн. XLI–XLIV ; Т. VII : в 2 полутамах. – Полутом 1 : кн.

- XLV–XLVII ; Полутом 2 : кн. XLVIII–L / пер. с лат. под ред. Т. Кофанова. – М. : Статут, 2005. – 1292 с.
21. *Дион Хрисостом. XXXVI. Борисфенитская речь, произнесенная Дионом на его родине / Дион Хрисостом // Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1890. – Т. I. – Греческие писатели. – С. 171–178.*
22. *Дионисий Александрийский (Периэгет). Описание ойкумены / Дионисий Периэгет ; вступ. ст., пер. с др-греч., ком. Е. В. Илющечкиной // ВДИ. – 2005. – № 4. – С. 214–231 ; 2006. – № 1. – С. 234–245.*
23. *Евтропий. Бревиарий от основания Города / Евтропий ; пер. с лат. Д. В. Кареева, Л. А. Самуткиной ; вступ. ст., коммент., библиогр. список Д. В. Кареева ; прилож. Л. А. Самуткиной ; отв. ред. И. В. Кривушин. – СПб. : Алетейя, 2001. – 305 с. – (Античная библиотека. Античная история).*
24. *Жития святых епископов Херсонских (в грузинской минее) // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры : в 2 ч. – Х. : Майдан, 2005. – Ч. 2. – С. 1274–1281.*
25. *Жития святых епископов Херсонских (пер. греч. версии) // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры : в 2 ч. – Х. : Майдан, 2005. – Ч. 2. – С. 1255–1274.*
26. *Жития святых епископов Херсонских в грузинской минее. I. Вступительная статья В. В. Латышева. II. Перевод грузинского текста прот. К. Кекелидзе // ИИАК. – СПб., 1913. – № 49. – С. 75–88.*
27. *Жития святых епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К. // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. – Харьков : Антиквa, 2012. – Т. 1. – 416 с.*

28. *Зосим*. Новая история / Зосим // *Scythica et Caucasica*. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / собрал и издал с русским переводом В. Латышев. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1890. – Т. I : Греческие писатели. – С. 787–810.
29. *Исократ*. Речи. Письма / Исократ ; пер. под ред. К. М. Колобовой. – XVII. “Банкирская” речь (Трапедзитик) / пер. Н. Н. Залесского // ВДИ. – 1968. – № 4. – С. 209–216.
30. *Карышковский П. О.* Новые тирасские надписи / П. О. Карышковский // Античная Тира и средневековый Белгород. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 76–88.
31. *Карышковский П. О.* Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды / П. О. Карышковский // ВДИ. – 1959. – № 4. – С. 111–131.
32. *Кассий Дион Коккейан*. Римская история. Книги LXIV–LXXX / пер. с древнегреч. под ред. А. В. Махлаюка ; комментарии и статья А. В. **Махлаюка**. – СПб. : Филолог. фак-т СПбГУ ; Нестор-История, 2011. – 456 с. – (Fontes scripti antiqui).
33. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей / Константин Багрянородный; под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М. : Наука, 1989. – 496 с.
34. Корпус боспорских надписей / под ред. В. В. Струве, М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича и др. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 951 с.
35. *Кругликова И. Т.* Новые эпиграфические памятники из Горгии / И. Т. Кругликова // ВДИ. – 1967. – № 2. – С. 182–197.
36. *Кузнецов В. Д.* Новые надписи из Фанагории / В. Д. Кузнецов // ВДИ. – 2006. – № 1. – С. 155–172.
37. *Кузнецов В. Д.* Новые надписи из Фанагории / В. Д. Кузнецов // ВДИ. – 2007. – № 1. – С. 227–243.
38. *Латышев В. В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России / В. В. Латышев. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1896. – 143 с. + 13 табл.

39. *Лисий*. Речи / Лисий ; пер. С. И. Соболевского ; авт. предисл. Л. П. Маринович и Г. А. Кошеленко. – М. : Ладомир, 1994. – 373 с.
40. *Лукиан Самосатский*. Сочинения : в 2 т. / Лукиан Самосатский. – Т. 2 / под общ. ред. А. И. Зайцева. – СПб. : Алетейя, 2001. – 538 с. – (Античная библиотека. Античная литература).
41. *Маврикий*. Стратегикон / Маврикий ; изд. подг. В. В. Кучма. – СПб. : Алетейя, 2004. – 256 с. – (Византийская библиотека. Исследования).
42. *Макаров И. А.* Новые надписи из Херсонеса Таврического / И. А. Макаров // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 83–97.
43. *Макаров И. А.* Новые эпиграфические данные о римском военном присутствии в Таврике / И. А. Макаров // ВДИ. – 2010. – № 3. – С. 60–71.
44. Надписи Ольвии (1917–1965) / под ред. Т. Н. Книпович, Е. И. Леви. – Л. : Наука, 1968. – 133 с.
45. *Панов А. Р.* Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. / А. Р. Панов. – Арзамас : Арзамасский государственный педагогический институт, 2008. – 359 с.
46. *Панов А. Р.* Боспорское царство во внешнеполитических планах Рима в 47–46 гг. до н. э. // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 195–204.
47. *Платон*. Держава / Платон ; пер. з давньогрец. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
48. *Плутарх*. Избранные жизнеописания: в 2 т. / Плутарх ; [пер. с древнегреч. ; сост. и прим. М. Томашевской]. – М. : Правда, 1990. – Т. 1. – 592 с.; Т. 2. – 608 с.
49. *Полибий*. Всеобщая история: в 3 т. / Полибий; [ред. А. Я. Тыжов; пер. Ф. Г. Мищенко]. – СПб. : Наука, Ювента, 1994. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – СПб., 1995. – 422 с.; Т. 3. – 384 с.
50. *Полиэн*. Стратегемы / Полиэн ; [пер. с греч. под общ. ред. А. К. Нефёдкина]. – СПб. : Евразия, 2002. – 608 с.

51. Присяга граждан Херсонеса Таврического / [греч. текст с русским пер. и крат. объяснениями акад. В. В. Латышева]. – Севастополь : Типо-литография Д. О. Харченко, 1902. – 16 с.
52. *Псевдо-Аристотель*. Афинская полития / Псевдо-Аристотель // Античная демократия в свидетельствах современников / издание подгот. Л. П. Маринович и Г. А. Кошеленко. – М. : Ладомир, 1996. – С. 27–86.
53. *Псевдо-Аристотель*. Экономика / Псевдо-Аристотель; пер. Г. А. Тароняна // ВДИ. – 1969. – № 3. – С. 217–242.
54. *Псевдо-Арриан*. Объезд Эвксинского Понта / Псевдо-Арриан // ВДИ. – 1948. – № 4. – С. 226–238.
55. *Псевдо-Ксенофонт*. Афинская полития // Античная демократия в свидетельствах современников / Изд. подгот. Л.П. Маринович и Г.А. Кошеленко. – М.: Ладомир, 1996. – С. 87-100.
56. *Псевдо-Скилак Кариандский*. Перипл обитаемого моря... / [пер., вступ. ст. и коммент. Ф. В. Шелова-Коведяева] // ВДИ. – 1988. – № 1. – С. 253–266; № 2. – С. 260–269.
57. *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи из Херсонеса / М. И. Ростовцев // ИИАК. – СПб., 1907. – Вып. 23. – С. 1–20.
58. *Сапрыкин С. Ю.* А. Р. Панов. Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. – Арзамас: Арзамасский государственный педагогический институт, 2008. – 359 с. // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 174–183.
59. *Сапрыкин С. Ю.* К проксенической деятельности Никония / С. Ю. Сапрыкин // *ΕΓΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ*: Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928–2004). – СПб.: Нестор-История, 2007. – С. 63–71.
60. *Сапрыкин С. Ю.* Херсонесская проксения синопейцу / С. Ю. Сапрыкин // ВДИ. – 1998. – № 4. – С. 41–65.

61. Сапрыкин С. Ю., Ермолин С. А. Римский флот на Боспоре: новая латинская надпись из Пантикапея // ВДИ. – 2010. – № 3. – С. 72–84.
62. Светоний, Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / Гай Светоний Транквилл ; пер. с лат., предисл. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман. – М. : Правда, 1988. – 512 с.
63. Соломоник Э. И. Греческие надписи из Херсонеса / Э. И. Соломоник // ВДИ. – 1996. – № 4. – С. 43–53.
64. Соломоник Э. И. Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени / Э. И. Соломоник. – Симферополь : Таврия, 1990. – 110 с.
65. Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического: Тексты, перевод, комментарии / Э. И. Соломоник. – М. : Наука, 1983. – 94 с.
66. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К. : Наукова думка, 1964. – 196 с.
67. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи / Э. И. Соломоник. – К. : Наукова думка, 1973. – 283 с.
68. Страбон. География в 17 книгах / Страбон ; пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского; общ. ред. С. Л. Утченко, ред. пер. О. О. Крюгер. – М. : Ладомир, 1994. – 943 с.
69. Суров Е. Г. Новая херсонесская надпись / Е. Г. Суров // ВДИ. – 1960. – № 3. – С. 154–158.
70. Тацит, Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История / Публий Корнелий Тацит ; пер. с лат. – М. : АСТ; Ладомир, 2003. – 984 с.
71. Фемистий. Речи / Фемистий // ВДИ. – 1948. – № 3. – С. 259–265.
72. Фролов Н. А., Абрамзон М. Г. Античные монеты Херсонеса Таврического в собрании Государственного исторического музея (коллекция А. С. Коциевского) // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 51–95.
73. Фукидид. История / Фукидид ; ред., пер. Г. А. Стратановский, А. А. Нейхард, Я. М. Боровский. – Л. : Наука, 1981. – 543 с.

74. Хрестоматия по древней истории / под ред. акад. В.В. Струве. – М.: Учпедгиз, 1936. – Т.1. – 236 с.
75. Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту : в 3 т. / Цицерон ; пер. и коммент. В. О. Горенштейна; послесл. С. И. Ковалева. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 1. – 536 с. ; Т. 2. – М. ; Л., 1950. – 503 с. ; Т. 3. – М. ; Л., 1951. – 828 с.
76. Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея / М. А. Шангин // ВДИ. – 1938. – № 3 (4). – С. 72–87.
77. Шелов-Коведяев Ф. В. Новые боспорские декреты / Ф. В. Шелов-Коведяев // ВДИ. – 1985. – № 1. – С. 57–72.
78. Эней Тактик. О перенесении осады / Эней Тактик // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов / сост. К. Королева ; прилож. Г. Кантора. – М. : АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – С. 41–109.
79. *Constantine Porphyrogenitus. De administrato imperio* / Commentary by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, G. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. – London, 1962. – Vol. II.
80. *Constantine Porphyrogenitus. De administrato imperio* / Greek text ed. G. Moravcsik; Engl. transl. by R. J. H. Jenkins. – Washington, 1967. – Vol. I. – (Corpus Fontium Historiae Byzantinae).
81. *Dittenberger G. Sylloge inscriptionum Graecarum.* – Editio tertia / G. Dittenberger. – Bd. I–IV. – Lipsiae : Apud S. Hirzelium, 1915–1924. – Bd. I. – 1915. – 780 p. ; Bd. III. – 1920. – 402 p.
82. *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini : Graecae et Latinae* / Ed. V. V. Latyshev. – Vol. I–IV. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. (Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum. Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici. Edidit Basilius Latyshev. *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini : Graecae et Latinae.* – Vol. I–IV. – Petropoli :

- Acad. Sci. Petropol., MDCCCLXXXV, MDCCCCI, MCMXVI (1885, 1901, 1916). – VIII + 224 p. ; X + 359 p., ill. ; XII+ 594 p., 4 tab., ill.)
83. *Ioannes Lydus*. On Power or the Magistracies of Roman State / Ed. and transl. A. C. Bandy. – Philadelphia, 1983.
84. *Notitia dignitatum (Relacion de Dignatarios)* / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez. – Murcia (España). – 128 p.
85. *Notitia dignitatum* / ed. O. Seeck. – Berlin : Teubner, 1876 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/notitia.htm>
86. *Pollucis Onomasticon...* / Edidit et adnotavit E. Bethe. Fasc. I–III. Lipsiae, 1900–1937.
87. *Scythica et Caucasica*. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. – Т. I : Греческие писатели. – Вып. 1–3. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1890–1900. – VIII + 946 с. + 1 карта ; Т. II : Латинские писатели. – Вып. 1–2. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1904–1906. – I + 454 с. + 1 карта.

Література:

88. *Абрамзон М. Г.* Тема борьбы с племенами Европейской Сарматии и Скифии в монетной чеканке Римской империи / М. Г. Абрамзон // ВДИ. – 1999. – № 2. – С. 177–187.
89. *Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма / А. И. Айбабин. – Симферополь : Дар, 1999. – 350 с.
90. *Алексеева Е. М.* Горгияпия в системе Боспорского царства первых веков н. э. / Е. М. Алексеева // ВДИ. – 1988. – № 2. – С. 66–85.
91. *Алексеев Н. А.* Таможня и коммерции Херсона // *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры: В 2 ч. – Х.: Майдан, 2005. – Ч. 2. – С. 1592–1626.
92. *Андреева С. Э.* Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена / С. Э. Андреева // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки

- памятников. Материалы международной научной конференции. – Ч. II. – СПб.: [Б. И.], 2004. – С. 95–103.
93. *Анохин В. А.* Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К. : Наукова думка, 1986. – 183 с. + 40 табл.
94. *Анохин В. А.* Античные монеты Северного Причерноморья / В. А. Анохин. – Николаев : Возможности Киммерии, 1997. – 16 с. ; илл. – (Страницы истории Южной Украины; вып. 17).
95. *Анохин В. А.* История Боспора Киммерийского / В. А. Анохин. – К. : Одигитрия, 1999. – 254 с. ; илл.
96. *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.) / В. А. Анохин. – К. : Наук. думка, 1977. – 176 с.
97. *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э. / В. А. Анохин // Нумизматика и эпиграфика. – 1963. – Т. 4. – С. 3–88.
98. *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. А. Анохин. – К., 1989. – 128 с.
99. *Анохин В. А.* О начале эры Херсонеса Таврического / В. А. Анохин // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1963. – Т. 1. – С. 75 сл.
100. *Банников А. В.* Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия) / А. В. Банников. – СПб. : Филолог. фак-т СПбГУ ; Нестор-История, 2011. – 264 с. – (Historia Militaris).
101. *Баранов И. А.* Административное устройство раннесредневекового Херсонеса / И. А. Баранов // МАИЭТ / ред.-сост. А. И. Айбабин. – Симферополь : Таврия, 1993. – Вып. 3. – С. 137–145.
102. *Белох Ю.* История Греции / Пер. с нем. М. Гершензона. – Т.1. – М.: Издание К.Т. Солдатенкова, 1897. – 527 с.
103. *Бертье-Делагард А. Л.* Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса / А. Л. Бертье-Делагард // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т. 16. – С. 45–88.

104. *Берхем, ван Д.* Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина / Берхем, ван Д. ; пер. с фр. А. В. Банникова ; вступ. ст. А. В. Махлаюка ; отв. ред. М. М. Холод. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 191 с.
105. *Блаватская Т. В.* Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н. э. / Т. В. Блаватская. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 160 с.
106. *Блаватский В. Д.* Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора / В. Д. Блаватский. – М. : Наука, 1964. – 232 с.
107. *Блаватский В. Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 208 с.
108. *Блаватский В. Д.* Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский // СА. – 1954. – Т. 20. – С. 31–56.
109. *Болгов Н. Н.* Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV–V вв.) / Н. Н. Болгов. – Белгород : [Б. И.], 1996. – 180 с.
110. *Болтунова А. И.* Новая строительная надпись из Танаиса / А. И. Болтунова // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 46–55.
111. *Бондаренко М. Е.* Государственный культ Гермеса в античных городах Северного Причерноморья / М. Е. Бондаренко // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2006. – № 2 (март–апрель). – С. 80–91.
112. *Бондарь Р. Д.* Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса / Р. Д. Бондарь // ВДИ. – 1973. – № 3. – С. 144–159.
113. *Борисова В. В.* К вопросу об астиномах Херсонеса / В. В. Борисова // ВДИ. – 1955. – № 2. – С. 143–148.
114. *Борхес Х. Л.* Алеф: Прозові твори: Пер. з ісп. / Передмова В. Г. Наріжної; Прим. С. Ю. Борщевського. – Х.: Фоліо, 2008. – 572 с.
115. *Браунд Д.* Діон Хрисостом, торгівля Ольвії та Ольвійська “Тавро-скіфська війна” / Д. Браунд // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 25–30.

116. *Брашинский И. Б.* К истории Северо-Восточного Причерноморья в античную эпоху / И. Б. Брашинский // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 62–72.
117. *Брашинский И. Б.* Понтийское пиратство / И. Б. Брашинский // ВДИ. – 1973. – № 3. – С. 124–133.
118. *Брашинский И. Б.* Торговые пошлины и право беспошлинности на **Боспоре** (IV в. до н. э.) / И. Б. Брашинский // ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 129–137.
119. *Брашинский И. Б.* Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1958. – 19 с.
120. *Брашинский И. Б.* Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. / И. Б. Брашинский – М.: Наука, 1963. – 176 с.
121. *Брашинский И. Б.* К вопросу о положении Нимфея во второй половине V в. до н. э. / И. Б. Брашинский // ВДИ. – 1955. – № 2. – С. 148–161.
122. *Брашинский И. Б.* Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья) / И. Б. Брашинский ; [под ред. А. Н. Щеглова]. – Л. : Наука, 1984. – 248 с.
123. *Буданова В. П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – Изд-е 2-е, испр. и доп. / В. П. Буданова. – СПб. : Алетейя, 2001. – 320 с. – (Византийская библиотека. Исследования).
124. *Былкова В. П.* О возможности использования данных декрета в честь Протогена для реконструкции исторической ситуации в Нижнем Поднепровье / В. П. Былкова // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции. – СПб.: [Б. И.], 2005. – С. 34–40.
125. *Бюхер К.* Очерки экономической истории Греции / К. Бюхер ; [пер. с нем. Г. П. Федотова, предисл. И. С. Плотникова]. – Л. : Путь к знанию, 1924. – 138 с.

126. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь : издание пятое / А. Д. Вейсман. – СПб. : Издание автора, 1899. – 1371 с.
127. Виноградов Ю. Г. Цезарь, Херсонес и Боспор / Ю. Г. Виноградов // Херсонес в античном мире: историко-археологический аспект. – Тезисы докладов международной научной конференции; 26 августа – 1 сентября 1997. – Севастополь, 1997. – С. 19–20.
128. Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим / Ю. Г. Виноградов // ВДИ. – 1992. – № 3. – С. 130–138.
129. Виноградов Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья: материалы международной научной конференции “Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура” / [ред. кол. : Ю. Г. Виноградов, М. И. Золотарев (редактор-составитель); отв. ред. С. Д. Крыжицкий]. – Севастополь : [Б. И.], 1995. – С. 5–56.
130. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.). СПб. : Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 350 с. – (Historia Militaris)
131. Виноградов Ю. Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом / Ю. Г. Виноградов // ВДИ. – 1993. – № 4. – С. 61–67.
132. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – М. : Наука, 1989. – 284 с.
133. Винокуров Н. И. Античная виноторговля в Северном Причерноморье / Н. И. Винокуров // Боспорские исследования. Вып. III : сборник [ред.-сост. В. Н. Зинько]. – Симферополь, 2003. – С. 5–37.
134. Военная одежда Рима. От Севера до Стилихона, 200–400 гг. н. э. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 7. – 28 с.

135. *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в юго-западном Крыму / Т. Н. Высотская. – К. : Наукова думка, 1972. – 191 с.
136. *Вэрри Д.* Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история / Д. Вэрри ; [пер. с англ.]. – М. : Эксмо, 2004. – 224 с.
137. *Гавриленко О. А.* Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) / О. А. Гавриленко. – Х. : ПарусTM, 2006. – 352 с.
138. *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1949. – 623 с.
139. *Гайдукевич В. Ф.* К дискуссии о восстании Савмака / В. Ф. Гайдукевич // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 81–95.
140. *Гарсиа Гарридо М. Х.* Римское частное право: Казусы, иски, институты / М. Х. Гарсиа Гарридо ; [пер. с исп.; отв. ред. Л. Л. Кофанов]. – М. : Статут, 2005. – 812 с.
141. *Голенко К. В.* Состав денежного обращения Херсонеса в I в. до н. е. / К. В. Голенко // ВДИ. – 1964. – № 4. – С. 60–73.
142. *Голубцова Е. С.* Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры / Е. С. Голубцова. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 135 с.
143. *Горбунова К. С.* Посвятительная надпись в честь Ахилла Героя с о. Березань / К. С. Горбунова // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 96–99.
144. *Граков Б. Н.* Заметки по греческой керамической эпиграфике / Б. Н. Граков // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея

- Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 100–107.
145. *Грач Н. Л.* О Горгиипе и некоторых династических особенностях правления ранних Спартокидов / Н. Л. Грач // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 108–114.
146. *Гриневич К. Э.* Херсонес и Рим / К. Э. Гриневич // ВДИ. – 1947. – № 2. – С. 228–237.
147. *Гуревич А. Я.* Историческая наука и историческая антропология / А. Я. Гуревич // ВФ. – 1988. – № 1. – С. 56–62.
148. *Гуревич А. Я.* Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // ВФ. – 1990. – № 4. – С. 29–37.
149. *Гуцин В. Р.* Рец. : Greek History and Epigraphy. Essays in Honour of P. J. Rhodes / Ed. by L. Rubinstein. – Swansea : The Classical Press of Wales, 2009. – XXVIII. – 301 p. // ВДИ. – 2011. – № 1. – С. 191–195.
150. Давня історія України : навч. посіб. : у 2 кн. / [П. П. Толочко, Д. Н. **Козак**, С. Д. Крижицький та ін.]. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с.
151. Давня історія України : в 3 т. – Т. 2 : Скіфо-антична доба / [С. С. Бессонова, Н. О. Гаврилюк, В. М. Зубар та ін.]. – К. : Ін-т археології НАН України, 1998. – 494 с.
152. *Сапрыкин С. Ю.* А. Р. Панов. Рим на северо-восточных рубежах: **взаимоотношения** с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. – Арзамас : Арзамасский гос. пед. институт, 2008. – 359 с. / С. Ю. Сапрыкин // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 176–179.
153. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов / И. Х. Дворецкий. – 3-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1986. – 840 с.
154. Державна митна служба України в особистостях : бібліографічний довідник / серія у 3 т. – Т. 2 / [Бондар В. В., Войцещук А. Д., Гунько С. О.,

- Пашко П. В.] ; за загал. ред. І. Г. Калетніка. – К. : [Б. В.], 2011. – 240 с. – (серія “Обличчям до людей”).
155. Державна митна служба України : історія та сьогодення : ілюстрований атлас / серія у 3 т. – Т. 1 / [Бондар В. В., Войцещук А. Д., Гунько С. О., Пашко П. В.] ; за загал. ред. І. Г. Калетніка. – К. : [Б. В.], 2011. – 176 с. – (серія “Обличчям до людей”).
156. *Джонс А. Х. М.* Гибель античного мира / А. Х. М. Джонс ; пер. с англ. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 576 с.
157. Дніпропетровськ: віхи історії / гол ред. С. А. Квітка. – Дніпропетровськ : Грані, 2001. – 256 с.
158. *Домановский А. Н.* Международная конференция “Проблемы истории и археологии Украины”, посвященная 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.) / А. Н. Домановский, С. Д. Литовченко, О. А. Ручинская // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 207–213.
159. *Доманська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська ; [пер. з польськ. та англ. В. Склокіна] ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
160. *Дюби Ж.* Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. – 1991. – М., 1991. – С. 48–59.
161. *Дьяконов И. М.* “Номовые государства”, “территориальные царства” и “империи”. Проблемы типологии / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон // ВДИ. – 1982. – № 2. – С. 3–16.
162. *Дьячков С. В.* Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н. э. – III в. н. э. / С. В. Дьячков // Вестник ХГУ. – 1992. – № 363. – История. – Вып. 26. – С. 82–92.
163. *Егоров А. Б.* Правление Веспасиана и Тита / А. Б. Егоров // Проблемы античной истории : сб. научных статей : к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова / под ред. А. Ю. Дворниченко. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – С. 283–305.

164. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран та ін.]. – К. : НАН України, Ін-т історії України; Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
165. *Ельницкий А. Л.* Из истории древнегреческой виноторговли и керамического производства / А. Л. Ельницкий // ВДИ. – 1969. – № 3. – С. 88–106.
166. *Ефремов Н. В.* Родосско-византийская война 220 г. до н. э. / Н. В. Ефремов // ВДИ. – 2005. – № 1. – С. 128–153.
167. *Жебелев С. А.* Боспорские этюды / С. А. Жебелев // Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1953. – С. 159–216.
168. *Жебелев С. А.* Основные линии экономического развития Боспорского государства / С. А. Жебелев // Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1953. – С. 116–158.
169. *Жебелев С. А.* Херсонесская присяга / С. А. Жебелев // Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1953. – С. 217–247.
170. *Ковалев С. И.* История Рима / под ред. Э. Д. Фролова. – СПб. : Полигон, 2003. – С. 317 – 864 с.
171. *Загинайло А. Г.* Монетные находки на Роксоланском городище / А. Г. Загинайло // МАСП. – 1966. – Вып. 5. – С. 100–130.
172. *Зверева Г. И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. – 1996. – М., 1996. – С. 11–24.
173. *Зельин К. К.* Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период / К. К. Зельин, М. К. Трофимова. – М., 1969. – 244 с.
174. *Златковская Т. Д.* Мезия в I и II веках нашей эры / Т. Д. Златковская. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 136 с.

175. *Зограф А. Н.* Античные монеты / А. Н. Зограф. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951. – 263 с. – (МИА, № 16).
176. *Зограф А. Н.* Монеты Тиры / А. Н. Зограф. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 131 с.
177. *Зорич А., Каюмов И.* Ручные метательные машины античности (гастрафет, манубаллиста, аркбаллиста); устройство и классификация метательных машин / А. Зорич ([Я. В. Боцман](#) и [Д. В. Гордевский](#)), И. Каюмов [[Электронный ресурс](#)]. – Режим доступа : <http://xlegio.ru/gastraphetes.htm>
178. *Зубар В. М.* До інтерпретації одного писемного джерела з історії Боспора (Luc. Alex., 57) / В. М. Зубар, М. В. Скржинська // Археологія. – 1997. – № 4. – С. 119–122.
179. *Зубар В. М.* Новий латинський напис з території Болгарії і деякі питання історії Південно-Західного Криму / В. М. Зубар // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 118–127.
180. *Зубар В. М.* Рецензія: Тачева М. История на българските земи в древността. Развитие и расцвет на рабовладельското общество. – София, 1987. – Ч. 2. – 284 с. / В. М. Зубар, С. Ю. Саприкін // Археологія. – 1989. – Вип. 4. – С. 136–140.
181. *Зубар В. М.* До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. / В. М. Зубар, Н. О. Сон // Археологія. – 1987. – Вип. 59. – С. 12–17.
182. *Зубар В. М.* Античний світ Північного Причорномор'я : нариси історичного та соціально-економічного розвитку / В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 320 с.
183. *Зубарев В. Г.* Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 504 с. : илл., карты. – (Studia historica).
184. *Зубарь В. М.* Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории / В. М. Зубарь, В. Н. Зинько. – [Симферополь](#)–Керчь : [Б. И.], 2006. – 304 с. – (Боспорские исследования. – Вып. XII).

185. *Зубарь В. М.* Греки и римляне в Нижнем Поднестровье / В. М. Зубарь, Н. А. Сон. – К. : Аквилон-Пресс, 1997. – 80 с.
186. *Зубарь В. М.* На берегах Боспора Киммерийского / В. М. Зубарь, А. С. Русяева. – К. : Стилос, 2004. – 239 с.
187. *Зубарь В. М.* Северное Причерноморье и Септимий Север / В. М. Зубарь // ВДИ. – 1993. – № 4. – С. 34–44.
188. *Зубарь В. М.* Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития / В. М. Зубарь, Н. А. Сон. – Симферополь : [Б. И.], 2007. – 240 с. – (МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 3).
189. *Зубарь В. М.* Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике / В. М. Зубарь. – К. : Стилос, 2004. – 232 с.
190. *Зубарь В. М.* У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера / В. М. Зубарь, С. Б. Сорочан. – К. : Стилос, 2005. – 182 с.
191. *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории / В. М. Зубарь. – К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – 180 с.
192. *Зубарь В. М.* Боги и герои античного Херсонеса / В. М. Зубарь. – К. : Стилос, 2005. – 188 с.
193. *Зубарь В. М.* Еще раз по поводу интерпретации надписи в честь Агасикла, сына Ктесия (IOSPE, I², 418) / В. М. Зубарь // ВДИ. – 2004. – № 3. – С. 89–100.
194. *Зубарь В. М.* Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н. э. / В. М. Зубарь // ВДИ. – 1987. – № 2. – С. 118–129.
195. *Зубарь В. М.* Культ римских императоров в Северном Причерноморье / В. М. Зубарь // Российская археология. – 1995. – № 1. – С. 57–63.
196. *Михайлов Г.* Антични паметници от Варна и Варненско / Г. Михайлов // Известия на Народния музей. – Варна, 1977. – XIII. – № 1. – С. 21–32.
197. *Зубарь В. М.* Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина VI в.) / В. М. Зубарь. – К. : [Б. И.], 1998. – 200 с.

198. *Иванчик А. И.* Царица Динамия и Танаис / А. И. Иванчик, С. Р. Тохтасьев // ВДИ. – 2009. – № 3. – С. 95–107.
199. *Иванчик А. И.* Первые шаги ольвийской эпиграфики: неизвестная рукопись Егора Кёлера в Берлине / А. И. Иванчик // *ΕΓΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ*: Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928–2004). – СПб.: Нестор-История, 2007. – С. 182–213.
200. *Ильина О. М.* Культ Асклепия в официальном пантеоне полисов Западного Понта в I в. до н. э. – III в. н. э. / О. М. Ильина // *LAUREA*. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева : сб. науч. трудов. – Х. : Константа, 2007. – С. 36–47.
201. История Европы. – Т. 1 : Древняя Европа. – М. : Наука, 1988. – 704 с.
202. История УССР в 10 томах. – Т. 1 : Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.) – К. : Наукова думка, 1981. – 495 с.
203. *Иванчик А. І.* Новий римський військовий диплом із території України / А. І. Иванчик, О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // *Археологія*. – 2008. – № 1. – С. 45–54.
204. *Иванчик А. І., Погорілець О. Г., Саввов Р. В.* Новий римський військовий диплом із території України // *Археологія*. – 2008. – № 1. – С. 45–54.
205. *Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті : наукове видання* / [К. М. Колесников (кер. авт. кол.), Д. В. Архірейський, О. О. Дячок, О. В. Морозов, С. В. Шуляк та ін.]; за ред. В. В. Ченцова / К. ; О. : Пласке, 2010. – 541 с.
206. *Історія митної справи в Україні* / [К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов та ін.] ; за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова ; вступ. сл. О. Б. Єгорова. – К. : Знання, 2006. – 606 с.: іл., карти.
207. *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках нашей эры / В. И. Кадеев. – Х. : Вища школа, 1981. – 143 с.
208. *Кадеев В. И.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса) /

- В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Х. : Выща школа, Изд-во при ХГУ, 1989. – 136 с.
209. *Кадеев В. И.* Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. / В. И. Кадеев // ВДИ. – 1979. – № 2. – С. 57
210. *Казаков М. М.* Рим на пути от язычества к христианству. Алтарь Победы / М. М. Казаков // ВДИ. – 1995. – № 4. – С. 161–174.
211. *Каллистов Д. П.* Боспорский декрет Перисада о даровании проксении пирейцу / Д. П. Каллистов // Проблемы социально-экономической истории древнего мира : сборник памяти академика А. И. Тюменева / пред. ред. кол. акад. В. В. Струве. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1963. – С. 317–338.
212. *Канья Р.* Legio (Легион) / Р. Канья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/armies/legio/legio.htm>
213. *Капогресси Колоньези Л.* Античный город как город-государство: интерпретация и некоторые проблемы / Л. Капогресси Колоньези // ВДИ. – 2009. – № 4. – С. 27–41.
214. *Кареев Н. И.* Историология. Теория исторического процесса / Н. И. **Кареев**. – Пг. : [Б. И.], 1915. – 106 с.
215. *Карышковский П. О.* Древний город Тира. Историко-археологический очерк / П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. – К. : Наукова думка, 1985. – 159 с.
216. *Карышковский П. О.* Из истории Тир в I–II вв. н. э. / П. О. Карышковский // МАСП. – 1971. – Вып. 7. – С. 149–159.
217. *Карышковский П. О.* Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) / П. О. Карышковский. – Одесса : А. С. Фрадман, 2003. – XVI + 684 с.
218. *Карышковский П. О.* Новые тирасские надписи / П. О. Карышковский // Античная Тира и средневековый Белгород. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 79–82.
219. *Карышковский П. О.* Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н. э. / П. О. Карышковский // Античная история и культура **Среди-**

- земноморья** и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 172–177.
220. *Карышковский П. О.* Об эре Херсонеса Таврического / П. О. Карышковский // КСОАМ. – Одесса, 1961. – С. 108–110.
221. *Кац В. И.* Внешняя торговля в экономике античного Херсонеса (V–II вв. до н. э.) : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук / В. И. Кац. – М., 1967.
222. *Кацевалов А.* Нариси з історії економічного життя грецьких колоній на північному Узбережжі Чорного моря / А. Кацевалов // Збірник заходознавства ВУАН. – К., 192? // НБ ім. В. І. Вернадського. – ВО132204. – Вирізка. – С. 1–46.
223. *Клауде Д.* История вестготов / Д. Клауде ; [пер. с нем. С. В. Иванова]. – СПб. : Евразия, 2002. – 288 с.
224. *Кнабе Г. С.* Общественно-историческое познание второй половины XX века, его тупики и возможности их преодоления // Одиссей. – 1993. – М., 1994. – С. 242–260.
225. *Кнабе Г. С.* Судебный патронат в Риме и некоторые вопросы методологии (По поводу книги Ж.-М. Давида “Судебный патронат в Риме в последнее столетие республики”) / Г. С. Кнабе // ВДИ. – 1994. – № 3. – С. 60–71.
226. *Колесников К. М.* Ателія проксенічних актів колоній Північного Причорномор’я як спосіб регулювання торгівлі / К. М. Колесников // Грані. – 2008. – № 2 (58). – С. 3–9.
227. *Колесников К. М.* Афіно-боспорська хлібна торгівля IV–III ст. до н. е.: митно-регулятивні механізми в джерелах та історіографії / К. М. Колесников // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 1–2 (зима – весна). – С. 58–67.
228. *Колесников К. М.* Горгіпійський фіас навклерів та митні відносини на Боспорі в II–III ст. / К. М. Колесников // Культура народів Причерноморья : научный журнал. – 2009. – № 174. – Т. 1 – С. 167–170.

229. *Колесников К. М.* Давньогрецькі почесні декрети як джерело з історії митних відносин Північного Причорномор'я в історіографічному аспекті / К. М. Колесников // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика : [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол. : А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – С. 262–275. – (Об'єднаний випуск 2009–2010 р.)
230. *Колесников К. М.* Десять рядків, або як Цезар (не)подарував свободу Херсонесу / К. М. Колесников // Ейдос. ЕІΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 6. – К. : Ін-т історії НАН України, 2011–2012. – С. 322–344.
231. *Колесников К. М.* Джерела права полісів Північного Причорномор'я в регулюванні митних відносин / К. М. Колесников // Культура народів Причорномор'я : научний журнал. – 2008. – № 145. – С. 149–153.
232. *Колесников К. М.* Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія / К. М. Колесников // Ейдос. ЕІΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 1. – К. : Ін-т історії НАН України, 2005. – С. 46–60.
233. *Колесников К. М.* Механізми зовнішнього обміну античних колоній Північного Причорномор'я в джерелах та історіографії / К. М. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – С. 7–23.
234. *Колесников К. М.* Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації [Текст] : монографія / Колесников К. М. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. – 363 с. ; іл., карти
235. *Колесников К. М.* Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: складності моделювання / К. М. Колесников // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). – Харьков : НТМТ, 2008. – С. 38.

236. Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: теоретико-методологічне підґрунтя дослідження інтерпретаційних моделей // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 2–3. – С. 55–61.
237. Колесников К. М. Митні відносини на Боспорі в II–III ст.: історіографічно-епіграфічні реконструкції / К. М. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (3). – С. 5–18.
238. Колесников К. М. Митні відносини на півночі римського Понту: історіографічно-джерелознавчий аналіз проксеній / К. М. Колесников // Древности 2009. Харьковський историко-археологический ежегодник. – Х. : ХИАО; НМЦ “МД”, 2009. – С. 116–130.
239. Колесников К. М. Митні відносини на півночі римського Понту: проблема політико-правового статусу Тіри та Херсонесу / К. М. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 10–38.
240. Колесников К. М. Митно-податкові структури Херсонесу за будівельними написами IV–V ст.: проблеми історіографії / К. М. Колесников // Грані. – 2009. – № 6 (68). – С. 3–10.
241. Колесников К. М. Міжнародно-правовий статус Херсонеса в першій половині II – наприкінці I ст. до н. е. / К. М. Колесников // Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність : матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції 28 квітня – 1 травня 2011 р., м. Львів / ред. колегія : А. М. Бойко (голова), І. Б. Усенко (заст. голови), І. Й. Бойко (відп. секр.) та ін. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 166–172.
242. Колесников К. М. Міська міліція чи регулярна римська військова частина: армія та митна служба пізньоантичного Херсонеса Таврійського в джерелах та історіографії (початок) / К. М. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 1 (5). – С. 5–28.

243. *Колесников К. М.* Міська міліція чи регулярна римська військова частина: армія та митна служба пізньоантичного Херсонеса Таврійського в джерелах та історіографії (закінчення) / К. М. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 2 (6). – С. 5–25.
244. *Колесников К. М.* Одне джерело, дві інтерпретації: римська імперія, митний імунітет та статус Тіри / К. М. Колесников // Грані. – 2009. – № 5 (67). – С. 3–9.
245. *Колесников К. М.* Офіційне листування щодо проституційної податі в системі митно-податкових відносин у Херсонесі Таврійському на зламі II–III ст. / К. М. Колесников // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2009. – № 169. – С. 52–55.
246. *Колесников К. М.* Періодизація історії митних відносин за добу римського домінування / К. М. Колесников // Грані. – 2011. – № 3 (77). – С. 50–53.
247. *Колесников К. М.* Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса римської доби: аналіз історіографічних концепцій / К. М. Колесников // Грані. – 2009. – № 4 (66). – С. 3–9.
248. *Колесников К. М.* Привілей безмитності північнопричорноморських проксеній як засіб регулювання торгівлі / К. М. Колесников // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008 : Оіюм. – Т. 18 : На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 377–391.
249. *Колесников К. М.* Привілей безмитності у північнопричорноморських проксеніях / К. М. Колесников // Культура народів Причорномор'я : научний журнал. – 2008. – № 132. – С. 47–51.
250. *Колесников К. М.* Римська військова присутність, гарнізон Херсонеса та особливості міжнародно-правового статусу мвіста в IV–V ст. / К. М. Колесников // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : ХИАО, 2012. – С. 61–68.

251. *Колесников К. М.* Різновиди митних зборів в античних державах Північного Причорномор'я / К. М. Колесников // Грані. – 2006. – № 3 (47). – С. 11–14.
252. *Колесников К. М.* Слова та визначення: “елевтерія” Херсонеса та “автономія” Тіри / К. М. Колесников // Ейдос. ЕІДОС. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 5. – К. : Ін-т історії НАН України, 2010–2011. – С. 417–429.
253. *Колесников К. М.* Специфіка джерельної бази історії митних відносин в античних державах Північного Причорномор'я / К. М. Колесников // Грані. – 2007. – № 5 (55). – С. 3–6.
254. *Колесников К. М.* Український метанаратив доби Модерну: семантика темпоральності / К. М. Колесников // Ейдос. ЕІДОС. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3. – К. : Ін-т історії НАН України, 2008. – С. 120–139.
255. *Колесников К. Н.* Таможенные льготы северопричерноморских проксений в разрезе формулярно-дипломатического анализа // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии: материалы XXIV Междунар. науч. конф. Москва 2–3 февр. 2012 г. / ред. кол. : Ю. Э. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Высшая школа источниковедения, спец. и вспомогат. ист. дисциплин ; Рос. акад. наук, ФГБУН ИВИ РАН, Археогр. комиссия. – М. : РГГУ, 2012. – С. 353–355.
256. *Колесников К. М.* Кадрове забезпечення торговельно-митної інфраструктури античних держав Північного Причорномор'я / К. М. Колесников // Грані. – 2007. – № 3 (53). – С. 3–8.
257. *Колобова К. М.* Политическое положение городов в Боспорском государстве / К. М. Колобова // ВДИ. – 1953. – № 4. – С. 47–71.
258. *Колобова К. М.* К вопросу о судовладении в древней Греции / К. М. Колобова // ИГАИМК. – 1933. – Вып. 61. – С. 35–85.
259. *Коростелин В. А.* Варвары-федераты и падение Рима (Об эволюции, типологии и классификации позднего федератства в IV–V вв. н. э.) /

- В. А. Коростелин // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2006. – № 1 (январь–февраль). – С. 44–69.
260. *Коциевский А. С.* Несколько неизданных монет Тире из частных собраний / А. С. Коциевский // Нумизматика античного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 117–125.
261. *Кошеленко Г. А.* Экономика Древней Греции в современной зарубежной литературе / Г. А. Кошеленко // Древний Восток и античный мир: Сборник / под ред. В. И. Кузицина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 115–128.
262. *Крапивина В. В.* О соотношении письменных и археологических источников на примере Ольвии I в. до н. э. – III в. н. э. / В. В. Крапивина // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников : материалы международной научной конференции. – СПб. : [Б. И.], 2005. – С. 186–192.
263. *Крапивина В. В.* Торговые связи Ольвии с античным и варварским миром в I–IV вв. н. э. / В. В. Крапивина // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира : материалы междунар. науч. конф. – СПб. : [Б. И.], 1999.
264. *Крапівіна В. В.* З приводу статті Д. Браунда / В. В. Крапівіна // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 31–33.
265. *Кревельд, М. ван.* Расцвет и упадок государства / М. ван. Кревельд ; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
266. *Крижицький С. Д.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії / С. Д. Крижицький, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 18–44.
267. *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время (Очерки экономической истории) / И. Т. Кругликова – М. : Наука, 1966. – 224 с.
268. *Кузицин В. И.* Херсонес и Рим в начале II в. н. э. Первые контакты / В. И. Кузицин // Херсонесский сборник. – VII. – Севастополь : Ахтиар, 1997. – С. 87–92.

269. *Кузнецов В. Д.* Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период / В. Д. Кузнецов // ВДИ. – 2000. – № 1. – С. 16–39.
270. *Кулишова О. В.* Священные дары в Дельфы: современная **интерпретация** роли и значения посвящений / О. В. Кулишова // ВДИ. – 2008. – № 3. – С. 144–151.
271. *Кутайсов В. А.* Керкенидида в античную эпоху. К., 2004. – 190 с.
272. *Кутайсов В. А.* Керкенидида и Херсонес в IV–II вв. до н. е. / В. А. **Кутайсов** // ВДИ. – 2003. – № 2. – С. 60–90.
273. *Кэмпбелл Д. Б.* Искусство осады. Знаменитые штурмы и осады Античности / Дункан Б. Кэмпбелл ; [пер. О. Серебровской]. – М. : Эксмо, 2008. – 224 с.; ил. – (Военная история человечества).
274. *Лавров В. В.* Восточные германцы в Приазовье в III–IV вв. н. э. / В. В. Лавров // STRATUM plus. Время великих миграций. – 2000. – № 4. – С. 325–340.
275. *Лапин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья / В. В. Лапин. – К. : Наукова думка, 1966. – 240 с.
276. *Латышев В. В.* Исследования об истории и государственном строе Ольвии / В. В. Латышев. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1887. – 314 с.
277. *Леви Е. И.* Новый ольвийский декрет в честь синопейца / Е. И. Леви // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 227–231.
278. *Литаврин Г. Г.* Византийское общество и государство в X–XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг. / Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1977. – 311 с.
279. *Литвиненко Ю. Н.* Птолемеевский Египет и Северное Причерноморье в III в. до н. э. (к вопросу о контактах) / Ю. Н. Литвиненко // ВДИ. – 1991. – № 1. – С. 12–26.

280. *Лордкипанидзе О. Д.* Торгово-экономические и культурные взаимоотношения античного мира с Колхидой в эпоху эллинизма / О. Д. Лордкипанидзе // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 232–237.
281. *Магомедов Б. В.* Ольвия і варвари в пізньоантичний період / Б. В. Магомедов // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 47–54.
282. *Макаров И. А.* Греческое письмо, найденное в Херсонесе Таврическом, и проблемы интерпретации термина *Σαστηρ* (IOSPE, I², 401) / И. А. Макаров // ВДИ. – 2009. – № 2. – С. 49–61.
283. *Макаров И. А.* “Первая элевтерия” Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках / И. А. Макаров // ВДИ. – 2005. – № 2. – С. 82–97.
284. *Макаров И. А.* Боспор, Фракия и Херсонес Таврический в первой четверти I ст. н. э. (Новое эпиграфическое свидетельство из Херсонеса) / И. А. Макаров // ВДИ. – 2007. – № 4. – С. 62–69.
285. *Максименко В. Е.* Античный город Танаис и варвары / В. Е. Максименко, А. А. Харченко // ВДИ. – 2007. – № 2. – С. 145–156.
286. *Маринович Л. П.* Морская торговля Афин (по данным “Корпуса речей Демосфена”) / Л. П. Маринович // Проблемы истории, филологии и культуры. – Вып. VI. – М. – Магнитогорск, 1998(9). – С. 4–29.
287. *Маринович Л. П.* Об одном источнике по проблеме афино-боспорской торговли / Л. П. Маринович // Scripta Gregoriana: Сборник в честь семидесятилетия академика Г. М. Бонгард-Левина / Отв. ред. акад. С. Л. Тихвинский. – М. : Вост. лит., 2003. – С. 232–237.
288. *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы / Л. Н. Марков. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1987. – 160 с.
289. *Маркс К.* Вынужденная эмиграция. – Кошут и Мадзини. – Вопрос об эмигрантах. – Избирательные подкупы в Англии. – Г-н Кобден / Карл

- Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 8. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1957. – С. 565–571.
290. *Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству / Карл Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. 1. – М. : Гос. изд-во полит. лит.
291. *Марченко И. Д.* К вопросу о боспорских торговых судах / И. Д. Марченко // СА. – 1957. – № 1. – С. 232–237.
292. *Махлаюк А. В.* Римские легионы в бою / А. Махлаюк, А. Негин. – М. : Яуза ; Эксмо, 2009. – 512 с. – (Войны мечей).
293. *Махлаюк А. В.* Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. – СПб. : Филолог. фак-т СПбГУ ; Акра, 2006. – 440 с. – (Исторические исследования).
294. *Мейер Э.* Экономическое развитие Древнего мира / Э. Мейер. – Пг. : Прибой, 1923. – 108 с.
295. *Молев Е. А.* Скифы в политической истории Боспора VI–II ст. до н. е. / Е. А. Молев // ВДИ. – 2009. – № 3. – С. 155–165.
296. *Моммзен Т.* История Рима / Т. Моммзен. – М. : АСТ ; Фолио, 2002. – Т. 5 : Провинции от Цезаря до Диоклетиана. – Кн. 8. – 749 с.
297. *Морозов О. В.* Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. / О. В. Морозов. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2011. – 312 с.
298. *Назаров В. В.* До питання про морську справу ольвіополітів / В. В. Назаров // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 94–101.
299. Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / [Дідусенко П. М., Пахневський С. А., Лисицький О. В., Костюк В. П., Мавродій Т. С.] ; за заг. ред. П. М. Дідусенка. – К. : Софія А, 2005. – 635 с.
300. *Нейхардт А. А.* Херсонесские клейма как источник для изучения торговых связей Боспора в эллинистическую эпоху / А. А. Нейхардт // Проблемы социально-экономической истории Древнего мира: сборник

- памяти академика А. И. Тюменева / пред. ред. кол. акад. В. В. Струве. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1963. – С. 308–316.
301. *Никитина И. П.* Институт проксении в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре / И. П. Никитина // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества : межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск : Свердловский юридический институт, 1984. – С. 27–40.
302. *Никитина И. П.* Эволюция института проксении в Ольвии / И. П. Никитина // Научные труды Свердловского юридического института. – Вып. 44. – Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. – Свердловск : [Б. И.], 1975. – С. 128–146.
303. *Николь Д.* Падение Константинополя: Последние дни Византии. Полумесяц над Боспором / Д. Николь, Дж. Хэлдон, С. Тернбулл ; [пер. с англ. А. Колина]. – М. : Эксмо, 2008. – 256 с. : ил. – (Военная история человечества).
304. *Новиков Е. В.* *Varia epigraphica*. К вопросу о пересмотре и дополнении некоторых проксенических декретов / Е. В. Новиков // ВДИ. – 1981. – № 4. – С. 111–121.
305. *Носов К. С.* Гладиаторы / К. С. Носов. – СПб. : Атлант, 2005. – 200 с., ил.
306. *Одрин А.В.* Морские торговые пути в Причерноморье в VII–IV вв. до н. э. // Северное Причерноморье в античное время: сб. научных трудов к 70-летию С.Д. Крыжицкого. – К.: НАНУ Ин-т археологии, 2002. – С. 99–103.
307. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / [Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.] – К. : Ин-т археологии НАН Украины, 1999. – 681 с. ; ил.
308. *Орешников А. В.* Этюды по нумизматике Черноморского побережья / А. В. Орешников // ИРАИМК. – 1922. – 2.
309. *Острогорський Г.* Історія Візантії / Г. Острогорський ; [пер. з нім. А. Онишка]. – Л. : Літопис, 2002. – 608 с.

310. *Отрешко В. М.* О демографическом и военном потенциале Ольвийского полиса в конце архаического периода / В. М. Отрешко // Новые страницы древней истории Южной Украины. – Николаев, 1997.
311. *Охинько И. В., Завьялов А. С.* Методические указания к изучению темы “Северное Причерноморье в эллинистическую эпоху” / И. В. Охинько, А. С. Завьялов. – Днепропетровск : РИО ДГУ, 1989. – 36 с.
312. *Панов А. Р.* Боспорское царство во внешнеполитических планах Рима в 47–46 гг. до н. е. / А. Р. Панов // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 195–204.
313. *Панорама Средневековья. Энциклопедия средневекового искусства :* пер. с англ. – М. : Интербук-бизнес, 2002. – 336 с.
314. *Пенроз Дж.* Рим и его враги. Карфагеняне, греки и варвары / Дж. Пенроз ; [пер. с англ. О. Шмелевой]. – М. : Эксмо, 2008. – 296 с.; ил.
315. *Петросян Ю. А.* Древний город на берегах Босфора. Исторические очерки / Ю. А. Петросян. – М. : Наука, Глав. ред. восточной литературы, 1991. – 303 с.
316. *Пиоро И. С.* Крымская Готия. Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье / И. С. Пиоро. – К. : Лыбидь, 1990. – 200 с.
317. *Подосинов А. В.* Письменный источник и археология (на примере Борисфентской речи Диона Хрисостома / А. В. Подосинов // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников : материалы международной научной конференции. – СПб. : [Б. И.], 2005. – С. 9–16.
318. *Поснов М. Э.* История Христианской Церкви (до разделения Церквей в 1054 г.) / М. Э. Поснов. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1964. – 614 с. (Репринт: К. : Путь к Истине, 1991).
319. *Рейда Р.* До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е. / Р. Рейда // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 54–59.

320. *Рейда Р.* Питання хронології “готських” війн / Р. Рейда // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 24–28.
321. *Ременников А. М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. / А. М. Ременников // ВДИ. – 1964. – № 4. – С. 131–135.
322. *Ременников А. М.* Борьба племен Среднего Дуная с Римом в 350–370 гг. / А. М. Ременников // ВДИ. – 1960. – № 4. – С. 105–123.
323. *Репина Л. П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой **интеллектуальной** истории // Одиссей. Человек в истории. – 1996. – М. : Наука, 1996. – С. 25–38.
324. *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э. / Э. А. Рикман. – М. : Наука, 1975. – 336 с.
325. Римская конница. Период упадка Империи 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 5. – 32 с.
326. Римская пехота. Период упадка Империи, 236–565 гг. // Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – № 1. – 32 с.
327. *Ростовцев М. И.* История государственного откупа в Римской империи: от Августа до Диоклетиана / М. И. Ростовцев. – СПб. : [Б. И.], 1899. – 304 с.
328. *Ростовцев М. И.* Новые данные по истории финансового управления греко-римского Египта / М. И. Ростовцев // ЖМНП. – СПб., 1900. – Ч. 328. – Март. – № 3–4. – С. 144–165.
329. *Ростовцев М. И.* Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре / М. И. Ростовцев // ИИАК. – № 49. – СПб., 1913. – С. 1–62, 133–140.
330. *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. – [Ш т. “Исследования по истории Скифии и Боспорского царства”] / М. И. Ростовцев // ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 183–197 ; 1989. – № 3. – С. 184–203 ; 1989. – № 4. – С. 124–133 ; 1990. – № 1. – С. 175–183.
331. *Ростовцев М. И.* Цезарь и Херсонес / М. И. Ростовцев // ИИАК. – 1917. – № 63. – С. 1–21.

332. *Ростовцев М. И.* Эллинизм и Иранство на юге России / М. И. Ростовцев. – Пг. : Огни, 1918. – VII+190 с.
333. *Ростовцев М. И.* Митридат Понтийский и Ольвия / М. И. Ростовцев // ИИАК. – СПб., 1907. – Вып. 23. – С. 21–27.
334. *Ростовцев М. И.* Государство и культура Боспорского царства [Глава VI. Из II т. “Исследования по истории Скифии и Боспорского царства”] // ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 182–197.
335. *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор / М. И. Ростовцев. – Пг. : Археологич. комиссия, 1925. – 537 с., 112 табл.
336. *Русяева А. С.* Ольвия Понтийская: Город счастья и печали / А. С. Русяева, М. В. Русяева. – К. : Стилос, 2004. – 228 с.
337. *Русяева А. С.* Полісні монети Ольвії з написом ΕΜΙΝΑΚΟ: основні аспекти інтерпретації / А. С. Русяева // ВДИ. – 2007. – № 2. – С. 16–25.
338. *Русяева А. С., Одрін О. В.* Ольвійський декрет на честь калхедонця і деякі питання ольвійсько-калхедонських взаємовідносин / А. С. Русяева, О. В. Одрін // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 41–49.
339. *Русяева А. С.* Основні аспекти історії Ольвії у працях Л. М. Славіна / А. С. Русяева // Археологія. – 2007. – № 1. – С. 11–21.
340. Ручные метательные машины античности (гастрафет, манубаллиста, аркбаллиста) / А. Зорич ([Я. В. Боцман](#) и [Д. В. Гордевский](#)), И. Каюмов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://xlegio.ru/gastraphetes.htm>
341. *Самойлова Т. Л.* Некоторые замечания о состоянии экономики доримской Тиры и его отражение в письменных источниках / Т. Л. Самойлова // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников: материалы международной научной конференции. – СПб. : [Б. И.], 2005. – С. 159–164.
342. *Сапрыкин С. Ю.* Из эпиграфики Горгиипии / С. Ю. Сапрыкин // ВДИ. – 1986. – № 1. – С. 62–75.
343. *Сапрыкин С. Ю.* Epigraphica Pontica I: надпись Полемона из Зелы / С. Ю. Сапрыкин // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 41–54.

344. Сапрыкин С. Ю. Epigraphica Pontica II: новая надпись Пифодориды из Пантикапея / С. Ю. Сапрыкин, Н. Ф. Федосеев // ВДИ. – 2009. – № 3. – С. 138–147.
345. Сапрыкин С. Ю. Борьба за экономические зоны влияния в VI–II вв. до н. э. Государственная политика или частная инициатива? / С. Ю. Сапрыкин // Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь: [Б. И.], 1995.
346. Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство: от тирании к эллинистической монархии / С. Ю. Сапрыкин // ВДИ. – 2003. – № 1. – С. 11–35.
347. Сапрыкин С. Ю. Новая митридатовская катойкия на Боспоре / С. Ю. Сапрыкин // ВДИ. – 2006. – № 2. – С. 79–96.
348. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство / С. Ю. Сапрыкин. – М. : Наука, 1996. – 349 с.
349. Сапрыкин С. Ю. Херсонесская буле / С. Ю. Сапрыкин // Археология. – 1995. – № 1. – С. 75–81.
350. Сапрыкин С. Ю. Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху (историко-нумизматическое исследование) / С. Ю. Сапрыкин. – М. : Институт всеобщей истории РАН, 2005. – 207 с.
351. Сапрыкин С. Ю. Этюды по социальной и экономической истории Боспорского царства / С. Ю. Сапрыкин // Античная цивилизация и варвары / отв. ред. Л. П. Маринович ; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – С. 171–242.
352. Сарновски Т. Плавтий Сильван и “Эскадра-призрак” на Черном море в I в. н. э. / Т. Сарновски // ВДИ. – 2006. – № 1. – С. 117–131.
353. Свенцицкая И. С. Роль частных сообществ в общественной жизни полисов эллинистического и римского времени (по материалам Малой Азии) / И. С. Свенцицкая // ВДИ. – 1985. – № 4. – С. 43–61.
354. Семенов-Зусер С. А. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности / С. А. Семенов-Зусер. – Х. : Тип. ХГУ им. Горького, 1947. – 46 с.

355. *Серов В.В.* Эволюция процедуры сбора налогов в ранней Византии в конце III – начале VI в. / В. В. Серов // *Античная древность и средние века.* – Свердловск, 1999. – Вып. 30. – С. 41–46.
356. *Сидоренко В. А.* К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV – начала V вв. с подражаниями “лучистого типа” / В. А. Сидоренко // *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. – VII н. э. : сборник научных трудов / Ин-т археологии АН УССР.* – К. : Наукова думка, 1987. – С. 133–144.
357. *Симоненко А. В.* Сарматские всадники Северного Причерноморья / А. В. Симоненко. – СПб : Фак-т филологии и искусства СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с., ил. – (Серия “Historia Militaris”).
358. *Скржинская М. В.* Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. / М. В. Скржинская. – СПб. : Алетейя, 2000. – 288 с.
359. *Скржинская М. В.* Награды граждан античных городов Северного Причерноморья / М. В. Скржинская // *ВДИ.* – 2003. – № 4. – С. 89–101.
360. *Скржинская М. В.* Ольвиополиты и боспоряне в Афинах / М. В. Скржинская // *ВДИ.* – 2002. – № 2. – С. 133–143.
361. *Скржинська М. В.* Морські шляхи ольвійських кораблів / М. В. Скржинська // *УІЖ.* – 2008. – № 1. – С. 135–141.
362. *Скрипкин А. С.* К критике источников исследований, посвященных реконструкции торговых путей в скифо-сарматское время / А. С. Скрипкин // *ВДИ.* – 2003. – С. 194–203.
363. *Скрипкин А. С.* К критике источников исследований, посвященных реконструкции торговых путей в скифо-сарматское время / А. С. Скрипкин // *ВДИ.* – 2003. – С. 194–203.
364. *Славин Л. М.* Экономическая жизнь Ольвии в догетскую эпоху / Л. М. Славин // *Археологія.* – 2007. – № 1. – С. 6–11.
365. *Смирнова И. Е.* Полис и монархия на Боспоре в I–III вв. Права и обязанности граждан Боспора / И. Е. Смирнова // *Історичні і політологічні дослідження.* – Донецьк. – 2002. – № 2 (10), червень. – С. 53–66.

366. Сон Н. А. Тира римского времени / Н. А. Сон. – К. : Наукова думка, 1993. – 156 с.
367. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Х. : Майдан, 2001. – 476 с.
368. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Х. : Майдан, 2001. – 828 с.
369. Сорочан С. Б. Мифы и реалии херсонесского хлебного экспорта / С. Б. Сорочан // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : Бизнес информ, 1994. – С. 66–72.
370. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры: В 2 ч. – Х.: Майдан, 2005. – 1646 с.
371. Столична митниця. Віхи історії. – К. : ЛАТ & К, 2007. – 222 с.
372. Стоянов Р. В. Несколько замечаний о времени и причинах основания Херсонеса Таврического / Р. В. Стоянов // ВДИ. – 2007. – № 2. – С.125–144.
373. Суриков И. Е. Очерки историописания в классической Греции / И. Е. Суриков. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 504 с. – (Studia historica).
374. Суров Е. Г. Херсонес Таврический. – Свердловск, 1961. – 156 с.
375. Таскаев В. Н. Торговый и военный флот государств Северного Причерноморья в V–I вв. до н. э. : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / В. Н. Таскаев. – М., 1975. – 27 с.
376. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К. : Наукова думка, 1976. – 223 с.
377. Тихий М. Анчоус Херсонеса Таврического. (Исторический очерк.) / М. Тихий – Пг. : Тип. М. П. Фроловой, 1917. – 41 с.
378. Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи / Э. А. Томпсон ; пер. с англ. Т. О. Пономаревой ; под ред. М. Е. Килуновской. – СПб. : Ювента, 2003. – 288 с.

379. *Тохтасьев С. Р.* Боспор и Синдика в эпоху Левкона I (обзор новых эпиграфических публикаций) / С. Р. Тохтасьев // ВДИ. – 2004. – № 3. – С.144–180.
380. *Трейстер М. Ю.* Боспор и Египет в III в. до н. э. / М. Ю. Трейстер // ВДИ. – 1985, № 1. – С. 126–139.
381. *Трофимова М. К.* О некоторых источниковедческих проблемах XXXVI (Борисфенитской) речи Диона Хрисостома / М. К. Трофимова // ВДИ. – 1959. – № 3. – С. 151–162.
382. *Трофимова М. К.* Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта III в. до н. э.) / М. К. Трофимова // ВДИ. – 1961. – № 2. – С. 46–68.
383. *Туровский Е. Я.* Выпуск херсонесских оболлов времени первой элевтерии / Е. Я. Туровский, С. Г. Демьянчук // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. – К., 2002. – С. 261–262.
384. *Тюменев А. И.* Херсонесские этюды V. Херсонесские проксении / А. И. Тюменев // ВДИ. – 1950. – № 4. – С. 11–25.
385. *Тюрин М. И.* Херсонес и Боспор во второй половине I в. до н. э.: от зависимости к союзу? // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск III. Серия А. Античность и средневековье. Избранные материалы Международных научных конференций “Лазаревские чтения” / Под общ. ред. В. И. Кузищина. – Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2010. – С. 153–163.
386. *Финлей Г.* Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения их на Востоке. 146 г. до Р. Х. – 717 г. по Р. Х. / Г. Финлей ; пер. С. Никитченко. – М. : Издание К. Т. Солдатенкова, 1877. – 444 с.
387. *Фролова А. Н.* Античные монеты Херсонеса Таврического в собрании Государственного исторического музея (Коллекция А. С. Коциевского) / А. Н. Фролова, М. Г. Абрамзон // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 51–95.

388. *Фролова Н. А.* История правления Рискупорида V (242–276) по нумизматическим данным / Н. А. Фролова // СА. – 1980. – № 3. – С. 58–76.
389. *Фролова Н. А.* Монетное дело Боспора / Н. А. Фролова. – М., 1997. – Ч. 1.
390. *Фролова Н. А.* Монетное дело Тейрана (266, 275–278 гг. н. э.) / Н. А. Фролова // КСИА. – 1991. – Вып. 204.
391. *Фюстель де Куланж.* История общественного строя древней Франции / Фюстель де Куланж ; пер. под ред. И. М. Гревса. – СПб. : Типо-литография Альтшелера, 1901. – Т. I : Римская Галлия. – 403 с.
392. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. : Очерки истории и культуры / коллектив авторов ; худ. оформл. В. Носаня. – Х. : Майдан, 2004. – 732 с.
393. *Хлезов А. А.* Морские войны Рима. – СПб. : Издательство С.-Петербургского ун-та, 2005. – с.
394. *Храпунов М. І.* Адміністрація Херсонеса наприкінці IV–VI ст. / М. І. Храпунов // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 57–67.
395. *Храпунов Н. І.* К дискуссии о греческой надписи из Херсонеса с именем императора Гонория / М. І. Храпунов // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. – К. : [Б. И.], 2002. – С. 268–271.
396. *Храпунов Н. І.* О взаимосвязи византийской и муниципальной администрации Херсона: чиновники *paters tes polios* / М. І. Храпунов // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму : сб. науч. трудов по мат-лам конф., Симферополь, 4–5 окт. 1999 г. / ред. И. Ф. Курас и др. – Симферополь : НАНУ, Ин-т полит. и этнонац. исслед-й ; Крым. отдел. Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского, 1999. – С. 161–167.
397. *Цветаева Г. А.* Боспор и Рим / Г. А. Цветаева. – М.: Наука, 1979. – 136 с.
398. *Циммерман В. А.* О таможах и промышленности древних народов / В. А. Циммерман. – СПб., 1859.
399. *Цукерман К.* Епископы и гарнизон Херсона в IV в. / К. Цукерман // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Вып. IV :

- сборник / Крымское отд. Ин-та востоковедения НАН Украины ; ред.-сост. А. И. Айбабин, С. А. Плетнева. – Симферополь : Таврия, 1994. – С. 545–561.
400. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1991. – 512 с.
401. Членова Н. Л. Предыстория “торгового пути Геродота” (из Северного Причерноморья на Южный Урал) / Н. Л. Членова // Советская археология. – 1983. – № 1. – С.47–66.
402. Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора / Я. Харматта // Античное общество. – М., 1967. – С. 201–218.
403. Чорний В. Україна і митна справа: історичний нарис / В. Чорний. – К. : КВІЦ, 2000. – 350 с.
404. Чорний В. Християнська десятина, Київська Русь, митна справа та сьогодення / В. Чорний. – К. : КВІЦ, 2001. – 478 с.
405. Шебалин Н. В. К ольвийским государственным древностям (по материалам граффити) / Н. В. Шебалин // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 296–299.
406. Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI–II вв. до н. э. / Д. Б. Шелов. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 222 с.; 5 л. илл. – (Причерноморье в античную эпоху. – Вып. 9).
407. Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. / Д. Б. Шелов // ВДИ. – 1981. – № 4. – С. 52–63.
408. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в III–I вв. до н. э. / Д. Б. Шелов. – М. : Наука, 1970. – 251 с. ; илл.
409. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры / Д. Б. Шелов. – М. : Наука, 1972. – 351 с. ; ил., карта.
410. Шепко Л. Г. О связях Боспора с Южным Понтом в первые века н. э. / Л. Г. Шепко // Античность Европы : межвузовский сборник научных

- статей / под ред. И. Л. Маяк и А. З. Нюркаевой. – Пермь : Пермский ун-т, 1992. – С. 61–66.
411. *Шестаков С. П.* К истолкованию Херсонской надписи времени Зинона. Приложение I / С. П. Шестаков // Памятники христианского Херсонеса. – Вып. III. – М. : Тип. Общ-ва распространения полезных книг, преемник В. И. Воронов, 1908. – С. 95–104.
412. *Шестаков С. П.* Очерки по истории Херсонеса в IV–X веках по Р. Х. / С. П. Шестаков // Памятники христианского Херсонеса. – М. : Тип. Общ-ва распространения полезных книг, преемник В. И. Воронов, 1908. – Вып. III. – 139 с.
413. *Шестаков С. П.* По поводу новейших трудов по истории и топографии Херсонеса Таврического / С. П. Шестаков // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. – 1908. – Т. XXIV. – Вып. 4. – С. 339.
414. *Шишова И. А.* ΕΜΠΟΡΟΣ и ΚΑΠΗΛΟΣ в греческой торговле / И. А. Шишова // Проблемы социально-экономической истории Древнего мира : сборник памяти академика А. И. Тюменева / пред. ред. кол. акад. В. В. Струве. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1963. – С. 239–247.
415. *Шумилин М. В.* Рец. : *Coffee N. The Commerce of War: Exchange and Social Order in Latin Epic.* Chicago – London : The University of Chicago Press. 2009. XI, 326 p. // ВДИ. – 2011. – № 2. – С. 206–211.
416. *Щеглов А. Н.* Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху / А. Н. Щеглов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья : сборник статей к столетию со дня рождения Сергея Александровича Жебелева (1867–1967). – Л. : Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – С. 332–342.
417. *Щеглов А. Н.* Источник северочерноморской торговли хлебом в IV в. до н. э. / А. Н. Щеглов // X Авторско-читательская конференция “Вестника древней истории”. – М., 1987.

418. *Щукин М. Б.* Готский путь (Готы, Рим и черняховская культура) / М. Б. Щукин. – СПб.: Филолог. фак-т СПбГУ, 2005. – 576 с. – (Исторические исследования).
419. *Щукин М. Б.* Две реплики о Фарзое и надписи из Мангуа, царе Артавазде и погребении в Косике / М. Б. Щукин // ВДИ. – 1995. – № 4. – С. 175–179.
420. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1961. – С. 23–178.
421. *Юргевич В. Н.* О надписи с именем императора Зинова и комита Диогена, ложно считающейся принадлежащей Херсону византийскому / В. Н. Юргевич // ЗООИД. – 1886. – Т. XIV. – С. 779–781
422. *Юргевич В. Н.* Открытая в 1881 г. в с. Чобручи греческая надпись древнего города Тире / В. Н. Юргевич // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 7–16.
423. *Яйленко В. П.* К проксенической деятельности Ольвии и Боспора / В. П. Яйленко // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 210–223.
424. *Яйленко В. П.* Династическая история Боспора от Митридата Евпатора до Котиса I / В. П. Яйленко // Эпиграфические памятники и языки Древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья / сост. В. П. Яйленко; отв. ред. Т. В. Блаватская. – М.: Ин-т всеобщ. ист. АН СССР; участок оперативной полиграфии Ин-та, 1990. – С. 128–228.
425. *Яйленко В. П.* Греческая колонизация в VII–III вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников). – М.: Наука, 1982. – 312 с.
426. *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – № 63. – 364 с.
427. *Abott F. F.* Municipal Administration in the Roman Empire / Abott F. F., Johnson A. C. – Princeton: Princeton University Press, 1926. – 599 p.

428. *Asakura H.* World history of the customs and tariffs. – Brussels : The Customs Co-operation Council (World Customs Organization), 2003. – 310 p.
429. *Beloch K. J.* Griechische Geschichte. 2 Aufl. – Bd. I–IV. – Strassburg : Verlag von Karl Trübner, 1912–1927.
430. *Burstein S. M.* The Aftermath of the Peace of Apamea: Rome and the Pontic War // AJAH. 5, 1–12.
431. *Campbell D. B.* Greek and Roman Artillery 399 B. C. – 363 A. D. / Illustr. *B. Delf* // New Vanguard, 89. – Oxford : Osprey Publishing. – 48 p.
432. *D'Amato R., Sumner G.* Roman Military Clothing (3). AD 400–600. – Oxford : Osprey Publishing Ltd, 2005. – 52 p.
433. *Finley M. I.* Authority and Legitimacy in the Classical City-State. – Kobenhavn, 1982. – 231 p.
434. *Finley M. I.* The Ancient Economy. – Berkeley ; Los Angeles : University of California press, 1973. – 222 p.
435. *Garnsey P.* Famine and Food Supply in the Greek-Roman World. Responses to Risk and Crisis. – Cambr., 1988.
436. *Gilliver K.* Rome at War. Caesar and His Legacy / Kate Gilliver, Andrian Goldsworthy, Michael Whitby ; foreword by Steven Saylor // Essential Histories. – Special № 6. – Oxford : Osprey Publishing. – 288 p.
437. *Gruen E. S.* The Hellenistic World and the Comings of Rome. – Berkeley, Los Angeles. – London, 1984. – 785 p.
438. *Haldon J.* Byzantium at War. AD 600–1453 // Essential Histories. – Oxford : Osprey Publishing Ltd. – 302 p.
439. *Haldon J.* Byzantium at War. AD 600–1453. Essential Histories. – Oxford : Osprey Publishing. – 95 p.
440. *Hasebroek J.* Griechische Wirtschafts- und Gesellschafts geschichte bis zur Perserzeit. – Tübingen, 1931. / Heildensheim: Georg Olms, 1966. – XV + 296 S.
441. *Hasebroek J.* Staat und Händel im alten Griechenland. – Tübingen, 1928.
442. *Højte J. M.* The Data of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE, I², 402) and its Implication // Chronologies the Black Sea Area in the

- Period c. 400–100 BC / V. Stolba, L. Hannestad (eds.). Aarhus, 2005. – P. 137–152.
443. *Jones A. H. M.* The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey. – Vol. I–II. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1964. – 1518 p.
444. *Leschhorn W.* Antike Ären. Zeitrechnung. Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros. – Stuttgart, 1993. – 278 S.
445. *Liddell H. G., Scott R.* A Greek-English Lexicon / compiled by H. G. Liddell and R. Scott. With a revised supplement 1996. – Oxford: Clarendon Press; New York, 1996. – XXXI p. + 320 p. + 2042 p.
446. *MacDowall S., Embleton G.* Late Roman Infantryman, 236–565 AD. – Oxford : Osprey Publishing Ltd, 1995. – 64 p.
447. *Marquardt J.* Römische Staatsverwaltung. – Leipzig, 1881. – Bd. 1. – 584 S.
448. *Marsden E. W.* Greek and Roman Artillery: Technical Treatises. – Oxford, 1971. – 305 p.
449. *Minns E.* Scythians and Greeks. – L., 1913. – 713 p.
450. *Noonan Th. S.* The Grain Trade of the Northern Black Sea in Antiquity // *AJPh.* – 1973. – № 94. – P. 231–242.
451. *Peterson D.* The Roman Legions Recreated in Colour Photographs // *Europa Militaria.* – Special № 2. – The Crowood Press. – 97 p.
452. *Sarnowski T.* Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. – Warszawa, 1988. – 234 s.
453. *Schuemacher.* Der Zöllner in der Geschichte und Literatur. – Tübingen, 1910.
454. *Scriptores Historiae Augustae* / Ed. E. Hohl, Ch. Samberger, W. Seyfarth. – Vol. I–II. – Lipsiae, 1965.
455. *Sherwin-White A. N.* The Roman Citizenship. – Oxford : At the Clarendon Press, 1939. – 315 p.
456. *Southern P., Dixon K. R.* The Late Roman Army. – London : B. T. Bastford Ltd, 1996. – 206 p.

457. *Stephenson I. P.* Romano-Byzantine Infantry Equipment. – Gloucestershire : Tempus Publishing Ltd., 2006. – 160 p.
458. *Stephenson I. P.* Romano Infantry Equipment. The Late Empire. – Gloucestershire : Tempus Publishing Ltd., 2001. – 128 p.
459. *Sumner G.* Roman Military Clothing (1) AD 100–200. – Oxford : Osprey Publishing Ltd, 2002. – 48 p.
460. *Sumner G.* Roman Military Clothing (2) AD 200–400. – Oxford : Osprey Publishing Ltd, 2003. – 48 p.
461. *Sumner G.* Roman Military Dress. – Gloucestershire : The History Press, 2009. – 224 p.
462. *Tsetskhladze G. R.* Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations // Античный мир. Византия : сборник науч. трудов к 70-летию профессора В. И. Кадеева. – Х. : Бизнес Информ, 1997. – С. 243–252.
463. ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ: Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928–2004). – СПб.: Нестор-История, 2007. – 279 с.
464. The Oxford Classical Dictionary / Edited by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard. – Second edition. – Oxford: Clarendon Press; Oxford University press, 1970. – 1176 p.
465. A Latin Dictionary founded on Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary Revised, Enlarged, and in Great Part, Rewritten by Clarendon T. Lewis, Ph. D. and Charles Short, LLD, Professor of Latin in Columbia Colleg, New York. – Oxford: At the Clarendon Press, 1897 (first edition), 1958. – 2019 + XIV p.
466. The Oxford Latin Dictionary. – Oxford: At the Clarendon Press, 1968. – 2126 + XXIII p.
467. *Jones A. H. M.* The Decline of the Ancient World. – London : Longmans, 1966. – 414 p.

468. *Welles C.B.* Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy. – New Haven, Conn., 1934. (repr. Chicago, 1974) – 345 p.
469. *Rostovtzeff M.* Greek Sightseers in Egypt // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1928. – XIV. – P. 13–15.
470. *Várady L.* New Evidence on Some Problems of the Late Roman Military Organization // A. Ant. Hung. – 1961. – 9. – P. 333–396.
471. *Birley E.* Septimus Severus and the Roman Army // Epigraphische Studien. – 1969. – Bd. 8. – S. 69–82.
472. *Le Bohec Y.* L'armée romaine sous le Bas-Empire. – P. : Picard, 2006. – 256 p.
473. *Barbero A.* Barbari. Immigranti, profughi, deportati nell' Impero Romano. – Roma : Latreza, 2008. – 337 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Привілеї північнопричорноморських офіційних актів, зокрема проксеній

Перший додаток містить таблицю, у яку зведено привілеї, відомі з проксенічних та інших офіційних актів. Найчільніше місце серед них, безперечно, займають привілеї митні. Загалом таблиця 1 ширша за свою назву, оскільки містить дані, отримані не лише з офіційних нормативних актів, але також з інших епіграфічних джерел (наприклад, афінські та мітіленські декрети на честь Левкона та його синів Спартока II, Перісада I та Аполлонія) та повідомлень наративної традиції (наприклад, промови Демосфена та Ісократів). В таблиці вказуються кількість наданих привілеїв, час, до якого віднесено відповідну псефісму або згадку про відповідне пожалування, адресат пожалування, а також посилання на джерело інформації. Крім персональних проксенічних привілеїв у таблиці містяться відомості про дарування та подальші підтвердження боспорськими володарями Сатиром I, Левконом I, Спартоком II і Перісадом II права безмитного вивезення та першочергового завантаження хліба для Афін, а також надання прогресивного зниження експортного мита на збіжжя для Мітілени. Загальна кількість псефісми, врахованих у таблиці, та перелік і кількість відповідних проксенічних привілеїв є орієнтовними, оскільки більшість декретів збереглися не повністю, а у фрагментах. Крім того в нашому розпорядженні немає автентичних указів боспорських монархів про дарування ателій на міждержавному рівні, які оформлювали б міжнародні договори про взаємні митно-торговельні поступки між Афінами і Спартокідами або боспорські пільгові митні тарифи для мітіленців. Як зазначалося, ми маємо лише згадки та посилання на них, наприклад, привілеї Левкона I Мітілені (Syll³, 212 = IG, XII, 2, 3 = МИС, № 32) або три ателії (або потрійне їх підтвердження) Сатира I, Левкона I, Спартока II і Перісада I (IG, II², 212 = Syll.³, 206 = МИС, № 3; Dem., XX, 33; XXXIV, 36).

Таблиця 1

**Привілеї північнопричорноморських офіційних актів, зокрема
проксеній**

Загальна кількість відомих декретів / пожалувань	Никоній	Ольвія	Херсонес	Боспор
Привілеї	1	35 / 39	28 / 30	20 / 22
Ателія повна на експорт хліба з протопрасією (правом першочергового завантаження)				3 (остання третина V–IV ст. до н. е.) Афіни Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 = Syll. ³ , 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3
Ателія часткова (прогресивне зниження експортного мита на хліб)				1 (389–349 рр. до н. е.) Мітілена Syll. ³ , 212 = IG, XII, 2, 3 = МИС, № 32 = НД, № 4
Ателія часткова або одноразова				1 (173/4–210/11 рр. н. е.) горгіпійський фіас навклерів КБН, № 1134
Ісполітія з ателією etc.		1 (близько 327 р. до н. е.) Мілет Syll. ³ № 286 = МИС, № 35		
Ателія повна з енктесісом <i>ἀτέλεια πάντων χρημάτων, ἔγκτησις</i>				1 (перша половина IV ст. до н. е.) Апол... , - НОМЕНОВ,

				аполлоніат НД, № 5
Ателія повна з проксенією й політією <i>ἀτέλεια πάντων χρημάτων, προξενία καὶ πολιτεία</i>				1 (389–349 pp. до н. е.) ? НД, № 6 = [77, с. 57–64]
Ателія повна з проксенією, політією й енктесісом <i>ἀτέλεια πάντων χρημάτων, προξενία, πολιτεία καὶ ἐγκτησις</i>				1 (друга третина IV ст. до н. е.), ? НД, № 7 = [14, с. 70–71] ("фанагорійська проксенія 1976 р.")
Проксенія з повною ателією <i>προξενία καὶ ἀτέλεια πάντων χρημάτων</i>	1 (друга половина V – початок IV ст. до н. е.), ...син у Парфенія [463, с. 63–71]	1 (перша половина IV ст. до н. е.) Пирралій, херсонесит НО, № 3		7 (від середини IV ст. до н. е.) ...син Діонісія, піресць; халкедоняни... та Меніллійон; ...хіосець; ?; ?; ? IOSPE, II, 1 = КБН, № 1; "фрагмент 1985 р." = ВДИ, 1988, № 4, с. 81–83; КБН, № 2, 3, 5; "друга фанагорійська проксенія" = ДБ, с. 474–477 = НД, № 8–13
Проксенія з політією та повною ателією <i>προξενία καὶ πολιτεία καὶ ἀτέλεια πάντων χρημάτων</i>		7: 2 (перша половина IV ст. до н. е.) Ксантипп, син Арістофонта, ерхієсець, Філополід, син Філополіда,		1 (344/3–311/0 pp. до н. е.) Гефестій, син Гіпократа, кромніт НД, № 14

		<p>дейрадіот – афіняни НО, № 5; 2 (друга половина IV ст. до н. е.) сини Феопропа, Феофан та Аріста, гераклеоти, НО, № 6; 1 (не раніше останньої чверті IV ст. до н. е.) Делоптих, син Меніска, візантієць НО, № 9; 1 (IV ст. до н. е.) Херіген, син Мітродора, месемвріанець, IOSPE, I², 20; 1 (IV – перша половина III ст. до н. е.) Діонісій, син Сира..., істрієць IOSPE, I², 21 = НО, № 15</p>		
<p>Політія з проксенією й ателією <i>πολειτεία καὶ προξενία καὶ ἀτέλεια</i> (можливо є варіацією попереднього типу)</p>		<p>1 (друга половина IV ст. до н. е.) Арис..., син ...ея, фіванець із Беотії НО, № 14</p>		<p>1 (310/9–304/3 pp. до н. е.) ...син –крата (?) НД, № 16</p>
<p>Проксенія з політією, проедрією й ателією <i>προξενία, πολειτεία, προεδρία καὶ</i></p>		<p>1 (IV ст. до н. е.) Феодот, син Діонісія, істрієць НО, № 7</p>		

<i>ἀτέλεια</i>				
Політія з ателією <i>πολιτεία καὶ ἀτέλεια</i>				1 (друга половина IV ст. до н. е.) ? НД, № 15 [77, с. 64–69]
Проксенія (політія?), ателія з енктесісом <i>προξενία (πολιτεία?), ἀτέλεια καὶ ἐγκτησις</i>				1 (межа IV–III ст. або початок III ст. до н. е.) ...рат, син Херіппа “анапська проксенія” = КБН, Add., № 4 = НД, № 18
Політія, ателія з енктесісом <i>πολιτεία, ἀτέλεια καὶ ἐγκτησις</i>		2 (після 437 р. до н. е.) Тимесилей і Теопрор, сини ...агора, синопейці [132, с. 109]		
Проксенія з політією <i>προξενία καὶ πολιτεία</i>		4: 1 (IV ст. до н. е.) Навтим, син Пасіада, каллатієць IOSPE, I ² , 27; 1 (не раніше другої половини III ст. до н. е.) ? НО, № 21; 1 (друга половина III ст. до н. е.) Агесікл, син Агесандра, родосець НО, № 24; 1 (перша чверть I або II – початок III ст. н. е.) Агафокл, евокат	4: 1 (III ст. до н. е.) Тимагор, син Нікагора, родосець IOSPE, I ² , 340; 1 (друга половина II ст. до н. е.) ...син Кефали, амісієць, посол царя Мітридата Євпатора IOSPE, I ² , 349 = НЭПХ, № 110; 1 (II ст. н. е.) Корнелій Пудита (Пуденс) IOSPE, I ² , 356; 1 (130/1 р. н. е.) Папій, син Гераклеона, гераклесець	

		НО, № 45	КЛХ, № 26 = [69, с. 154–158]	
<p style="text-align: center;">Проксенічна політія <i>προξενίας πολιτεία</i></p>			<p style="text-align: center;">12: 1 (друга половина I – початок II ст. н. е.) Фрасимід, син Фрасиміда, сина Сатірова, гераклеот IOSPE, I², 357; 1 (перша половина II ст. н. е.) ? НЭПХ, № 6; 1 (близько 130 р. н. е.) Фарнак, син Фарнака, амастрієць IOSPE, I², 358; 1 (129/130 р. н. е.) Діа..., син Деметрія, гераклеот IOSPE, I², 359; 1 (перша половина II ст. н. е.) ? НЭПХ, № 115; 1 (140 р. н. е.) ? IOSPE, I², 380+385+702 = НЭПХ, № 113; 1 (до середини II ст. н. е.) Л. Корнелій Понтіан, синопєць НЭПХ, № 7; 1 (середина</p>	

			<p>II ст. н. е.) Г. Кай Євтихіан, судновласник синопський IOSPE, I², 364; 1 (середина – друга половина II ст. н. е.) П. Сервілій (?), амастрієць ННХТ, № 3; 1 (лютий 174 р. н. е.) Аврелія Пауліна [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]; (?) 1 (кінець II – перша половина III ст. н. е.) Гай Валерій, синопєць [60, с. 43]; 1 (початок III ст. н. е.) ? НЭПХ, № 114</p>	
<p>Проксенічна політія, булеверія і проєдрія <i>προξενίας</i> <i>πολιτεία,</i> <i>βουλευτάροις καὶ</i> <i>προεδρία</i></p>			<p>1 (лютий 174 р. н. е.) Т. Аврелій Кальпурніан Аполлонід [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]</p>	
<p>Проксенія та рівноправність (участь у державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити) <i>προξενίαν... καὶ</i> <i>...μετοχα. □ ν τε</i></p>			<p>1 (I ст. н. е.) ? (проксенія лікарю?) IOSPE, I², 376;</p>	

<p>πα□νων τω□ν ε□ν τα□ι πο□λει, ω□ν και□ Χερσονασει□ταις με□τεστι</p>				
<p>Ισοπολιτία <i>ισοπολιτεία</i></p>			<p>1 (друга половина I – початок II ст. н. е.) Фрасимід, син Фрасимида, сина Сатірова, гераклеот IOSPE, I², 357</p>	
<p>Πολιτία <i>πολιτεία, πολιτήας</i></p>			<p>2: 1 (перша половина I ст. до н. е.) Гай Юлій, син Теагена, Сатир IOSPE, I², 691; 1 (перша половина II ст. н. е.) Новеній НЭПХ, № 5</p>	
<p>Ατελία <i>ἀτέλεια</i></p>		<p>2: 1 (не пізніше другої чверті V ст. до н. е.) Істроклу, сину Гекатея, синопейцю НО, № 1; 1 (не раніше другої половини III ст. до н. е.) ? НО, № 20</p>		
<p>Προξενία <i>προξενία</i></p>		<p>5: 1 (перша половина IV ст. до н. е.) Арістандр, син Мелісса, орхоμεнець з</p>		

		<p>Аркадії НО, № 4; 2 (IV ст. до н. е.) ? НО, № 11; IOSPE, I², 23; 1 (друга половина III ст. до н. е.) ? НО, № 17; 1 (не раніше II ст. до н. е.) ...син Аполлодора (?), смирнієць НО, № 27</p>		
<p>Рівноправність (участь у державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити) μετοχα□ν τε πα□ντων τω□ν ε□ν τα□ι πο□λει, ω□ν και□ Χερσονασει□ταις με□τεστι</p>			<p>2: 1 (до середини II ст. н. е.) ? IOSPE, I², 718 = НЭПХ, № 119; 1 (129/130 р. н. е.) ? IOSPE, I², 360</p>	
<p>Недоторканість (вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення) και εισπλουν και ε□κπλουν εν πολέμωι και ε□ν ειρήνηι ασυλει και ασπονδει</p>		<p>10: 1 (кінець V ст. до н. е.) син ...дора, гераклеот НО, № 2; 1 (друга половина IV ст. до н. е.) ? НО, № 8; 3 (IV ст. до н. е.) ? НО, № 10; 13; IOSPE, I², 22; 1 (IV ст. до н. е.) ?</p>	<p>1 (I ст. н. е.) ? (проксенія лікаря?) ННХТ, № 1</p>	<p>1 (друга половина IV ст. до н. е.) ? КБН, № 4 = НД, № 17</p>

		<p>(існує ймовірність, що цей фрагмент є частиною НО, № 3)</p> <p>НО, № 12; 1 (IV–III ст. до н. е.) ?</p> <p>НО, № 16; 3 (друга половина III ст. до н. е.) ?</p> <p>НО, № 18; 22; 23</p>		
?		<p>6: 1 (друга половина III ст. до н. е.) ?</p> <p>НО, № 19; 1 (не раніше кінця III, можливо II ст. до н. е.) Діонісій, син Тагона, херсонесит НО, № 26; 1 (межа II–III ст. н. е.) М. Аврелій IOSPE, I², 55 (?); 3 (друга половина II – початок III ст. н. е.) Саторніла, син Пісиграта, і ...син Домініона, ...прусійці НО, № 47</p>	<p>6: 1 (кінець II ст. до н. е.) Менофіл, син Менофіла, синопєць IOSPE, I², 351; 1 (кінець I ст. до н. е.) Аміній, посол боспорської цариці Динамії IOSPE, I², 354; 1 (перша половина II ст. н. е.) ? НЭПХ, № 121; 2 (138–161 рр. н. е.) Гераклід, син Менесфія, і Прокл, син Мемнона, гераклеоти IOSPE, I², 362; 1 (середина – друга половина II ст. н. е.) ? ННХТ, № 5</p>	<p>2: 1 (друга половина IV ст. до н. е.) ? НД, № 20; 1 (кінець III ст. до н. е.) ? ЕД, с. 291–293 = НД, № 19</p>

Проксенія ніколи не надавалася сама по собі, її завжди супроводжував додатковий привілей вільного доступу в гавань та свободи від захоплення, але частіше дарувалася ціла низка дуже суттєвих супутніх пожалувань. Виділення в таблиці 2.2.1 особливої графи “проксенія”, викликано неповним збереженням текстів проксенічних псефісм. Теж саме слід сказати про графи “ателія”, “політія”, “участь у державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити”, “вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення”: Отже, у п’яти передостанніх графах таблиці йдеться не про окремі поодинокі пожалування, а про неповний протокол проксенічних формул частково зіпсованих часом декретів. Знаком питання (“?”) у стовбці “привілеї” означені ті урочисті декрети, зміст резолютивної частини яких утрачено, через що залишається невідомим перелік привілеїв, котрі надавалися відповідними проксенічними постановами. Також у таблиці 1 знаком питання (“?”) позначаються ті псефісми, адресати яких не відомі через утрату відповідних фрагментів документів. Крім того, інколи залишаються сумніви щодо самого типу пожалування, і це також відзначається знаком питання (“?”). Так, у 20–21 рядках херсонеської проксенії Гаю Валерію, синопейцю, йдеться про надання йому *проксенії і політії* або *проксенічної політії* (громадянства проксенії): “*δόμην δὲ [αὐτῶν] προξενί[αν, πολει]/τείαν*” [60, с. 43] або “*δόμην δὲ [αὐτῶν] προξενί[ας, πολει]/τείαν*”. Останні дві літери слова “проксенія”, що не втрачені, С. Ю. Саприкін відновлює *αν*, проте нічого не заважає реконструювати *ας*. Це певним чином змінює сенс пожалування: даруються або два привілея – проксенія і політія, або один – проксенічна політія як особливий різновид громадянства – набутого, а не природного.

Додаток 2

Таблиця 2

Привілеї, які уряди іноземних країн дарували державам Північного Причорномор’я та їхнім громадянам

Загальна кількість пожалувань	Тіра	Ольвія	Херсонес	Боспор – Пантікапей
	Привілеї	2	6	16
Ателія повна <i>ἀτέλεια πάντων χρημάτων</i>				3 Афіни (остання третина V– IV ст.

				до н. е.) Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29– 33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 = Syll ³ , 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3
Ісополітія з ателією etc. <i>ισοπολιτεία καὶ ἀτέλεια</i>		1 Мілет (близько 327 р. до н. е.) Syll ³ . № 286 = МИС, № 35		
Промантія <i>προμαντεία</i>			1 Дельфи (II ст. до н. е.) Syll ³ , 604 = МИС, № 13	
Елевтерія <i>ἐλευθερία</i>			(?) 1 Рим – Цезар (близько 46 р. до н. е.) IOSPE, I ² , 691; 1 Імперія – Антонін Пій (138– 161 рр. н. е.) IOSPE, I ² , 362	
Імунітет (звільнення від мита) <i>immunitas</i>	1 Імперія – Септимій Север (?) (I / межа II– III ст. н. е.) IOSPE, I ² , 4			

<p>Елевтерія з ателією <i>ἐλευθερία καὶ ἀτέλεια</i></p>			<p>2 Імперія – Констанцій Хлор, Константин Великий (межа III– IV ст. н. е.) DAI, 53, 119, 125–160</p>	
<p>Оплата фортифікаційних робіт із митних зборів</p>			<p>1 Імперія – Зинов (488 р. н. е.) СГНЮР, № 7</p>	
<p>Проксенія <i>προξενία</i></p>		<p>1 (I ст. н. е.) Візантій Абаб, ольвіополіт IOSPE, I², 79</p>	<p>1 (195/4 рр. до н. е.) Дельфи Гімн, син Скіфа, херсонасит Syll³, 584; Syll.², 268 = МИС, № 14; 2 (192 р. до н. е.) Дельфи Форміон, син Пітіона; Гераклід, син Біста, херсонасити з Понту Syll³, 584; Syll.², 268 = МИС, № 14; 2 (II ст. до н. е.) Дельфи Форміон і Гераклід,</p>	<p>1 (195/4 рр. до н. е.) Дельфи Апатурій, син Нікона, пантікапесць Syll³, 584; Syll.², 268 = МИС, № 14</p>

			послі херсонаситів Syll. ³ , 604 = МИС, № 13; 1 (кінець II ст. н. е.) Тій син Папія, херсонесит, верховний жрець і друг вітчизни НЭПХ, № 13	
Політія успадкована <i>πολιτεία</i>		1 (I ст. н. е.) Візантій Оронт, син Абаба, ольвіополіта, спадковий проксен Візантія IOSPE, I ² , 79		1 (остання третина V– III ст. до н. е.) Афіни “предки Спартока” – боспорські Спартокіди Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29– 33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 = Syll. ³ , 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3; IG, II ² , 653; Syll. ³ , 370 = МИС, № 4
Проксенія з промантією, продикією, проедрією, недоторканістю, правом приймати феорів й повною ателією etc.		1 (середина III ст. до н. е.) Дельфи Діонісій, син Діонісія, борисфеніт	1 (середина III ст. до н. е.) Дельфи Сокрит, син Кратона, херсонасит	1 (середина III ст. до н. е.) Дельфи Нікій, син Геракліда, буспорит МИС, № 12

<p><i>προξενία, προμαντεία, προδικία, προεδρία, ασυλία, θεαροδοκί α, ἀτέλεια πάντων</i></p>		<p>МИС, № 12</p>	<p>МИС, № 12</p>	
<p>Проксенія міста та евергетія храму з ателією, енктесісом, проєдрією, продикією etc. <i>προξενία καὶ εὐεργέτια τοῦ ἱεροῦ, ἀτέλεια, ἐγκτησις, προεδρία, προδικία</i></p>				<p>1 (друга половина III ст. до н. е.) Делос Койран, син ...еміда, пантікапаїт IG, XI, f. 4, № 609, P. Roussel. = МИС, № 21</p>
<p>Проксенія з енктесісом і продикією etc. <i>προξενία, ἐγκτησις καὶ προδικία</i></p>		<p>2 (межа III– II ст. до н. е.) Делос Посідей, син Діонісія, ольвіополіт; Діодор, син Арота, ольвіополіт IG, XI, f.4. – № 813 / 814, Roussel. = МИС, № 23– 24</p>		
<p>Проксенія з енктесісом, ісотелією та недоторканістю etc. <i>προξενία, ἐγκτησις, ἰσοτέλεια, καὶ ασυλία</i></p>			<p>1 (початок II ст. до н. е.) Ороп херсонасит з Понта SEG, I, 1, 106 = МИС, № 8; 1 (I ст. до н. е.) Ороп</p>	

			Ксенон, син Пасіксена, херсонесит IG, VII, 245 = МИС, № 9	
Проксенія з політією, ісотелією, енктесісом, продикією <i>προξενία, πολιτεία, ἰσοτέλεια, ἐγκτησις, προδικία</i>	1 (II–I ст. до н. е.) Томи Ніл, тіранець СТ, № 2			
?			1 (I– II ст. н. е.) Томи Хрест, син ...рнія, херсонесит SIG, II, 2056e = МИС, № 20	2 (близько 180–170 рр. до н. е.) Дельфи цар Перісад [III] і цариця [Камаса]рія, дочка царя Спартока Syll ³ , 439 = МИС, № 15

У першій графі таблиці 2 йдеться про надання Афінами на відповідь царським благодіянням низки почестей Спартоку II і Перісаду I (Syll³, 206, 20–24). Афіньська псефісма віддячує синів покійного боспорського володаря Левкона I за підтвердження афіньської ателії хлібного експорту, яку свого часу надали місту їхні попередники Сатір I і Левкон I. Згадування в офіційному акті діда та батька тодішніх боспорських співправителів дозволяє твердити, що первинним рішенням про дарування привілеїв на користь афінянам, яке в подальшому підтверджувалося спадкоємцями під час отримання влади, було рішення Сатіра I. Саме йому на відповідь уперше відреагували афіняни, даруванням безмитності та іншими почестями. Отже, за період останньої третини V–IV ст. до н. е. відповідних підтверджуючих дарчих актів повинно було бути, як мінімум, три. У другій графі таблиці названі декрети народних зборів Мілету й Ольвії щодо проголошення на між полісному рівні ісополітії (рівноправ'я, подвійного

громадянства?) та взаємного дозволу громадянам користуватися ателіями. В третій графі йдеться про дарування дельфійцями в II ст. до н. е. “місту херсонесців з Понту” промантиї – дозволу позачергово запитувати дельфійський оракул (МИС, № 13). Цей дар Херсонес заслужив гостинним прийомом дельфійських феорів, офіційною місією у відповідь та щедрими жертвоприношеннями. У четвертій графі таблиці йдеться про ймовірне (середина I ст. до н. е.) та цілком вірогідне надання Херсонесу римськими імператорами Юлієм Цезарем та Антоніном Пієм статусу вільного міста – елевтерії. У п’ятій графі фіксується надання римськими імператорами близько I ст. н. е. тирійській громаді митно-податкового імунітету, про що можна гіпотетично стверджувати на підставі листа Септимія Севера про його підтвердження з певними обмеженнями внутрішньої автономії громади тиритів близько 201 р. н. е. У наступній графі на основі повідомлення Константина Багрянородного повідомляється про надання імператорами Констанцієм Хлором і Константином I Великим Херсонесу свободи і безмитності. В сьомій графі йдеться про дарування імператором Зиноном в 488 р. н. е. Херсону дозволу фінансувати фортифікаційні роботи за рахунок коштів, що збираються “практионом (митницею) відданих балістаріїв” й раніше спрямовувалися до імперської скарбниці (СГНЮР, № 7). На цьому перелік зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних (зокрема митних) привілеїв, наданих на міждержавному рівні припиняється, далі йдеться про персональні пожалування.

До пожалувань на міждержавному рівні наближується дарування афінянами боспорському тирану Сатиру проксенії та спадкового громадянства. Активне використання його нащадками – володарями Боспору цих привілеїв протягом IV–III ст. до н. е. не піддається сумнівам, про що свідчать повідомлення Демосфена, Ісократата та двох афінських псефісмі (Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II², 212 = Syll³, 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3; IG, II², 653; Syll.³, 370 = МИС, № 4). У декількох графах таблиці 2 неповнота проксенічних формул пов’язана з особливостями походження інформації. Наприклад, відомості про отримання Абабом, ольвіюполітом, візантійської проксенії отримуємо з почесного декрета Візантія про надання спадкової політії його сину Оронту (IOSPE, I², 79), а свідчення про те, що “син Папія, херсонесит, верховний жрець і друг вітчизни”,

був прокшеном Тія маємо із напису на базі статуї, встановленої на його честь (НЭПХ, № 13). Не менш показовим є приклад дельфійських проксенів з Пантікапея і Херсонеса, імена яких дізнаємося з храмового каталога проксенів Дельф; про наповнення проксенічного комплексу їхніх привілеїв залишається лише здогадуватися (Syll³, 584; Syll², 268 = МИС, № 14).

Додаток 3

Таблиця 3

Привілеї північнопричорноморських офіційних актів, зокрема проксеній. Хронологічний вимір

Загальна кількість декретів / пожалувань	Никоній	Ольвія	Херсонес	Боспор
Привілеї	1	35 / 39	28 / 30	20 / 22
V ст. до н. е.	1 проксенія з повною ателією [463, с. 63–71]	4: 1 ателія НО, № 1; 2 політія, ателія з енктесісом [132, с. 109]; 1 вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення НО, № 2		1 ателія повна на експорт хліба з протопрасією Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 = Syll. ³ , 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3
IV ст. до н. е.		20: 1 ісополітія з ателією Syll ³ № 286 = МИС, № 35; 1 проксенія з		18: 2 ателія повна на експорт хліба з протопрасією Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 =

		<p>повною ателією НО, № 3; 7</p> <p>проксенія з політією та повною ателією НО, № 5; 6; 9; IOSPE, I², 20; 21 = НО, № 15; 1</p> <p>політія з проксенією й ателією НО, № 14; 1</p> <p>проксенія з політією, проєдрією й ателією НО, № 7; 1</p> <p>проксенія з політією IOSPE, I², 27; 3</p> <p>проксенія НО, № 4; 11; IOSPE, I², 23; 5</p> <p>вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення НО, № 8; 10; 12; 13; IOSPE, I², 22</p>		<p>Syll. ³, 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3; 1</p> <p>прогресивне зниження експортного мита на хліб Syll. ³, 212 = IG, XII, 2, 3 = МИС, № 32 = НД, № 4; 1</p> <p>ателія повна з енктесісом НД, № 5; 1</p> <p>ателія повна з проксенією й політією НД, № 6 = [77, с. 57– 64]; 1</p> <p>ателія повна з проксенією, політією й енктесісом “фанагорійська проксенія 1976 р.” = НД, № 7 = [14, с. 70– 71]; 7</p> <p>проксенія з повною ателією IOSPE, II, 1 = КБН, № 1; “фрагмент 1985 р.” = ВДИ, 1988, № 4, с.81–83; КБН, № 2, 3, 5; “друга фанагорійська проксенія” = ДБ,</p>
--	--	---	--	--

				<p>с. 474–477 = НД, № 8–13;</p> <p>1</p> <p>проксенія з політією та повною ателією</p> <p>НД, № 14;</p> <p>1</p> <p>політія з проксенією й ателією</p> <p>НД, № 16;</p> <p>1</p> <p>політія з ателією</p> <p>НД, № 15 [77, с. 64– 69];</p> <p>1</p> <p>недоторканість КБН, № 4 = НД, № 17;</p> <p>1</p> <p>?</p> <p>НД, № 20</p>
Ш ст. до н. е.		<p>10:</p> <p>2</p> <p>проксенія з політією НО, № 21; 24;</p> <p>1</p> <p>ателія НО, № 20;</p> <p>1</p> <p>проксенія НО, № 17;</p> <p>4</p> <p>вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення НО, № 16; 18; 22;</p>	<p>1</p> <p>проксенія з політією IOSPE, I², 340</p>	<p>2:</p> <p>1</p> <p>проксенія (політія?), ателія з енктесісом “анапська проксенія” = КБН, Add., № 4 = НД, № 18;</p> <p>1</p> <p>?</p> <p>ЕД, с. 291–293 = НД, № 19</p>

		23; 2 ? НО, № 19; 26		
II ст. до н. е.		1 проксенія НО, № 27	2: 1 проксенія з політією IOSPE, I ² , 349 = НЭПХ, № 110; 1 ? IOSPE, I ² , 351	
I ст. до н. е.			2: 1 політія IOSPE, I ² , 691; 1 ? IOSPE, I ² , 354	
I ст. н. е.		4: 1 проксенія з політією НО, № 45; 1 ? IOSPE, I ² , 55; 2 ? НО, № 47	4: 1 ісополітія IOSPE, I ² , 357; 1 проксенічна політія IOSPE, I ² , 357; 1 проксенія та рівноправність IOSPE, I ² , 376; 1 вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення ННХТ, № 1	
II ст. н. е.			19: 1	1 ателія часткова або

			<p>політія НЭПХ, № 5; 2</p> <p>проксенія з політією IOSPE, I², 356; КЛХ, № 26 = [69, с. 154–158]; 9</p> <p>проксенічна політія НЭПХ, № 6; IOSPE, I², 358; IOSPE, I², 359; НЭПХ, № 115; IOSPE, I², 380+385+702 = НЭПХ, № 113; НЭПХ, № 7; IOSPE, I², 364; ННХТ, № 3; [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]; 1</p> <p>проксенічна політія, булевтерія і проедрія [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]; 2</p> <p>рівноправність IOSPE, I², 718 = НЭПХ, № 119; IOSPE, I², 360; 4 ?</p> <p>НЭПХ, № 121; IOSPE, I², 362;</p>	<p>одноразова КБН, № 1134</p>
--	--	--	---	--

			ННХТ, № 5	
III ст. н. е.			2 проксенічна політія [60, с. 43]; НЭПХ, № 114	

Додаток 4
Держави, громадянам яких було даровано
привілеї північнопричорноморськими почесними декретами

Розгляд проксенічної діяльності північнопричорноморських держав без врахування географічного і хронологічного принципів упорядкування проксенічного матеріалу буде неповним. Тому саме час запропонувати таблицю 4, яка показує походження (природне громадянство) ольвійських, херсонеських та боспорських проксенів. Кількість проксенів у таблиці не відповідає загальній сумі збережених декретів, оскільки більшість з них залишилися лише у фрагментах – утрачені етнікони нагороджених осіб, назви дарованих привілеїв; тоді як хронологічну належність декретів більш-менш точно можна встановлювати за палеографією написів.

Таблиця 4

Держави, громадянам яких було даровано
привілеї північнопричорноморськими почесними декретами

Держави-дарителі			
Громадянство нагороджених осіб та держави, наділені привілеями	Ольвія	Херсонес	Боспор
Поліси Понту Евксинського			
Херсонес	1 (IV ст. до н. е.) проксенія з ателією НО, № 3; 1 (III–II ст. до н. е.) ? НО, № 26;		
Боспор		1 (I ст. до н. е.) ? IOSPE, I ² , 354	1 (173/4– 210/11 pp. н. е.) ателія одноразова

			КБН, № 1134
Істрія	<p>1 (IV–III ст. до н. е.) проксенія з політією та ателією IOSPE, I², 21 = НО, № 15;</p> <p>1 (IV ст. до н. е.) проксенія з політією, проєдрією й ателією НО, № 7</p>		
Каллатіс	<p>1 (IV ст. до н. е.) проксенія з політією IOSPE, I², 27</p>		
Месембрія	<p>1 (IV ст. до н. е.) проксенія з політією та ателією IOSPE, I², 20</p>		
Аполлонія			<p>1 (IV ст. до н. е.) ателія з енктесісом НД, № 5</p>
Гераклея	<p>2 (IV ст. до н. е.) проксенія з політією та ателією НО, № 6;</p> <p>1 (V ст. до н. е.) вільний доступ у гавань та звільнення від захоплення НО, № 2</p>	<p>1 (130/1 р. н. е.) проксенія з політією КЛХ, № 26 = [69, с. 154–158];</p> <p>1 (I–II ст. н. е.) проксенічна політія IOSPE, I², 357;</p> <p>1 (129/130 р. н. е.) проксенічна політія IOSPE, I², 359;</p>	

		1 (I–II ст. н. е.) ісополітія IOSPE, I ² , 357; 2 (138–161 рр. н. е.) ? IOSPE, I ² , 362	
Кромни			1 (344/3–311/0 рр. до н. е.) проксенія з політією та ателією НД, № 14
Амастрія		1 (близько 130 р. н. е.) проксенічна політія IOSPE, I ² , 358; 1 (II ст. н. е.) проксенічна політія ННХТ, № 3	
Синопа	1 (після 437 р. до н. е.) політія, ателія з енктесісом [132, с. 109]; 1 (V ст. до н. е.) ателія НО, № 1	1 (II ст. н. е.) проксенічна політія НЭПХ, № 7; 1 (II ст. н. е.) проксенічна політія IOSPE, I ² , 364; 1 (II ст. до н. е.) ? IOSPE, I ² , 351; 1 (II–III ст. н. е.) проксенічна політія [60, с. 43]	
Аміс (Пірей)		1 (II ст. до н. е.) проксенія з політією IOSPE, I ² , 349 =	1 (IV ст. до н. е.) проксенія з ателією IOSPE, II, 1 = КБН,

		НЭПХ, № 110	№ 1
Поліси Боспору Фракійського та Пропонтіди			
Візантій	1 (IV ст. до н. е.) проксенія з політією та ателією НО, № 9		
Халкедон			3 (?) (IV ст. до н. е.) проксенія з ателією КБН, № 2
Пруса	2 (II–III ст. н. е.) ? НО, № 47		
Поліси Егеїди та Іонії			
Мілет	1 (327 р. до н. е.) ісополітія з ателією Syll ³ . № 286 = МИС, № 35		
Смирна	1 (II ст. до н. е.) проксенія НО, № 27		
Мітілена			1 (389–349 рр. до н. е.) прогресивне зниження експортного мита на хліб Syll. ³ , 212 = IG, XII, 2, 3 = МИС, № 32 = НД, № 4
Хіос			1 (IV ст. до н. е.) проксенія з ателією КБН, № 3
Родос	1 (III ст. до н. е.) проксенія з політією	1 (III ст. до н. е.) проксенія з політією	

	НО, № 24	IOSPE, I ² , 340	
Поліси Середньої Греції та Пелопоннесу			
Афіни	<p>2 (IV ст. до н. е.) проксенія з політією та ателією НО, № 5</p>		<p>3 (V–IV ст. до н. е.) ателія з протопрасією на хлібний експорт Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II², 212 = Syll.³, 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3</p>
Фіви	<p>1 (IV ст. до н. е.) політія з проксенією й ателією НО, № 14</p>		
Орхомен	<p>1 (IV ст. до н. е.) проксенія НО, № 4</p>		
Римська імперія			
Рим	<p>1 (I або II– III ст. н. е.) проксенія з політією НО, № 45; 1 (II–III ст. н. е.) ? IOSPE, I², 55 (?)</p>	<p>1 (I ст. до н. е.) політія (?) IOSPE, I², 691; 1 (II ст. н. е.) проксенія з політією IOSPE, I², 356; 1 (лютий 174 р. н. е.) проксенічна політія [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]; 1 (лютий 174 р. н. е.) проксенічна політія, булевтерія і проедрія [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60]</p>	

У таблиці 4 не враховані декрети з втраченими етніконами нагороджених осіб. Привертає увагу, що в класичний та елліністичний періоди географія проксенічних зв'язків північнопричорноморських держав виходила за межі понтійського регіону, охоплюючи міста басейну Егейського моря і Середньої Греції. Тоді як у римський період походження проксенів стає виключно римським та/або понтійським. Боспор у римський час зовсім припиняє проксенічну діяльність, а Ольвія здійснює її з ухилом низькою інтенсивністю¹⁵⁴. Римські громадяни, наділені проксенією та політією: евокат Агафокл та Марк Аврелій¹⁵⁵ (в Ольвії), прокуратор провінції Нижня Мезія Тіт Аврелій Кальпурніан Аполлонід (у Херсонесі), як представники імперської адміністрації та впливових кіл римського суспільства, отримали полісні привілеї у вдячність за прихильну політику, яку були здатні проводити чи підтримувати на місцях. Дружина римського прокуратора Аврелія Пауліна могла бути нагороджена Херсонесом або у вдячність за діяння її чоловіка, або завдячуючи її власній благодійницькій діяльності. Судячи зі структури імен, римське громадянство також мали синопейці Г. Валерій (IOSPE, I², 367) [60, с. 41–65], навклер Г. Кай Євтихіан (IOSPE, I², 364) та Л. Корнелій Понтіан (НЭПХ, № 7), а також мешканець Амастрії П. Сервілій (ННХТ, № 3). Херсонеська проксенія громадянинові Боспору¹⁵⁶ адресована не приватній особі, у консульській допомозі якої або у торгівлі з якою був зацікавлений поліс, а особі офіційній – послу боспорської цариці Динамії (бл. 21–12 рр. до н. е.) Амінію (IOSPE, I², 354). Отже, і ця проксенія має не стільки напівофіційний консульсько-дипломатичний або зовнішньоекономічний підтекст, як проксенії класичного та раннього елліністичного періодів, скільки виразний політичний характер. У таблиці 5 наведено ті ж самі дані, згруповані не за географічною, а за хронологічною ознакою. Цей підхід дозволяє більш наочно уявити інтенсивність проксенічної діяльності Ольвії, Херсонесу та Боспору, оскільки до табличних граф увійшли шифри тих проксеній, у яких не збереглися етнікони нагороджених осіб. Таблиця дозволяє побачити, що з усіх античних

¹⁵⁴ Це спостереження буде розвинуто нижче.

¹⁵⁵ Марк Аврелій, відправлений римськими властями для охорони ольвійського регіону, згадується в написі, датованому межею II–III ст. За заслуги перед громадянською общиною він отримав ольвійське громадянство, згодом обирався на посади стратега й архонта (IOSPE, I², 55) [307, с. 46; 188, с. 168].

¹⁵⁶ Резолютивна частина декрету повністю втрачена, визначаємо цей декрет як проксенічний лише гіпотетично.

центрів північного Понту саме Херсонес проводив найінтенсивнішу проксенічну діяльність у римський час: з близько 30-ти херсонеських проксеній більше 20-ти належать до перших століть нашої ери. Знак питання (“?”) означає, що етнікон відзначеної в декреті особи втрачено. Також в обох таблицях 2.2.4 і 2.2.5 знаком “?” позначена постанова ольвійського народу щодо двох або трьох громадян віфінської Пруси (НО, № 47). Проксенічний характер цього декрету лише припускається, оскільки втрачена його резолютивна частина. Тому існування ольвійських проксенів у Прусі є не доведеним фактом, а лише гіпотезою.

Додаток 5

Таблиця 5

**Держави, громадянам яких було даровано
привілеї північнопричорноморськими почесними декретами.
Хронологічний вимір**

Держави Століття	Ніконій	Ольвія	Херсонес	Боспор
V ст. до н. е.		3: Синопа (2) [132, с. 109]; НО, № 1; Гераклея (1) НО, № 2		Афіни (1) Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 = Syll ³ , 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3
IV ст. до н. е.	? (1) [463, с. 63– 71]	20: Мілет (1) Syll ³ , № 286 = МИС, № 35; Херсонес (1) НО, № 3; Афіни (1+1) НО, № 5; Гераклея (1+1) НО, № 6; Візантій (1) НО, № 9; Месемврія (1) IOSPE, I ² , 20; Істрія (2)		14: Афіни (2) Isocr. XVII, 57; Dem. XX, 29–33; XXXIV, 36; IG, II ² , 212 = Syll ³ , 206 = МИС, № 3 = НД, № 1–3; Мітілена (1) Syll ³ , 212 = IG, XII, 2, 3 = МИС, № 32 = НД, № 4; Аполлонія (1) НД, № 5; ? (1)

		IOSPE, I ² , 21 = HO, № 15; HO, № 7; Фіви (1) HO, № 14; Каллатіс (1) IOSPE, I ² , 27; Орхомен (1) HO, № 4; ? (7) HO, № 11; IOSPE, I ² , 22; 23; HO, № 8; 10; 12; 13		HD, № 6 = [77, с. 57–64]; Пірей (1) IOSPE, II, 1 = КБН, № 1; Халкедон (1+1) КБН, № 2; Хіос (1) КБН, № 3; Кромни (1) HD, № 14; ? (4) HD, № 16; HD, № 15 [77, с. 64–69]; КБН, № 4 = HD, № 17; HD, № 20
III ст. до н. е.		9: Родос (1) HO, № 24; ? (8) HO, № 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23	Родос (1) IOSPE, I ² , 340	2: ? (1) КБН, Add., № 4 = HD, № 18; ? (1) ЕД, с. 291–293 = HD, № 19
II ст. до н. е.		2: Смирна (1) HO, № 27; Херсонес (1) HO, № 26	4: Аміс (1) IOSPE, I ² , 349 = НЭПХ, № 110; Рим (1) IOSPE, I ² , 356; Гераклея (1) КЛХ, № 26 = [69, с. 154–158]; Синопа (1) IOSPE, I ² , 351	
I ст. до н. е.			2: Рим, гераклейська проксенія (1) IOSPE, I ² , 691; Боспор (1) IOSPE, I ² , 354	
I ст. н. е.		4:	3:	

		Рим (1) НО, № 45	Гераклея (1) IOSPE, I ² , 357; 2 (проксенія лікарю?) IOSPE, I ² , 376; ННХТ, № 1	
II ст. н. е.		Рим (1) IOSPE, I ² , 55 (?);	17: ? (1) НЭПХ, № 6; Амастрія (2) IOSPE, I ² , 358; ННХТ, № 3; Гераклея (1; 1+1) IOSPE, I ² , 359; IOSPE, I ² , 362 ? (7) НЭПХ, № 115; IOSPE, I ² , 380+385+702 = НЭПХ, № 113; НЭПХ, № 5; IOSPE, I ² , 718 = НЭПХ, № 119; IOSPE, I ² , 360; НЭПХ, № 121; ННХТ, № 5 Синопа (2) НЭПХ, № 7; IOSPE, I ² , 364; Рим (1+1) [3, с. 711–712; 4, с. 58–86; 13, с. 48–60];	Горгіппійський фіас навклерів (1) КБН, № 1134
III ст. н. е.		Пруса (1+1+1?) НО, № 47	2: Синопа (1) [60, с. 43]; ? (1) НЭПХ, № 114	

У таблиці 5 цифри в дужках означають кількість нагороджених проксенів та відповідних постанов. Якщо постанова адресована кільком особам, то їх кількість показана через знак “+”. В інших випадках кількість проксенів та проксеній додається. Наприклад, уже згадані херсонеські постанови II ст. на честь

гераклеїських послів (IOSPE, I², 362) та намісника Нижньої Мезії з дружиною (АЭПХ, с. 711–712) відзначають по дві особи (в таблиці 5 показано як “1+1”). Обидва випадки одночасного відзначення в одній постанові двох людей пов’язані з характером взаємин між нагородженими та з дипломатичним етикетом. Наприклад, Гераклід і Прокл гераклеоти склали єдину посольську місію, а нагороджена золотим вінком, проксенією та політією Аврелія Пауліна, яка гіпотетично була причетна до благодійності в Херсонесі, і напевне була дружиною римського намісника Аполлоніда, так би мовити, “першою леді” провінції, адміністрація якої контролювала справи херсонеської громади. Також слід зауважити, що в таблиці 5 не вказуються імена та патроніми нагороджених осіб, а лише назви громад і держав, до яких ті належали. У разі надання митних та інших пільг на міждержавному рівні, також вказується місто – адресат відповідних благодіянь; знак запитання (“?”) в даному разі означатиме відсутність відомостей про громадянство обдарованих осіб у зв’язку із зіпсованістю стели з написом декрету.

Додаток 6

Царські та полісні посадові особи на Боспорі перших століть нашої ери

Спираючись на боспорські епіграфічні пам’ятки II–III ст., можна запропонувати таблицю посадових осіб царства. Таблиця демонструє не кількість відповідних чиновників або державних посад, а частоту згадування даних магістратів у зазначених написах. Посади перелічуються за “Корпусом боспорських написів” (КБН). Цифри в дужках означають номери написів у КБН. Узагальнюючи наведені в таблиці 6 дані, необхідно усвідомлювати, що навряд чи коли-небудь нам вдасться реконструювати всю систему розгалуженого бюрократичного апарату Боспорського царства

Таблиця 6

Царські та полісні посадові особи на Боспорі перших століть нашої ери

Назви посад	Місця знаходження написів							
	Пангікалей (Кесарія)	Феодосія	Кітей	Осовіни, село	Фанагорія (Агриппія)	Гермонасса	Горгіппія	Танаїс
α ρηερμηνεβς 'Αλανω □ □ ν (Головний перекладач						1 (1053)		

(еллінарх)								(1237, 1242, 1245– 1248, 1250, 1251 a, 1256, 1258, 1260 a)
<i>πρὶν</i> <i>εὐλληναρχῆς</i> (колишній еллінарх)								1 (1243)
<i>ἐπαρχος</i> (епарх)	1 (67)							
<i>εὐπιτησ</i> <i>αὐλῆς</i> (керуючий царським двором)	1 (49, 78, 98)				1 (1005)	1 (1055)		
<i>πρὶν εὐπι</i> <i>τησ αὐλῆς</i> (колишній керуючий царським двором)				1 (89 7)				
<i>εὐπιτησ</i> <i>βασιλείας</i> (намісник царства)	3 (36, 58, 628)							1 (1249)
<i>πρὶν εὐπι</i> <i>τησ βασιλείας</i> (колишній намісник царства)						1 (1051)		1 (1237)
<i>πρωτος</i> <i>εὐπιτησ</i> <i>βασιλείας</i> (головний намісник царства)							2 (1120, 1134)	

<i>επιτη</i> <i>Γοργυπείας</i> (намісник Горгіпії)							4 (1115, 1119, 1129, 1132, 1134)	1 (1214)
<i>πρὶν ἐπι</i> <i>τη</i> <i>Γοργυπείας</i> (колишній намісник Горгіпії)							1 (1119)	
<i>επιτη</i> <i>Θεοδοσίας</i> (намісник Феодосії)	2 (36, 64)						1 (1130)	
<i>επιτη</i> <i>νήσου</i> (начальник острова)	2 (40, 697)				1 (982)			
<i>πρὶν ἐπι</i> <i>τη νήσου</i> (колишній начальник острова)					1 (1000)			
<i>επιτη</i> <i>πινακίδος,</i> <i>επιτη</i> <i>πινακείδος</i> (начальник пінакίδи – особистий секретар царя)	2 (67, 584)							
<i>πρὶν ἐπι</i> <i>τη πινακίδος</i> (колишній начальник пінакίδи)	1 (36)							
<i>[πρὶν] ἐπι</i> <i>του ἰππωνος</i> (колишній			1 (942)					

начальник царської стайні)								
επι του προσοδικου επιστολογραφίου (службовці доходної канцелярії)	1 (519)							
επι των Ασπουργιανων ν (начальник аспургіан)	1 (36)						2 (1246, 1248)	
επι των λόγων (начальник звітів)	1 (36)							
πριν επι των λόγων (колишній начальник звітів)	1 (36)							
επιμελητής (епіметет, опікун, наглядач за роботами – функція, а не посада магістрату, обраного з громадян)	3 (47, 61, 62)						6 (1242, 1245, 1246, 1248, 1250, 1256)	
επιμελητής ο επι του έργου, επιμεληθείς του έργου (попечитель робіт)	2 (67)		1 (942)					
επιμεληθείς (епіметет)	1 (44)							
κόμης	1							

(κομίτ, κοмес)	(67)							
<i>λοχαγός</i> (лохаг)	1 (36)				1 (1000)	1 (1051)	2 (1136, 1179)	1 (1231)
<i>πρὶν λοχαγός</i> (лохаг)	1 (36)							
<i>λοχαγός</i> <i>Ταναεῖτων</i> (лохаг танаїтів)								1 (1251 a)
<i>ναύαρχος</i> (наварх)	1 (33)							
<i>πολιτάρχης</i> (політарх)	1 (36)				1 (1000)			
<i>πρὶν</i> <i>πολιτάρχης</i> (колишній політарх)	1 (36)							
<i>περὶ ἀσπλήν</i> <i>γαζοφύλαξ</i> (хранитель палацової скарбниці)	1 (45)							
<i>πρὶν περὶ</i> <i>ἀσπλήν</i> <i>γαζοφύλαξ</i> (колишній хранитель палацової скарбниці)	1 (49)							
<i>δικωv</i> <i>πράκτωρ</i> (виконавець судових рішень)	1 (731)							
<i>πρεσβευτής,</i> <i>πρεσβεύσας</i> (пресбевт, посланець)								10 (1239, 1241, 1243, 1249, 1250, 1243,

								1245, 1246, 1248, 1252) 1 (1243)
<i>πρίνκιψ</i> (принкіп, принкіпс)	2 (35, 744)							
<i>[πρίν] προσοδικός</i> (колишній просодик, керуючий доходами)								1 (1247)
<i>προτεδών, προτεδόντος</i> (найперший – скоріш титул, ніж посада)	1 (67)							
<i>στρατηγός</i> (стратег)	1 (827)						3 (1134, 1141, 1179)	
<i>στρατηγός πολιτιών</i> (стратег громадян)								1 (1237)
<i>πρίν στρατηγός πολιτιών</i> (колишній стратег громадян)								1 (1256)
<i>στρατηγός Τυκανδειτων</i> (стратег тикандитів)	1 (382)							
<i>ταγματάρχης</i> (тагматарх)							1 (1213)	
<i>χειλιάρχος, χειλιάρχης</i>	2 (36, 53,				1 (984)	1 (1049)		

(хіларх)	58)							
----------	-----	--	--	--	--	--	--	--